

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
---------------------	---

TANULMÁNYOK

<i>Granasztói György</i> : Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt	9
<i>Dányi Dezső</i> : A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője	21
<i>Benda Gyula</i> : A halálozás és halandóság Keszthelyen. 1747–1849	122
<i>Pozsgai Péter</i> : Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében	166
<i>Heilig Balázs</i> : Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében	225
<i>Melegh Attila</i> : Házasságtörés Halason a 17–18. században	266

FIGYELŐ

TÁRKI –számítógépes történeti adatbank	292
ATELIER – Francia-Magyar Posztgraduális Műhely	307

ISMERTETÉSEK

Kovacsics József (szerk.): <i>Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások</i> . KSH, Budapest, 1997. (Melegh Attila)	321
Péter Katalin (szerk.): <i>Gyermek a koraiújkori Magyarországon</i> . MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. (Benda Borbála)	331
Macfarlane, Alan: <i>Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet</i> . Századvég – Hajnal István Kör, Budapest, 1993. (Komlós Molnár Ágnes)	336
Montanari, Massimo: <i>Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete</i> . Atlantisz, Budapest, 1996. (Óri Péter)	347
Osamu Saito: Historical Demography: Achievements and Prospects. <i>Population Studies</i> , 1996. n. 3. 537–553. (Óri Péter)	356
Rosental, Paul-André: Treize ans de réflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945–1958). <i>Population</i> , 1996. n. 6. 1211–1237. (Óri Péter)	364

Rosental, Paul-André: Construire le "macro" par le "micro": Fredrik Barth et la microstoria. In Revel, Jacques (szerk.): <i>Jeux d'échelle. La micro-analyse à l'expérience</i> . EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris, 1996. 141–159. (Őri Péter)	371
Horska, Pavla: Comportement démographique et famille en Europe centrale slave, 1650–1900. In Bardet, Jean-Pierre – Lebrun, François – Le Mée, René (szerk.): <i>Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier</i> . PUF, Paris, 1993. 229–238. (Őri Péter)	383

BIBLIOGRÁFIA

<i>A KSH NKI kiadványaiban megjelent történeti demográfiai tárgyú írások bibliográfiája</i> (Demográfia 1958–1998, Történeti Demográfiai Füzetek 1985–1997, az NKI Közleményei, az NKI Kutatási Jelentései)	389
---	-----

CONTENTS

PREFACE	7
 STUDIES	
<i>György Granasztói</i> : History and History Writing. A Note on Long Term Population Changes in Hungary	9
<i>Dezső Dányi</i> : Some Characteristics of Internal Migration at the end of the 19 th Century	21
<i>Gyula Benda</i> : Death and Mortality in Keszthely between 1747 and 1849.....	122
<i>Péter Pozsgai</i> : Family, Household and Property in Torna County in the Second Half of the 19 th Century	166
<i>Balázs Heilig</i> : Peasant Households and Household Cycles in Szőlőszárd in the Second Half of the 19 th Century	225
<i>Attila Melegh</i> : Adultery in Halas in the 18 th Century	266
 INFORMATIONS	
TÁRKI – Historical Data Bank on Line	292
ATELIER – French-Hungarian Postgradual Workshop for Studying Social	307
 REVIEWS	
 BOOKS	
József Kovacsics (ed.): <i>Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások.</i> (Historical Demography of Hungary /895–1995/. Papers Presented for the Millecentenary of Hungary.) KSH, Budapest, 1997. (Attila Melegh)	321
Katalin Péter (ed.): <i>Gyermek a korai modern Magyarországon.</i> (Child in the Early Modern Hungary.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996. (Borbála Benda)	331
Alan Macfarlane: <i>Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet.</i> (The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition.) Századvég – Hajnal István Kör, Budapest, 1993. (Ágnes Komlós Molnár)	336

- Massimo Montanari: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* (Penury and Abundance. A Cultural History of European Nutrition.) Atlantisz, Budapest, 1996. (Péter Óri) 347

ARTICLES

- Osamu Saito: Historical Demography: Achievements and Prospects. *Population Studies*, 1996. n. 3. 537–553. (Péter Óri) 356
- Paul-André Rosental: Treize ans de réflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945–1958). *Population*, 1996. n. 6. 1211–1237. (Péter Óri) 364
- Paul-André Rosental: Construire le "macro" par le "micro": Fredrik Barth et la microstoria. In Revel, Jacques (szerk.): *Jeux d'échelle. La micro-analyse à l'expérience.* EHESS-Gallimard-Le Seuil, Paris, 1996. 141–159. (Péter Óri) 371
- Pavla Horska: Comportement démographique et famille en Europe centrale slave, 1650–1900. In Bardet, Jean-Pierre – Lebrun, François – Le Mée, René (szerk.): *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier.* PUF, Paris, 1993. 229–238. (Péter Óri) 383

BIBLIOGRAPHY

- Papers on Historical Demography Published by HCSO Demographic Research Institute* (Demográfia 1958–1998, Történeti Demográfiai Füzetek 1985–1997, NKI Közleményei, NKI Kutatási Jelentései) 389

ELŐSZÓ

Köszöntjük az Olvasót!

A kötet, melyet kezébe vett, a Népeségtudományi Kutató Intézet régi-új sorozatának része, a Történeti Demográfiai Füzetek folytatása. Meg kívánjuk őrizni a régi sorozat tematikai sokrétűségét, szakmai színvonalát, ugyanakkor arra szeretnénk törekedni, hogy megjelenésünk szabályozottabb, rendszeresebb, kiszámíthatóbb legyen, tartalmát tekintve pedig színesebb, szélesebb látókörű. Minden, a történeti demográfia témakörébe tartozó véleményt szeretnénk megjeleníteni. Teret kívánunk adni a vitáknak, az eltérő véleményeknek, melyeket a szakterületet művelők képviselnek. Jelen számunk nem minden sorával értünk egyet, de fontosnak tartjuk, hogy a véleménykülönbségek végre nyilvánosan megjelenhessenek (ha kell, vitában tisztázódjanak), és hogy reagáljunk a fontosnak tekintett hazai és külföldi alkotásokra. Ugyanilyen fontosnak tartjuk, hogy az eddiginél pontosabb és szélesebb körű áttekintésünk legyen a kapcsolódó szakterületeken, illetőleg a külföldi műhelyekben folyó munkákról. Rendszeresen szeretnénk tehát közölni híreket, beszámolókat, szemléket és irodalmi áttekintéseket a közelmúlt, illetve a közeljövő híreiről, rendezvényeiről. Reményeink szerint a jövőben kötetünket képesek leszünk egy-egy téma köré csoportosítani. Ehhez kapcsolódóan nem titkolt célunk, hogy a szakterület iránt érdeklődő szerzőket összegyűjtsük és megvessük egy, az eddiginél jóval inkább csapatmunka jellegű tevékenység – egy szellemi alkotóműhely – némileg formalizált alapját. Bízunk abban, hogy erőfeszítéseink olyan eredményekhez, olyan kötetekhez fognak vezetni, melyeket nemcsak a kifejezetten történeti demográfiával foglalkozók, hanem a jelen iránt érdeklődő demográfusok és szociológusok, valamint a történészek, földrajzosok, néprajzosok, antropológusok egyaránt haszonnal forgathatnak. Mindehhez kérjük olvasóink (potenciális szerzőink) támogatását és együttműködését.

A szerkesztők

TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETÍRÁS. JEGYZET ARRÓL, HOGYAN VÁLTOZIK AZ ORSZÁG LÉLEKSZÁMA HOSSZÚ IDŐTARTAM ALATT

GRANASZTÓI GYÖRGY

Az ún. demográfiai átmenet időszaka a népesedés tudományában egybeesik a forráskörülmények gyökeres változásával, mert a statisztikailag összefüggően elemezhető dokumentumok csak a XIX. században bukkannak fel. Forrásai használhatóságát illetően Magyarország aligha mondható hátrányos helyzetűnek. Igaz, a plébániai anyakönyvek száma viszonylag kevés, és azok is legfeljebb a korai újkor második feléig vezethetők vissza, ráadásul nem is kimondottan stabil népességet foglalnak magukban. Annál érdekesebb a helyzet ellenben a középkori és korai újkor demográfiai célra, például becslésre is használható források területén (birtokösszeírás, adójegyzék, urbárium, tizedjegyzék) továbbá a korlátozott mértékben már strukturáltan is használható korai újkor összeírások (lélek-összeírások, József-kori népszámlálás) esetében. Nem tekinthető véletlennek, hogy a hazai történetírás viszonylag korán foglalkozni kezdett annak kutatásával, mekkora lehetett az ország lélekszáma az egyes korokban.

Az ún. proto-demográfiai korszak lélekszámadatai persze, éppen az említett korlátok miatt ún. valószínűségi okoskodás, okfejtés alapján keletkeznek, amelyek háztartás és egyéb szorzószámokon, valamint népsűrűségi mutatókon alapulnak. A sokszor igen aprólékos gonddal készült becslések jóvoltából ma már adatsorral rendelkezünk arról, hogyan alakult Magyarország lélekszáma a honfoglalás óta. Bizonyos, hogy az egyes eredmények vitathatók, módosíthatók, mégis, a hozzávetőleges tömegekről, ezáltal pedig bizonyos alapvető irányokról képet lehet alkotni. Sőt tudásunk mai állása szerint a lélekszám nagyságát illetően itthon nincsenek olyan mély nézetkülönbségek, mint például a középkori Itália esetében.

Ha a lélekszámadatokat időrendi sorba rendezzük, felvetődik a kérdés, milyen irányzat mutatkozik a népesség növekedésében. *Malthus* óta tudni lehet, a népesség növekedése végtelen, ha nincsen előtte akadály. Földi körülmények között azonban ez lehetetlen. Korlátot szabnak a létfenntartás gátjai, mondja *Malthus*, valamint azok a törvényszerűségek, melyeket a "csökkenő hozadék" elvének nevez, s ami a túlnépesedés nyomásában fejeződik ki látványosan. A harmadik világ problémáinak súlyos tapasztalata ismét felélesztette a malthusi modell iránti érdeklődést.

Zárt gazdaságban az erőforrások, a tőkeállomány, a technológia szintje állandó, változik ellenben a lélekszám. Arra a kérdésre tehát, hogy mi maximálja a fejenkénti jövedelmet, *Malthus* szerint a válasz az, hogy a legnagyobb átlagos termelékenységgel érhető el az az optimális állapot, amely után a lélekszám további növekedését romló termelékenység kíséri. Híres formulája szerint a lélekszámok mértani haladvány szerint, azaz duplázódva növekednek, a létfenntartás körülményei azonban csak számtani haladvány szerint. Ma már tudjuk, hogy a Malthus-féle magyarázat ereje korlátozott az európai viszonyok között, egyebek között azért, mert a fokozódó társadalmi munkamegosztás közepette a "csökkenő hozadék" elve nehezen mutatható ki tiszta formában, azaz nem lehet tudni, mi az ún. optimális állapot. Ám az is nyilvánvaló, hogy az átmenet előtti agrártársadalmakban korszakváltást mutat az az időpont, amelyben a lélekszám megduplázódik egy korábbi szinthez képest. A kérdés a modern történeti demográfiát már kezdettől foglalkoztatta.

1947 óta tudjuk, hogy elméletileg mennyi az a *legrövidebb idő*, amely alatt egy emberi népesség megkétszereződhet. Egy ilyen teljesen elméleti esetben az a feltevés, hogy a népesség nem korlátozza a születések számát, azaz nem fékezi a házasságkötéseket, nem szab gátat a termékenységnek, továbbá a halandósági arány is alacsony. Az elméleti számítás eredménye az volt, ilyen esetben a lélekszám 16–17 év alatt nő a kétszeresére, ötven év alatt a nyolcszorosára, száz év alatt pedig hatvannégyszeresére növekszik. *Malthus*, saját kora halandósági arányaival számolva egyébként huszonöt évben jelölte meg a duplázódás időpontját, ami megfelel a legjobb, XVIII. századi svédországi halandósági mutatóknak.

Ebbe az elméleti keretbe illesztve nem érdektelen szemügyre venni a még-oly esetleges, kiszámítási módjuk miatt pedig talán olykor bírálható magyar adatokat.

*1. Magyarország és a Dunai térség becsült lélekszáma
(millióban)*

Év	Magyarország	Dunai térség
900	0,5	
1100	1,0	
1200	2,0	
1300	2,0	6,7
1400		5,4
1500	3,8	6,6
1600	4,2	8,0
1700	4,2	9,2
1800	9,5	14,0

Megjegyzés: Kerekített adatok!

Abból a feltételezésből kiindulva, hogy ezek a lélekszámbebecslések drasztikusan már aligha fognak módosulni, a növekedés ritmusáról nagy általánosságban a következőt lehet megállapítani. Ahogy az várható, az elméleti modellhez képest a növekedés igen lassú, ami természetesen a termékenységet erősen korlátozó körülményeket sejtet (halandóság, társadalmi korlátok).

A másik észrevétel az, hogy a honfoglalástól a tatárjárásig terjedő időszak mutatja a gyorsabb növekedést, még akkor is, ha a XII. század végi lélekszámot egyesek vitathatóan magasnak tartják. Az újabb duplázódás kétszáz évet igényel, az ezt követő pedig háromszáz évet, vagyis az ország lélekszám-növekedése lassuló ritmust mutat. A történelmi események ismeretében természetesen ide kívánczok az a megjegyzés, hogy a magyar "hosszú XVII. század" következményének az elmaradt növekedés tekinthető, másrészt, hogy a XVIII. századi duplázódás drámai gyorsasággal következett be a korábbi stagnálás után.

A táblázatból megállapítható hogy nyolc lélekszámadatunk olyan egyenes vonal mellé rendeződik a legjobban, amelyet kétszerlogaritmikus papíron húzunk meg. Más technikai megoldást alkalmazva, közönséges milliméterpapíron görbe vonalat kapunk, amely mellett adataink a következőképpen helyezkednek el (ld. I. ábra a szöveg végén!)

2. Magyarország lélekszáma 1800-ig (klasszikus becslések) Regresszió elemzések

	Lineáris $Y=a+bX$	Exponenciális $\ln Y=a+bX$	Multiplikatív $\ln Y=\ln a+b\ln X$
F arány	16,8	61,45	70,5
Korreláció	0,85	0,954	0,959
R ²	72,9	91,1	92,2

F= a modell négyzetátlagának és a reziduális értékek négyzetátlagának hányadosa

R²= a korrelációs együttható négyzete százalékarányként kifejezve

Az ábra azt mutatja, hogy 1500-ig viszonylag szabályszerűen alakulnak a lélekszámok, ezt követően azonban a megjósolható számok vonalától a tényleges becslési adatok, valamint a József-kori népszámlálási eredmény határozottan távolabb áll. A történész természetesen szívesen kísérletezik ilyen esetben tartalmi magyarázatokkal, a statisztikai technika azonban aligha alkalmazható erre. A XVII–XVIII. századi lélekszámbebecslések pontossága ugyanúgy felvethető, mint az, mennyiben homogén az adatsor. A korai újkorban az ingadozások mindenesetre jóval hevesebbek, hiszen a visszaesésnek is felfogható stagnálás után gyorsan a trendvonal ellenkező oldalára, még hozzá jelentős távol-

ságra kerül a XVIII. századi, pontos lélekszámadat. (A közelebb eső szaggatott vonalak az átlagok ún. konfidencia intervallumát jelzik!)

Mit mutat az európai adatokkal való összevetés? Mindenekelőtt azt, hogy az Európára vonatkozó becslések között számottevő különbségek vannak.

3. Becslések Európa lélekszámára (millióban)

Év	CLARK	RUSSEL	MOLS	BIRABEN	BAIROCH
800	23	27		25	32
1000	32	32		30	38
1300		59		70	75
1500	60		69	67	75
1700	86		92	95	102

Az eltérő becslések dacára megállapítható, hogy az európai növekedés ritmusa mindenképpen eltért a magyartól, amit a XIV. századi pestis okozta nyugati megtorpanás, majd a magyarnál korábban beindult növekedés magyarázhat, miközben nálunk a XVIII. század elejéig késlekedik a növekedés, azt követően pedig gyorsan növekszik a lélekszám a kétszeresére. Finomabb értékelést tesz lehetővé az országok összehasonlítása.

4. Európai lélekszámok 1800-ig (millióban)

Év	Németország	Franciaország	Itália	Lengyelország	Németalföld
1300	10,50	16,00	11,00	3,50	2,05
1400	7,00	12,00	8,00	2,75	1,60
1500	10,50	17,00	10,00	4,00	2,20
1600	12,50	19,00	13,30	5,00	3,00
1700	13,00	22,00	13,40	6,00	3,60
1800	21,50	28,30	18,50	9,00	5,14

E táblázatból az látszik, hogy a három nagy: Franciaország, Németország és Itália lélekszáma 1600-ig hasonló ritmusban nőtt, ezután azonban külön utat kezdtek, melynél a gyors, de később induló német, az egyenletesebb francia növekedés mellett az olasz növekedés lelassulása is érzékelhető. Az egymástól távol eső Németalföld és Lengyelország ritmusa azonban teljesen eltér, egyenletesebb. Németalföldön látszólag még a pestis sem okozott nagyobb törést.

Az egybevetés alapján keletkezett benyomást pontosabban fejezi ki egy, a statisztikában közkeletű eljárás, az ún. *t-próba*. Ennek az a célja, hogy a kis-számú adatból álló sorozatok jellegzetességeiből is ki lehessen olvasni bizonyos szabályszerűségeket.

5. T-próba adatok a lélekszámeloszlások egybevetésére (részletek)

Nulla hipotézis: a két minta átlaga 95 százalékos konfidencia intervallum mellett különbözik, de az eloszlásuk hasonló

Minta 1/Minta 2	Elemszám	Közös variancia	t-érték	Szign. szint
-----------------	----------	-----------------	---------	--------------

1. A hipotézis elfogadható:

Lengy/németalf	6/6	3,007	1,99	0,07
magy/lengy	8/6	1,522	-1,11	0,28
magy/németalf	8/6	4,57	0,46	0,65

2. A hipotézis elvetendő:

magy/német	8/6	0,322	-4,52	8,9E-4
------------	-----	-------	-------	--------

A lengyel és a németalföldi lélekszámok idősora esetében az a kiinduló feltevésünk, hogy a két adatsor átlaga ugyan eltér egymástól, az eloszlás maga azonban hasonló, amit az ún. variancia hasonlósága jelezne, s ami a két görbe alakjából mintha kivehető lenne.

A próba eredménye megerősíti ezt a feltevést. A németalföldi és a lengyel esettel kapcsolatos felismerés viszont azért fontos, mert ugyanez a magyar-lengyel, sőt a magyar-németalföldi viszonylatban is megállja a helyét, ellenben nem alkalmazható a többi viszonylatban.

A három régió között tehát bizonyos hasonlóság figyelhető meg, ami felkelti a történész figyelmét. Mintha létezne valamilyen közös növekedési szabályszerűségük, függetlenül attól, hogy a lélekszám és a terület, azaz a népsűrűség különbözik egymástól, s függetlenül a növekedés számszerű arányától is. A magyar növekedés logaritmikus modelljét össze lehet hasonlítani a lengyel és a németalföldi modellel. Megjegyzést érdemel például, hogy a XVIII. század végi lélekszám jelentősen nagyobb, mint amennyit a lengyel vagy a magyar modell megengedne. Különbség ellenben, hogy a magyar adatok egyenetlenebb sorban követik egymást.

A Magyarország mellett Ausztriát és a cseh-morva területeket magában foglaló dunai térség kiterjedése megközelíti Franciaországét (vö. fentebb, 1. táblázat!). A dunai térség adatsora jelentős ingadozást, nem homogén mintát tükröz, amely az adatok megbízhatatlansága mellett kifejezheti azt is, hogy egymással csak lazán összefüggő területekről származnak. Az adatok csekélyebb értelmezhetősége szempontjából a francia, a német és az itáliai sorozattal rokon. Az utóbbi esetben kínálkozna az a feltevés, hogy a Németalföld, Lengyelország és Magyarország a népesedés szempontjából viszonylag homogének

lehettek. Erre vonatkozóan a lélekszám-növekedés modelljei adnak bizonyos iránymutatást:

6. A lélekszám-növekedés regressziós modellje néhány európai országban vagy régióban

Ország/régió	A regresszió Típusa	F arány	Valószínűség	Korreláció	R arány
Dunai térség	exponenciális	13,52	0,02	0,87	77,18
Franciaország	lineáris	15,33	0,01	0,89	79,31
Németország	lineáris	8,21	0,045	0,82	67,24
Lengyelország	exponenciális	23,86	0,01	0,92	85,64
Magyarország	multiplikatív	70,5	0	0,96	92,16
Németalföld	Exponenciális	23,62	0	0,89	85,52

Az adatok értelmezését ld. a magyar adatokat részletesebben bemutató oldalon!

A magyar adatsor különlegessége e táblázat alapján egyedüli, mert ún. log/log növekedési modellbe illeszkedik, mégpedig úgy, hogy a modell magyarázó ereje feltűnően jó. Másrészt megmutatkozik az is, hogy az általunk imént "heterogénnek" minősített adatsorokban (ld. Dunai térség) a lélekszámoknak mindössze 75–77 százaléka magyarázható a regressziós modell vonalával, míg a három homogén terület modelljei az esetek több mint 85 százalékát magyarázzák, a magyar pedig egyenesen 90 százalék feletti arányt mutat, amivel egyébként az élen áll.

A determinista beállítottságú történész egy ilyen felismerés láttán hajlamos arra gondolni, hogy jelentős felismerés küszöbére érkezett. Mintha a sok évszázadot átfogó lélekszámadatok valamilyen növekedési törvényszerűséget sejtetnének, amely Magyarország esetében különleges erővel jelentkezik a korai középkortól a mohácsi vészig (1526), s még utána sem veszít sokat magyarázó erejéből.

Megengedhető-e tehát az a feltevés, hogy a demográfiai átmenetig terjedő kilencszáz év folyamán a magyarországi népesség egy kb. 330 ezer négyzetkilométernyi területen rendszerszerűen növekedett?

Évtizedek óta ismertek azok a súlyos kételyek és kifogások, amelyeket a "porta", a "füst" (*feux*) és hasonló típusú adóegységek segítségével végzett becslések ellen szokás felvetni. Az európai gyakorlathoz hasonlóan, az esetek többségében a magyar becslések is ilyen jellegű összeírások, valamint a segítségükkel levezethető népsűrűségi mutatók alapján általánosítanak. *Beloch* már 1909-ben megírta, hogy a "füst" fogalma minden középkori demográfiai statisztika legsebezhetőbb pontja (1909. 411.). A helytől, időtől és társadalmi hovatartozástól is függ, hogy egy adott háztartás vagy valamilyen annak felfo-

gott adózási egység mögött ténylegesen hány személy élhetett. Ráadásul a mégoly helytálló becslésekkel szemben további ellenérvként felvetik, hogy az ilyen műveletek *a priori* stacioner népességet tételeznek fel. A becslések tehát több vonatkozásban is megkerülik azokat a kérdéseket, amelyek a népesség dinamikájára vonatkoznak.

Az érem másik oldala, hogy a proto-statisztikai időszakban csak történeti módszerekkel lehet lélekszámbecsléseket végezni. A magyar becslések készítői heurisztikai szempontból kifogásolhatatlan tanulmányokat mutattak fel, melyek mögött lenyűgöző színvonalú erudíciót lehet tapasztalni. Végeredményben tehát a pro és kontra érvek nem adnak választ arra a kérdésre, hogy mi rejlik a magyar lélekszám-növekedés “multiplikatív” modelljének feltűnő szabályszerűsége mögött.

Közel 25 évvel az 1963-as szintézis után, melynek *eredményeit klasszikus lélekszám-becsléseknek* nevezem (vö. az 1. táblázat kerekített adatait!), a közelmúltban megjelent egy újabb összegzés, amelynek készítői konferencia keretében revideálták a régi eredményeket. A mű, a közreműködők komolyságához, szakmai hitelességéhez nem fér kétség. A lényegében hasonló forrásanyag alapján és a korábbihoz hasonló eljárásokkal készült becslések számos ponton módosították a klasszikus eredményeket. *Az új lélekszám becslések* eredményei a régiekkel egybevetve a következő eltéréseket mutatják.

7. Magyarország lélekszáma a klasszikus (1963)
és az új (1997) becslés szerint
(millióban)

Év	Lélekszám 1.	Lélekszám 2.
900	0,500	0,250
1070	0,600	0,550
1100	1,000	
1200	2,000	1,100
1240		1,350
1300		1,500
1330	2,000	
1400		3,400
1495	3,750	3,225
1598	4,225	3,500
1711		4,000
1720	4,150	
1787	8,491	8,491

Az eltérések meglehetősen nagyok. Valamennyi új eredmény csökkenteni látszik a klasszikus becslések értékeit, egyes időpontokban az eltérés, mint például az 1200-as év lélekszáma esetében igen jelentős.

Annál különösebb, hogy az eltérés ellenére a fentebb leírt növekedési modell “*multiplikatív*” jellege nem változott, sőt magyarázó ereje tovább növekedett (vö. az alábbi 8. táblázatot és a II. sz. ábrát!).

*8. Magyarország lélekszáma 1800-ig (új becslések)
Regresszió elemzések*

	Lineáris $Y=a+bX$	Exponenciális $ln=a+bX$	Multiplikatív $lnY=lna+blnX$
F arány	30,8	88,98	102,1
Korreláció	0,902	0,962	0,967
R ²	81,37	92,7	93,58

F= a modell négyzetátlagának és a reziduális értékek négyzetátlagának hányadosa

R²= a korrelációs együttható négyzete százalékarányként kifejezve

A konferencián magam is részt vettem, még hozzá jelen fejtegetésem korábbi változatával. Az előadásokat követő vita számomra váratlan tanulsággal szolgált. Ennek nyomát az egyik most megjelent tanulmány is tükrözi, amikor a következőt fejt ki a szerző:

“A Szabó István által kikövetkeztetett lélekszám (a klasszikus becslés 1495-96-os adatáról van szó! - G.Gy.) minden bizonnyal túl magas, tehát a 3,5-4 milliós lélekszámot lejjebb kell szállítanunk. Megvallom, ez a megoldás számomra sok nehézséget megoldana, mert a 16. század végére feltételezett ... adatokat jobban el tudnám fogadni, ha a 15. század végi adatok fél millióval alacsonyabbak volnának, mint ahogy addig feltételezték. “ (Kovacsics, 1997. 195.)

Nyomatékosan hangsúlyozom, minden irónia nélkül állapítom meg, hogy a lélekszám-növekedés szabályszerűségét kimutató fenti modell koherenciáját illetően új, sajátos feltevés kínálkozik. Mintha itt nem pusztán törvényszerűséggel állnánk szemben. Mintha felvillanna itt valami a történész szakma belső viszonyairól, a történelmi tudás előállításának paradigmáiról is.

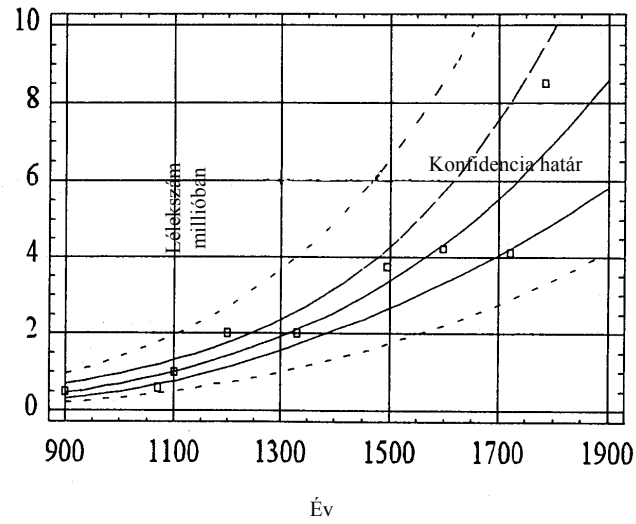
Azt hiszem, a németalföldi, a lengyel és a magyar növekedési modellek szabályszerűségeivel kapcsolatban nem lehet kizárni a feltevést, hogy azokban a nyers “történeti” valóság tényei mellett, azokkal keveredve a szakemberek konszenzusai is tetten érhetők. A lélekszám-növekedés hosszú időtartama ebben az értelmezésben nem annyira az évszázadokon átnyúló “objektív”, determinisztikus, önszabályozó törvényszerűségeket jelenti tehát, hanem azokat a folyamatokat, amelyek a történelemről alkotott tudás létrejöttét, újrafogalmazását jellemzik. A számok a tudás jellegét és létrejöttének módját is kifejezhetik, miközben nyitva hagyják a kérdést, hogy mennyire vannak közel a valósághoz.

Az egyes történeti becslések alapos heurisztikai feltárása ebben a megvilágításban nyeri el különleges jelentőségét. Minél valószínűbb, hogy az adott becslött lélekszámadat nagysága megfelelhet a tényleges állapotnak, annál nagyobb a növekedést jellemző modell magyarázó ereje is. Am a szorzószámok alkalmazása elméleti szempontból sajnos olyan gyenge elemet jelent, hogy az eredmény legfeljebb tájékoztatásként, orientációként vehető figyelembe. Bármennyire csábító, ma még nem lehet kijelenteni, hogy az ismert lélekszámadatok alapján felfedezhető a magyar lélekszám-növekedés statisztikai törvényszerűsége.

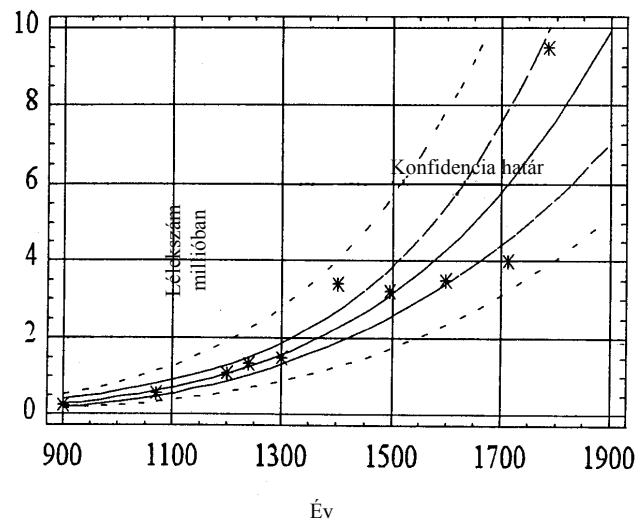
IRODALOM

- Wilson, C. – Parker, G. (szerk.) 1997. *An Introduction to the Sources of European Economic History, 1500–1800*. Western Europe. vol. 1. London.
- Beloch, J. 1909. Die Bevölkerung Europas im Mittelalter. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*. Vol. 3. p. 405–423., 765–786.
- Biraben, Jean-Noel 1985. (1979) Essai sur l'évolution du nombre des Hommes. In Le Bras, Hervé (szerk.): *Population*. Paris, Hachette. Collection Pluriel. 56–77. p.
- Clark, C. 1968. vol. 2. 1977. *Population Growth and Land Use*. London.
- Durand, D. J. 1974. *Historical Estimates of World Population: An Evaluation* 253–296. p.
- Mcevedy, C. – Jones, R. 1978. *Atlas of World Population History*. London. Harmondsworth.
- Kovacsics József (szerk.) 1963. *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Kovacsics József (szerk.) 1997. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, KSH.
- Mols, Roger, S.J. 1974. Population in Europe 1500–1700. In Cipolla, Carlo (szerk.) *The Fontana Economic History of Europe*. vol. 2. London. 15–82. p.
- Russel, J. C. 1972. Population in Europe 500–1500. In Cipolla, Carlo (szerk.) *The Fontana Economic History of Europe*. vol. 1. London. 25–70. p.

I. A klasszikus lélekszámbecslések regressziója

II. Az új lélekszámbecslések regressziója

HISTORY AND HISTORY WRITING. A NOTE ON LONG TERM POPULATION CHANGES IN HUNGARY

Summary

The dynamics of the population changes in Hungary between the conquest of the Carpathian Basin in the 9th century and the demographic transition cannot be separated from an other problem, namely how the pre-statistical sources can be interpreted and utilised? Having exploited all the available historical methods there are two series of estimates, one from the end of the 60s and an other from the end of the 90s.

The paper analyses the statistical characteristics of the growth curves in Hungary by comparing them with similar curves of other European countries. Both data series (from the 60s and from the 90s) show the characteristics of the so called log/log regression model. This fact deserves attention, as there are numerous differences between the two series and there are severe disputes among the scholars concerning population size figures. As a conclusion the author argues that such a regularity cannot be merely explained by historical processes but by the strength of paradigms present in the professional communities. Thus the model not only demonstrates the regularity in population changes, but also the particular cohesion of the professional community producing these results.

Tables:

1. *Estimated Population of Hungary and Danube Region (millions)*
Year; Hungary; Danube region

Note: Rounded data

2. *Population of Hungary Before 1800 (Classic P Estimations). Regression Analysis.*

F ratio; Correlation; R^2

F= quotient of the square average of the model and that of the residual values

R^2 =square of the correlation co-efficient in percentage

3. *Estimates on European Population (millions)*
Year; Authors

4. *Population of European Countries till 1800 (millions)*
Year; Germany; France; Italy; Poland; The Low Countries

5. *T-test Data for Comparing the Distributions of Population*
 Zero-hypothesis: the averages of the two patterns are different by confidence interval at 95 per cent, but their distributions are similar
 Pattern 1/Pattern2; Number of Elements; Common Variance; T-value; Level of Significance
 1. The hypothesis is acceptable:
 Poland/The Low Countries
 Hungary/Poland
 Hungary/The Low Countries
 2. The hypothesis is unacceptable:
 Hungary/Germany
6. *Regression Model of Population Growth in Some European Countries or Regions*
 Country/Region(Danube-region, France, Germany, Poland, Hungary, The Low Countries); Type of Regression (Exponential, Linear, Linear, Exponential, Multiplicative, Exponential); F ratio; Probability; Correlation; R ratio
7. *Population of Hungary. Classic (1963) and New (1997) Estimation (millions)*
 Year; Population 1.; Population 2.
8. *Population of Hungary Before 1800 (New P Estimations). Regression Analysis.*
 F ratio; Correlation; R^2
 F= quotient of the square average of the model and that of the residual values
 R^2 =square of the correlation co-efficient in percentage

Figures:

- I. *The Regression of Classic P Estimation (Hungary)*
 Population (millions); Year
- II. *The Regression of New P Estimation (Hungary)*
 Population (millions); Year

A 19. SZÁZAD VÉGI HAZAI BELSŐ VÁNDORLÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE¹

DÁNYI DEZSŐ

Az alábbiakban megkíséreljük a 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzőjét, tényezőjét és következményét megragadni. A korabeli demográfiai és helytörténeti elemzés ugyanis rendszerint egy-egy népszámlálás adataira vagy egyedi-helyi forrásra támaszkodva egy-egy évtized elemzését szolgáltatta. Az 1880–1910. évi hazai belső vándorlás összefoglalása tehát hiányzik (lásd a magyar irodalom bibliográfiai jegyzékét).

A magyar demográfusok többször hangsúlyozták, hogy a hazai belső vándorlás népszámlálási adatai valójában csak megközelítik a valóságos vándormozgalom méretét, arányát. Európa más országaihoz hasonlóan ugyanis 1880-tól kezdve népszámlálásaink csak azt jegyezték föl, hogy a megszámlált hol született, a censzusok publikációiban pedig csak azt közölték, hogy a megyék, törvényhatósági jogú városok jelenlévő népessége hol született: helyben, ugyanazon megyében, melyik más megyében, Horvát-Szlavónországban vagy külföldön.

Ismerjük tehát népszámlálásonként azoknak a számát, akik születésük és a népszámlálás időpontjában ugyanazon a településen tartózkodtak, azaz a megyénkénti, városonkénti immobil népesség tömegét, a kvázi mobil populáció nagyságát, akik a megyében születtek, de a népszámlálás időpontjában szülőmegyékük más településén éltek, végül pedig a megyék azon lakosainak számát, akik más megyében, vagy külföldön láttak napvilágot – azaz a mobil népesség kvantumát. Ezek a life time típusú vándorlási adatok nem tartalmazzák a két időpont – a születés és a megszámlálás – közötti vándorlásokat, valamint a két időpont között ugyan vándorló, vagy nem vándorló, de időközben elhalálozó, vagy kivándorló népesség nagyságát.

A külföldi vándorlási szakirodalom többféle módszert, matematikai eljárást, modellezést, halandósági tábla-számítást kínál a life time típusú spatiális mobilitási adatok valóságot megközelítő korrekciójára (*Bogue 1959, Isard 1960, Rogers–Castro 1970, Rogers–Burkhard 1971, International Migration Manuel U. N., Clark 1982, Stouffer 1962*). Példaképpen a következőkben idézzük az egyik viszonylag egyszerű eljárást, hogy egy városunk vagy megyénk

¹ Készült „A T 22875 Regionális különbségek a polgárosodás és a modernizáció folyamatában 1850–1910 között” c. kutatás keretében, az OTKA támogatásával.

két népszámlálás közötti valóságos vándormozgalmát milyen műveletsorozattal kellene pontosítani.

1. i területen született t időpont előtt; i területen élte meg a t időpontot és $t + n$ időpontban i területen számlálták meg.

$$P_{ii}^i$$

2. j területen született t időpont előtt; i területen élte meg a t időpontot és $t + n$ időpontban az i területen számlálták meg.

$$P_{ii}^j$$

3. j területen született t időpont előtt; j területen élte meg a t időpontot és $t + n$ időpontban i területen számlálták meg.

$$P_{ji}^j$$

4. i területen született t időpont előtt; j területen élte meg a t időpontot és $t + n$ időpontban i helyen számlálták meg.

$$P_{ji}^i$$

5. i területen született t időpont előtt; i területen élte meg a t időpontot, de $t + n$ időpont között i helyen halt meg.

$$D_{ii}^i$$

6. j területen született t időpont előtt; i területen élte meg a t időpontot, de $t + n$ időpont között i helyen halt meg.

$$D_{ii}^j$$

7. j területen született t időpont előtt; j területen élte meg a t időpontot, de $t + n$ időpont között i helyen halt meg.

$$D_{ji}^j$$

8. i területen született t időpont előtt; j területen élte meg a t időpontot, de $t + n$ időpont között i területen halt meg.

$$D_{ji}^i$$

9. t és $t + n$ időpont között i területen született és $t + n$ időpontot i területen élte meg.

$$B_i^i$$

10. t és $t + n$ időpont között j területen született, de $t + n$ időpontot j helyen élte meg.

$$B_i^j$$

11. t és $t + n$ időpont között született i területen, de $t + n$ időpont előtt i területen halt meg.

$$D_i^i$$

12. t és $t + n$ időpont között j területen született, de $t + n$ időpont előtt i területen halt meg.

$$D_i^j$$

Képletek között nem szerepel a külföldre vándorlók, illetve a visszavándorlók jelölése.

A leírtak alapján tehát például a j megyéből i megyébe vándorlók számát az alábbiak szerint kellene megállapítani:

$$M_{ji} = P_{ji}^j - P_{ji}^i + D_{ji}^j + D_{ji}^i + B_i^j + D_i^j$$

Sajnos adathiány miatt nem vállalkozhatunk erre a korrekcióra.

Korunk belső vándorlással foglalkozó hazai, de főképpen külföldi szakirodalma kihívásként ösztönöz a hazai belső vándorlást kiváltó tényezők és a vándorlás következményeinek megközelítésére. Ebben a könyvtárnyi nagyságrendű irodalomban nem könnyű eligazodni, néhány szembetűnő vonását azonban mégis felvázoljuk. Napjainkban a belső vándorlás interdiszciplináris, de egyszer mind makro- és mikroszinten művelt stúdiummá fejlődött. A gazdaságföldrajz, az ökonómia, a szociológia, a pszichológia, a biológia, a demográfia, a politológia, a futurológia egyaránt kutatási terepének tekinti a belső vándorlást. (*Molho 1986, Courgeau 1980, 1983, Lee 1966, Thomlinson 1961, Dodd 1950*). Míg korábban az analízisek a vándorlást kiváltó taszító és vonzó tényezőket makroszinten magyarították – az iparosodással, a szociális mobilitással, az iskolai műveltség előrehaladásával stb. – a mai irodalomban a mikro, egyéni, családi, háztartási szinten kiforruló vándorlási döntések elemzése domináns (*Wolpert 1965, Da Vanzo 1982, Willekens 1987, Brown 1983*). Ennek a szemléletmódnak három ágazatát emeljük ki. Mindenekelőtt hangsúlyozzuk, hogy a vándorlással kapcsolatos egyéni és kollektív információk tartalmát, minőségét, értékelési motívumait analizálják a kutatók (*Maier 1985, Clark–Smith 1979*). Ennek tudható be többek között, hogy a távolság és a vándorlók száma közötti 1949-ben megfogalmazott viszonylag egyszerű Zipf-féle összefüggés bonyolult, több paraméteres gravitációs modellé változott (*Zipf 1949, Anderson 1979, Smith–Slater 1981, Bachi 1957*). Igen szembetűnő, hogy a mikroszinten művelt vándorlási analízisek jelentős része az agrárnépesség vándorlását foglalja össze. Kutatják az agrárnépesség vándorlással járó költségeit, ráfordításait, várható és realizálódó bérét, jövedelmét, a döntést megalapozó információk tartalmát és minőségét, a vándorlók és szüleik iskolai végzettségének és a vándorlással kapcsolatos döntéseiknek összefüggéseit (*Hamilton 1958, Cowling–Mettcalf 1968, Diehl 1966, Driliches 1959, Bishop 1966, Galloway 1960*).

A 19. század végi hazai belső vándorlás előzőekben körvonalazott szemléletmódját, módszereit mi is követnénk, sajnos adatok és információk hiánya miatt ezt csak közelíteni tudjuk.

AZ IMMOBILITÁS

Az immobil réteg aránya

Ismeretes, hogy 19. század végi népszámlálásaink szigorúan értelmezve nem a vándorlás nagyságát, a vándorló népesség számát közlik, hanem annak a néprétegnek arányát, amely élete folyamán elhagyta szülőhelyét, azaz egyszer, valamikor vándorolt. Ez a "life time migration" tartalmú adatközlés arra alkal-

mas, hogy a megyénként, városenként megszámlált populáció valamikor vándorló és nem vándorló rétegének nagyságrendjét, arányait megközelítsük. Úgy véljük, hogy ezt a rétegekutatást a társadalom-, és a népességtörténeti elemzés is hasznosíthatja.

Elemzett népszámlálásaink kötetei rendszeresen közölték a közigazgatási egységek (megyék és tj. városok) azon lakosainak számát, akik a népszámlálás időpontjában szülőhelyükön tartózkodtak. (NB: lehet, hogy születésük és a népszámlálás időpontja között többször is vándoroltak). A népességnek ezt a rétegét nevezzük, minősítjük immobilnak.

Az immobilitás nem feltétlenül negatív tartalmú fogalom. Nem bizonyos, hogy röghözkötöttséget, elmaradottságot, a vállalkozáskészség hiányát jelzi. Kiegyensúlyozott gazdasági-társadalmi állapotokat is visszatükrözhet. Mindezt szem előtt tartva megállapítható, hogy hazánkban a 19. század végén jelentősen csökkent a nagyarányú immobil rétegeket regisztráló megyék száma: 1880-ban még 37, 1910-ben azonban már csak 27 megyében haladta meg arányuk a jelenlévő népesség 75%-át.

*1. A megyék száma az immobil népesség aránya szerint, %
1880, 1910*

1910	1880							
	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	95-89	Együtt
	%							
55-59	1	-	-	-	-	-	-	1
60-64	1	-	5	-	1	-	-	7
65-69	-	-	3	9	3	-	-	15
70-74 %	-	-	-	7	6	-	-	13
75-79	-	-	-	-	8	13	-	21
80-84	-	-	-	-	-	-	5	5
85-89	-	-	-	-	-	-	1	1
Együtt	2	-	8	16	18	13	6	63

A szélsőséges pozíciókat, arányokat elfoglaló megyék 1880-ban és 1910-ben is azonosak. Ez a viszonylagos változatlanság egyrészt azt érzékelteti, hogy néhány megyében az immobil réteg arányának korai csökkenése előnyeivel, esetleges hátrányaival együtt stabilizálódott, másrészt az is bizonyos, hogy néhány megye három évtized alatt sem tudta csökkenteni mozdulatlan népességének arányát.

2. A legalacsonyabb immobilitású megyék 1880, 1910
(Az immobil népesség aránya a jelenlevő népességben, %)

1880		1910	
Somogy	60,0	Somogy	55,0
Szabolcs	64,5	Baranya	61,6
Nógrád	66,6	Pest	62,0
Zala	67,2	Veszprém	62,6
Baranya	67,3	Szabolcs	63,4
Fejér	67,6	Fejér	64,2
Vas	68,5	Abauj	65,0
Veszprém	69,5		
Győr	69,8		

3. A legnagyobb immobilitású megyék, 1880, 1910
(Az immobil népesség aránya a jelenlevő népességben, %)

1880		1910	
Máramaros	85,2	Nagy Küküllő	80,4
Nagy Küküllő	85,5	Csík	81,1
Csík	85,8	Hajdú	83,6
Árva	87,3	Fogaras	84,0
Hajdú	87,5	Árva	84,1
Szeben	87,9	Máramaros	85,2
Fogaras	88,3		

Bizonyára nem véletlen, hogy a legalacsonyabb immobilitású megyék általában a Dunántúlon, a legimmobilabb megyék pedig Erdélyben alakultak ki.

Máramaros megye kivételével minden megyében csökkent az immobil réteg aránya. Ez a csökkenés azonban három évtizedre vetítve igen szerény mértékű, a megyék kétharmad részében 5 százalékpontnál kisebb.

4. A megyék száma az immobil népesség arányának (% pont)
csökkenése szerint, 1880-1910

A csökkenés 1880-1910 között, % pont	A megyék száma az immobil népesség aránya szerint 1880						
	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85	Együtt
0-5	1	6	12	9	9	4	41
5-9	1	2	2	7	4	2	18
10-	-	-	1	2	-	-	3
Együtt	2	8	15	18	13	6	62

5. A megyék immobil népességének aránya (%) 1880–1910

Megyék	Év	Helybeli születésű	Azonos megyebeli	Más megyében született
Baranya	1880	67,31	23,14	9,55
	1891	66,06	23,29	10,65
	1900	62,59	25,75	11,66
	1910	61,58	25,97	12,45
Fejér	1880	67,62	23,09	9,29
	1891	67,97	22,33	9,70
	1900	64,95	23,15	11,9
	1910	64,20	22,37	13,43
Győr	1880	69,79	19,48	10,73
	1891	67,23	20,77	12,00
	1900	66,80	20,38	12,82
	1910	68,08	19,52	12,40
Komárom	1880	72,56	16,44	11,00
	1891	72,16	16,85	10,99
	1900	68,82	17,01	14,17
	1910	66,17	16,76	17,07
Moson	1880	72,04	14,71	13,25
	1891	72,23	14,28	13,49
	1900	69,99	14,58	15,43
	1910	69,39	13,94	16,67
Somogy	1880	60,00	30,36	9,64
	1891	60,36	30,46	9,18
	1900	56,44	32,84	10,72
	1910	55,03	33,78	11,19
Sopron	1880	77,53	17,26	5,21
	1891	77,12	17,07	5,81
	1900	76,17	16,90	6,93
	1910	76,48	16,25	7,27
Tolna	1880	75,69	16,31	8,00
	1891	73,47	17,45	9,08
	1900	71,50	18,42	10,08
	1910	68,96	18,63	12,41
Vas	1880	68,54	25,05	6,41
	1891	68,82	24,40	6,78
	1900	67,24	24,96	7,80
	1910	65,86	24,97	9,17
Veszprém	1880	69,58	19,11	11,31
	1891	70,76	18,38	10,86
	1900	64,69	20,46	14,85
	1910	62,48	20,25	17,27
Zala	1880	67,20	24,05	8,75
	1891	67,93	23,74	8,33
	1900	66,16	25,08	8,76
	1910	66,65	25,13	8,22

Megyék	Év	Helybeli születésű	Azonos megyebeli	folytatás
				Más megyében született
Árva	1880	87,25	9,97	2,78
	1891	87,07	9,86	3,07
	1900	84,78	10,32	4,90
	1910	84,10	10,51	5,39
Bars	1880	71,14	19,00	9,86
	1891	71,26	19,46	9,28
	1900	70,87	19,11	10,02
	1910	66,28	23,77	9,95
Esztergom	1880	72,18	13,82	14,00
	1891	69,82	12,88	17,30
	1900	69,38	11,74	18,88
	1910	70,41	11,21	18,38
Hont	1880	70,08	18,76	11,16
	1891	69,49	19,20	11,31
	1900	68,22	19,97	11,81
	1910	69,46	18,71	11,83
Liptó	1880	79,86	15,73	4,41
	1891	80,70	13,63	5,67
	1900	78,44	13,80	7,76
	1910	73,30	12,54	14,16
Nógrád	1880	66,58	21,28	12,14
	1891	65,50	21,32	13,18
	1900	63,13	22,31	14,56
	1910	63,95	21,03	15,02
Nyitra	1880	73,08	19,09	7,83
	1891	72,48	19,46	8,06
	1900	72,19	19,25	8,56
	1910	72,19	18,78	9,03
Pozsony	1880	70,75	21,40	7,85
	1891	70,45	21,44	8,11
	1900	69,38	21,76	8,86
	1910	69,59	20,96	9,45
Trencsén	1880	81,05	15,04	3,91
	1891	79,57	15,67	4,76
	1900	78,35	15,46	6,19
	1910	77,97	14,66	7,37
Túróc	1880	70,29	21,79	7,92
	1891	68,82	20,96	10,22
	1900	67,36	21,16	11,48
	1910	66,97	17,45	15,58
Zólyom	1880	77,13	15,67	7,20
	1891	74,23	17,20	8,57
	1900	73,89	16,58	9,53
	1910	71,37	18,21	10,42
Bács-Bodrog	1880	80,87	15,99	3,14
	1891	80,16	16,17	3,67
	1900	78,53	17,50	3,97
	1910	77,64	17,62	4,74

Megyék	Év	Helybeli születésű	folytatás	
			Azonos megyebeli	Más megyében született
Csongrád	1880	78,26	14,86	6,88
	1891	80,25	12,46	7,29
	1900	78,27	13,01	8,72
	1910	76,83	13,45	9,72
Heves	1880	77,41	13,47	9,12
	1891	77,29	13,29	9,42
	1900	75,48	14,26	10,26
	1910	75,36	13,17	11,47
Jász-Nagykun-Szolnok	1880	81,17	9,28	9,55
	1891	78,25	11,69	10,06
	1900	75,93	12,97	11,10
	1910	75,44	13,40	11,16
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	1880	76,20	13,85	9,95
	1891	73,18	14,04	12,78
	1900	67,39	18,47	14,14
	1910	61,98	20,19	17,83
Abaúj-Torna	1880	68,49	22,54	8,97
	1891	68,72	22,68	8,60
	1900	66,40	22,85	10,75
	1910	64,97	22,39	12,64
Bereg	1880	73,65	18,17	8,18
	1891	74,14	17,95	7,91
	1900	73,34	18,39	8,27
	1910	72,88	17,37	9,75
Borsod	1880	74,32	14,37	11,31
	1891	72,15	15,03	12,82
	1900	65,84	15,86	18,30
	1910	69,37	15,72	14,91
Gömör	1880	71,41	20,47	8,12
Gömör és Kishont	1891	71,10	21,33	7,57
Gömör és Kishont	1900	68,14	22,42	9,44
Gömör és Kishont	1910	66,20	21,64	12,16
Sáros	1880	75,51	19,67	4,82
	1891	73,83	19,49	6,68
	1900	71,08	19,96	8,96
	1910	70,30	18,54	11,16
Szepes	1880	77,58	17,26	5,16
	1891	75,26	17,60	7,14
	1900	69,30	17,94	12,76
	1910	65,87	17,88	16,25
Ung	1880	70,45	19,67	9,88
	1891	72,29	18,74	8,97
	1900	71,45	17,62	10,93
	1910	71,05	16,32	12,63

Megyék	Év	Helybeli születésű	Azonos megyebeli	folytatás
				Más megyében született
Zemplén	1880	70,26	20,56	9,18
	1891	69,39	19,73	10,88
	1900	67,27	19,79	12,94
	1910	65,96	18,61	15,43
Békés	1880	81,15	9,42	9,43
	1891	80,13	10,51	9,36
	1900	77,99	11,41	10,60
	1910	75,87	12,22	11,91
Bihar	1880	78,14	16,07	5,79
	1891	76,46	16,96	6,58
	1900	74,67	17,91	7,42
	1910	74,44	17,98	7,58
Hajdú	1880	87,48	5,06	7,46
	1891	85,54	6,70	7,76
	1900	84,06	7,21	8,73
	1910	83,60	6,97	9,43
Máramaros	1880	85,19	10,98	3,83
	1891	85,63	10,52	3,85
	1900	85,36	10,53	4,11
	1910	85,11	10,91	3,98
Szabolcs	1880	64,53	18,93	16,54
	1891	64,64	19,54	15,82
	1900	63,74	21,19	15,07
	1910	63,35	21,79	14,86
Szatmár	1880	74,63	19,03	6,34
	1891	75,02	18,71	6,27
	1900	72,42	19,80	7,78
	1910	72,51	18,97	8,52
Szilágy	1880	79,03	15,87	5,10
	1891	78,68	15,78	5,54
	1900	76,59	16,56	6,85
	1910	76,27	16,35	7,38
Ugocsa	1880	76,43	12,62	10,95
	1891	78,96	11,11	9,93
	1900	76,11	13,21	10,68
	1910	75,25	12,51	12,24
Arad	1880	79,13	12,56	8,31
	1891	78,58	12,24	9,18
	1900	76,06	13,65	10,29
	1910	77,12	13,81	9,07
Csanád	1880	71,17	11,18	17,65
	1891	70,77	11,86	17,37
	1900	69,67	13,02	17,31
	1910	70,05	13,18	16,77

Megyék	Év	Helybeli születésű	folytatás	
			Azonos megyebeli	Más megyében született
Krassó-Szörény	1880	82,39	11,05	6,56
	1891	81,81	10,71	7,48
	1900	77,84	12,59	9,57
	1910	75,99	13,12	10,89
Temes	1880	77,07	12,12	10,81
	1891	76,03	12,70	11,27
	1900	71,78	14,27	13,95
	1910	70,1	14,85	15,05
Torontál	1880	75,54	19,45	5,01
	1891	74,76	19,37	5,87
	1900	72,30	21,17	6,53
	1910	71,27	20,90	7,89
Alsó-Fehér	1880	82,89	11,07	6,04
	1891	83,09	10,25	6,66
	1900	79,19	11,43	9,38
	1910	78,76	11,37	9,87
Beszterce-Naszód	1880	83,84	9,80	6,36
	1891	83,09	9,46	7,45
	1900	78,00	11,17	10,83
	1910	78,41	10,89	10,70
Brassó	1880	77,75	7,26	14,99
	1891	76,31	7,29	16,40
	1900	71,10	8,20	20,70
	1910	69,07	8,43	22,50
Csík	1880	85,83	11,72	2,45
	1891	86,38	11,13	2,49
	1900	83,69	12,28	4,03
	1910	81,05	12,75	6,20
Fogaras	1880	88,25	7,12	4,63
	1891	87,33	7,03	5,64
	1900	84,75	8,42	6,83
	1910	84,02	8,43	7,55
Háromszék	1880	79,84	17,16	3,00
	1891	79,77	15,87	4,36
	1900	76,48	18,00	5,52
	1910	75,23	17,48	7,29
Hunyad	1880	83,08	12,76	4,16
	1891	81,71	12,49	5,80
	1900	75,74	13,68	10,58
	1910	71,45	14,12	14,43
Kis-Küküllő	1880	82,15	11,63	6,22
	1891	81,16	11,68	7,16
	1900	78,63	12,83	8,54
	1910	78,22	12,43	9,35

Megyék	Év	Helybeli születésű	Azonos megyebeli	folytatás
				Más megyében született
Kolozs	1880	82,21	12,87	4,92
	1891	81,98	12,40	5,62
	1900	80,00	13,37	6,63
	1910	79,90	13,36	6,74
Maros-Torda	1880	79,75	16,08	4,17
	1891	80,18	15,46	4,36
	1900	77,95	16,08	5,97
	1910	76,75	15,30	7,95
Nagy-Küküllő	1880	85,45	9,39	5,16
	1891	85,66	8,34	6,00
	1900	81,10	9,92	8,98
	1910	80,35	9,70	9,95
Szeben	1880	87,88	7,96	4,16
	1891	84,82	7,32	7,86
	1900	79,42	7,63	12,95
	1910	77,59	7,94	14,47
Szolnok-Doboka	1880	80,02	15,71	4,27
	1891	80,86	14,41	4,73
	1900	77,69	16,54	5,77
	1910	78,33	15,93	5,74
Torda-Aranyos	1880	81,96	10,87	7,17
	1891	82,07	10,69	7,24
	1900	79,46	12,38	8,16
	1910	78,59	12,67	8,74
Udvarhely	1880	81,72	14,08	4,20
	1891	82,40	13,14	4,46
	1900	80,69	13,55	5,76
	1910	79,05	13,43	7,52
Fiume város és kerülete	1880	58,98		41,02
	1891	49,38		50,62
	1900	48,19		51,81
	1910	45,21		54,79
Magyarország összesen	1880	74,44	16,06	9,50
	1891	73,39	16,04	10,57
	1900	70,00	16,95	13,05
	1910	68,52	16,95	14,53
Horvát-Szlavónország	1880	75,13	12,98	11,89
	1891	75,29	12,69	12,02
	1900	72,19	14,74	13,07
	1910	71,42	15,25	13,33
Magyar Birodalom összesen	1880	74,50	15,66	9,84
	1891	73,59	15,59	10,82
	1900	70,27	16,67	13,06
	1910	68,88	16,74	14,38

A falusi és városi populáció immobilitása

A megyék falvai immobil rétegének nagyságrendjét sajnos csak az 1910. évre mutathatjuk be. Az alábbiak szerint 1910-ben közel minden harmadik megyében 55–70 és tizennégy megyében 80%-nál nagyobb a falvak immobil népességének aránya.

6. A megyék száma a falvak immobil népességének aránya (%) szerint 1910-ben

59-60	60-65	65-70	70-75	75-80	80-85	85-90	Együtt
1	5	15	15	13	13	1	63

Pest, Szabolcs és a dél-dunántúli megyékben legalacsonyabb a falvak népességének immobilitása és Máramaros, Hajdú, Árva, valamint az erdélyi megyékben a legnagyobb.

7. A legalacsonyabb és a legmagasabb falusi immobilitású megyék 1910 %

A falusi immobil népesség aránya			
65%-nál kisebb		80%-nál nagyobb	
Somogy	56,6	Torda	80,4
Baranya	61,6	Trencsén	80,5
Pest	62,0	Beszterce	80,8
Veszprém	62,5	K. Küküllő	80,9
Szabolcs	62,8	Szolnok D.	80,9
Fejér	64,2	Hajdú	81,1
		Udvarhely	82,3
		A. Fehér	82,6
		N. Küküllő	83,1
		Csík	83,3
		Árva	84,1
		Szeben	85,6
		Fogaras	86,5
		Máramaros	87,2

Városainkban az elemzett évtizedekben a helyben született és nem vándorló népesség réteg igen szélsőséges arányok között hullámzott, és arányát mérve átrendeződött. 1910-ben a 19. század végi ipari fejlődés, urbanizáció ellenére is közel minden negyedik városban minden második lakos helyben született.

8. A törvényhatósági jogú városok száma az immobil népesség aránya (%) szerint 1880-ban és 1910-ben

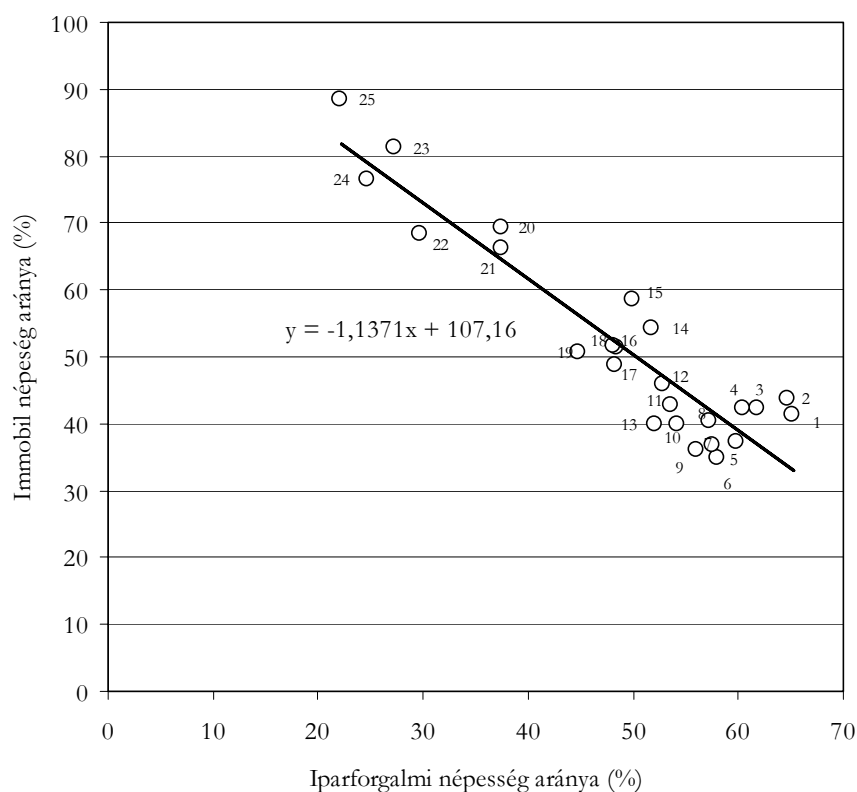
1910	1880														Együtt
	30–35	35–40	40–45	45–50	50–55	55–60	60–65	65–70	70–75	75–80	80–85	85–90	90–95		
30–35			1											1	
35–40		1			1	1								5	
40–45				2	2									4	
45–50							2							2	
50–55					1	1	1	1						4	
55–60							1							1	
60–65															
65–70								1		2	1			4	
70–75															
75–80												1		1	
80–85											1		1	2	
85–90															
90–95															
Együtt	1	1	4	4	4	2	4	2		2	2	1	1	24	

A vándorlás szakirodalma egybehangzóan megállapítja, hogy a települések, különösen a városok foglalkozási-társadalmi struktúrája és a vándorlás mértéke között, kauzális, matematikailag is kifejezhető kapcsolat van. Az alábbiak szerint igazolható, hogy Magyarországon 1910-ben a törvényhatósági jogú városokban az immobil és az iparforgalmi népesség aránya fordított viszonyban állt. Mennél nagyobb a helyben született, immobil népesség hányada, annál kisebb az iparforgalmi népesség aránya.

*9. Az immobil és iparforgalmi népesség aránya
tj. városokban 1910-ben*

	Iparforgalmi	Immobil
	népesség	
1. Miskolc	65,3	41,1
2. Győr	64,8	43,6
3. Pozsony	62,0	42,0
4. Arad	60,5	42,2
5. Pécs	59,9	37,1
6. Temesvár	58,2	34,7
7. Nagyvárad	57,6	36,7
8. Selmecbánya	57,3	40,2
9. Kassa	56,2	36,0
10. Marosvásárhely	54,3	39,7
11. Kolozsvár	53,7	42,6
12. Szatmárnémeti	52,9	45,7
13. Komárom	52,2	39,7
14. Baja	51,9	54,0
15. Székesfehérvár	50,1	58,4
16. Sopron	48,5	51,3
17. Újvidék	48,4	48,5
18. Debrecen	48,2	51,5
19. Pancsova	44,9	50,5
20. Szeged	37,6	69,2
21. Versec	37,6	66,0
22. Zombor	29,9	68,1
23. Szabadka	27,4	81,2
24. Kecskemét	24,8	76,3
25. Hódmezővásárhely	22,2	88,2

I. Az immobil és az iparforgalmi népesség aránya a tj. városokban
1910

Az immobil népréteg arányát egy másik vetületben is megvilágíthatjuk. Nem a közigazgatási egységek (megyék, városok) népszámlálások időpontjában megállapított népességszámához mérjük tömegüket, hanem a közigazgatási egységben született és az ország bármely pontján tartózkodó népesség számához. A két arányszám nevezője különböző. A második arányszám nem hordozza a közigazgatási egységek népességszámát módosító bel- és külföldi vándorlási egyenleg végeredményét, csak a mobil és az immobil népesség természetes szaporulatát méri és a kivándorlást. Úgy tetszik finomabb mutatója az immobil réteg arányának.

A következő táblázat hányadosainak rendje is kirajzolja a sajátos mikrorégiókat és a régiók kivételes megyéit. A táblázathoz fűzendő végleges

következtetések megfogalmazása előtt azonban ismételten fel kell idéznünk, hogy az arányszámok viszonyítási alapja (nevező) a természetes szaporulat és a külföldi vándorlás, visszavándorlás egyenlege. Nem érdektelen tehát azt is mérlegelni, hogy a megyei immobilitás korábbi táblánkban szereplő viszonylag csekély nagyságú változása olykor éppen az összes megyei születésű népesség csökkenésének vagy éppen jelentős növekedésének tudható be, és nem az immobil tömeg változásának, a vándorlási egyenleg végeredményének (például Árva, Abaúj, Sáros stb. megyékben).

*10. A megyékben született összes népesség számának változása
1900 és 1910 között*

Csökkent %	Növekedett							
	0–5%	5–10%	10–15%	15–%				
	Győr	0,9	Baranya	5,4	Zala	10,9		
	Veszprém	1,6	Moson	5,5	Komárom	11,9		
	Sopron	2,6	Fejér	7,4				
	Tolna	3,9	Somogy	7,6				
	Vas	3,9						
Árva	7,1	Liptó	0,5	Pozsony	5,9	Bars	10,9	
		Turóc	1,8	Trencsén	6,4	Nógrád	10,6	
		Zólyom	3,8	Hont	7,1	Esztergom	12,2	
			Nyitra	7,6				
		Bács	4,8		Heves	10,1	Pest	17,1
					Csongrád	11,6		
					Jász	11,9		
Abaúj	0,7	Gömör	0,5		Bereg	12,7		
Borsod	1,9	Zemplén	2,4					
Sáros	3,5	Ung	4,1					
Szepes	4,2							
			Szatmár	8,5	Ugocsa	10,1	Máramaros	18,4
			Békés	8,9	Szilágy	11,5		
					Bihar	12,4		
					Hajdú	12,7		
					Szabolcs	12,7		
		Torontál	0,6	Krassó	5,3	Csanád	10,2	
		Temes	1,2			Arad	10,5	
		N. Küküllő	2,3	Szeben	6,0	Maros T.	10,7	
		Fogarás	3,4	Brassó	6,4	Torda A.	10,8	
				K. Küküllő	6,5	Kolozs	12,3	
				Udvarhely	6,8	Csik	12,8	
				A. Fehér	7,1			
				Hunyad	8,4			
				Szolnok D.	8,4			
				Beszterce	8,8			
				Háromszék	8,9			

Az immobil réteg megyei arányszámai és arányváltozásai tehát bonyolult demográfiai és nem demográfiai tényezők együttes eredményei.

A törvényhatósági jogú városokban született összes népességnek viszonylag jelentős hányada maradt szülővárosában. Arányuk, néhány kivételtől eltekintve nagyobb, mintha ezt az immobil réteget a város jelenlévő népességéhez hasonlítjuk, nyilvánvalóan a bevándorlásnak tulajdoníthatóan. Részletesebb helyi adatok alapján döntendő el, hogy alföldi városainkban az immobil réteg magas arányát milyen mértékben idézte elő a munkaalkalom egyre fokozódó beszűkülése, illetve a földtulajdonlás marasztaló tényezője. A törvényhatósági jogú városok immobil rétegének aránya egyébként 1900 és 1910 között csak kismértékben módosult.

11. Törvényhatósági jogú városok száma az immobil populáció aránya szerint (%) 1900, 1910

	55–60	60–65	65–70	70–75	75–80	80–85	85–90	Együtt
1900	2	2	6	3	7	3	1	24
1910	2	2	8	5	5	2	1	25

12. Törvényhatósági jogú városaink immobil népességének aránya a városokban született összes népességhez viszonyítva 1900, 1910

Város	A városokban született összes népesség száma		1910	Ebből az immobil réteg aránya %	
	1900	1910	%	1900	1910
1. Szabadka	76149	89159	17,08	86,17	87,18
2. Hódmezővásárhely	25270	27195	7,62	81,57	83,37
3. Versec	21665	22247	2,69	80,93	80,61
4. Kecskemét	57834	65244	12,81	78,65	78,23
5. Sopron	20429	22682	11,03	77,94	76,78
6. Zombor	65462	67522	3,15	80,56	76,57
7. Pancsova	12829	13792	7,51	77,84	76,22
8. Szeged	96027	107777	12,24	79,20	75,99
9. Pozsony	37518	43910	17,04	75,41	74,89
10. Debrecen	51429	61680	20,35	79,73	74,03
11. Újvidék	19769	22210	12,30	76,27	73,36
12. Kolozsvár	29666	36199	22,02	73,60	71,56
13. Selmecebánya	15551	15174	-2,42	73,43	70,29
14. Arad	35092	40292	14,82	69,10	69,49
15. Marosvásárhely	12828	14905	16,19	67,96	67,85
16. Székesfehérvár	28299	31636	11,76	66,78	67,61
17. Győr	20267	28961	42,90	59,18	66,74
18. Szatmárnémeti	19372	21536	11,17	72,30	66,07
19. Temesvár	27373	36227	32,35	65,21	66,07
20. Miskolc	-	32119	-	-	65,94
21. Pécs	24597	28375	15,36	69,43	65,12
22. Kassa	21339	25331	18,71	65,57	63,91
23. Nagyvárad	30501	37136	21,75	64,62	63,46
24. Baja	19032	19125	0,44	61,25	59,37
25. Komárom	14819	15165	2,33	58,79	58,49

Adatok hiánya miatt a rendezett tanácsú városok 1910. évi immobil népességének arányait csak 76 városban állapíthattuk meg.

*13. A rendezett tanácsú városok immobil és mobil népességének aránya (%)
1910*

Immobil	%	Mobil	%
1. Hajdúböszörmény	91,1	1. Újpest	38,9
2. Túrkeve	87,9	2. Lugos	29,7
3. Újbánya	87,5	3. Zsolna	27,8
4. Hajdúnánás	87,3	4. Poprád	26,1
5. Kiskunfélegyháza	87,2	5. Trencsén	24,4
6. Szentés	86,4	6. Rózsashegy	23,7
7. Jászberény	84,9	7. Vác	22,2
8. Makó	83,2	8. Karánsebes	21,7
9. Hajdúszoboszló	82,3	9. Igló	21,0
10. Zenta	81,8	10. Losonc	20,3
11. Mezőtúr	81,4	11. Zólyom	20,2
12. Nagylak	81,2	12. Besztercebánya	20,0
13. Nagykőrös	81,0	13. Sátoraljaújhely	20,0
14. Cegléd	81,0	14. Ungvár	18,7
15. Szentgyörgy	80,1	15. Rimaszombat	17,4
16. Kistújszállás	79,5	16. Szentendre	17,2
17. Kecskemét	77,6	17. Lőcse	17,1
18. Szokolca	77,2	18. Kőrmöcbánya	16,9
19. Karcag	76,0	19. Rozsnyó	16,7
20. Gyula	72,9	20. Eperjes	15,7
21. Korpona	71,6	21. Veszprém	15,5
22. Szekszárd	70,6	22. Kismarton	15,4
23. Ruszt	70,6	23. Esztergom	14,7
24. Dobsina	69,3	24. Szepesbéla	14,5
25. Gyöngyös	68,7	25. Szombathely	14,3
26. Gölnicbánya	67,9	26. Bártfa	13,8
27. Kiskunhalas	67,5	27. Kaposvár	13,2
28. Nyíregyháza	67,2	28. Kisszeben	12,9
29. Nagykikinda	67,0	29. Kőszeg	12,8
30. Eger	66,4	30. Késmárk	12,6
31. Bártfa	64,9	31. Nyíregyháza	12,4
32. Breznóbánya	63,5	32. Nagybecskerek	12,3
33. Érsekújvár	63,4	33. Fehértemplom	12,2
34. Szolnok	63,0	34. Léva	12,0
35. Esztergom	62,9	35. Nyitra	11,7
36. Jolsva	57,6	36. Eger	11,6
37. Nagybecskerek	57,0	37. Érsekújvár	11,6
38. Nagyrőce	56,4	38. Szepesváralja	11,2
39. Szepesolaszi	56,0	39. Gölnicbánya	11,1
40. Munkács	54,3	40. Beregszász	11,1
41. Nagykanizsa	54,1	41. Gyöngyös	10,8
42. Kőszeg	53,6	42. Szokolca	10,7
43. Fehértemplom	53,3	43. Munkács	10,6

		folytatás			
Immobil	%	Mobil	%		
44.	Rózsahegy	52,8	44.	Pápa	10,6
45.	Szepesváralja	51,8	45.	Nagyróce	10,5
46.	Szentendre	51,3	46.	Szepesolaszi	10,4
47.	Kismarton	51,1	47.	Zalaegerszeg	10,1
48.	Vác	50,8	48.	Jolsva	9,9
49.	Szepesbéla	50,4	49.	Szolnok	9,8
50.	Veszprém	50,0	50.	Kiskunhalas	9,0
51.	Kisszeben	49,9	51.	Gyula	9,0
52.	Pápa	48,5	52.	Breznóbánya	8,7
53.	Beregszász	48,2	53.	Nagykanizsa	8,6
54.	Lőcse	48,1	54.	Szekszárd	8,5
55.	Ungvár	46,6	55.	Makó	8,2
56.	Zalaegerszeeg	46,5	56.	Dobsina	7,5
57.	Léva	46,0	57.	Kecskemét	6,2
58.	Sátoraljaiújhely	45,5	58.	Nagykikinda	6,1
59.	Körmöcbánya	44,3	59.	Jászberény	5,8
60.	Igló	44,2	60.	Szentgyörgy	5,2
61.	Nyita	43,8	61.	Korpona	5,2
62.	Eperjes	42,6	62.	Karcag	4,8
63.	Zólyom	42,2	63.	Cegléd	4,8
64.	Késmárk	41,7	64.	Mezőtúr	4,7
65.	Lugos	39,9	65.	Hajdúszoboszló	4,6
66.	Szombathely	39,4	66.	Szentes	4,2
67.	Rozsnyó	37,4	67.	Kiskunfélegyháza	4,0
68.	Karánsebes	36,2	68.	Kisújszállás	3,7
69.	Besztercebánya	33,6	69.	Zenta	3,7
70.	Losonc	33,0	70.	Hajdúnánás	3,6
71.	Poprád	32,6	71.	Nagylak	3,5
72.	Rimaszombat	32,3	72.	Nagykörös	3,3
73.	Kaposvár	31,7	73.	Ruszt	3,2
74.	Zsolna	31,0	74.	Túrkeve	2,7
75.	Trencsén	30,6	75.	Újbánya	2,7
76.	Újpest	27,5	76.	Hajdúböszörmény	2,4

1910-ben 76 rendezett tanácsú városunk háromnegyed részében, elsősorban az alföldi mezővárosokban 50%-nál nagyobb volt az immobil népesség hányada. A mobil – más megyékből bevándorló populáció aránya az északi városokban a legnagyobb – néhány kivételt nem számítva. Táblázatunk sajnos nem tartalmazza az erdélyi rendezett tanácsú városokat, és emiatt országosan csak korlátozott megállapításokra alkalmas.

KVÁZI MOBILITÁS

Kvázi mobilnak minősítjük a népességnek azt a rétegét, amely élete folyamán egyszer, vagy többször bizonyosan vándorolt szülőmegyéjének határai között, pontosabban a népszámlálás időpontjában szülőmegyéjének egyik településén írták össze, de nem szülőhelyén. A mobilitáshoz illesztett jelző a mozgásterület korlátozottságát – sajnos csak közigazgatási elhatároltságát – kívánja jelezni, másrészt a vándorlást előidéző tényezők egyéb sajátosságait. Feltételezzük ugyanis, hogy a megyéken belüli vándorlás jelentős hányadát az életciklusokhoz kötődő, jórészt demográfiai indítatású események idézték elő. Például a házasságkötés, a válás, a megözvegyülés – és nem gazdasági, szociális, vagy egyéb faktorok. A kvázi mobil réteget még úgy is jellemezhetjük, hogy kisebb vándorlási kockázatot vállalt, illetve hogy jobban kötődött megszokott környezetéhez, mint a messze tájakra vándorlók. Feltételezhető tehát, hogy jobban idomult új lakóhelyének szociális, kulturális, etnikai, magatartásbeli írott és íratlan normáihoz. A beilleszkedés, de a befogadás se járt individuális, kollektív konfliktusokkal.

Adataink, arányaink helyes értelmezését és mérlegelését elősegítendő, kiemeljük, hogy a kvázi mobil népesség kategóriája felöleli az ideiglenesen vándorlókat, a szezonális munkásokat is. Azt is hangsúlyozzuk, hogy népszámlálásaink definíciói, tartalmuk szerint, állapotot rögzítenek. Annak a populációnak a számát, arányát közlik, amely a népszámlálás időpontjában nem szülőhelyén, de szülőmegyéjében tartózkodott. A valóságos vándormozgalmat – bonyolult számításokat és becsléseket végezve – ugyan megközelíthetjük, de népszámlálási forrásaink alapján pontosan nem határozhatjuk meg.

A következőkben tehát a korabeli magyarországi társadalmi rétegződésnek egyik sajátos válfaját kíséreljük meg kvantitatíve megragadni. Elkülöníthető, elkülönítendő társadalmi rétegnek tekintjük ugyanis a megyén belül vándorlókat. Úgy véljük, súlyuk, jellemzőik a társadalmi átrétegződést, az urbanizáció mértékét és mélységét, a demográfiai átmenet helyi, vagy regionális folyamatát el nem hanyagolható mértékben szabta meg.

A kvázi mobil népesség súlya

1910-ben a magyarországi kvázi mobil réteg súlyát, a következő táblázat alapján úgy jellemezhetjük, hogy mindössze tizenegy megyében érte el arányuk a jelenlévő népesség 20–25%-át, de huszonnyolc megyében még 15%-ot sem. Országos szinten közel minden hatodik megszámlált tartozott a kvázi mobil populációhoz (1910: 16,95%).

14. A kvázi mobil népesség aránya a megyék jelenlévő népességében
1910, %

	5,0–9,9	10,0–14,9	15,0–19,9	20,0–24,9	25,0–
		Moson 13,9	Győr 19,5	Fejér 22,4	Zala 25,1
			Komárom 16,8	Vas 25,0	Baranya 26,0
			Sopron 16,3	Veszprém 20,3	Somogy 33,8
			Tolna 18,6		
		Árva 10,5	Hont 18,7	Bars 23,8	
		Esztergom 11,2	Nyitra 18,8	Nógrád 21,0	
		Liptó 12,5	Turóc 17,5	Pozsony 21,0	
		Trencsén 14,7	Zólyom 18,2		
		Csongrád 13,5	Bács 17,6	Pest 20,2	
		Heves 13,2			
		Jász 13,4			
			Bereg 17,4	Abaúj 23,4	
			Borsod 15,7	Gömör 21,6	
			Sáros 18,5		
			Szepes 17,9		
			Ung 16,3		
			Zemplén 18,6		
Hajdú	7,0	Békés 12,2	Bihar 18,0	Szabolcs 21,8	
		Máramaros 10,9	Szatmár 19,0		
		Ugocsa 12,5	Szilágy 16,4		
		Arad 13,8		Torontál 20,1	
		Csanád 13,2			
		Krassó 13,1			
		Temes 14,9			
Brassó	8,4	A.Fehér 11,4	Háromszék 17,5		
Fogaras	8,4	Beszterce 10,9	Maros-Torda 15,3		
N.Küküllő	9,7	Csik 12,8	Szolnok D. 15,9		
Szeben	7,9	Hunyad 14,1			
		K.Küküllő 12,4			
		Kolozs 13,4			
		Torda 12,7			
		Udvarhely 13,4			

1910-ben három dunántúli megyében minden harmadik-negyedik meg számlált lakos a kvázi mobil réteghez tartozott (Zala, Baranya, Somogy). A Hajdúságban és négy erdélyi megyében (Brassó, Fogaras, Nagy Küküllő, Szeben) azonban még a tíz százalékot sem érte el arányuk. A régiók megyéiben a kvázi mobil népesség súlya igen tág határok között ingadozik. (lásd a Duna és a Tisza bal parti régiót). Mutatóink nagyságrendjét, szóródását bizonyára meghatározta a megyék településeinek lakosság szám szerinti struktúrája, az ipari, kereskedelmi telephelyek lokalizációja, a népesség foglalkozási összetétele, az intézmények (oktatási stb.) szerepe. Azt sem szabad azonban mellőznünk, hogy a megye népességének vándorlási mérlege is tényező arányszámaink kialakulásában.

Három évtized alatt (1880–1910) a megyénkénti kvázi populáció súlyának módosulási folyamata mikrorégiókat különített el. Huszonöt megyében ugyanis csökken, míg 38 megyében növekszik ennek a rétegnek a súlya. A statisztikai régiók felbomlanak. A Duna, a Tisza jobb és bal partján, Erdélyben a megyék egy részében csökken, másik részében azonban nő a kvázi mobil népesség aránya.

*15. A megyei kvázi mobil népesség arányának változása
1880 és 1910 között (százalékpont)*

Csökkent		Növekedett	
megye	%	megye	%
Fejér	0,75	Baranya	2,83
Moson	0,17	Győr	0,04
Sopron	1,01	Komárom	0,32
Vas	0,08	Somogy	3,43
		Tolna	2,32
		Veszprém	1,14
		Zala	1,08
Esztergom	2,41	Árva	0,54
Hont	0,05	Bars	4,77
Liptó	3,19	Zólyom	2,45
Nógrád	0,25		
Nyitra	0,31		
Pozsony	0,44		
Trencsén	0,38		
Turóc	4,34		
Csongrád	1,41	Bács	1,63
Heves	0,30	Jász	4,12
		Pest	6,43
Abaúj	0,15	Borsod	1,35
Bereg	0,40	Gömör	1,17
Sáros	1,13	Szepes	0,62
Ung	3,35		
Zemplén	1,95		
Máramaros	0,07	Békés	1,80
Szatmár	0,06	Bihar	1,91
Ugocsa	0,11	Hajdú	1,91
		Szabolcs	2,86
		Szilágy	0,48
		Arad	1,25

Csökkent		Növekedett	
megye	%	megye	%
		Csanád	2,00
		Krassó	2,07
		Temes	2,73
		Torontál	1,45
Maros T.	0,78	A. Fehér	0,30
Szeben	0,02	Beszterce	1,09
Udvarhely	0,65	Brassó	1,17
		Csik	1,03
		Fogaras	1,31
		Háromszék	0,32
		Hunyad	1,36
		K. Küküllő	0,80
		Kolozs	0,49
		N. Küküllő	0,31
		Szolnok D.	0,22
		Torda A.	1,80

Három évtized alatt azonban át is rendeződött a megyék száma a kvázi mobilitás arányának nagyságrendjét tekintve. Megnövekedett azon megyék száma, amelyekben magas – 20%-nál nagyobb – a kvázi mobilok hányada és kevesebb megye tartozott az ennél alacsonyabb együtthatót felmutató megyék rendjébe.

A következőkben a kvázi megyei mobil népesség számát, az ugyanazon megyében született összes népességhez viszonyítjuk, azaz a megyéken belüli vándorlás tényleges nagyságrendjét kíséreljük megközelíteni.

16. A megyei kvázi mobil népesség száma az ugyanazon megyében született össznépességhez viszonyítva 1910, %

-4,9	5,0-9,9	10,0-14,9	15,0-19,9	20,0-24,9
%				
		Sopron 14,3	Komárom 15,4	Zala 23,1
		Moson 14,4	Győr 15,4	Vas 23,8
			Tolna 16,8	Baranya 24,4
			Fejér 18,0	
			Veszprém 18,1	
	Árva 9,5	Esztergom 10,3	Hont 16,5	Nógrád 20,7
		Liptó 12,5	Zólyom 17,3	Bars 21,4
		Trencsén 14,3	Turóc 17,5	
			Nyitra 17,7	
			Pozsony 18,7	
	Csongrád 7,5	Heves 12,0	Pest 15,5	
		Jász 12,5		
		Bács 14,0		
		Borsod 14,6	Ung 16,0	Gömör 20,7
			Bereg 17,3	
			Szepes 18,2	
			Sáros 18,4	
			Zemplén 18,9	
			Abaúj 19,8	
Hajdú 4,7		Máramaros 10,5	Szilágy 15,7	Szabolcs 21,8
		Békés 11,2	Bihar 16,8	
		Úgocsa 12,3	Szatmár 17,2	
		Csongrád 12,0	Torontál 19,2	
		Arad 12,6		
		Krassó 13,9		
		Temes 14,2		
	Fogarás 8,5	A. Fehér 11,2	Szolnok D. 15,3	
	Szeben 8,6	Beszterce 11,4	Hunyad 15,8	
	N. Küküllő 9,7	K. Küküllő 12,0	Háromszék 16,5	
	Brassó 9,8	Udvarhely 12,0		
		Csik 12,2		
		Kolozs 12,2		
		Torda 12,4		
		Maros T. 13,7		

A megyék eloszlása a közölt táblázat szerint igen elgondolkoztató. Úgy tetszik, hogy az egyik megyében a mezőgazdasági viszonyok hátráltatják – Hajdú megyében – a másik megyében – Szabolcs – elősegítik a kvázi mobilitás kifejlődését.

A megyénkénti arányok változását összefoglalva az alábbiakból kiviláglik a negatív és a pozitív irányú változás üteme.

17. A megyék száma a kvázi mobil népesség aránya (%) szerint,
1880-ban és 1910-ben

1910	1880						Együtt
	-9,9	10,0-14,9	15,0-19,9	20,0-24,9	25,0-29,9	30,0-	
-9,9	5	-	-	-	-	-	5
10,0-14,9	5	16	2	-	-	-	23
15,0-19,9	-	1	18	2	-	-	21
20,0-24,9	-	1	3	6	1	-	11
25,0-29,9	-	-	-	2	-	-	2
30,0-	-	-	-	-	-	1	1
Együtt	10	18	23	10	1	1	63

18. A megyék száma a kvázi mobil réteg aránya szerint 1880-ban

Az arány változása 1880-1910 között (százalék-pont)	-9,9	10,0-14,9	15,0-19,9	20,0-24,9	25,0-	Együtt
(-) csökkent						
-2,49	1	6	8	6	1	22
2,50-4,49	-	1	2	-	-	3
Együtt	1	7	10	6	1	25
(+) növekedett						
-2,49	8	10	10	3	-	31
2,50-4,49	1	-	3	1	1	6
5,00-	-	1	-	-	-	1
Együtt	9	11	13	4	1	38
Mindösszesen	10	18	23	10	2	63

Urbánus és rurális kvázi mobilitás

A megyékben született és a megyében vándorló népesség egy része a megye területén fekvő törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokba vándorolt, másik része szülőfaluját elhagyva a megye másik falujába. A megyei kvázi mobil réteg egyik része tehát urbánus réteggé vált, másik része tovább is rurális stratum maradt.

Törvényhatósági jogú városainkban három évtized (1880-1910) alatt viszonylag szerény mértékben növekedett ugyanazon megye falvaiból bevándorló

népesség aránya, (mindössze két városban éri el az 5–10% pont különbséget) eltekintve néhány kivételtől (Győrben, Székesfehérvárott, Kolozsvárt, Szabadkán és Selmecbányán arányuk csökkent). Kiemelendő azonban, hogy súlyuk, arányuk már 1880-ban sem volt elhanyagolható. 1910-ben tizenegy városban minden ötödik, illetve minden negyedik lakos megyei születésű volt (1880-ban hat városban). Igen szembetűnő és a helytörténeti kutatásokat ösztönző arányok jellemzik alföldi városainkat. Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Szabadkán, Kecskeméten, Versecen a kvázi mobil népesség aránya a legalacsonyabb, még a 15%-ot sem éri el. (Nincs vonzás, taszítóerők működnek?)

19. A megyében született népesség aránya a törvényhatósági jogú városokban, 1910, 1880, %

Törvényhatósági jogú város	1910	1880	Különbség (százalékpont)
	%		
1. Nagyvárad	29,8	25,9	3,9
2. Szatmárnémeti	29,3	20,5	9,8
3. Újvidék	29,3	24,8	4,5
4. Marosvásárhely	25,9	20,4	5,5
5. Pancsova	25,7	21,3	4,4
6. Pécs	24,9	19,2	5,7
7. Baja	24,1	18,3	5,8
8. Pozsony	21,9	15,1	6,8
9. Sopron	21,7	20,5	1,2
10. Zombor	21,7	18,9	2,8
11. Komárom	21,4	19,0	2,4
12. Győr	18,1	19,7	-1,6
13. Debrecen	18,0	11,8	6,2
14. Temesvár	17,4	13,9	4,5
15. Székesfehérvár	16,8	16,9	-0,1
16. Kassa	16,8	15,7	1,1
17. Arad	16,8	12,7	4,1
18. Versec	13,3	9,4	3,9
19. Kolozsvár	13,0	13,5	-0,5
20. Kecskemét	12,8	6,9	5,9
21. Szabadka	10,6	11,0	-0,4
22. Selmecbánya	7,0	7,9	-0,9
23. Szeged	6,5	4,7	1,8
24. Hódmezővásárhely	2,7	2,3	0,4

Az urbánus kvázi mobilitás további jellemzője, hogy a megyék összes kvázi mobil népességének mekkora része vándorolt a megye területén fekvő városokba. Az alábbi arányok bonyolult faktorok végeredményét foglalják össze. A városok befogadó képességét, gazdasági kapacitásuk növekedését, vagy éppen

szükségét. Fejér megyében például igen alacsony a megyei Landflucht - Budapest közel van - Hajdú megyében ellenben közel ötszöröse.

20. A megyék kvázi mobil népességéből a törvényhatósági jogú városokba vándorlók aránya, %, 1880, 1910

Megye	1880	1910
1. Hajdú	49,5	59,7
2. Csongrád	23,0	32,5
3. Győr	18,9	30,8
4. Bács	19,8	22,1
5. Temes	14,1	21,4
6. Pozsony	11,4	20,9
7. Kolozsvár	15,8	20,7
8. Maros Torda	10,1	19,1
9. Abaúj	11,7	17,3
10. Arad	11,7	17,2
11. Sopron	10,1	15,3
12. Bihar	10,8	15,2
13. Komárom	9,8	13,7
14. Baranya	8,3	13,6
15. Szatmár	7,0	13,0
16. Fejér	9,3	11,4
17. Bars	6,0	4,6
18. Torontál	3,5	4,1

Bars és Fejér megye kivételével minden megyében megnőtt a törvényhatósági jogú városokba vándorló réteg aránya a kvázi mobil populáción belül. Az 1880 és 1910 év közötti arányváltozás olykor igen jelentős (Maros Torda megye 1880-ban: 10,1; 1910-ben 19,1%). Bizonyára nem véletlen, hogy Hajdú megye kvázi mobil népességének több mint fele (59,7%) Debrecenben telepedik meg, de a csongrádi, győri, Bács, Temes, Pozsony és Kolozsvár megyei kvázi mobil populációnak is jelentős hányada vándorol a megye törvényhatósági jogú városaiba.

Sajnos csak 1910-ben foglalhatjuk össze a kvázi mobil népesség urbánus rétegének törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokat is felölelő adatait, arányait. (A rendezett tanácsú városok ez ideig meg nem jelent, levéltári adatait a KSH Népszámlálási Főosztálya bocsátotta rendelkezésünkre. Segítségét ezúton is köszönjük.) Az alábbi összefoglalásból kitűnik, hogy 1910-ben megyéink városaiban igen tág határok között ingadozott az ugyanazon megye szülőiteinek hányada (5–43%).

A hazai urbanizációban azonban még sem hanyagolható el szerepük: tizennyolc megye városaiban legalább minden negyedik lakos ugyanabból a megyéből származott.

21. A megyében született népesség aránya (%) a megye
tj. és rt. városaiban, 1910

	-9,9	10,0 - 19,9	20,0 - 29,9	30,0 -			
%							
		Tolna	15,0	Komárom	21,4	Vas	32,6
		Fejér	16,8	Veszprém	22,0	Somogy	43,1
		Győr	18,1	Sopron	22,3		
				Baranya	24,9		
				Zala	25,5		
Hont	7,3	Liptó	12,3	Nyitra	21,1	Nógrád	30,2
		Turóc	17,5	Pozsony	21,9	Trencsén	32,9
		Bars	19,8	Zólyom	26,3		
		Esztergom	19,8				
Csongrád	5,0	Heves	12,8				
Csanád	5,0	Pest	13,8				
Jász	9,1	Bács	15,5				
		Abaúj	16,8	Ung	20,3		
		Borsod	16,8	Bereg	22,4		
				Zemplén	23,8		
				Gömör	26,9		
				Sáros	27,4		
				Szepes	27,4		
		Hajdú	12,5	Szilágy	24,1		
		Szabolcs	12,8	Szatmár	25,0		
				Máramaros	26,6		
				Bihar	29,2		
		Temes	16,4	Krassó	22,5		
		Arad	16,5	Torontál	25,2		
		Fogaras	11,2	K. Küküllő	20,6	Szolnok D.	30,5
		Kolozs	13,0	N. Küküllő	20,6	Háromszék	35,8
		Szeben	13,6	Hunyad	23,3		
		Beszterce	14,9	Csik	23,7		
		A. Fehér	18,7	Maros Torda	25,5		
		Torda A.	19,6	Udvarhely	28,5		

1910-ben a megyék falvaiban megszámlált kvázi mobil réteg aránya természetesen kisebb volt, mint az urbánus kvázi mobil rétegé.

22. A megye falvaiban született és szülőmegyéjének falvaiba vándorló népesség aránya a jelenlévő népességben 1910-ben

Megye	%	Megye	%	Megye	%	Megye	%
Somogy	33,1	Baranya	26,0	Győr	19,5		
		Fejér	22,4	Komárom	16,8		
		Vas	24,3	Moson	13,9		
		Zala	25,1	Sopron	16,1		
				Tolna	18,8		
				Veszprém	19,9		
		Bars	24,2	Árva	10,5		
		Esztergom	23,8	Liptó	12,6		
		Hont	20,9	Nyitra	18,6		
		Nógrád	20,2	Trencsén	13,7		
		Pozsony	21,0	Zólyom	16,5		
		Pest	21,7	Bács	18,4		
				Csongrád	16,2		
				Heves	13,2		
				Jász	15,8		
		Abaúj	22,4	Bereg	16,6		
		Gömör	20,8	Borsod	15,7		
		Szabolcs	22,8	Sáros	17,2		
				Szepes	14,9		
				Ung	15,9		
				Zemplén	18,4		
				Békés	12,5	Hajdú	8,7
				Bihar	18,0	Máramaros	8,9
				Szatmár	18,8		
				Szilágy	15,8		
				Úgocsa	12,5		
		Torontál	20,5	Csanád	15,8		
				Krassó	12,6		
				Temes	14,8		
				Alsó Fehér	10,4	Brassó	9,3
				Beszterce	10,5	Fogarás	8,2
				Háromszék	15,5	Szeben	6,4
				Hunyad	13,5		
				K.Küküllő	11,8		
				Kolozs	13,4		
				Maros T.	15,0		
				N. Küküllő	11,8		
				Szolnok D.	14,8		
				Torda A.	12,1		
				Udvarhely	12,1		

A viszonylag tág határértékek között hullámzó rurális kvázi mobilitási mutatók nem csak demográfiai okokra visszavezethető vándorlásról tanúskodnak, hanem a vidék iparosodásáról – a mezőgazdasági munkaerő megszokott

vagy kényszerű mozgékonyágáról – főként a Dunántúl déli részében és a Dunabálparti megyékben, és mindennek hiányáról Hajdú, Máramaros, Brassó, Fogaras és Szeben megyében.

A kvázi mobil réteg számának alakulása

Amint már említettük a kvázi mobil réteg aránya nemcsak a megyén belüli vándorlók számát érzékelteti, hanem az együttható nevezőjében helyet foglaló természetes és tényleges szaporulat egyenlegét is. Ezen réteg méretének objektívebb megközelítése érdekében az alábbiakban összefoglaljuk számuk alakulását 1880 és 1910 között. Az adatok értékelése során azonban nem mellőzhetők a két népszámlálás közötti létszámuk növekedését vagy csökkenését előidéző tényezők:

csökkenést idézett elő:

- a kvázi mobil népesség halálózása
- kivándorlása
- más megyébe vándorlása
- szülőhelyére való visszavándorlása

növekedést idézett elő:

- szülőhelyüket elhagyó és szülőmegyájukban vándorlók
- korábban más megyébe települők, de szülőmegyájukba visszavándorlók
- a kivándorlók közül visszavándorló, de nem szülőhelyükön leteleplők száma

Forrásaink a felsorolt tényezők nagyságrendjének megállapítását nem teszik lehetővé, tehát csak egyenlegüket regisztrálhatjuk.

A kvázi mobil réteg megyénkénti száma három évtized alatt tág szélsőértékek között módosult. Liptó, Turóc és Sáros megyében feltehetően a kivándorlás miatt csökkent. Tizennégy megyében azonban több mint felével növekedett. Pest, Hajdú, Jász és Szabolcs megyében kiemelkedő mértékben (158, 128, 94, 72%-kal). Törvényhatósági jogú városainkban Sopron, Torontál, Fejér és Pozsony megye kivételével meghaladta a növekedésük az 50%-ot, tíz megyében számuk megduplázódott, vagy több mint másfélszeresére emelkedett. A falusi kvázi mobil réteg is növekedett (ideértve az rtv. városokat is). Tizenkét megyében több mint felével nőtt számuk.

23. A falusi kvázi mobil népesség számának változása %, 1880–1910

-0,0	0,0-9,9	10,0-19,9	20,0-29,9	30,0-39,9	40,0-49,9	50,0-
	Győr Sopron	Fejér Moson Veszprém	Baranya Vas	Komárom Somogy Tolna Zala		
Liptó Turóc	Árva Eszterg.	Hont Pozsony	Nyitra Trencsén Csongrád	Nógrád		Bars Zólyom Jász Pest 158,8 64,3
Sáros	Gömör Szepes Ung	Abauj Zemplén		Bács Heves	Bereg	
				Szatmár Szilággy Ugocsa		Békés Bihar Hajdú Máramar. Szabolcs Csanád
			Torontál		Arad Krassó Temes	
		N.Küküllő Udvarhely	A.Fehér Háromsz. Maros T. Szeben	Fogaras K.Küküllő Szolnok D	Beszterce Brassó Csik Kolozs Torda A.	Hunyad 51,5

24. A törvényhatósági jogú városok kvázi mobil népességszámának változása,
%, 1880–1910

Megye	%	Megye	%	Megye	%
Baranya	124,8	Győr	93,4	Fejér	41,9
		Komárom	92,2		
		Sopron	54,6		
		Hont	88,0	Pozsony	36,8
Bács	156,4				
Csongrád	103,5				
Pest	177,6	Abaúj	81,3		
Bihar	136,2				
Hajdú	175,1				
Szatmár	153,5				
Arad	134,9				
Temes	139,9			Torontál	46,8
Maros T.	163,1	Kolozs	95,5		

Összefoglalva hangsúlyozzuk, hogy a hazai 19. század végi spatiális mobilitás meghatározó rétege volt a szülőmegyében vándorlók tömege, magában hordozva a szociális mobilitás lehetőségét és kényszerét, de egyszersmind az egész belső vándormozgalom területi elhatároltságát is.

MOBILITÁS

A mobil réteg aránya

Mobilnak nevezzük azt a populációt, amelyet a népszámlálások időpontjában nem szülőmegyéje településein számláltak meg.

Másként fogalmazva a más megyéből bevándorló, illetve kivándorló réteg arányát kívánjuk megyénként megvilágítani. Nomenklatúránk (immobil, kvázi mobil, mobil) érzékelteti, hogy ezt a réteget tekintjük a belső vándorlás reprezentánsának. Átlépve szülőmegyénk határát olykor elvágták rokonsági, szociális, kulturális, etnikai gyökereiket, esetleg más társadalmi rétegbe kellett beilleszkedniük, jövőképüket át kellett formálniuk. A változás, az átalakulás hordozóivá váltak.

Úgy véljük, hogy ez a feltételezés még akkor is helyénvaló, ha a mobil népesség aránya országosan és minden megyében – kivéve Komárom, Moson, Hajdú, Hunyad és Nagy Küküllő megyét – kisebb, mint a kvázi mobil népesség hányada.

A bevándorló réteg aránya a hazai 19. század végi spatiális mobilitást igen jól jellemzi: 1880-ban még 50 vármegyében 10%-nál alacsonyabb, 1910-ben azonban már 35 vármegyében 10%-nál nagyobb a bevándorló népesség hányada.

25. *A megyék száma a mobil-bevándorló népesség aránya szerint a jelenlévő népességben 1880, 1910*

Év	A mobil népesség aránya, %					
	-4,9	5,0 - 9,9	10,0 - 14,9	15,0 - 19,9	20 -	Együtt
1880	15	35	11	2	-	63
1910	2	26	24	10	1	63

A megyék klasszifikálása a fenti arányközök szerint elkülöníti a már kezdetben (1880-ban) mobilnak minősíthető megyéket az erőteljesen mobilizálódó és a bevándorlás terén elmaradó megyéktől.

A megyénkénti mobil - bevándorló népesség aránya három évtized alatt mindössze 11 megyében növekedett öt százalékpontonál nagyobb ütemben (Zala, Szabolcs és Csanád vármegyében csökkent). *A megyei mobil bevándorló populáció arányának változása tehát viszonylag lassú és kis mértékű volt.*

26. *A megyék mobil népesség arányának változása 1880 és 1910 között*

Az arányszám növekedése 1880 és 1910 között (% pont)	A megyék száma a mobil népesség 1880. évi aránya % szerint					
	-4,9	5,0-9,9	10,0-14,9	15,0-19,9	20,0-	Együtt
	%					
0,0-4,9	11	30	8	-	-	49
5,0-9,9	2	3	3	-	-	8
10,0-14,9	2	1	-	-	-	3
Együtt	15	34	11	-	-	60

Megyéink spatiális mobilitási struktúraváltozását a közhiedelemmel ellentétben úgy foglalhatjuk össze, hogy 1880 és 1910 között Pest, Veszprém és Komárom megyék kivételével a peremfekvésű megyékben játszódtott le legerőteljesebben a bevándorló réteg súlyának növekedése. (Szepes 11,1;

Hunyad 10,3; Szeben 10,3; Liptó 9,8; Túróc 7,7; Brassó 7,5; Sáros 6,3; Zemplén 6,3; de Zala, Csongrád és Szabolcs megyében csökkent a mobil réteg aránya.)

27. A megyék mobil-bevándorló népességének aránya
(%) a jelenlévő népességben 1880

0-4,9		5,0-9,9		10,0-14,9		15,0-19,9	
%							
		Sopron	5,21	Győr	10,73		
		Vas	6,41	Komárom	11,00		
		Tolna	8,00	Veszprém	11,31		
		Zala	8,75	Moson	13,25		
		Fejér	9,29				
		Baranya	9,55				
		Somogy	9,64				
Árva	2,78	Zólyom	7,20	Hont	11,16		
Trencsén	3,91	Nyitra	7,83	Nógrád	12,14		
Liptó	4,41	Pozsony	7,85	Esztergom	14,00		
		Bars	7,86				
		Túróc	7,92				
Bács	3,14	Csongrád	6,88				
		Heves	9,12				
		Jász	9,55				
		Pest	9,95				
Sáros	4,82	Szepes	5,16	Borsod	11,31		
		Gömör	8,12				
		Bereg	8,18				
		Abaúj	8,97				
		Zemplén	9,18				
		Ung	9,88				
Máramaros	3,83	Szilágy	5,10	Ugocsa	10,95	Szabolcs	16,54
		Bihar	5,79				
		Szatmár	6,34				
		Hajdú	7,46				
		Békés	9,36				
		Torontál	5,01	Temes	10,81	Csanád	17,65
		Krassó	6,56				
		Arad	8,31				
Csík	2,45	Szolnok D.	5,06	Brassó	14,99		
Háromszék	3,00	K.Küküllő	5,16				
Hunyad	4,16	A.Fehér	6,04				
Szeben	4,16	N.Küküllő	6,22				
Maros-Torda	4,17	Beszterce	6,36				
Udvarhely	4,20	Torda A.	7,17				
Fogarás	4,63						
Kolozs	4,92						

28. A megyék mobil-bevándorló népességének aránya (%)
a jelenlévő népességben, 1910

	0-4,9	5,0-9,9	10,0-14,9	15,0-19,9	20-
	%				
		Sopron 7,27	Somogy 11,19	Moson 16,67	
		Zala 8,22	Győr 12,40	Komárom 17,07	
		Vas 9,17	Tolna 12,41	Veszprém 17,27	
			Baranya 12,45		
			Fejér 13,43		
		Árva 5,39	Zólyom 10,42	Nógrád 15,02	
		Trencsén 7,37	Hont 11,83	Turóc 15,58	
		Nyitra 9,03	Liptó 14,15	Esztergom 18,38	
		Pozsony 9,45			
		Bars 9,95			
Bács	4,74	Csongrád 9,72	Jász 11,16	Pest 17,83	
			Heves 11,47		
		Bereg 9,75	Sáros 11,16	Zemplén 15,43	
			Gömör 12,16	Szepes 16,25	
			Ung 12,63		
			Abauj 12,64		
			Borsod 14,91		
Máramaros	3,98	Szilágy 7,38	Békés 11,91		
		Bihar 7,58	Ugocsa 12,24		
		Szatmár 8,52	Szabolcs 14,86		
		Hajdú 9,43			
		Torontál 7,89	Krassó 10,89	Temes 15,05	
		Arad 9,07		Csanád 16,77	
		Szolnok 5,74	Beszterce 10,70		Brassó 22,50
		Csik 6,20	Hunyad 14,43		
		Kolozs 6,74	Szeben 14,47		
		Háromszék 7,29			
		Udvarhely 7,52			
		Fogarás 7,55			
		Maros T. 7,95			
		Torda A. 8,74			
		K.Küküllő 9,35			
		Alsó-Fehér 9,87			
		N.Küküllő 9,95			

29. A mobilitás aránymódosulásának (% pont 1850–1910) megyei sorrendje

1. Máramaros	0,15	31. Zólyom	3,22
2. Hont	0,67	32. Udvarhely	3,32
3. Szolnok D.	0,68	33. Moson	3,42
4. Arad	0,76	34. Trencsén	3,46
5. Nyitra	1,20	35. Borsod	3,60
6. Ugocsa	1,29	36. Abaúj	3,67
7. Somogy	1,55	37. N. Küküllő	3,73
8. Bereg	1,57	38. Csík	3,75
9. Torda A.	1,57	39. Maros T.	3,78
10. Pozsony	1,60	40. Alsó Fehér	3,83
11. Bács	1,60	41. Gömör	4,04
12. Jász Nk. Sz.	1,61	42. Fejér	4,14
13. Győr	1,67	43. K. Küküllő	4,19
14. Bihar	1,74	44. Temes	4,24
15. Kolozs	1,82	45. Háromszék	4,29
16. Hajdú	1,97	46. Beszterce	4,34
17. Sopron	2,06	47. Esztergom	4,38
18. Bars	2,09	48. Tolna	4,41
19. Szatmár	2,18	49. Krassó	4,73
20. Szilággy	2,28	50. Veszprém	5,96
21. Heves	2,35	51. Komárom	6,07
22. Békés	2,55	52. Zemplén	6,25
23. Ung	2,75	53. Sáros	6,34
24. Vas	2,76	54. Brassó	7,51
25. Nógrád	2,88	55. Turóc	7,66
26. Csongrád	2,88	56. Pest PSK	7,88
27. Torontál	2,88	57. Liptó	9,74
28. Baranya	2,90	58. Hunyad	10,27
29. Fogaras	2,92	59. Szeben	10,31
30. Árva	3,01	60. Szepes	77,09
		Zala	-0,53
		Csongrád	-0,88
		Szabolcs	-1,68

30. Törvényhatósági jogú városok száma a mobil népesség aránya (%) szerint
1880, 1910

Év	-5	5-9,9	10,0-14,9	15,0-19,9	20,0-24,9	25,0-29,9
1880	1	3	2	3	5	3
1910	-	2	2	-	7	1

Év	30,0-34,9	35,0-39,9	40,0-44,9	45,0-49,9	Együtt
1880	2	3	-	2	24
1910	4	4	2	2	24

1910-ben csak négy városban volt kisebb a más megyéből bevándorló népesség aránya 15%-nál, 1800-ban azonban még hat városban. 1880-ban csak 7 városban volt nagyobb a bevándorlók aránya 30%-nál, 1910-ben azonban már 12 városban.

A struktúraváltás ütemét és városaink mobilitási rangját az alábbi felsorolás foglalja össze.

31. A törvényhatósági jogú városok mobil-bevándorló népességének aránya %,
1880, 1910

1880		1910		Az arányok változása (% pont)	
1. Szabadka	4,0	1. Szabadka	8,2	1. Kassa	0,8
2. Zombor	6,1	2. Hódmezővásárhely	9,1	2. Pozsony	1,0
3. Kecskemét	6,5	3. Zombor	10,2	3. Temesvár	1,4
4. Hódmezővásárhely	6,6	4. Kecskemét	10,9	4. Pancsova	1,9
5. Versec	13,2	5. Versec	21,0	5. Baja	2,4
6. Újvidék	14,7	6. Baja	21,9	6. Hódmezővásárhely	2,5
7. Szeged	16,3	7. Újvidék	22,2	7. Pécs	3,5
8. Szatmárnémeti	18,8	8. Selmecbánya	22,8	8. Székesfehérvár	3,6
9. Baja	19,5	9. Pancsova	23,8	9. Zombor	4,1
10. Székesfehérvár	21,2	10. Szeged	24,3	10. Szabadka	4,2
11. Pancsova	21,9	11. Székesfehérvár	24,8	11. Kecskemét	4,4
12. Debrecen	22,3	12. Szatmárnémeti	25,0	12. Arad	5,2
13. Sopron	22,6	13. Sopron	30,6	13. Szatmárnémeti	6,2
14. Komárom	23,3	14. Debrecen	30,8	14. Győr	6,7
15. Nagyvárad	25,1	15. Nagyvárad	33,5	15. Újvidék	7,5
16. Marosvásárhely	25,1	16. Marosvásárhely	34,5	16. Versec	7,8
17. Selmecbánya	27,1	17. Pozsony	36,1	17. Sopron	8,0
18. Győr	31,6	18. Pécs	38,0	18. Szeged	8,0
19. Pécs	34,5	19. Győr	38,3	19. Kolozsvár	8,2
20. Pozsony	35,1	20. Komárom	38,9	20. Nagyvárad	8,4
21. Arad	35,8	21. Arad	41,0	21. Debrecen	8,5
22. Kolozsvár	36,2	22. Kolozsvár	44,4	22. Marosvásárhely	9,4
23. Temesvár	45,6	23. Kassa	46,6	23. Komárom	15,6
24. Kassa	45,8	23. Temesvár	47,9	24. Selmecbánya	-4,3

Rendezett tanácsú városaink mobil-bevándorló népességének arányát (sajnos néhány kivétellel) csak az 1910. évben foglalhatjuk össze, rendszerezhetjük. Igen tág határok között ingadozik a bevándorlók aránya: Hajdúböszörményben még az 5%-ot sem éri el, Újpesten azonban megközelíti az 50%-ot. Az alacsony mobilitású városok között dominálnak az alföldi mezővárosok, a volt bányavárosok és a Szepesség egykori iparvárosai. A legnagyobb mobilitási arány a felvidéki városokra jellemző.

32. A rendezett tanácsú városokban a mobil (más megyéből bevándorló) népesség aránya (%) az 1910-ben megszámláltak között

0,00 – 4,9			
1. Hajdúböszörmény	4,9		
5,0 – 9,9			20,0 - 24,9
1. Újbánya	5,0	1. Zalaegerszeg	21,2
2. Turkeve	5,6	2. Eger	21,7
3. Ruszt	6,5	3. Pápa	21,7
4. Nagykőrös	6,6	4. Nyitra	22,8
5. Zenta	7,3	5. Érsekújvár	22,9
6. Kiskunfélegyháza	7,5	6. Nagykanizsa	23,2
7. Kisújszállás	7,7	7. Munkács	23,9
8. Szentgyörgy	7,9	8. Szolnok	24,0
9. Hajdúszoboszló	8,4	9. Lőcse	24,3
10. Cegléd	8,4	10. Szombathely	24,6
11. Nagylak	8,6		
12. Hajdúnánás	8,9	25,0 - 29,9	
13. Szentes	8,9	1. Kaposvár	25,3
14. Nagy Kikinda	9,3	2. Szentendre	25,9
15. Jászberény	9,5	3. Kőszeg	26,8
		4. Veszprém	27,7
10,0 – 14,9		5. Esztergom	28,2
1. Makó	11,8	6. Léva	28,4
2. Mezőtúr	12,2	7. Késmárk	28,7
3. Szakolca	12,9	8. Beregszász	28,7
4. Gyula	13,9	9. Igló	28,8
5. Karcag	14,3	10. Fehértemplom	29,6
6. Szekszárd	14,4		
		30,0 - 34,9	
15,0 – 19,9		1. Karánsebes	30,6
1. Jolsva	16,1	2. Rozsnyó	30,7
2. Szepesolaszi	16,2	3. Sátoraljaújhely	30,7
3. Gölnicbánya	16,2	4. Trencsén	32,6
4. Nagyrőce	16,5	5. Ungvár	33,1
5. Szepesbéla	16,6	6. Zólyom	33,3
6. Nagybecskerek	16,7	7. Rimaszombat	34,2
7. Gyöngyös	17,2	8. Poprád	34,4
8. Bártfa	18,0	9. Rózsashegy	34,9
9. Breznóbánya	18,8		
10. Nyiregyháza	18,9	35,0 -	
11. Dobsina	19,0	1. Körmöcbánya	35,5
12. Kismarton	19,2	2. Besztercebánya	35,5
13. Szepesváralja	19,2	3. Eperjes	36,6
14. Korpona	19,7	4. Losonc	36,8
15. Kiskunhalas	19,9	5. Vác	37,6
16. Kiszteben	19,9	6. Zsolna	39,0
		7. Lugos	41,9
		8. Újpest	49,3

A mobilitás arányait is pontosabban érzékeltetik a megyékben született összes népességhez mért hányadosok. A következő táblázatos összefoglalás egyrészt azt tanúsítja, hogy az ország nyugati és középső tájain fekvő megyékben a népesség 1900-ban és 1910-ben is mobilabb volt, mint a keleti, erdélyi megyékben. Pontosabban fogalmazva a mobilitás történeti folyamatának két utolsó dátuma ezt bizonyítja. A hatvanhárom megye között úgyszólván magától értetődően kivételek is találhatók. Udvarhely megye például a viszonylag nagy, Trencsén megye ezzel szemben a viszonylag kicsi mobilitású megyék között foglal helyet.

Az így kalkulált mobilitás aránya 1900 és 1910 között viszonylag szerény mértékben változott, általában 3–4% ponttal növekedett. Trencsén megye és társai Turóc, Szepes, Liptó és Sáros megyék ismét kivételek, mert mobilitási arányszámuk 1900 és 1910 között, kis ütemben ugyan, de mégis csökkent. Esztergom, Jász és Pozsony megye is külön említendő meg, mert ezekben a megyékben a mobilitás hányadosa viszonylag nagyobb mértékben nőtt.

33. A megyében született összes népességből más megyébe vándorló – mobil – népesség aránya (%) 1900, 1910
(Az 1910. évi sorrend szerint)

Megye	1900	1910	Megye	1900	1910
Győr	25,2	28,9	Nyitra	13,3	14,4
Fejér	25,9	28,8	Zemplén	13,4	14,0
Veszpém	25,1	25,9	Moson	12,6	14,0
Esztergom	19,3	25,0	Ugocsa	12,3	13,8
Komárom	21,7	23,8	Arad	11,5	13,6
Csanád	19,8	23,5	Vas	12,2	13,4
Csongrád	19,5	22,7	Háromszék	10,2	12,6
Hajdú	18,8	22,6	K. Küküllő	11,0	12,3
Tolna	20,1	20,9	Ung	11,0	11,9
Hont	17,4	20,9	Sáros	12,8	11,7
Abaúj	19,4	20,1	Alsó Fehér	8,7	11,5
Békés	17,1	19,5	Szilágy	10,4	11,3
Heves	17,7	19,2	Kolozs	9,6	11,2
Somogy	17,0	18,8	Bihar	9,3	11,1
Bács	17,8	18,8	Torda A.	8,7	11,0
Bars	17,3	18,8	Csik	9,1	10,5
Udvarhely	14,4	17,4	Bereg	9,5	10,3
Jász	13,2	17,2	Brassó	7,9	10,3
Pozsony	14,3	17,0	N. Küküllő	9,1	9,9
Nógrád	15,1	16,5	Trencsén	9,6	9,5
Sopron	15,1	16,5	Szolnok D.	7,4	9,3
Baranya	14,3	16,1	Máramaros	5,5	7,6
Gömör	15,0	16,0	Szeben	6,0	7,3
Borsod	13,4	15,9	Fogaras	5,2	7,0
Szatmár	13,0	15,6	Beszterce	5,2	6,2
Zala	12,7	15,5	Hunyad	4,5	5,9
Turóc	15,6	15,3	Krassó	3,5	4,6
Maros T.	12,0	15,3			
Zólyom	13,3	15,0			
Torontál	13,8	15,0			
Árva	14,1	14,8			
Szepes	15,2	14,7			
Szabolcs	13,4	14,7			
Pest Pilis SK	13,8	14,6			
Liptó	15,7	14,6			
Temes	12,9	14,5			

A fenti táblázat arányszámainak nagyságrendjét két vetületben kívánjuk megvilágítani. Először azt mutatjuk be, hogy arányszámaink vetítési alapja – a megyében született összes népesség száma – miként változott a vizsgált

évtizedben, majd pedig azt munkáltuk ki, hogy megyénként mekkora volt a mobil népesség száma, illetve hogy tömegük milyen ütemben növekedett, 1900 és 1910 között. A két összefoglalás két jellemzőt bizonyít. Mindenek előtt azt igazolja, hogy a tengeren túli kivándorlás az előzőekben közölt arányszámaink egyik lényeges tényezője volt. Másrészt az is kiemelhető, hogy a 20. század első évtizedében éppen a keleti, erdélyi megyék mobil népessége növekedett meg igen erős ütemben, olykor kétszer olyan tempóban, mint a nyugati megyék mobil populációjá. Megindult tehát – megelőző táblázatunk arányszámait értelmezve – a keletről nyugatra mozgó tömeg.

*34. A megyékben született összes népesség, 1910
1900=100,0*

Baranya	105,38	Sáros	96,51
Fejér	107,36	Szepes	95,76
Győr	100,84	Ung	104,08
Komárom	111,94	Zemplén	102,40
Moson	105,51		
Somogy	107,60	Békés	108,92
Sopron	102,58	Bihar	112,43
Tolna	103,89	Hajdú	112,69
Vas	103,91	Máramaros	118,40
Veszprém	101,63	Szabolcs	112,67
Zala	110,90	Szatmár	108,47
		Szilágy	111,51
Árva	92,88	Ugocsa	110,07
Bars	110,26		
Esztergom	112,15	Arad	110,52
Hont	119,59	Csanád	110,20
Liptó	100,61	Krassó	105,26
Nógrád	110,58	Temes	101,17
Nyitra	107,56	Torontál	100,61
Pozsony	105,89		
Trencsén	106,38	Alsó Fehér	107,06
Turóc	101,79	Beszterce	108,80
Zólyom	103,82	Brassó	106,40
		Csik	112,76
Bács	104,78	Fogarás	103,39
Csongrád	111,57	Háromszék	108,85
Heves	110,07	Hunyad	108,42
Jász	111,85	Kisküküllő	106,58
Pest	117,10	Kolozs	112,28
		Maros Torda	110,74
Abauj	99,34	Nagyküküllő	102,45
Bereg	112,69	Szeben	106,04
Borsod	98,08	Szolnok D.	108,42
Gömör	100,50	Torda A.	110,76
		Udvarhely	106,76

35. A megyei születésű, más megyébe vándorló – mobil – népesség száma
1900-ban és 1910-ben

Megye	1900	1910	1910 1900=100	Megye	1900	1910	1910 1900=100
Máramaros	17 117	28 248	165,0	Baranya	42 390	50 568	119,3
Jász	47 149	68 780	145,9	Fejér	62 400	74 453	119,3
Esztergom	17 031	24 723	145,2	Somogy	63 307	75 094	118,6
Hunyad	9 823	14 134	143,9	Moson	10 942	12 874	117,7
A. Fehér	18 338	25 933	141,4	Heves	49 368	57 932	117,3
Maros T.	22 725	32 104	141,3	Zólyom	18 080	21 110	116,8
Torda A.	13 985	19 704	140,9	Borsod	32 495	37 942	116,8
Brassó	6 458	9 074	140,5	Nyitra	60 273	69 917	116,0
Krassó	18 810	26 066	138,6	K. Küküllő	12 693	14 720	116,0
Hajdú	30 845	41 880	135,8	Győr	28 160	32 593	115,7
Zala	57 849	78 448	135,6	Vas	53 525	61 127	114,2
Háromszék	14 726	19 903	135,2	Temes	50 043	56 820	113,5
Szolnok D.	17 955	24 256	135,1	Sopron	40 648	45 419	111,7
Bihar	49 637	66 854	134,7	Bács	124 199	137 500	110,7
Csanád	28 641	38 251	133,6	N. Küküllő	13 208	14 661	110,0
Fogarás	4 776	6 338	132,7	Torontál	88 263	96 393	109,2
Kolozs	20 086	26 407	131,5	Tolna	57 169	61 804	108,1
Beszterce	5 783	7 597	131,4	Gömör	29 425	31 610	107,4
Csik	12 355	16 175	130,9	Zemplén	44 084	47 336	107,4
Szatmár	46 874	60 907	129,9	Ung	16 884	18 052	106,9
Csongrád	27 826	36 129	129,8	Veszprém	63 300	66 365	104,8
Szeben	9 172	11 842	129,1	Trencsén	28 801	30 162	104,7
Udvarhely	18 729	24 150	128,9	Abaúj	33 326	34 215	102,7
Hont	21 191	27 254	128,6	Turóc	8 567	8 506	99,3
Arad	38 134	48 859	128,1	Árva	13 301	12 943	97,3
Pozsony	45 420	57 403	126,4	Liptó	14 146	13 239	93,6
Komárom	37 949	47 485	125,1	Szepes	27 008	24 855	92,0
Békés	51 248	64 058	125,0	Sáros	23 255	20 603	88,8
Pest	107 783	133 995	124,3				
Ugocsa	10 428	12 853	123,3				
Szabolcs	37 955	46 720	123,1				
Szilágy	22 500	27 236	123,1				
Bereg	20 085	24 699	123,0				
Nógrád	36 499	44 018	120,6				
Bars	31 017	37 268	120,2				

A városok mobilitási hierarchiája

Városaink mobilitási „rangját” az előzőekben részletezett mutatók együttes rendje komplexebben jelzi, mintha az immobilitás (I), a kvázi mobilitás (KM), illetőleg a mobilitás (M) együtthatóit egyenként taglaljuk. Az alábbiakban tehát a három mutató egymáshoz viszonyított rendje szerint csoportosítottuk tj. és rt.

városainkat az 1910. évi adatok alapján. Képletekben felírva megkülönböztetjük:

1. $I > (KM + M)$ és $KM > M$
2. $I > (KM + M)$ és $M > KM$
3. $I < (KM + M)$ és $KM > M$
4. $I < (KM + M)$ és $M > KM$, valamint
5. $I < (KM + M)$ és $M > KM$; $M > I$

A következő táblázatban tételesen felsoroljuk az ötféle csoportba tartozó városokat.

36. A városok mobilitási hierarchiája 1910-ben

	1.			
	I > (KM + M) és			
	KM > M			
I	KM	M		
Baja	54,6	24,4	21,0	
Breznóbánya	63,5	18,8	17,7	
Cegléd	81,0	10,6	8,4	
Felsőbánya	81,2	10,0	8,8	
Gyergyószentmiklós	67,0	18,9	14,1	
Hajdúszoboszló	82,3	9,3	8,4	
Hódmezővásárhely	88,4	8,9	2,7	
Jólsva	57,6	26,3	16,1	
Kecskemét	76,7	12,9	10,4	
Kismarton	51,1	29,7	19,2	
Kisszeben	50,0	30,3	19,7	
Kisújszállás	79,5	12,8	7,7	
Leibicz	61,2	30,6	8,2	
Máramarossziget	52,1	26,6	21,3	
Nagybánya	57,3	25,3	17,4	
Nagybecskerek	57,0	26,3	16,7	
Nagykikinda	67,0	23,7	9,3	
Nagykörös	81,0	12,5	6,5	
Nagyróce	56,4	27,1	16,5	
Pancsova	52,0	26,5	21,5	
Ruszt	70,6	22,9	6,5	
Selmecbánya	71,0	22,0	7,0	
Sopron	54,9	23,0	22,1	
Szabadka	51,7	10,7	7,6	
Szeged	66,0	22,2	11,8	
Szekszárd	70,6	15,0	14,4	
Szentgyörgy	80,1	12,1	7,8	
Szepesbéla	50,0	33,0	17,0	
Szepesolaszi	56,0	27,8	16,2	
Szepesváralja	51,8	29,0	19,2	
Székesfehérvár	59,2	23,8	17,0	
Szilágyssomlyó	53,9	23,8	22,3	
Túrkeve	87,9	6,5	5,6	
Újbánya	87,5	7,5	5,0	
Versec	67,3	19,1	13,6	
Zenta	81,8	10,9	7,3	
Zilah	55,5	24,3	20,2	
Zombor	68,8	21,9	9,3	

2.
I > (KM + M) és
M > KM

	I	KM	M
Abrudbánya	62,1	17,8	20,1
Bártfa	64,9	17,1	18,0
Beszterce	54,0	15,0	31,0
Brassó	53,1	7,1	39,8
Debrecen	52,0	18,0	30,0
Dobsina	69,3	11,7	19,0
Eger	66,4	11,9	21,7
Észtergom	62,9	8,9	28,2
Érsekújvár	63,4	12,6	24,0
Fehértemplom	53,3	17,1	29,6
Gölnicbánya	67,9	15,9	16,2
Gyöngyös	68,7	14,1	17,2
Gvula	72,9	9,1	18,0
Hajdúböszörmény	91,1	4,1	4,8
Hajdúnánás	87,3	3,8	8,9
Jászberény	84,9	5,6	9,5
Karcag	76,1	9,7	14,2
Kiskunfélegyháza	87,2	5,3	7,5
Kiskunhalas	67,5	12,6	19,9
Korpona	71,5	8,7	19,8
Kőszeg	53,6	19,6	26,6
Magyarkanizsa	89,2	4,7	6,1
Medgyes	56,9	11,6	31,5
Mezőtúr	81,4	6,4	12,2
Munkács	54,3	21,8	23,9
Nagykanizsa	54,1	22,7	23,2
Nagykároly	57,1	19,5	23,4
Nyíregyháza	67,3	13,8	18,9
Rózsashegy	53,0	12,3	34,7
Segesvár	67,5	8,7	23,8
Szokolca	77,2	9,5	13,3
Szászrégen	51,5	24,2	24,3
Szászsebes	70,9	8,7	20,4
Szentendre	51,3	22,8	25,9
Szentes	86,4	4,7	8,9
Szolnok	63,0	14,1	22,9
Torda	57,4	19,6	23,0
Vác	50,8	11,6	37,6
Veszprém	50,0	22,3	27,7
Vízakna	83,4	3,6	13,0

3.
I < (KM + M) és
KM > M

	I	KM	M
Csikszereda	31,6	36,1	32,3
Kaposvár	31,7	43,2	25,1
Késmárk	41,7	29,6	28,7
Lőcse	48,1	27,6	24,3
Nyitra	43,8	33,4	22,8
Rozsnyó	37,4	31,8	30,8
Szombathely	39,4	36,0	24,6
Trencsén	30,6	36,8	32,6
Zalaegerszeg	46,5	32,3	21,2

4.

**I < (KM + M) és
M > KM**

I   KM   M

Dicsőszentmárton	47,5	24,3	28,2
Erzsébetváros	43,7	16,7	39,6
Fogaras	49,2	12,2	38,6
Gyulafehérvár	45,9	22,1	32,0
Hátszeg	40,8	25,8	33,4
Nagyenyed	40,8	22,3	36,9
Szászváros	47,7	22,9	29,4
Székelvudvarhely	41,1	28,5	30,1
Vajdahunyd	47,8	20,7	31,5

5.

**I < (KM + M) és
M > KM; M > I**

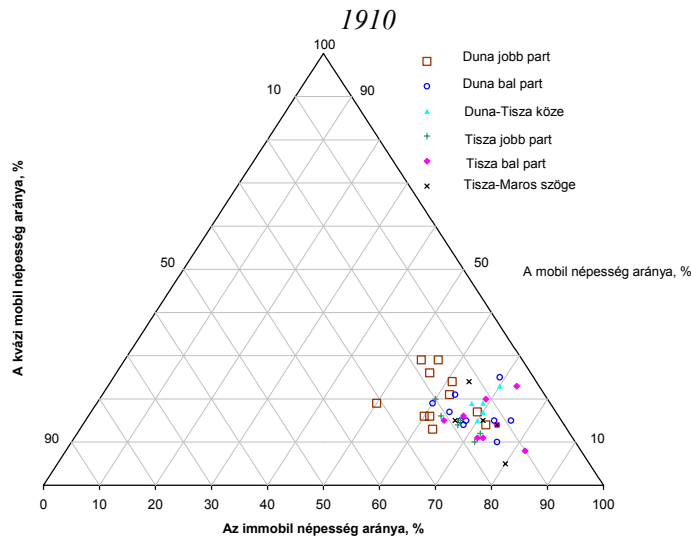
I   KM   M

Besztercebánya	33,6	30,9	35,5
Déva	30,4	24,2	45,4
Kassa	38,9	17,8	43,3
Losonc	33,0	30,2	36,8
Lugos	39,9	18,2	41,1
Nagyszében	41,6	15,0	43,4
Poprád	32,6	33,0	34,4
Rimaszombat	32,3	33,5	34,2
Temesvár	35,1	17,6	47,3
Újpest	27,4	23,3	49,3
Zsolna	31,1	30,1	38,8

Az ötödik és negyedik csoportban helyet foglaló városokat minősítjük a legmobilabb településeknek, tehát azokat, amelyekben a legkisebb az immobil népesség aránya és a mobil népesség hányada meghaladja a kvázi mobil népesség hányadát.

Megyénk spatialis mobilitásának jellemzőit három dimenziós térben is ábrázoljuk. Az alábbi ábrából kitűnik, hogy a megyék viszonylag szűk, zárt térben szóródtak. A térdiagram jobb sarkában az immobilitás 75–95, a mobilitás 5–30 és a kvázi mobilitás 5–25%-os térséget határol körül. Az is szembetűnő és mérlegelendő, hogy egy-egy régió megyéi szűkebb térségben, más régió megyéi viszont nagyobb térségben foglalnak helyet. (A grafikon kidolgozásában nyújtott segítségért köszönetet mondok *Daróczi Etelka* kolleginámnak.)

II. Az immobil, a mobil és a kvázi mobil megyei népesség aránya
a helyben született összes népességen belül

TÉRBELI PREFERENCIÁK

A vándorlás szakirodalma részletesen és mélyrehatóan elemzi a térbeli mobilitás és a távolság kapcsolatát, a vándorlók területi koncentrációját és a területi egységek preferenciáinak meghatározóit. Sajnos ezeknek az elemzéseknek, modelleknek alapanyagunk közel 100 x 100-as mátrixra alapozandó eljárásait nem állt módunkban közzétenni. Egyszerűbb – kétségkívül primitívebb – megoldást választottunk a hazai 19. század végi mobilitás területi koncentrációjának, preferenciáinak szemléltetésére.

A megyei születésű, más megyékbe és törvényhatósági jogú városokba vándorlók számát, illetve arányát megyénként nagyság szerinti rendbe soroltuk. Ilyen módon megállapítható az a területi sorrend – illetve a megyék, törvényhatósági jogú városok száma –, amely szerint a megyéből elvándorlók kumulatív aránya az összes vándorlók minimum felét teszi ki.

Az alábbi táblázat arról tanúskodik, hogy 1900-ban és 1910-ben a szülőmegyéjükből a szomszédos megyékbe, törvényhatósági jogú városokba, valamint Budapestre irányuló vándorlás spatialisan igen koncentrált volt.

1900-ban 54 megye, 1910-ben 46 megye mobil szülötteinek legalább fele a szomszédos kettő-négy megyébe, törvényhatósági jogú városaiba, illetve Budapestre vándorolt.

A területi koncentráció főként a Duna menti régiók mobil népességére jellemző, Erdélyben lényegesen kisebb. Nem hagyható figyelmen kívül azonban, hogy a vándorlók területi preferenciáit nem csak a gazdasági, szociális tényezők határolták be, hanem szülőmegyéjük geográfiai helyzete is (határmenti megye, sok, kevés megyével határos lokáció stb.).

37. A regionális mobilitás a térbeli preferenciák szerint

Régió	A mobil népesség fele a szomszédos					
	2	3	4	5	6-	Együtt
	megyébe, t.jv-be és Budapestre vándorolt					
	A megyék száma					
	1900					
Duna jobb part	1	7	3			11
Duna bal part	2	6	3			11
Duna-Tisza k.	1	1	2	1		5
Tisza jobb part	-	3	3	2		8
Tisza bal part	1	1	3	2	1	8
Tisza-Maros sz.	-	3	2	-	-	5
Erdély	1	5	6	1	2	15
Együtt	6	26	22	6	3	63
	1910					
Duna jobb part	1	6	3	1		11
Duna bal part	2	4	4	1		11
Duna-Tisza k.	1	1	2	1		5
Tisza jobb part	-	1	3	4		8
Tisza bal part	1	-	3	3	1	8
Tisza-Maros sz.	-	2	2	1	-	5
Erdély	-	4	6	5		15
Együtt	5	18	23	16	1	63

Budapest preferenciája

Özönlés a fővárosba

Budapest kiemelkedő szerepet játszott a megyékből elvándorlók célpontjai között. 1900-ban 23, 1910-ben 25 megye legtöbb kivándorlója Budapesten telepedett meg. Az sem mellőzhető azonban, hogy 1900-ban 19, 1910-ben pedig 13 megyében még a hetedik pozíciót sem töltötte be Budapest.

A Duna bal és jobb parti mobil rétegek elsődleges célpontja volt Budapest, de Erdélyben és a Tisza parti régiókban a főváros preferenciája már nem érvényesült.

38. Budapest preferenciája a megyékből elvándorlók céljaiban
régiók szerint, 1900, 1910

Régió	A megyékből elvándorlók célterülete Budapest								
	első	második	harmadik	negyedik	ötödik	hat és többedik	Együtt		
	helyen								
Duna jobb part	1900	9	-	2	-	-	-	-	11
	1910	9	2	-	-	-	-	-	11
Duna bal part	1900	9	2	-	-	-	-	-	11
	1910	9	2	-	-	-	-	-	11
Duna-Tisza k.	1900	2	1	1	1	-	-	-	5
	1910	3	1	-	1	-	-	-	5
Tisza jobb part	1900	2	1	2	1	-	-	2	8
	1910	1	1	2	3	-	-	1	8
Tisza bal part	1900	-	2	2	-	-	-	4	8
	1910	1	4	1	1	-	-	1	8
Tisza-Maros sz.	1900	1	-	-	1	-	-	3	5
	1910	-	-	-	1	-	-	4	5
Erdély	1900	-	1	-	3	-	1	10	15
	1910	2	2	1	2	1	-	7	15
Együtt	1900	23	7	7	6	-	1	19	63
	1910	25	12	4	8	1	-	13	63

1910-ben közel 100 ezerrel több olyan budapesti lakost számláltak meg, aki Magyarország más megyéjében született, mint 1900-ban. Ha mérlegeljük ennek a mobil népességnek azt a hányadát, amely egy évtized alatt elhalálozhatott, visszatelepült szülőmegyéjébe, vagy más megyébe, illetve külföldre távozott, akkor a Fővárosba özőnlés nagyságrendjét a 20. sz. első évtizedében igen jelentősnek kell minősítenünk. A fővárosban azonban az egyes megyék mobil szülőtteinek létszáma, számuk növekedési, illetve csökkenési aránya rendkívül tág határok között módosult.

Az északi megyék (Liptó, Turóc, Árva stb.) Budapestre vándorló tömege 1900 és 1910 között általában csökkent vagy kis ütemben növekedett. Az Erdélyből érkezők száma ellenben a többszörösére nőtt (Udvarhely, Maros-Torda, Csík stb.).

39. A Budapestre vándorló megyei születésű – mobil – népesség számának változása (%) 1900 és 1910 között, megyénként

Megye	%	Megye	%	Megye	%
Csökkent		Növekedett			
		0, - 4,9		35,0 - 39,9	
Liptó	2,1	Veszprém	1,1	Bars	35,0
Abaúj	9,8	Ung	2,6	Hajdú	36,0
Sáros	11,3	Zemplén	3,1	N.Küküllő	37,1
Szepes	16,8	Gömör	4,1	Szatmár	39,2
Turóc	20,1	Trencsén	4,1	Somogy	39,6
Árva	28,2				
Zólyom	31,2				
Borsod	35,9				
		5,0 - 9,9		40,0 - 44,9	
		Győr	8,0	Bihar	44,8
		Temes	9,6		
				45,0 - 49,9	
				Esztergom	45,5
		10,0 - 14,9		Baranya	48,5
		Moson	10,1	Fogaras	49,0
		Nyitra	12,2	Szilágys	49,1
		Fejér	12,3		
		Bereg	14,0	50,0 - 99,9	
		Torontál	14,0	Zala	50,8
		Tolna	14,3	Csongrád	50,9
				Máramaros	52,8
		15,0 - 19,9		Arad	54,8
		Nógrád	18,2	Csanád	64,9
		Szabolcs	19,6	Jász	71,8
				Békés	75,6
		20,0 - 24,9		Hunyad	84,6
		Pozsony	22,4	Beszterce	86,6
		Szeben	23,7	Háromszék	90,5
		Pest	24,4		
				100,0 -	
				Kis Küküllő	109,1
		25,0 - 29,9		Kolozs	114,1
		Heves	25,0	Torda A.	121,9
		Ugocsa	25,1	Szolnok D.	142,4
		Sopron	25,8	Alsó Fehér	160,6
		Vas	26,6	Csik	175,0
		Komárom	27,6	Maros T.	192,0
		Krassó	29,5	Udvarhely	217,0
		30,0 - 34,5			
		Bács	32,8		
		Hont	33,5		

Az előzőekben közölt táblázatok adataiból kiemeljük a fővárosba vándorlók születési régióinkénti és megyéinkénti összetételét. Megállapítható, hogy a 20. században a fővárosban megszámlált bevándorlók közül minden harmadik a Dunántúlon született, és a bevándorlók több mint háromnegyed része a Duna jobb, és a Duna bal parti régióiban, illetve a Duna-Tisza közén látott napvilágot. Kiemelendő az is, hogy a fővárosba vándorlók megyéinkénti születési hely szerinti megoszlása igen proportionált. A megoszlási hányadosok 1900 és 1910 között csekély mértékben módosultak, kivéve Erdély arányszámait.

*40. A fővárosba bevándorlók megoszlása születési régióik szerint
1900, 1910 (%)*

Régió	1900	1910
Duna jobb part	33,5	32,7
Duna bal part	19,9	17,8
Duna-Tisza köze	23,1	24,4
Tisza jobb part	8,3	6,3
Tisza bal part	6,7	8,2
Tisza-Maros szöge	4,4	4,5
Erdély	2,9	4,9
Fiume	0,1	0,1
Horvát-Szlavónország	1,0	1,1
Ismeretlen	0,1	-
Összesen	100,0	100,0
ebből:		
Megyék összesen	89,7	90,0
Tj városok	10,3	10,0

41. A fővárosba bevándorlók* megoszlása születési megyéjük szerint
1900, 1910 (%)

Megye	1900	Megye	1910
Pest	12,9	Pest	13,0
Fejér	6,7	Fejér	6,1
Veszprém	4,5	Nyitra	3,9
Nyitra	4,2	Veszprém	3,7
Tolna	3,7	Zala	3,5
Vas	3,0	Tolna	3,4
Duna jobb parti tj városok	2,9	Jász-Nagykun-Szolnok	3,3
Duna bal parti tj városok	2,8	Vas	3,1
Zala	2,8	Komárom	2,9
Komárom	2,8	Duna bal parti tjv városok	2,8
Somogy	2,5	Somogy	2,8
Jász-Nagykun-Szolnok	2,4	Duna jobb parti tjv városok	2,6
Pozsony	2,4	Pozsony	2,5
Bács	2,3	Bács	2,5
Heves	2,2	Heves	2,2
Nógrád	2,1	Bars	2,0
Együtt	62,2		62,3

* A két százaléknál nagyobb arányszámot elérő megyék.

A főváros vonzóerejét még két vetületben világítjuk meg. Első (I) csoportba azokat a megyéket soroltuk, amelyek mobil népessége, elsősorban - a legnagyobb arányban - Budapestre vándorolt. A következő csoportokat azok a megyék alkotják, amelyekben a Budapestre vándorló mobil népesség csak a második (II.), vagy a harmadik (III.) sőt csak a nyolcadik (VIII.) pozícióba sorolható. Közöljük a fővárosba vándorlók megyénkénti mobil népességben elfoglalt arányát is.

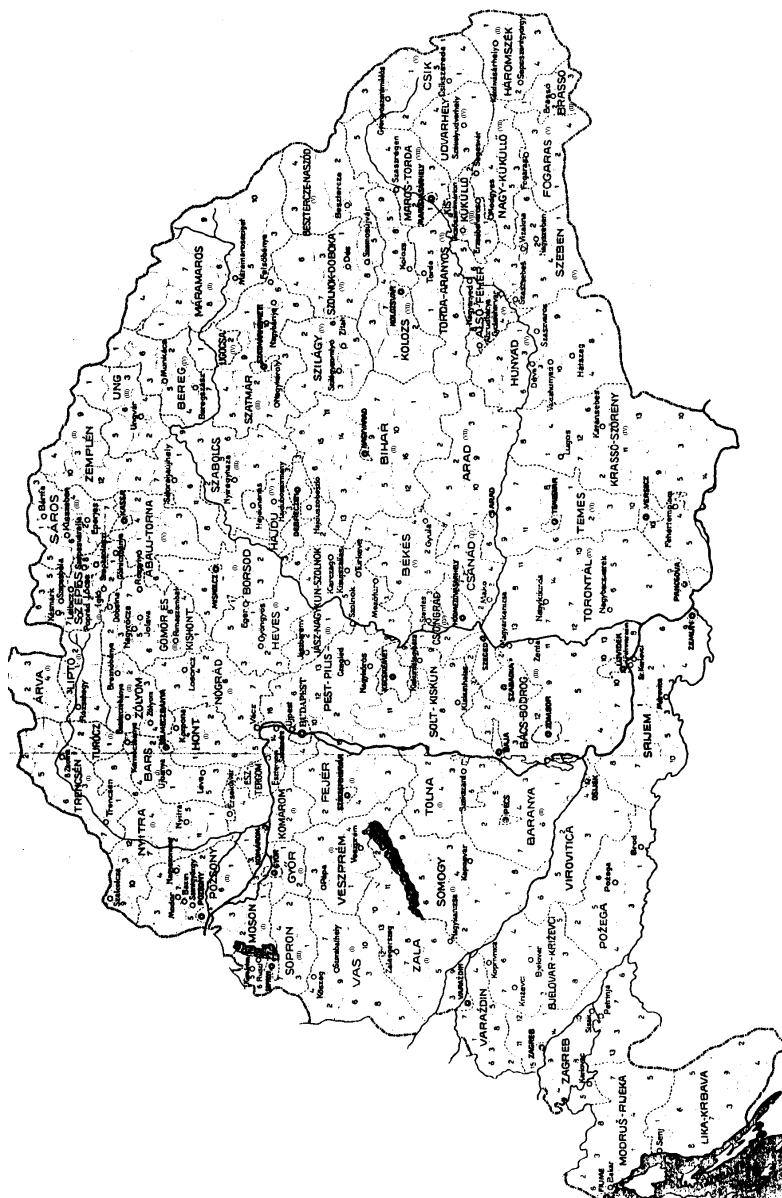
Az alábbi táblázatból és kartogramból kitűnik, hogy Sáros-Baranya megye vonalától nyugatra a megyék mobil népessége elsősorban a fővárosba vándorolt, nem a szomszédos megyébe, vagy az ott található törvényhatósági jogú városba. Kivételt képez azonban Baranya, Sopron, Pozsony, Zólyom és Gömör megye.

42. A megyék csoportjai a fővárost preferáló mobil népesség sorrendje szerint,
1900

A fővárosba vándorló népesség aránya, a megye összes mobil népességéhez
viszonyítva

<i>I. csoport</i>			
1. Pest	48,9	4. Szabolcs	11,5
2. Fejér	45,1	5. Szatmár	10,5
3. Esztergom	37,2	6. Brassó	10,1
4. Liptó	35,0	7. Bács-B.	7,9
5. Árva	34,0		
6. Komárom	30,8	<i>IV. csoport</i>	
7. Veszprém	30,1	1. Bereg	10,9
8. Nyitra	29,7	2. Abauj	10,3
9. Turóc	28,1	3. Ugocsa	8,2
10. Tolna	27,2	4. Szeben	8,0
11. Bars	24,9	5. Udvarhely	7,8
12. Nógrád	24,4	6. Csongrád	7,3
13. Vas	23,7	7. Szilágy	7,2
14. Hont	23,4	8. Torontál	7,2
15. Trencsén	21,5	9. Hunyad	6,6
16. Zala	20,6	10. Hajdú	6,5
17. Győr	20,4	11. Krassó	5,2
18. Moson	19,7		
19. Heves	18,3	<i>V. csoport</i>	
20. Somogy	16,4	1. Békés	8,4
21. Borsod	15,6	2. Csik	7,3
22. Szepes	14,2	3. Csanád	5,1
		4. A. Fehér	4,7
		5. Beszterce N.	4,6
		6. Fogaras	4,1
<i>II. csoport</i>			
1. Pozsony	22,9	<i>VI. csoport</i>	
2. Jász K.	21,4	1. Temes	5,4
3. Zólyom	16,1	2. Szólnok D.	3,9
4. Gömör	14,0	3. Torda A.	3,5
5. Zemplén	13,3		
6. Baranya	11,0	<i>VII. csoport</i>	
7. Bihar	9,6	1. Arad	4,3
8. Máramaros	9,3	2. N. Küküllő	3,9
9. Háromszék	6,9	3. Kolozs	2,8
<i>III. csoport</i>			
1. Sopron	17,0	<i>VIII. csoport</i>	
2. Sáros	12,2	1. K. Küküllő	2,5
3. Ung	11,5	2. Maros-Torda	3,5

III. Budapest preferenciája a megyékből elvándorló népességben, 1900. %

Budapest preferenciáját az előzőekben keresztmetszetében, az 1900. évi adatok tükrében részleteztük. Kiemelendő azonban, hogy a fővárosba vándorlás időbeli alakulása is sajátos módon különíti el a megyéket.

Alábbi tábla úgy csoportosítja a megyéket, hogy a fővárosba vándorló mobil népesség évtizedenkénti növekedési hányadosait tipizálja. Elkülönítettük tehát az évtizedről évtizedre csökkenő budapesti vándorlókat regisztráló megyéket (A típus), a folyamatosan növekvő (D típus), illetve a különféle hullámzó együtthatókat megjelenítő megyéktől (B, illetve C típus).

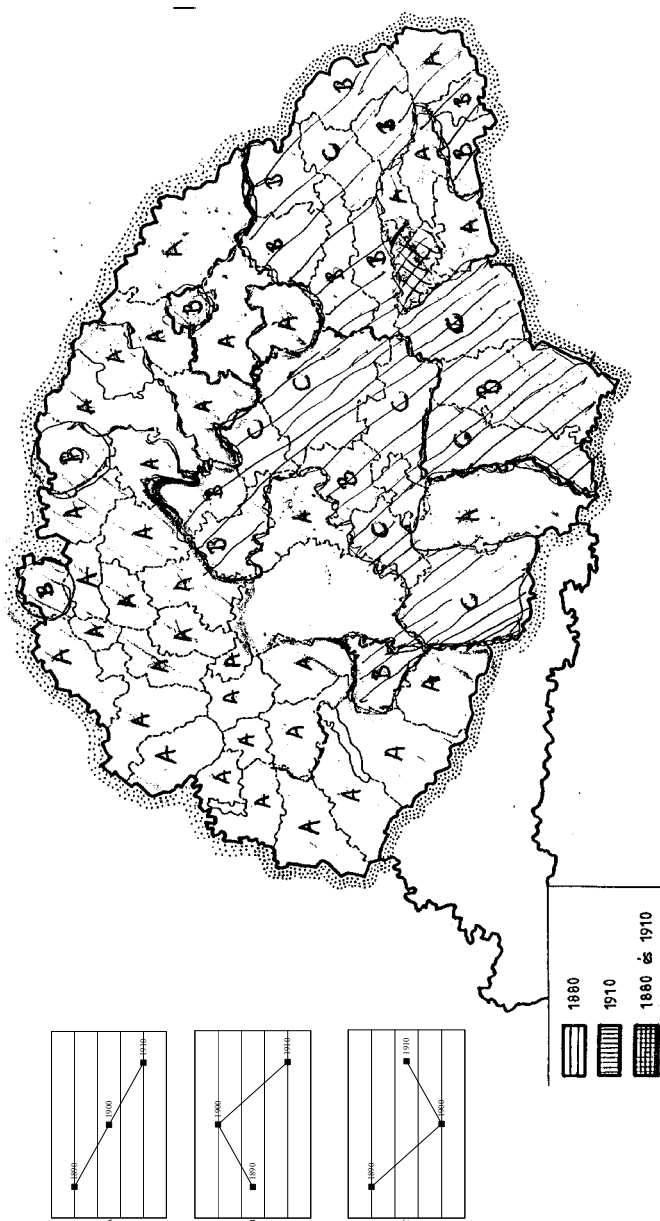
*43. A fővárosba vándorló megyei mobil népesség számának alakulása
1880-1910*

	1890 1880=1.00	1900 1890=1.00	1910 1900=1.00	1910 1880=1.00
			A	
Baranya	2,10	1,82	1,56	6,01
Fejér	2,24	1,51	1,15	3,90
Győr	2,43	1,13	1,09	2,98
Komárom	2,19	1,40	1,28	3,96
Moson	2,00	1,61	1,11	3,58
Somogy	3,02	2,48	1,50	11,20
Sopron	2,59	1,60	1,27	5,26
Vas	2,43	1,64	1,12	4,01
Veszprém	2,83	1,84	1,01	5,31
Zala	2,95	2,74	1,52	12,34
			B	
Tolna	2,02	2,49	1,19	6,00
			A	
Bars	2,36	1,92	1,36	6,15
Esztergom	2,32	1,81	1,46	6,17
Hont	2,01	1,89	1,03	2,34
Liptó	1,36	1,15	0,79	1,25
Nógrád	2,18	1,69	1,19	4,39
Nyitra	2,10	1,91	1,13	4,54
Pozsony	2,06	1,35	1,24	3,46
Trencsén	1,81	1,57	1,05	3,00
Turóc	1,73	1,46	0,80	2,04
Zólyom	1,64	1,62	1,16	3,08
			B	
Árva	0,72	4,00	0,72	2,03
			A	
Jász NK.	2,80	2,34	1,90	12,44
			B	
Heves	1,92	2,00	1,26	4,84
Pest	1,46	1,50	1,25	2,73
			C	
Bács	2,04	1,42	1,64	4,79
Csongrád	1,91	0,65	1,52	1,91

folytatás				
	1890 1880=1.00	1900 1890=1.00	1910 1900=1.00	1910 1880=1.00
			A	
Abaúj	1,91	1,11	0,91	1,93
Bereg	2,48	2,19	1,15	6,28
Borsod	2,02	1,63	0,65	2,14
Gömör	2,18	1,69	1,06	3,21
Szepes	1,57	1,24	0,84	1,63
Ung	2,48	1,78	1,04	4,59
Zemplén	1,96	1,66	1,04	3,39
			B	
Sáros	1,39	1,48	0,90	1,84
			A	
Máramaros	2,45	2,41	1,55	9,18
Szabolcs	2,51	2,21	1,21	6,72
Szatmár	2,81	1,83	1,41	7,25
Szilágy	3,61	2,51	1,58	14,36
			B	
Békés	2,21	2,27	1,86	9,33
Ugocsa	0,61	3,21	1,27	2,48
			C	
Bihar	2,32	1,46	1,63	5,53
Hajdu	2,52	1,10	1,63	4,48
			A	
Torontál	2,34	2,18	1,17	5,95
			B	
Csanád	2,19	2,47	1,67	9,06
Krassó	2,04	2,32	1,33	6,30
			C	
Arad	1,93	0,77	1,62	2,40
Temes	2,09	1,08	1,14	2,58
			A	
Kisküküllő	2,60	2,49	2,13	13,81
Nagyküküllő	3,19	1,86	1,42	8,40
Szeben	1,82	1,75	1,30	4,12
			B	
Beszterce	2,19	2,71	1,98	11,74
Brassó	2,71	2,04	1,70	9,38
Csik	2,44	4,00	2,81	28,66
Fogaras	2,50	2,88	1,56	11,23
Háromszék	2,19	3,06	1,94	13,05
Szolnok D.	1,18	2,63	2,46	7,64
Torda A.	2,66	3,12	2,27	18,86
Udvarhely	4,24	5,10	3,15	28,16
			C	
Hunyad	2,75	1,91	1,94	10,19
Kolozs	2,58	0,52	2,29	3,05
Maros T.	2,61	1,53	3,00	12,00
			D	
Alsó-Fehér	1,92	2,38	2,69	12,34

IV. A fővárosba vándorló megyei mobil népesség számának alakulása, 1880–1910

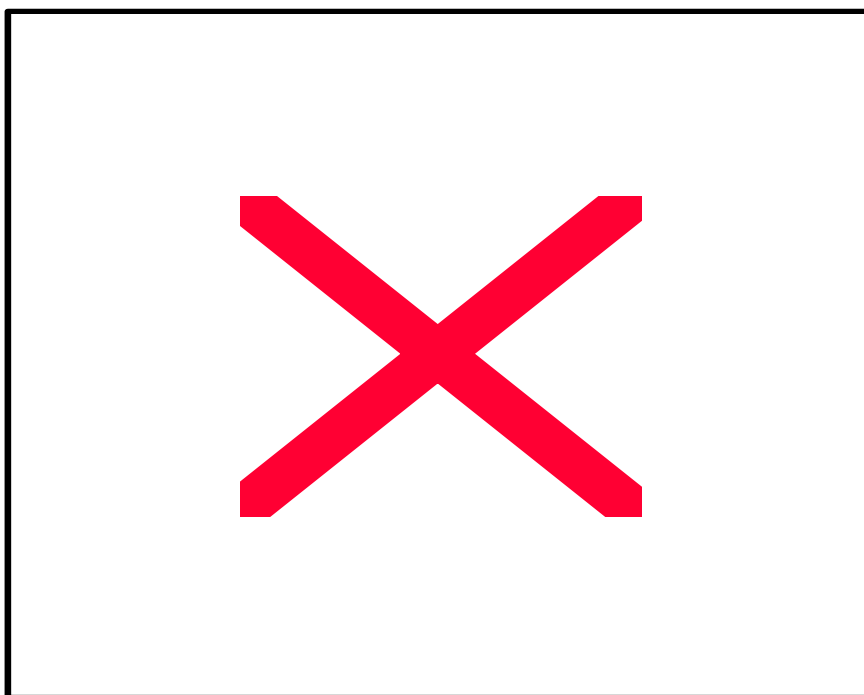
A Duna jobb és bal, valamint a Tisza jobb partján fekvő megyék fővárosba vándorló tömegeinek száma ugyan évtizedről évtizedre növekedett - néhány kivételtől eltekintve, de ez a növekedési ráta folyamatosan csökkent (A típus). Az országban egyetlen megyében növekedett folyamatosan a fővárosba vándorlók száma, az erdélyi Alsó Fehér vármegyében. A, B és C típusba tartozó megyékben a csúcs, illetve a mélypont mindig 1890 és 1900 között formálódott ki. A gazdasági, szociális konjunktúrák, feszültségek szélsőséges arányszámokat produkáltak: Liptó, Turóc, Borsod, Szepes, Ugocsa, Csongrád, Arad és Kolozs megye Budapestre vándorolt szülöttei a megjelölt évtizedben bizonyosan elhagyták a fővárost, elvándoroltak, vagy kivándoroltak, de Somogy, Zala, Jász, Szilágy és még nyolc erdélyi megye Budapestre vándorló népessége három évtized alatt több mint tízszeresére, Csík és Udvarhely megye szülötteinek budapesti létszáma pedig három évtized alatt több mint húszszorosára nőtt.

Az előzőekben bemutatott vándorlás, elvándorlás, kivándorlás nemcsak a főváros, hanem kerületeinek népességszámát, származási hely szerinti strukturáját, etnikai képét is átalakította. Néhány kerületének népességszáma három évtized alatt elsősorban a bevándorlásnak köszönhetően látványosan növekedett. A pesti kerületek közül a VI–X. kerületben 1910-ben több mint két és félszer annyi lakost számláltak meg, mint 1880-ban. A kerületek lakosságának növekedési üteme az építkezések, beruházások ingadozását követve változó volt.

44. A főváros kerületeinek népességszáma, 1880–1910

Kerület	A népesség száma* 1880	1890* 1880=100,0	1900 1890=100,0	1910 1900=100,0	1910 1880=100,0
I	26915	125,9	139,6	151,2	265,7
II	24195	120,7	126,6	112,0	171,2
III	24684	119,0	129,3	129,6	200,2
IV	28906	97,1	86,9	103,7	87,4
V	33694	114,3	133,1	124,2	189,1
VI	56732	156,1	153,1	115,3	275,5
VII	62254	144,2	177,0	114,4	292,1
VIII	64083	144,2	147,0	111,9	237,0
IX	30284	140,8	164,9	125,2	290,7
X	8804	225,8	174,4	147,2	579,7
Együtt	360551	136,5	149,0	120,0	244,2

* Polgári népesség.

*V. Budapest kerületeinek népességszáma, 1880–1910**1880=100,0*

A kerületek népességének szülőhelyük szerinti alábbi taglalása érzékelteti az egyes városnegyedekben folyó építési, iparosodási folyamatot, tevékenységet, a hivatalnoknegyedek, az óbudai kerület kisebb mértékű mobilitását. Az alábbi táblázat szerint a budai kerületek népességének immobilitása nagyobb, mint a pesti kerületeké. A III. kerületben, Óbudán a népesség nagyobbik része (53,0%-a) született a fővárosban, a IV. kerületben azonban csak 32%-a. A Pest megyéből bevándorlók aránya nem jelentős (6-14%). A pesti kerületekben (kivéve a X. kerületet) minden második megszámlált az ország más megyéjéből, Horvátországból, illetve Ausztriából érkezett. Az is szembeűnő, hogy Budán az I., II. és Pesten a IV., V., valamint a VI. kerületben nagyobb a női bevándorlók aránya, mint a férfiaké (cselédek).

45. Budapest népességének megoszlása születési hely szerint (%)
kerületenként, megyénként, 1910

Kerület	Népesség		Budapesti születésű			Pest megyei születésű			Más megyei születésű			Horvát Szl. országi Ausztriai születésű			
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
I.	31419	37314	68733	41,6	38,1	39,7	7,6	7,9	7,7	45,6	47,9	46,8	5,2	6,1	5,8
II.	18097	22063	40160	43,7	41,3	42,4	7,0	6,7	6,8	42,8	44,9	44,0	6,5	7,1	6,8
III.	24378	24782	49160	52,3	55,0	53,7	7,4	7,6	7,5	32,6	31,0	31,8	7,7	6,4	7,0
IV.	10983	13887	24870	33,6	30,5	31,9	7,2	8,0	7,7	52,3	54,3	53,5	6,9	7,2	6,9
V.	29611	32955	62566	35,3	32,8	34,0	6,1	7,7	6,9	51,7	52,8	52,3	6,9	6,7	6,8
VI.	73645	79738	153383	34,0	33,3	33,6	6,7	7,1	6,9	53,3	53,8	53,6	6,0	5,8	5,9
VII.	87839	93812	181651	32,2	32,5	32,4	7,0	7,3	7,1	54,9	54,5	54,7	5,9	5,7	5,8
VIII.	74773	76297	151070	32,3	33,9	33,1	7,4	7,9	7,7	54,4	52,5	53,4	5,9	5,7	5,8
IX.	41120	42706	83826	34,1	35,7	35,0	10,8	10,9	10,8	49,3	48,3	48,8	5,8	5,1	5,4
X.	25103	23213	48316	39,5	43,2	41,3	13,9	13,5	13,7	37,6	37,3	37,5	9,0	6,0	7,5
Együtt	41968	446767	863735	35,8	35,9	35,8	7,8	8,1	8,0	50,1	50,1	50,1	6,3	5,9	6,1

Kerület	Együtt		Mindösszesen
	férfi	nő	
I.	100,0	100,0	100,0
II.	100,0	100,0	100,0
III.	100,0	100,0	100,0
IV.	100,0	100,0	100,0
V.	100,0	100,0	100,0
VI.	100,0	100,0	100,0
VII.	100,0	100,0	100,0
VIII.	100,0	100,0	100,0
IX.	100,0	100,0	100,0
X.	100,0	100,0	100,0
Mindösszesen	100,0	100,0	100,0

A VÁNDORLÓK KORA

A hazai demográfiai szakirodalom többször hangsúlyozta – sajnálkozva –, hogy az 1920 előtti időszakból nem rendelkezünk a vándorlók korának adataival. A népszámlálási kéziratok levéltári állagában azonban megtaláltuk az 1910. évi, a rendezett tanácsú városok egy részének helyben (I), ugyanazon megyében (KM), valamint más megyében és külföldön született polgári népességének nemenkénti, korcsoportok szerint kidolgozott táblázatait. Sajnos több városnak csak a katonai népességét, vagy egyes számlálókörzeteit összesítő táblázatai maradtak meg, több tábla olvashatatlan és 25 rendezett tanácsú város táblái hiányoznak.

Az alábbi, mintegy 260 ezer rendezett tanácsú városi lakos kormegoszlásának születési hely szerinti kimunkálása tehát csak példának, kísérletnek minősíthető.

Kiemeljük azonban, hogy az adatok és ábrák szerint a hazai belső vándorló népesség kormegoszlása tendenciájában – a görbék alakzataiban – nem különbözik a külföldi szakirodalomban részletesen feldolgozott struktúráktól.

Rogers (1978) és mások ezt a korgörbét tizenegy paraméterrel így foglalták össze: a vándorlók munkaképes kor előtti életkorában a görbe negatív exponenciális alakú, a munkaképes életkorban balra hajló egymódusos görbe, közel harang-alakú a munkaképes kor utáni életszakaszban.

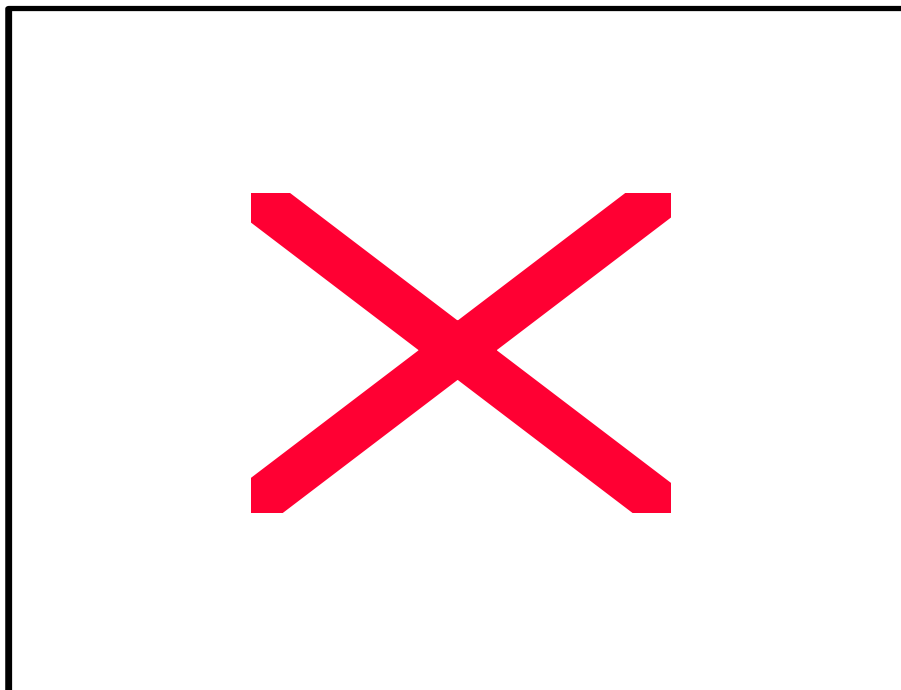
A rendezett tanácsú városaink kormegoszlását feltüntető görbéken is a 20–25 éves korcsoportban formálódik ki a szakirodalomban általánosan konstatált pozitív hullám. A kvázi mobil népesség kormegoszlása is kiformálta ezt a kitüremkedő görbét, a csúcs azonban néhány korévvel korábban jelentkezik, valószínűleg a városokban vándorló megyei születésű tanulók-diákok miatt.

46. Rendezett tanácsú városok népességének kormegoszlása születési hely szerint, 1910*

Kor-csoport	Immobibil	%	Kvázi mobil	%	Mobil	%	Bevándorló összesen	%	Népesség összesen	%
0-4	26530	18,8	1943	3,1	2250	3,8	4193	3,4	30723	11,6
5-9	20744	14,7	3096	4,9	3498	5,9	6594	5,4	27338	10,3
10-14	17964	12,7	6025	9,6	4790	8,0	10815	8,8	28779	10,9
15-19	13494	9,6	9388	14,9	6339	10,5	15727	12,8	29221	11,1
20-24	8680	6,2	8461	13,6	9635	16,0	18096	14,7	26776	10,1
25-29	7405	5,2	5251	8,4	5985	10,0	11236	9,1	18641	7,1
30-34	7101	5,1	5111	8,1	5552	9,2	10663	8,7	17764	6,7
35-39	6912	4,9	4677	7,4	4683	7,8	9360	7,6	16272	6,2
40-44	6545	4,6	4378	7,0	4376	7,3	8754	7,1	15293	5,8
45-49	5768	4,1	3341	5,3	3231	5,4	6572	5,3	12340	4,7
50-54	5344	3,8	3284	5,2	2811	4,7	6095	5,0	11439	4,3
55-59	4139	2,9	2334	3,7	2158	3,6	4492	3,7	8631	3,3
60-64	4060	2,9	2182	3,5	1823	3,0	4005	3,3	8065	3,1
65-69	2578	1,8	1431	2,3	1258	2,1	2689	2,2	5267	2,0
70-74	2000	1,4	1004	1,6	898	1,5	1902	1,5	3902	1,5
75-79	1131	0,8	504	0,8	476	0,8	980	0,8	2111	0,8
80-84	548	0,4	288	0,5	247	0,4	535	0,4	1083	0,4
85-89	192	0,1	86	0,1	76	0,0	162	0,1	354	0,1
90-	52	0,0	53	0,1	44	0,0	97	0,1	149	0,0
Együtt	141187	100,0	62837	100,0	60130	100,0	122967	100,0	264154	100,0

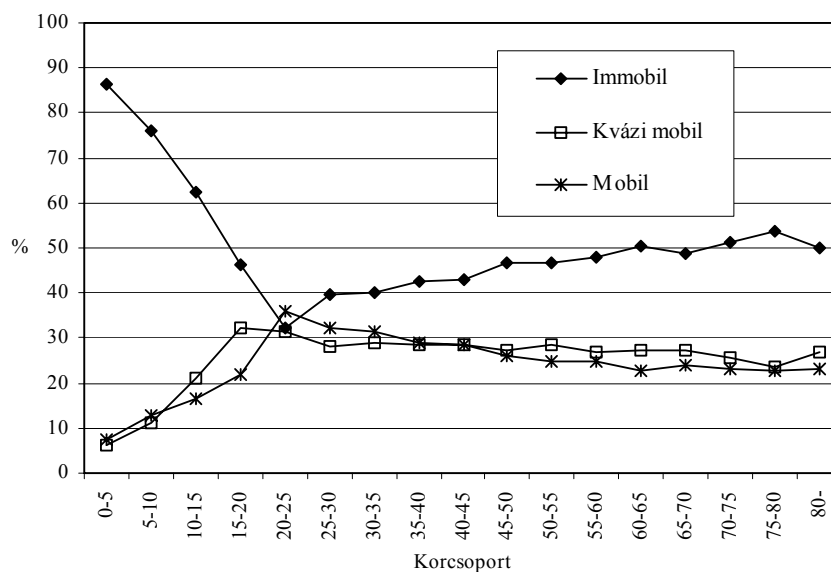
*Feldolgozott városok:

Dés	Zólyom	Szepes-Béla
Szamosújvár	Trencsén	Szepes-Olaszi
Szászsebes	Beregszász	Szepesváralja
Medgyes	Korpona	Felsőbánya
Kolozs	Léva	Szilágysomlyó
Déva	Újbánya	Zilah
Hátszeg	Kismarton	Karánsebes
Szászváros	Ruszt	
Vajda Hunyad	Dobsina	
Kézdi-Vásárhely	Jolsva	
Sepsiszentgyörgy	Nagy-Rócze	
Csikszereda	Rimaszombat	
Abrudbánya	Rozsnyó	
Nagyenyed	Bártfa	
Vizakna	Kisszeben	
Szokolca	Gölniczbánya	
Erzsébetváros	Igló	
Bazin	Lőcse	
Modor	Késmárk	
Szentgyörgy	Leibicz	
Besztercebánya	Ólubló	
Breznóbánya	Poprád	

VI. A városba bevándorló népesség kormegoszlása (%), 1910

A feldolgozott városok korstruktúrájában a 15–25 éves életkor képezi a fordulópontot. Az ennél fiatalabb korosztályokban egyre növekszik – a kor előrehaladtával – a bevándorlók (M, Km) aránya. Az ennél idősebb korcsoportokban pedig a mobil és a kvázi mobil népesség hányadosa enyhe mértékben ugyan, de folyamatosan csökken.

VII. A rendezett tanácsú városok népességének kormegoszlása (%)
születési helyük szerint, 1910

A bevándorló népesség nagyságrendje, aránya természetesen átalakította a települések jelenlévő népességének korstruktúráját. Példaképpen idézzük az alacsony immobilitású Miskolc (41,1%) és Pozsony ((42,0%), valamint a jelentős immobilitású Hódmezővásárhely (58,2%) és Kecskemét (76,4%) városok lakosságának korösszetételét. A vándorlók előbb bemutatott kormegoszlása Miskolc és Pozsony egész népességének korgörbéjére rányomta bélyegét.

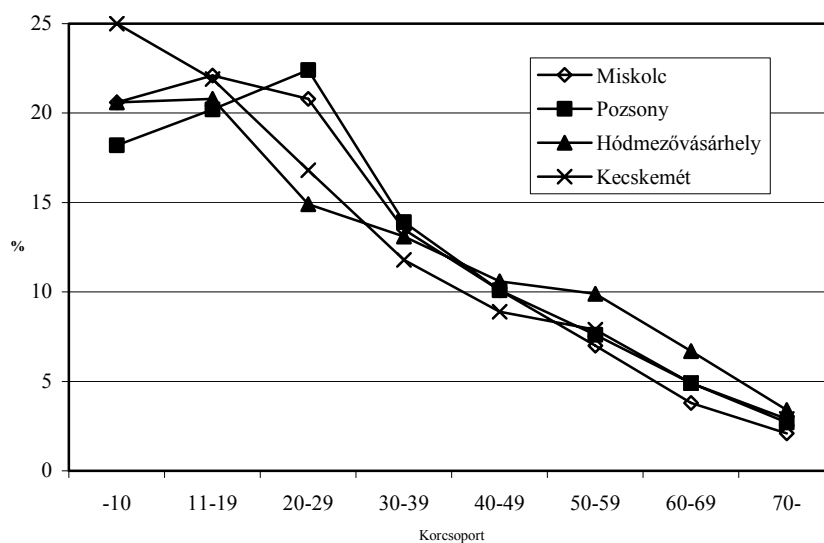
47. A jelenlevő népesség kormegoszlása (%)

Miskolc, Pozsony, Hódmezővásárhely és Kecskemét városában, 1910-ben

	-10	11-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-
	korév							
Miskolc	20,6	22,1	20,8	13,5	10,1	7,0	3,8	2,1
Pozsony	18,2	20,2	22,4	13,9	10,1	7,6	4,9	2,7
Hódmezővásárhely	20,6	20,8	14,9	13,1	10,6	9,9	6,7	3,4
Kecskemét	25,0	21,9	16,8	11,8	8,9	7,9	4,9	2,9

VIII. A jelenlévő népesség kor megoszlása (%) Miskolcon, Pozsonyban, Hódmezővásárhelyen és Kecskeméten 1910-ben

Azaz iparosodott városainkban éppen a vándorlásnak tulajdoníthatóan fiatalabb volt a népesség korstruktúrája, mint a kis mobilitású, kis iparforgalmi népességű városi településeken.

Nem mulaszthatjuk el kiemelni, hogy a vándorlók korának nemenkénti ismerete alapozza meg a ténylegesen vándorló népesség számának pontosabb meghatározását a life time mobility típusú adatrendszerek esetében. Különböző módszerek (residual survival rate method) adnának tehát módot a hazai belső vándorlás kvantitatív jellemzőinek korrekciójára, ha rendelkeznénk a vándorlók koradataival (Bogue, D. J. 1955, Siegel, J. S. 1952, Hamilton–Henderson 1944, Valkovics 1998).

IRODALOMJEGYZÉK

- Anderson, J. 1979. A Theoretical Foundation for the Gravity Equation. *American Economic Review*
- Bachi, R. 1957. Statistical Analysis of Geographic Series. *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, Stockholm
- Berta István: A délvidéki kivándorlás problémája. *Folia Historica*, n. 3.

- Beluszky Pál 1990. A polgárosodás törékeny váza - városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom*, n. 3–4.
- Bishop, C. E. 1961. Economic Aspects of Labour Mobility and Population in Agriculture. In *Occupational Structure and Migration Patterns*. New York
- Bogue, D. J. 1955. *Methods of Studying Internal Migration*. Oxford
- Bogue, D. J. 1959. Internal Migration. In Hauser–Duncan (szerk.): *The Study of Population*.
- Brown, J. 1983. The Structure of Motives for Moving: A Multi-dimensional Model of Residential Mobility. *Environment and Planning*, n. 15.
- Clark, W. A. 1982. Recent Research on Migration and Mobility. A Review and Interpretation. *Progress in Planning*, vol. 18.
- Clark, W. - Smith, T. 1979. Modelling Information Use in a Spatial Context. *Annales of the Association of American Geographics*
- Courgeau, D 1980. *Analyse quantitative des migrations humaines*. Paris
- Courgeau, D. 1983. Measuring Flows and Stocks of International Migrants: Selected Statistical Issues. *Bulletin of the International Statistical Institutes*, 1208–1223.
- Cowling, K–Mettcalf, D. 1968. Labour Transfer from Agriculture: A Regional Analysis.
- Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. I. Tanulmánygyűjtemény*. NKI Bp. 87–114.
- Da Vanzo, J. 1981. Microeconomic Approaches to Studying Migration Decisions. In Dejong–Gardner (szerk.): *Migration Decision Making*. New York, 90–129.
- Diehl, W. J. 1966. Farm, Non-farm Migration in the Southeast: a Cost-return Analysis. *Journal of Farm Economics*, n. 2.
- Dodd, G. 1950. The Interaction Hypothesis. *American Sociological Review*, n. 15.
- Driliches, Z. 1959. The Demand for Inputs in Agriculture and a Derived Supply Elasticity. *Journal of Farm Economics*, n. 2.
- Faragó Tamás 1992. Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, XXX–XXXI. 181–203.
- Galloway, L. E. 1968. Geographic Flows of Agricultural Labour, 1957–1960. *American Journal of Agricultural Economics*, n. 2.
- Gyáni Gábor 1983. *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest
- Gyáni Gábor 1992. *Bérmunkás, nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető K. Budapest
- Gyáni Gábor 1995. Etnicitás és akkulturáció a századfordulás Budapesten. *Régió*, n. 1–2.
- Gyimesi Sándor 1975. *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest

- Hamilton, C. H.–Henderson, F. M. 1942. Use of Survival Rate Method in Measuring Net Migration. *Journal of the American Statistical Association*
- Hamilton, H. 1958. Educational Selectivity of Rural-urban Migration. Preliminary Results of a North Carolinian Study. In *Selected studies of Migration since World War II*. New York
- Isard, W. 1960. *Methods of Regional Analysis*. New York
- Katus László 1991. Budapest népességnövekedésének forrásai a 19. században. In Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest
- Kende János–Sípos Péter 1983. Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon 1870-1910. *Történelmi Szemle*, n. 2.
- Kovács Alajos 1932. A vándormozgalom alakulása nemek szerint az utolsó évtizedben. *Magyar Statisztikai Szemle*.
- Kovács Alajos 1933. Belső vándorlás Magyarországon, különös tekintettel Heves megyére. *Magyar Statisztikai Szemle*, 373–394.
- Kovács Alajos 1935. A belső vándorlás nemzetközi statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle*, 665–676.
- Lee, E. S. 1966. A Theory of Migration. *Demography*, 47–57.
- Maier, E. 1985. Cumulative Causation and Selectivity in Labour Market Oriented Migration Caused by Imperfect Information. *Regional Studies Methods of Measuring International Migration. Manuel VI. Population Studies*, n. 47. U.N.
- Molho, I. 1986. Theories of Migration: A Review. *Scottish Journal of Political Economy*, n. 21.
- Polányi I. 1964. *A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása*. Szeged
- Rácz István 1965. A parasztek elvándorlása a faluról. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. Budapest
- Rácz István 1980. *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914*. Budapest
- Rogers, A.–Castro, L. 1970. *Model Multiregional Life Tables and Stable Population*, Wien
- Rogers, A. –Burkhard, R. 1971. Estimation of Interregional Migration Streams from Place of Birth by Residence Datas. *Demography*, n. 8. 185–194.
- Siegel J. S.–Hamilton, C. H. 1952. Some Consideration in the Use of Residual Method of Estimating Net Migration. *Journal of American Statistical Association*,
- Smith T.–Slater, P. 1981. A Family of Spatial Interaction Models Incorporating Information Flows and Choise Set Constraints Applied to US Interstates Labour Flows. *Regional Science Review*
- Stouffer, A. S. 1962. *Social Research to Test Ideas*. New York

- Szászi Ferenc 1972. *Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig*. Nyíregyháza
- Thirring Gusztáv 1911. Városaink népességének alakulása 1787–1910. *Városi Szemle*
- Thirring Gusztáv 1925. A vándormozgalom jelentősége Budapest népességének gyarapodásában. *Földrajzi Közlemények*, 178–182.
- Thirring Lajos 1934. Helybeli születésűek a bel- és külterületen. *Magyar Statisztikai Szemle*, 255–263.
- Thomlinson, R. 1961. A Model for Migration Analysis. *Journal of the American Statistical Association*, 675–696.
- Tóth J. 1978. Az alföldi városfejlődés elmúlt évszázada. *Alföldi Tanulmányok II*. Budapest
- Valkovics Emil 1998. Kísérlet a belföldi vándorlók x éves korban várható átlagos számának becslésére. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. I. Tanulmánygyűjtemény*. NKI Bp. 187–214.
- Willekens, F. 1987. Migration and Development: a Microperspective. *Journal of Economic Research*. n. 2.
- Wolpert, J. 1985. Behavioural Aspects of the Decision to Migrate. *Paper and Proceedings of the Regional Science Association*, vol. 15.
- Zipf, G. 1949. *Human Behaviour and the Principle of the Least Effort*. Cambridge.

SOME CHARACTERISTICS OF INTERNAL MIGRATION AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Summary

The paper summarises and analyses the published data and period analysis of the Hungarian population census between 1880 and 1910. In addition it discusses the data of age structure of immigrants to 100 towns giving their birth place too – on the basis of recently revealed archival materials of the 1910 population census. It briefly discusses the limits and possibilities of the analysis of data on “life time” type migration in Hungary. It interprets the analysis of spatial mobility as a strata study dividing the migrants into “immobile”, “quasi mobile” and “mobile” parts (population registered on their birth place, migrants inside their birth county or to an other county) and separating the groups of migrants from village to village or to town and from town to town or to village. The number of migrants is partly compared to that of present population, partly to that of whole population registered in their birth county.

As the author shows millions moved in the course of inner migration in Hungary between 1880 and 1910, which process was surely connected with social mobility and urbanization. Some characteristics are emphasized:

- a. During the studied three decades the rate of migrants rose to a relatively modest degree.
- b. The number and rate of migrants were mainly considerable in the Transdanubian and northern parts of the country, on the great Hungarian Plain or in Transylvania these figures were much smaller.
- c. The regions and counties varied according to the decennial fluctuation of the number of migrants. Migration decreased between 1900 and 1910 except the counties of Transylvania.
- d. It can be showed that migrants preferred the capital and the neighbouring counties of their birth counties – except the southern and Transylvanian counties.
- e. The prime role of Budapest in the migration mainly increased the population of suburban, industrial areas. Immigration did not transform radically the ethnical-vernacular composition of the population in the capital.
- f. An interrelationship can be demonstrated between migration and professional stratification of the population. Thus for instance in the agrarian towns on the Great Plain the proportion of “quasi mobile” or “mobile” population is very low.
- g. In Hungary the age structure of migrants also resembles to that of European migrant population.

Tables:

1. *Number of Counties by the Proportion of Immobile Population (%), 1880, 1910*
2. *Least Immobile Counties, 1880, 1910 (Proportion of Immobile in the Present Population, %)*
3. *Most Immobile Counties, 1880, 1910 (Proportion of Immobile in the Present Population, %)*
4. *Number of Counties by Decrease of the Proportion of Immobile Population (%) 1880-1910*
Decrease between 1880 and 1910 (%); Number of Counties by the Proportion of Immobile Population in 1880
5. *Proportion of Immobile by Counties (%) 1880–1910*
Counties; Year; People Living at their Birth Place; People Living in their Birth County; Born in Other Counties
6. *Number of Counties by the Proportion of Immobile in Villages in 1910 (%)*
7. *Counties with Villages of the Lowest and the Highest Immobility in 1910 (%)*
Proportion of the Immobile Population in Villages is Lower than 65%; higher than 80%
8. *Number of Municipal Towns by the Proportion of Immobile (%) in 1880 and 1910*
9. *Proportion of Immobile and Industrial Population (%) by Municipal Towns in 1910*
Municipal Towns; Industrial Population; Immobile Population
10. *Counties by Changes of the Size of the Population Born There , 1900-1910*
Decreased (%); Increased (%)
11. *Number of Municipal Towns by the Proportion of Immobile Population (%) 1900, 1910*
12. *Proportion of Immobile within the Total Population Born in Towns by Municipal Towns 1900, 1910*
Town; Total Population Born in Towns (1900, 1910); 1910 (%); Of That the Proportion of the Immobile Stratum 1900, 1910 (%)
13. *Proportions of Immobile and Mobile Populations by Towns with Limited Municipality (%) 1910*
14. *Proportion of Quasi Mobile Population within the Present Population of Counties (%) 1910*
15. *Changes in the Proportion of Quasi Mobile by Counties between 1880 and 1910 (%)*
Decreased (County, %); Increased (County, %)

16. *Quasi Mobile Population by Counties Compared with the Total Population Born in the Same County, 1910 (%)*
17. *Number of Counties by the Proportion of Quasi Mobile (%) in 1880 and 1910*
18. *Number of Counties by Changes of the Proportion of Quasi Mobile in 1880 and 1910*
Changes of the Proportion between 1880 and 1910 (%); Decreased; Total; Increased; Total
19. *Municipal Towns by Proportion of Population Born in the County (%) 1910, 1880*
Municipal Towns; 1910 (%); 1880(%); Difference (%)
20. *Proportion of Migrants in the Quasi Mobile Population Moving into Municipal Towns by Counties (%) 1880, 1910*
County; 1880; 1910
21. *Proportion of Population Born in the County within the Municipal Towns and Towns of Limited Municipality of the County (%) 1910*
22. *Proportion of Population Born in Villages and Appearing in the Present Population of other Villages within the Same County in 1910*
County; %
23. *Changes of the Quasi Mobile Population in Villages (%), 1880–1910*
Note: together with Towns of Limited Municipality
24. *Changes of the Quasi Mobile Population in Municipal Towns by Counties (%) 1880-1910*
County; %
25. *Number of Counties by the Proportion of Mobile-Immigrants in the Present Population, 1880, 1910*
Year; Proportion of the Mobile Population %; Total
26. *Changes in the Proportion of the Mobile Population in Counties between 1880 and 1910*
Increase of the Proportional Number between 1880 and 1910 (%); The Number of Counties by the Proportion of the Mobile Population in 1880; Total
27. *Proportion of Mobile-Immigrants within the Present Population of the Counties (%) 1880*
28. *Proportion of Mobile-Immigrants with in the Present Population of the Counties (%) 1910*
29. *Counties by Changes in the Proportion of Mobile (%) 1850-1910.*
30. *Number of Municipal Towns by the Proportion (%) of Mobile Population. 1880, 1910*
31. *Proportion of Mobile-Immigrants and Changes in the Proportions by Municipal Towns (%) 1880, 1910*
1880; 1910; Changes in the Proportions (%)

32. *Proportion of Mobile (Immigrants from Another County) among the Registered in 1910 in Towns of Limited Municipality (%)*
33. *Proportion of Mobile (Emigrants into Another County) Within the Population Born in the County (%) 1900, 1910 (According to the Order in 1910)*
County; Year
34. *Total Population Born in the Counties, 1910 (1900 = 100,0)*
35. *Mobile Population Born in the County and Migrating to Another County in 1900 and 1910*
36. *Hierarchy of the Towns by their Mobility in 1910*
I = Immobility; KM = Quasi Mobility; M = Mobility
1. Group: $I > (KM + M)$ and $KM > M$
  2. Group: $I > (KM + M)$ and $M > KM$
  3. Group: $I < (KM + M)$ and $KM > M$
  4. Group: $I < (KM + M)$ and $M > KM$
  5. Group: $M > KM$ and I or $KM > M$ and I
37. *Regional Mobility by Spatial Preferences*
Region; At Least Half of the Mobile Population Migrates to the Neighbouring 2, 3, 4 Counties, Municipal Towns (5), and the Capital (6) – Number of the Counties – 1900 and 1910
38. *Preference of Budapest among the Destinations of Emigrants from Counties by Regions, 1900, 1910*
Region; Emigrants Having Chosen Budapest as their Destination on the 1. 2. 3. 4. 5. 6 and More Place (Number of the Counties); Total
39. *Changes of (Mobile) Population Born in the Counties That Migrates to Budapest between 1900 and 1910 by Counties (%)*
County; %; Decreased; Increased
40. *Distribution of Immigrants to the Capital by Birth Regions 1900, 1910 (%)*
Regions; Total; Of That: Total of the Counties, Total of the Municipal Towns
41. *Distribution of Immigrants to the Capital by their Birth County (%) 1900, 1910*
Note: Counties of Higher Proportion Number than Two Per Cent
42. *Groups of Counties According to the Rank Order of Mobile Population Preferring the Capital. 1900*
Proportion of the Population Immigrating to the Capital Compared with Total Mobile Population of the County
43. *Changes of Mobile County Population Immigrating to the Capital. 1880-1910*
44. *Number of Population in the Districts of the Capital, 1880–1910*
District; Number of Population; Years
Note: Civil Population

45. *Distribution of the Population of Budapest by Birth Place (%), District, County, 1910*
 District; Population (Males, Females, Total); Born in Budapest (Males, Females, Total); Born in Pest County (Males, Females, Total); Born in other County (Males, Females, Total); Born in Croatia-Slavonia or Austria (Males, Females, Total); Total (Males, Females) Total
46. *Distribution of Age of the Population in Towns of Limited Municipality by Birth Place (Number, %) 1910*
 Age Group; Immobile; Quasi Mobile; Mobile; Total of Immigrants; Total Population
 Note: Treated Towns:
47. *Age Structure of Present Population in the Towns of Miskolc, Pozsony, Hódmezővásárhely and Kecskemét (%) 1910*

Appendix:

Number of the Present Civil Population in Municipal Towns and in Towns of Limited Municipality Registered by the Population Census in 1910 by Birth Place

Unpublished Source, HCSO Census Department, Store
 Counties; Towns; Birth Counties

Figures and Maps:

- I. *Proportion of Immobile and Industrial Population in Municipal Towns in 1910*
- II. *Proportion of Immobile, Mobile and Quasi Mobile Population of Counties within the Total Population Registered on their Birth Place, 1910*
- III. *Preference of Budapest in Emigrant Population from Counties, 1900, (%)*
- IV. *Changes of the Mobile County Population Immigrating to the Capital. 1880–1910*
- V. *Number of Population in the Districts of Budapest, 1880–1910. 1880 = 100,0*
- VI. *Age Structure of Population Immigrating to the Towns (%), 1910*
 Age Groups
- VII. *Age Structure of the Population in Towns of Limited Municipality (%) by Birth Place*
- VIII. *Age Structure of the Present Population in the Towns of Miskolc, Pozsony, Hódmezővásárhely and Kecskemét (%) 1910*

DÁNYI DEZSŐ

*Az 1910. évi népszámlálás rt. városainak jelenlévő polgári népessége szilletesi hely szerint
Kiadatlan forrás, kézirat, KSH Népszámlálási raktár*

Megye/név	Városnév	Abauj-Torna	Alsó-Fehér	Arad	Árva	Bács-Bodrog	Baranya	Bars	Békés	Bereg	Beszterce-Naszód	Bihar
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Alsó-Fehér	Abrudbánya	1	463	5	3	3	2	1	8	1	2	6
Alsó-Fehér	Gyulafehérvár	9	2183	51	21	31	29	3	32	5	31	44
Alsó-Fehér	Nagyenyed	4	1986	48	5	15	2	6	20	8	38	60
Alsó-Fehér	Vizakna	0	132	3	0	1	0	0	7	0	4	7
Bács-Bodrog	Magyarkanisza	16	1	7	0	794	7	0	19	2	0	9
Bács-Bodrog	Zenta	11	5	12	1	3230	16	6	31	9	2	19
Bars	Körmöcbánya	7	10	1	33	10	8	912	8	2	0	5
Bars	Léva	10	3	3	16	14	10	2439	10	2	1	5
Bars	Újbánya	6	0	0	3	4	0	360	0	0	0	7
Bereg	Beregszász	113	3	9	2	12	8	13	37	2992	12	53
Bereg	Munkács	33	4	8	6	6	8	7	28	3606	7	51
Békés	Gyula	16	16	749	5	34	16	13	2164	13	4	697
Beszterce-Naszód	Beszterce	7	64	8	6	5	5	2	9	10	1788	27
Brassó	Brassó	17	330	57	13	45	12	11	89	15	100	136
Csanád	Maló	14	8	255	24	197	15	11	337	34	4	86
Csik	Csikszerteda	4	24	7	4	18	3	2	7	4	5	19
Csik	Gyergyósztriklós	5	25	10	13	6	0	2	6	12	46	13
Csongrád	Szentes	8	8	39	9	85	16	11	563	10	0	57
Esztergom	Esztergom	11	11	9	23	41	17	445	28	6	1	12
Fogarás	Fogarás	6	48	24	9	6	1	1	23	1	16	15

Megye/név	Város/név	Abaúj-Torna	Alsó-Fehér	Arad	Árva	Bács-Bodrog	Baranya	Bars	Békés	Bereg	folytatás	
											Beszterce-Naszód	Bihar
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	285	14	2	16	12	5	29	23	4	1	11
Gömör és Kis-Hont	Dobsina	30	0	0	10	4	2	6	12	6	1	5
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	25	2	3	1	3	0	1	4	4	1	1
Gömör és Kis-Hont	Nagyroce	11	0	2	7	7	0	5	5	0	0	5
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	75	7	3	18	18	9	26	35	22	2	20
Hajdú	Hajdúböszörmény	12	1	5	0	6	6	2	32	25	1	151
Hajdú	Hajdúnánás	30	7	5	0	14	6	3	10	28	4	60
Hajdú	Hajdusoboszló	17	1	6	0	2	2	4	14	10	4	223
Háromszék	Sepsiszfőrgy	4	58	8	5	19	1	6	53	14	19	17
Háromszék	Kézdivásárhely	1	24	6	1	22	1	2	23	3	4	10
Heves	Eger	142	4	29	36	41	10	48	54	37	0	53
Heves	Gyöngyös	60	1	11	17	38	22	33	44	31	2	26
Hont	Korpona	0	0	1	11	2	1	34	7	0	0	3
Hunyad	Déva	6	256	190	6	39	7	8	93	14	30	45
Hunyad	Hátság	1	127	27	0	16	0	0	29	3	8	16
Hunyad	Szászváros	2	284	30	11	20	2	1	22	2	38	24
Hunyad	Vajdahunyad	12	117	57	10	9	2	10	49	5	12	8

Megyenév	Városnév	folytatás										
		Abauj-Torna	Alsó-Fehér	Arad	Árva	Bács-Bodrog	Baranya	Bars	Békés	Bereg	Beszterce-Naszód	Bihar
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Jász-Nagykum-Szolnok	Jászberény	22	4	19	16	12	14	15	44	12	2	31
Jász-Nagykum-Szolnok	Karcag	21	9	25	7	17	3	7	210	15	1	334
Jász-Nagykum-Szolnok	Kisújszállás	9	4	14	4	10	3	4	144	6	1	108
Jász-Nagykum-Szolnok	Mezőtúr	9	8	73	8	16	5	6	1414	7	3	126
Jász-Nagykum-Szolnok	Szolnok	30	18	61	12	54	14	28	411	21	4	122
Jász-Nagykum-Szolnok	Túrkeve	1	1	25	0	16	2	1	181	4	0	70
Krassó-Szörény	Lugos	18	66	415	8	294	26	23	160	15	13	84
Krassó-Szörény	Karánsebes	3	21	100	6	94	2	4	60	8	6	27
Kis-Küküllő	Diesőztúrton	3	103	7	1	6	3	4	10	8	11	25
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	1	75	11	0	4	0	1	9	0	12	14
Liptó	Rózsahegy	16	6	8	530	29	8	225	32	11	0	13
Máramaros	Máramarossziget	40	20	13	10	27	12	16	20	500	37	65
Maros-Torda	Szászrégen	4	49	18	1	16	7	1	19	9	155	40
Nagy-Küküllő	Segesvár	2	90	12	0	6	3	4	8	1	48	14
Nagy-Küküllő	Medgyes	3	102	31	6	5	1	1	10	4	52	14

A 19. SZÁZAD VÉGI BELSŐ VÁNDORLÁS

91

Megye	Városnév	folytatás										
		Borsod	Brassó	Csanád	Csik	Csongrád	Esztergom	Fejér	Fogarás	Gömör és Kis-H.	Győr	Hajdú
		12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.
Alsó-Fehér	Abrudbánya	0	5	6	12	0	0	1	9	1	0	1
Alsó-Fehér	Gyulafehérvár	6	84	16	94	27	7	5	34	6	3	9
Alsó-Fehér	Nagyenyed	5	53	11	74	14	3	14	23	8	5	12
Alsó-Fehér	Vizakna	0	8	0	14	4	0	1	5	2	0	0
Bács-Bodrog	Magyarokizsa	2	1	33	0	112	5	8	0	1	1	1
Bács-Bodrog	Zenta	10	3	49	1	102	1	7	1	8	3	7
Bars	Körmöcbánya	17	0	3	0	2	4	8	0	39	0	2
Bars	Léva	10	0	5	0	6	114	15	1	15	8	5
Bars	Újbánya	0	0	0	3	0	1	0	0	3	1	1
Bereg	Beregszász	25	1	21	3	21	10	10	1	18	9	34
Bereg	Munkács	14	1	9	11	12	21	18	4	17	8	40
Békés	Gyula	15	13	216	3	106	7	20	2	7	8	36
Beszterce-Naszód	Beszterce	5	45	1	35	1	3	4	14	10	1	9
Brassó	Brassó	9	2774	28	2003	24	4	22	652	18	1	31
Csanád	Makó	5	8	1748	10	152	11	19	2	23	7	26
Csik	Csikszereida	1	67	5	1270	7	0	2	20	3	0	9
Csik	Gyergyószentmiklós	0	55	3	1679	6	0	1	2	5	1	4
Csongrád	Szentes	14	2	74	8	1491	9	12	1	18	7	27
Esztergom	Esztergom	17	4	6	8	11	1509	80	1	27	52	10
Fogarás	Fogarás	1	157	57	70	5	0	3	777	4	3	2

Megye/név	Város/név	folytatás										
		Borsod 12	Brassó 13	Csanád 14	Csik 15	Csongrád 16	Esztergom 17	Fejér 18	Fogaras 19	Gömör és Kis-H. 20	Győr 21	Hajdú 22
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	121	3	5	9	22	9	3	1	2087	1	6
Gömör és Kis-Hont	Dobszina	63	0	5	1	3	4	6	2	14	0	1145
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	99	3	2	2	6	0	3	0	19	1	646
Gömör és Kis-Hont	Nagyroce	20	0	4	2	12	2	4	0	4	0	1497
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	12	246	12	217	6	1	7	41	8	3	8
Hajdú	Hajdúböszörmény	2	92	15	184	4	2	3	19	1	2	2
Hajdú	Hajdúnánás	1294	5	16	5	22	21	45	8	243	23	64
Hajdú	Hajdúszoboszló	110	3	10	3	13	21	28	1	81	7	11
Háromszék	Sepsisztgyörgy	0	1	0	0	0	7	1	0	4	1	0
Háromszék	Kézdivásárhely	8	32	48	45	25	18	12	21	6	2	8
Heves	Eger	0	16	25	25	9	2	0	7	6	0	14
Heves	Gyöngyös	2	36	13	38	12	2	1	30	4	0	5
Hont	Korpona	13	13	13	22	7	1	11	13	30	0	1
Hunyad	Déva	26	3	12	2	22	9	24	1	14	7	17
Hunyad	Hátság	55	0	22	1	119	0	28	3	26	6	673
Hunyad	Szászváros	7	0	3	0	48	1	5	0	11	4	70
Hunyad	Vajdahunyad	28	3	24	1	56	8	22	1	25	5	27

Megye	Városnév	folytatás										
		Borsod	Brassó	Csanád	Csik	Csongrád	Esztergom	Fejér	Fogaras	Gömör és Kis-H.	Győr	Hajdú
		12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászberény	38	8	54	12	135	29	52	1	45	28	79
Jász-Nagykun-Szolnok	Karcag	6	0	4	2	8	0	10	1	7	1	32
Jász-Nagykun-Szolnok	Kisújszállás	76	1	3	3	1	2	1	0	586	0	9
Jász-Nagykun-Szolnok	Mezőtúr	21	0	0	0	1	0	0	0	711	2	0
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	11	1	1	0	0	4	3	0	522	1	1
Jász-Nagykun-Szolnok	Túrkeve	170	2	7	2	11	3	18	6	2286	4	7
Krassó-Szörény	Lugos	4	26	363	18	74	14	22	34	14	6	9
Krassó-Szörény	Káránsebes	8	15	57	4	24	10	6	8	5	2	5
Kis-Küküllő	Dicsőszentmárton	4	13	7	39	5	2	7	7	8	1	3
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	1	44	1	44	6	2	5	12	0	0	7
Liptó	Rózsahegy	17	10	1	3	11	6	2	10	79	4	3
Máramaros	Máramarosziget	27	17	18	23	12	8	18	13	34	11	38
Maros-Torda	Szászrégen	1	35	2	139	2	1	5	14	1	2	2
Nagy-Küküllő	Segesvár	1	144	5	60	6	2	0	45	2	1	8
Nagy-Küküllő	Medgyes	1	100	4	35	2	0	9	29	0	4	1

Megyenev	Városnév	folytatás										
		Háromszék	Heves	Hont	Hunyad	Jász-Nk-Sz.	Kis-Küküllő	Kolozs	Komárom	Krassó-Szörény	Liptó	Máramaros
		23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
Alsó-Fehér	Abrudbánya	9	0	0	42	3	13	25	0	2	3	0
Alsó-Fehér	Gyulafehérvár	94	12	3	281	32	142	78	3	29	4	42
Alsó-Fehér	Nagyenyed	153	18	4	174	20	104	88	8	124	1	34
Alsó-Fehér	Vizakna	13	3	0	8	5	46	10	1	2	0	1
Bács-Bodrog	Magyarkanisza	3	8	1	0	11	0	1	8	7	0	2
Bács-Bodrog	Zenta	4	15	4	5	21	0	1	9	20	5	15
Bars	Körmöcbánya	1	35	107	3	3	1	0	7	4	30	0
Bars	Léva	5	17	875	5	17	2	1	80	4	20	3
Bars	Újbánya	0	0	30	0	1	0	1	5	2	1	2
Bereg	Beregszász	5	31	11	1	27	0	15	12	2	7	276
Bereg	Munkács	10	29	8	6	36	2	6	9	13	17	454
Békés	Gyula	8	28	13	24	136	8	14	14	16	5	11
Beszterce-Naszód	Beszterce	28	3	4	56	3	38	377	3	7	4	91
Brassó	Brassó	3509	29	14	243	61	334	226	14	90	7	60
Csanád	Miakó	10	36	13	22	52	5	6	7	63	11	46
Csik	Csikszereida	198	4	1	12	31	24	23	2	1	5	26
Csik	Gyergyószentmiklós	127	5	1	29	9	17	22	0	9	0	138
Csongrád	Szentes	6	41	7	18	660	1	7	12	10	7	4
Esztergom	Esztergom	6	72	491	4	45	2	2	545	9	8	9
Fogarás	Fogarás	291	6	2	41	11	64	25	6	8	3	7

Megye/név	Város/név	Háromszék	Heves	Hont	Hunyad	Jász-Nk-Sz.	Kis-Küküllő	Kolozs	Komárom	Krassó-Szörény	Liptó	folytatás	
												Máramaros	33
		23	24	25	26	27	28	29	30	31	32		
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	6	41	12	19	15	0	5	9	8	28	13	
Gömör és Kis-Hont	Dobsina	6	55	5	2	61	1	1	5	3	0	33	
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	4	130	2	0	49	4	6	2	0	1	28	
Gömör és Kis-Hont	Nagyroce	4	137	4	1	106	0	2	5	1	0	28	
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	2939	9	2	38	45	31	14	4	6	3	21	
Hajdú	Hajdúböszörmény	2237	1	1	24	9	19	19	4	6	1	12	
Hajdú	Hajdúnánás	8	3197	19	4	411	7	7	21	18	15	40	
Hajdú	Hajdúszoboszló	2	2505	34	4	414	2	2	25	12	23	28	
Háromszék	Sepsisziget	1	7	351	0	4	1	1	0	1	10	0	
Háromszék	Kézdivásárhely	88	14	3	2043	45	63	59	26	90	4	21	
Heves	Eger	34	7	5	807	24	27	33	1	59	0	27	
Heves	Gyöngyös	67	5	2	1587	29	39	28	0	28	0	5	
Hont	Korpona	35	8	4	936	23	14	21	5	43	1	49	
Hunyad	Déva	4	309	23	5	1659	2	4	20	8	9	7	
Hunyad	Hátság	5	683	12	9	2223	0	4	6	6	1	7	
Hunyad	Szászváros	10	57	5	5	1735	0	2	8	1	0	2	
Hunyad	Vajdahunyad	16	73	7	18	1651	1	3	15	8	2	10	

Megyenev	Városnev	folytatás										
		Háromszék	Heves	Hont	Hunyad	Jász-Nk-Sz.	Kis-Küküllő	Kolozs	Komárom	Krassó-Szörény	Liptó	Máramaros
		23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
Jász-Nagykun-Szolnok	Kisújzallás	6	21	2	5	7	1	0	2	4	7	4
Jász-Nagykun-Szolnok	Mezőtúr	1	21	26	4	9	0	0	2	3	14	2
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	1	6	6	1	4	0	2	3	3	16	7
Jász-Nagykun-Szolnok	Túrkeve	7	264	19	4	47	1	6	15	5	24	6
Krassó-Szörény	Lugos	30	41	12	204	46	20	15	20	3476	9	34
Krassó-Szörény	Karansebes	14	6	5	171	6	3	8	2	2539	4	10
Kis-Küküllő	Dicsőszendrő	45	4	1	26	15	1072	36	4	2	1	14
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	72	2	1	30	3	686	13	2	7	2	8
Liptó	Rózsahegy	4	18	34	0	12	1	236	34	6	1486	20
Máramaros	Máramarosziget	20	36	15	11	43	10	15	23	18	30	5550
Maros-Torda	Szászrégen	39	6	0	29	4	50	366	1	8	2	41
Nagy-Küküllő	Segesvár	89	4	0	44	13	343	36	1	8	0	10
Nagy-Küküllő	Medgyes	78	0	0	31	8	1035	29	1	11	1	10

Megye	Városnév	folytatás										
		Matos-Torda	Moson	Nagy-Kük	Nógrád	Nyitra	Pest-P.-S.-K.	Pozsony	Sáros	Somogy	Sopron	Szabolcs
		34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
Alsó-Fehér	Abrudbánya	21	0	8	2	1	4	1	0	1	1	0
Alsó-Fehér	Gyulaiéhegyvár	171	0	91	9	9	41	10	9	5	8	10
Alsó-Fehér	Nagyenyed	209	1	73	5	12	46	6	8	12	3	11
Alsó-Fehér	Vizakna	15	0	59	0	0	5	0	0	0	0	1
Bács-Bodrog	Magyarkanisza	0	2	0	3	7	70	3	2	5	6	5
Bács-Bodrog	Zenta	3	2	6	10	22	124	11	5	14	7	11
Bars	Körmöcbánya	1	6	1	33	62	19	21	9	1	2	4
Bars	Léva	3	8	0	70	389	94	84	9	17	17	9
Bars	Újbánya	0	0	0	5	42	8	10	0	2	0	0
Bereg	Beregszász	10	3	1	16	22	40	8	90	24	4	324
Bereg	Munkács	4	2	5	22	27	43	25	63	18	9	290
Békés	Gyula	7	4	4	27	40	144	30	8	15	13	31
Beszterce-Naszód	Beszterce	302	5	107	7	8	17	10	22	5	4	8
Brassó	Brassó	247	5	1188	35	90	55	55	25	21	36	11
Csanád	Makó	6	5	1	11	31	190	22	11	20	14	29
Csik	Csikszereeda	88	1	26	2	2	14	5	1	6	0	9
Csik	Gyergyószmiklós	159	1	21	9	5	10	4	1	1	3	4
Csongrád	Szentés	8	1	1	22	15	235	10	4	17	3	26
Esztergom	Esztergom	4	39	3	94	319	301	162	7	44	86	21
Fogyarás	Fogyarás	43	2	572	3	6	14	1	1	2	3	8

Megye/név	Városnév	folytatás										
		Máros-Torda	Moson	Nagy-Kük.	Nógrád	Nyitra	Pest-P-S-K.	Pozsony	Sáros	Somogy	Sopron	Szabolcs
		34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	3	2	0	129	24	43	6	41	13	8	30
Gömör és Kis-Hont	Dobsina	5	0	0	16	9	25	3	5	3	0	321
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	6	0	0	7	4	21	2	17	5	3	363
Gömör és Kis-Hont	Nagyroce	0	0	1	3	7	39	5	12	9	1	114
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	67	1	66	4	10	26	6	8	3	9	7
Hajdú	Hajdúböszörmény	41	0	16	3	8	18	1	2	7	1	10
Hajdú	Hajdúnánás	6	14	4	214	77	241	38	88	63	51	192
Hajdú	Hajdúszoboszló	6	11	2	273	79	250	48	37	16	18	63
Háromszék	Sepsiszigörgy	1	0	0	47	20	10	15	5	2	0	3
Háromszék	Kézdivásárhely	166	3	41	13	19	44	13	8	22	2	19
Heves	Eger	85	0	19	9	4	19	2	7	5	0	3
Heves	Gyöngyös	88	0	70	2	10	16	9	3	0	1	6
Hont	Korpona	34	0	10	6	4	13	5	1	2	1	8
Hunyad	Déva	4	1	4	85	46	678	15	13	21	19	26
Hunyad	Hátság	2	0	0	27	21	172	15	5	13	4	91
Hunyad	Szászáros	0	0	1	8	11	110	8	3	4	1	30
Hunyad	Vajdahunyad	7	3	1	25	25	243	17	10	18	5	23

Megyenev	Városnév	folytatás											
		Máros-Torda	Moson	Nagy-Kük.	Nógrád	Nyitra	Pest-P.-S.-K.	Pozsony	Sáros	Somogy	Sopron	Szabolcs	
		34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászberény	12	11	2	84	44	2056	41	18	59	32	69	
Jász-Nagykun-Szolnok	Karcag	3	0	1	1	5	61	20	2	9	3	13	
Jász-Nagykun-Szolnok	Kisújszállás	3	3	0	43	13	6	5	10	2	1	7	
Jász-Nagykun-Szolnok	Mezőtúr	1	0	0	29	4	17	4	15	3	0	5	
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	0	0	0	21	10	14	2	12	4	0	5	
Jász-Nagykun-Szolnok	Turkeve	4	3	7	353	33	64	12	39	18	8	38	
Krassó-Szörény	Lugos	28	3	37	22	58	153	21	19	28	14	20	
Krassó-Szörény	Karánsebes	22	2	8	7	24	29	8	6	10	7	8	
Kis-Küküllő	Dicsőszimánthon	134	1	55	2	6	14	9	1	9	4	7	
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	79	0	414	1	5	6	0	0	2	5	3	
Liptó	Rózsahegy	2	2	8	28	100	45	55	42	1	13	8	
Máramaros	Máramarosziget	20	8	14	19	32	71	36	41	15	19	160	
Máros-Torda	Szászrégen	1770	1	92	2	6	13	6	1	5	1	9	
Nagy-Küküllő	Segesvár	99	4	1009	1	3	8	5	1	3	2	3	
Nagy-Küküllő	Medgyes	100	1	999	2	2	14	2	0	3	2	2	

Megyenev	Városnév	Szatmár	Szeben	Szepes	Szilágy	Szolnok-D.	Temes	Tolna	Torda-Arany.	Torontál	Trencsén	Turocz
		45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	35	1	233	6	11	4	8	18	14	19	13
Gömör és Kis-Hont	Dobsina	73	0	22	33	5	4	11	2	2	2	0
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	66	1	12	9	2	4	0	2	2	2	0
Gömör és Kis-Hont	Nagyróce	70	0	1	8	6	0	5	1	12	2	0
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	8	19	11	19	24	19	6	28	10	4	1
Hajdú	Hajdúbosszörmeny	15	21	6	16	13	3	3	11	9	4	0
Hajdú	Hajdúnánás	47	2	111	32	10	17	37	12	39	35	14
Hajdú	Hajdúszoboszló	58	4	46	4	5	12	28	2	25	38	6
Háromszék	Sepsiszigögy	0	0	3	1	0	1	0	0	0	11	6
Háromszék	Kézdivásárhely	46	79	10	45	60	126	8	83	104	15	1
Heves	Eger	12	25	1	9	32	16	4	40	27	4	0
Heves	Gyöngyös	15	315	5	26	37	38	3	50	20	3	0
Hont	Korpona	32	53	14	10	32	34	8	34	23	1	1
Hunyad	Déva	44	3	19	5	3	8	33	1	21	24	4
Hunyad	Hátság	34	4	18	15	6	12	13	1	26	23	1
Hunyad	Szászváros	31	3	6	17	2	9	5	4	7	8	3
Hunyad	Vajdahunyad	31	7	20	11	9	20	17	4	28	16	3

folytatás

Megye név	Város név	Szatmár	Szeben	Szepes	Szilágy	Szolnok-D.	Temes	Tolna	Torda-Arany.	Torontál	Trencsén	folytatás	
		45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	Turóc	55
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászberény	67	15	59	14	7	26	61	8	68	28	7	
Jász-Nagykun-Szolnok	Karcag	3	1	2	5	0	3	6	0	9	3	0	
Jász-Nagykun-Szolnok	Kisújszállás	4	0	377	2	0	1	1	0	0	5	6	
Jász-Nagykun-Szolnok	Mezőtúr	4	0	30	0	4	1	0	0	1	6	1	
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	0	5	34	1	2	1	0	0	3	7	2	
Jász-Nagykun-Szolnok	Túrkeve	17	0	68	4	2	7	19	0	12	22	20	
Krassó-Szörény	Lugos	46	43	27	18	22	1718	28	32	1438	29	3	
Krassó-Szörény	Karánsebes	13	30	4	15	18	405	8	17	249	2	2	
Kis-Küküllő	Dicsőszentmárton	21	18	5	19	33	4	10	78	9	1	0	
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	8	76	3	26	27	7	2	22	7	1	0	
Liptó	Rózsahegy	11	4	137	3	8	6	2	17	8	215	263	
Máramaros	Máramarosziget	755	17	64	87	104	19	10	10	27	27	12	
Maros-Torda	Szászrégen	22	49	4	15	96	6	4	65	3	0	0	
Nagy-Küküllő	Segesvár	8	202	9	10	35	17	3	27	9	2	0	
Nagy-Küküllő	Medgyes	11	243	5	12	14	9	3	42	2	2	1	

Megye	Városnév	folytatás									
		Ugocsa	Ung	Vas	Veszprém	Zala	Zemplén	Zólyom	62		
		56	57	57	59	60	61	62			
Alsó-Fehér	Abudbánya	19	0	0	1	0	1	0			
Alsó-Fehér	Gyulafehérvár	156	6	7	6	7	8	13			
Alsó-Fehér	Nagyenyed	104	7	9	6	7	20	20			
Alsó-Fehér	Vizakna	45	0	2	0	1	1	2			
Bács-Bodrog	Magyarokantizsa	3	0	5	1	7	1	1			
Bács-Bodrog	Zenta	6	6	12	10	17	18	3			
Bars	Körmöcbánya	2	7	15	9	4	10	309			
Bars	Léva	3	5	16	22	16	15	46			
Bars	Újbánya	0	1	1	0	1	5	22			
Bereg	Beregszász	564	301	18	15	15	279	9			
Bereg	Munkács	207	624	22	25	15	396	17			
Békés	Gyula	6	8	24	16	25	35	13			
Beszterce-Naszód	Beszterce	6	10	9	4	11	13	4			
Brassó	Brassó	13	8	32	34	33	38	9			
Csanád	Makó	23	17	19	19	13	46	9			
Csik	Csikszereida	6	2	13	5	10	12	4			
Csik	Gyergyósztrmkölcs	5	11	3	1	8	5	1			
Csongrád	Szentes	1	7	11	17	14	26	5			
Esztergom	Esztergom	2	12	91	83	82	18	34			
Fogarás	Fogarás	0	5	9	9	3	9	3			

Megyenev	Városnev	folytatás						
		Ugoesa	Ung	Vas	Veszprém	Zala	Zemplén	Zólyom
		56	57	58	59	60	61	62
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	9	18	9	10	13	59	102
Gömör és Kis-Hont	Dobsina	5	22	6	7	5	57	2
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	14	10	8	0	2	73	2
Gömör és Kis-Hont	Nagyroce	4	12	2	7	6	36	0
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	7	7	4	9	14	13	1
Hajdú	Hajdúbozsórtmény	1	6	3	7	8	6	2
Hajdú	Hajdúnánás	17	36	81	77	74	163	43
Hajdú	Hajdúszoboszló	11	13	46	34	35	69	27
Háromszék	Sepsiszigörgy	0	0	6	2	6	12	489
Háromszék	Kézdivásárhely	12	9	11	18	15	31	44
Heves	Eger	4	1	5	3	2	8	0
Heves	Gyöngyös	1	0	5	2	7	4	0
Hont	Korpona	2	6	1	9	4	9	30
Hunyad	Déva	6	12	20	30	37	21	14
Hunyad	Hátság	7	4	10	14	15	34	2
Hunyad	Szászváros	1	2	5	13	9	16	2
Hunyad	Vajdahunyad	2	8	15	15	11	13	9

Megye	Városnév	folytatás									
		Ugocsa	Üng	Vas	Veszprém	Zala	Zemplén	Zólyom			
		56	57	58	59	60	61	62			
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászberény	9	10	68	50	54	90	29			
Jász-Nagykun-Szolnok	Karcag	0	1	0	8	5	4	0			
Jász-Nagykun-Szolnok	Kisújszállás	5	0	6	1	1	11	11			
Jász-Nagykun-Szolnok	Mezőtúr	0	2	0	0	1	10	27			
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	0	3	1	1	1	5	13			
Jász-Nagykun-Szolnok	Túrkeve	6	12	18	12	13	71	124			
Kráassó-Szörény	Lugos	1	15	32	27	26	24	19			
Kráassó-Szörény	Karásbényes	4	0	8	5	12	7	6			
Kis-Küküllő	Dicsőszentmárton	2	4	11	5	11	7	3			
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	1	1	1	1	11	2	0			
Liptó	Rózsasáhegy	4	8	18	11	9	18	211			
Máramaros	Máramarossziget	339	118	26	19	24	158	23			
Maros-Torda	Szásztégen	4	7	4	1	8	16	2			
Nagy-Küküllő	Segesvár	1	1	7	7	13	5	1			
Nagy-Küküllő	Medgyes	0	0	6	3	2	7	9			

Megyenev	Városnev	Megye	Tjv.	Hor.-	Külf.	Bevánd.	Helyben	Nép.össz.	Megye	folytatás	
		össz.	össz.	Szla.	67	össz.	szül.	70	össz.	Kontroll	
		64	65	66	67	68	69	70	71	72	
Alsó-Fehér	Abudbánya	908	61	0	15	984	1615	2599	834	74	
Alsó-Fehér	Gyulaféhegyvár	4767	339	14	209	5329	4528	9857	4942	-175	
Alsó-Fehér	Nagyenyed	4561	398	6	73	5038	3470	8508	4768	-207	
Alsó-Fehér	Vizakna	624	28	0	20	672	3376	4048	671	-47	
Bács-Bodrog	Magyarkamizsa	1359	437	21	25	1842	15176	17018	1447	-88	
Bács-Bodrog	Zenta	4304	936	85	67	5392	24274	29666	4802	-498	
Bars	Kérmőbánya	2260	132	5	117	2514	2001	4515	2238	22	
Bars	Léva	4719	268	6	131	5124	4334	9458	4720	-1	
Bars	Újbánya	554	18	4	28	604	4209	4813	555	-1	
Bereg	Beregszász	6161	380	11	144	6696	6237	12933	6231	-70	
Bereg	Munkács	6719	377	19	426	7541	8977	16518	6715	4	
Békés	Gyula	5577	764	6	130	6477	17428	23905	5281	296	
Beszterce-Naszód	Beszterce	4800	289	13	401	5503	6463	11966	4802	-2	
Brassó	Brassó	15747	972	44	1526	18289	20710	38999	15743	4	
Csanád	Makó	4652	1077	18	129	5876	29042	34918	4662	-10	
Csik	Csikszereeda	2204	112	7	84	2407	1110	3517	2203	1	
Csik	Gyergyószmiklós	2709	121	1	106	2937	5968	8905	2709	0	
Csongrád	Szentés	3614	582	13	79	4288	27305	31593	3928	-314	
Esztergom	Esztergom	5176	787	16	284	6263	10600	16863	5176	0	
Fogyarás	Fogyarás	2919	193	3	115	3230	3132	6362	2906	13	

Megyenev	Városnév	Megye	Tyv.	Hor.-	Külf.	Bevánd.	Helyben	Nép.	Megye	Kontroll
		össz.	össz.	Szla.	össz.	össz.	szül.	össz.	össz.	
		64	65	66	67	68	69	70	71	72
Gömör és Kis-Hont	Rozsnyó	1343	249	16	149	4112	2453	6565	3708	-2365
Gömör és Kis-Hont	Dobsina	1032	94	4	102	1543	3486	5029	2137	-1105
Gömör és Kis-Hont	Jolsva	784	51	0	64	1147	1558	2705	1692	-908
Gömör és Kis-Hont	Nagyroce	4173	35	3	17	839	1086	1925	2240	1933
Gömör és Kis-Hont	Rimaszombat	3698	332	10	98	4613	2201	6814	4429	-731
Hajdú	Hajdúbesztermeény	2050	400	3	52	2511	25648	28159	3186	-1136
Hajdú	Hajdúnánás	1890	208	0	28	2126	14655	16781	7505	-5615
Hajdú	Hajdúszoboszló	2140	677	2	34	2853	13240	16093	4893	-2753
Háromszék	Hajdúszoboszló	4398	243	4	188	4833	3721	8554	1237	3161
Háromszék	Sepsiszigörgy	3042	132	3	89	3266	2626	5892	3925	-883
Háromszék	Kézdivásárhely	7832	888	19	275	9014	17793	26807	1952	5880
Heves	Eger	4905	472	11	169	5557	12170	17727	3022	1883
Heves	Gyöngyös	1142	66	1	24	1143	2873	4016	1773	-631
Hont	Korpona	4581	463	13	828	5885	2574	8459	4116	465
Hunyad	Déva	1725	80	2	42	1849	1275	3124	4709	-2984
Hunyad	Hátság	3283	136	5	200	3625	3312	6937	2735	548
Hunyad	Szászváros	2005	113	5	237	2360	2160	4520	2920	-915
Hunyad	Vajdahunyad									

folytatás

Megyénév	Városnév	Megye	Tjv.	Hor-	Külf.	Bevánd.	Helyben	Nép.	Megye	Kontroll
		össz.	össz.	Szla.	össz.	össz.	szül.	össz.	össz.	
		64	65	66	67	68	69	70	71	72
Jász-Nagykun-Szolnok	Jászberény	743	5	70	4429	24955	29384	8476	-4865	
Jász-Nagykun-Szolnok	Karcag	320	0	56	5506	17490	22996	1783	3347	
Jász-Nagykun-Szolnok	Kisujszállás	162	0	20	2780	10578	13538	1573	1025	
Jász-Nagykun-Szolnok	Mezőtúr	433	7	58	4817	21018	25835	2662	1657	
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	1213	36	205	10515	17891	28406	1515	7546	
Jász-Nagykun-Szolnok	Túrkeve	138	0	18	1591	11506	13097	4227	-2792	
Krassó-Szörény	Lugos	1222	80	602	11488	7638	19126	9584	0	
Krassó-Szörény	Karánsebes	386	48	274	4870	2768	7638	4182	-20	
Kis-Küküllő	Dicsőszentmárton	207	2	33	2317	2100	4417	2074	1	
Kis-Küküllő	Erzsébetváros	156	0	52	2314	1797	4111	2101	5	
Liptó	Rózsahegy	290	18	1234	5681	6400	12081	4136	3	
Máramaros	Máramarosziget	558	12	373	9979	10853	20832	9036	0	
Maros-Torda	Szászrégen	249	1	175	3547	3763	7310	3328	-118	
Nagy-Küküllő	Segesvár	179	10	175	3769	7818	11587	3405	0	
Nagy-Küküllő	Medgyes	98	5	199	3717	4909	8626	3399	16	

folytatás

A 19. SZÁZAD VÉGI BELSŐ VÁNDORLÁS

109

Az 1910. évi népszámlálás tí. városainak jelenlévő polgári népessége születési hely szerint.
 Kiadatlan forrás, kézirat, KSH Népszámlálási Raktár.

Megye/név	Városnév	Városnév										
		Baranya	Fejér	Győr	Komárom	Moson	Somogy	Sopron	Tolna	Vas	Veszprém	Zala
		6	18	21	30	35	42	43	51	59	60	61
Baranya	Pécs	12399	639	61	80	44	5211	157	3513	449	380	1161
Fejér	Székesfehérvár	128	6148	108	257	67	576	180	570	467	1759	682
Győr	Győr	94	307	8005	1395	848	227	2035	155	1183	1861	756
Komárom	Komárom	47	198	482	4784	129	58	223	102	863	340	233
Sopron	Sopron	68	133	195	77	419	163	7345	98	1672	365	1004
Hont	Selmechánya	9	12	3	13	5	8	10	9	17	9	26
Pozsony	Pozsony	132	159	411	697	2305	126	991	189	907	296	443
Bács-Bodrog	Baja	413	74	16	35	6	83	34	506	61	69	98
Bács-Bodrog	Szabadka	115	115	26	31	23	134	34	126	89	88	119
Bács-Bodrog	Újvidék	139	29	12	17	15	57	13	100	46	39	43
Bács-Bodrog	Zombor	161	24	9	13	4	92	4	70	15	23	49
Csongrád	Hódmezővásárhely	18	27	6	15	9	19	2	32	26	15	20
Csongrád	Szeged	208	152	65	102	30	179	40	193	188	181	282
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Kecskemét	53	109	26	54	18	91	13	197	77	243	539
Abauj-Torna	Kassa	60	65	27	51	29	72	25	86	135	69	104
Borsod	Miskolc	30	72	24	70	20	115	11	94	103	96	106
Bihar	Nagyvárad	71	43	31	85	24	117	64	112	140	152	121
Hajdú	Debrecen	83	132	36	110	19	166	67	126	138	143	134
Szatmár	Szatmárnémeti	18	30	6	26	14	58	21	31	43	59	57
Arad	Arad	85	119	37	66	23	161	87	128	131	87	118
Temes	Temesvár	125	104	25	89	38	138	72	152	171	116	124
Temes	Versec	18	5	7	19	6	13	6	26	17	15	26
Torontál	Pancsova	55	14	23	10	5	17	5	132	25	8	23
Kolozs	Kolozsvár	35	57	10	44	12	97	33	70	131	97	133
Maros-Torda	Marosvásárhely	17	21	6	11	10	41	24	17	56	36	39
Horvát-Szlavónia	Fiume	223	85	25	42	9	760	50	301	220	92	1080
Horvát-Szlavónia	Zimony	252	6	5	12	1	131	24	22	138	38	65
Horvát-Szlavónia	Várasd	11	4	3	4	3	37	24	10	162	10	1048
Horvát-Szlavónia	Eszék	2643	45	12	17	16	268	32	315	124	48	167
Horvát-Szlavónia	Zágráb	189	68	13	33	27	918	46	190	373	78	1686
	Összesen	17899	8996	9715	8259	4178	10133	11672	7672	8167	6812	10486

Megye/név	Város/név	folytatás										
		Árva	Bars	Esztergom	Hont	Liptó	Nógrád	Nyitra	Pozsony	Trencsén	Turóc	Zólyom
		4	7	17	25	32	37	38	40	54	55	63
Baranya	Pécs	20	42	47	53	19	53	137	86	87	6	50
Fejér	Székesfehérvár	14	33	47	42	16	58	89	82	48	9	11
Győr	Győr	15	555	341	353	15	80	284	679	98	14	35
Komárom	Komárom	32	217	393	172	38	73	874	596	226	33	33
Sopron	Sopron	13	157	113	56	11	49	168	176	57	18	25
Hont	Selmecbánya	20	1186	25	1059	71	101	118	33	65	96	635
Pozsony	Pozsony	182	530	233	234	156	193	4985	17115	1803	189	162
Bács-Bodrog	Baja	12	22	24	8	6	20	52	18	20	11	6
Bács-Bodrog	Szabadka	28	32	30	19	18	81	85	46	35	12	18
Bács-Bodrog	Újvidék	13	12	15	11	26	22	89	45	60	12	6
Bács-Bodrog	Zombor	6	8	6	7	15	23	24	10	20	3	8
Csongrád	Hódmezővásárhely	23	2	6	10	5	21	47	13	13	2	8
Csongrád	Szeged	44	82	67	52	41	105	244	129	122	30	58
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Kecskemét	15	74	50	51	31	64	126	83	59	7	15
Abauj-Toma	Kassa	112	122	38	70	320	298	173	94	158	108	188
Borsod	Miskolc	40	82	37	73	103	545	112	85	84	58	433
Bihar	Nagyvárad	40	55	52	55	38	123	190	93	64	17	54
Hajdú	Debrecen	28	76	39	66	38	162	138	62	53	23	62
Szatmár	Szatmárnémeti	14	25	24	23	15	57	52	39	26	9	14
Arad	Arad	39	48	39	44	25	111	143	70	80	15	53
Temes	Temesvár	36	47	59	43	37	92	199	156	105	17	42
Temes	Versec	7	14	3	2	7	14	15	21	17	2	6
Torontál	Pancsova	5	7	3	3	7	8	29	13	15	4	10
Kolozs	Kolozsvár	37	46	31	20	22	90	114	61	44	11	59
Maros-Torda	Marosvásárhely	8	13	18	9	5	17	38	24	11	3	10
Horvát-Szlavónia	Fiume	16	17	19	11	16	68	75	47	43	3	23
Horvát-Szlavónia	Zimony	5	6	1	5	3	0	35	54	30	18	28
Horvát-Szlavónia	Varasd	7	1	0	2	0	6	8	10	11	1	5
Horvát-Szlavónia	Eszék	17	13	7	3	5	15	66	29	47	10	10
Horvát-Szlavónia	Zágráb	12	20	24	23	22	31	81	88	81	16	32
Összesen		860	3544	1791	2579	1131	2580	8790	20057	3582	757	2099

A 19. SZÁZAD VÉGI BELSŐ VÁNDORLÁS

111

Megye/név	Városnév	folytatás										
		Bács-Bodrog	Csongrád	Heves	Jász-Nagykun-Szolnok	Pest-Pilis-S.-Kiskun	Abauj-Torna	Béreg	Borsod	Gémőres Kis-Hont	Sáros	Szepes
		5	16	24	27	39	1	9	12	20	41	47
Baranya	Pécs	486	54	87	74	378	28	21	40	22	27	52
Fejér	Székesfehérvár	108	33	51	70	367	19	25	23	28	17	30
Győr	Győr	132	61	104	94	387	31	38	35	42	28	61
Komárom	Komárom	133	28	54	29	261	37	30	24	51	21	29
Sopron	Sopron	56	12	33	21	106	9	14	7	32	20	47
Hont	Selmecebánya	18	3	15	22	33	18	6	32	51	21	72
Pozsony	Pozsony	177	32	128	97	485	64	46	70	101	83	145
Bács-Bodrog	Baja	4737	72	34	40	1218	9	10	12	14	9	13
Bács-Bodrog	Bács-Bodrog	9464	383	127	166	960	26	16	38	36	28	40
Bács-Bodrog	Újvidék	9284	50	33	44	318	18	11	9	16	8	23
Bács-Bodrog	Zombor	6186	29	19	28	153	3	5	6	8	8	30
Csongrád	Hódmezővásárhely	187	1336	47	209	218	15	15	14	37	11	11
Csongrád	Szeged	3968	6348	203	464	2536	78	85	89	103	54	128
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Kecskemét	475	904	164	1168	7911	22	20	43	42	35	33
Abauj-Torna	Kassa	105	63	485	211	297	7426	439	890	567	2603	2081
Borsod	Miskolc	97	79	1895	488	442	2445	533	8632	1963	445	678
Bihar	Nagyvárad	184	249	328	814	816	223	228	129	124	154	180
Hajdú	Debrecen	158	134	1335	1499	1000	124	167	772	191	176	332
Szatmár	Szatmárnémeti	87	55	113	155	136	87	520	89	56	90	89
Arad	Arad	344	389	252	755	508	126	137	166	86	75	123
Temes	Temesvár	1218	445	127	226	568	45	43	54	56	77	171
Temes	Versec	222	40	21	29	81	5	7	9	15	19	19
Torontál	Pancsova	722	45	19	29	56	8	10	5	11	20	15
Kolozs	Kolozsvár	144	69	131	193	335	87	128	60	75	84	116
Maros-Torda	Marosvásárhely	57	32	28	79	83	10	31	14	11	19	20
Horvát-Szlavónia	Fiume	220	24	75	60	161	82	52	58	56	43	31
Horvát-Szlavónia	Zimony	1129	25	13	803	255	51	5	4	1	5	19
Horvát-Szlavónia	Varasd	21	0	1	0	5	0	0	0	2	1	0
Horvát-Szlavónia	Eszék	1675	52	14	9	111	8	3	11	9	6	6
Horvát-Szlavónia	Zágráb	253	22	33	21	80	27	7	25	27	18	30
Összesen		42047	11068	5969	7897	20265	11131	2652	11360	3833	4205	4624

Megye/név	Városnév	Ung	Zemplén	Békés	Bihar	Hajdú	Máramaros	Szabolcs	Szatmár	Szilágy	Ugocsa	folytatás	
		58	62	8	11	22	33	44	45	48	57	Arad	3
Baranya	Pécs	26	63	69	42	35	30	49	57	13	6	23	
Fejér	Székesfehérvár	11	53	34	46	15	23	37	43	15	5	31	
Győr	Győr	9	49	49	47	31	23	38	62	21	16	46	
Komárom	Komárom	23	63	38	19	11	120	55	105	9	25	20	
Sopron	Sopron	32	107	23	34	6	13	17	18	8	3	23	
Hont	Selmecebánya	9	16	17	21	2	10	8	37	5	2	7	
Pozsony	Pozsony	50	136	94	85	39	46	72	89	29	18	31	
Bács-Bodrog	Baja	15	25	44	19	8	11	38	34	16	8	21	
Bács-Bodrog	Szabadka	6	56	138	104	22	29	38	70	31	5	57	
Bács-Bodrog	Újvidék	16	31	55	16	6	6	19	23	8	4	20	
Bács-Bodrog	Zombor	14	32	43	17	8	24	10	30	7	2	13	
Csongrád	Hódmezővásárhely	6	35	2294	235	22	11	25	58	14	2	170	
Csongrád	Szeged	73	183	877	368	121	77	165	196	72	31	391	
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Kecskemét	30	66	272	96	42	25	72	57	24	5	49	
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Abauj-Torna	471	2368	115	123	85	427	617	438	61	143	54	
Borsod	Miskolc	249	2585	168	194	271	200	1359	805	79	116	57	
Bihar	Nagyvárad	172	505	2032	19127	927	263	942	1258	1023	193	786	
Hajdú	Debrecen	281	1022	648	4879	16640	472	3786	2123	692	284	143	
Szatmár	Szatmárnémeti	189	320	94	405	222	923	600	10237	616	968	33	
Arad	Arad	66	248	3109	1017	108	91	179	214	140	27	10636	
Temes	Temesvár	56	148	673	494	123	88	114	104	83	22	1507	
Temes	Versec	17	23	73	46	7	10	17	20	13	6	144	
Torontál	Pancsova	6	8	9	15	7	12	13	16	59	1	42	
Kolozs	Kolozsvár	86	196	213	490	100	287	182	564	1948	46	152	
Maros-Torda	Marosvásárhely	19	59	104	138	137	54	39	93	427	19	32	
Horvát-Szlavónia	Fiume	55	137	44	60	24	27	103	119	38	31	42	
Horvát-Szlavónia	Zimony	18	40	18	3	4	1	15	7	6	4	51	
Horvát-Szlavónia	Varasd	4	5	2	3	0	1	0	0	2	0	3	
Horvát-Szlavónia	Eszék	4	8	30	30	5	3	14	25	2	0	31	
Horvát-Szlavónia	Zágráb	17	40	33	43	11	22	32	44	33	7	13	
Összesen		2030	8627	11412	28216	19039	3329	8655	16946	5494	1999	14628	

A 19. SZÁZAD VÉGI BELSŐ VÁNDORLÁS

113

Megye/év	Városnév	Csanád	Kassó- Szőreny	Temes	Torontál	Alsó- Fehér	Beszterce- Naszód	Brassó	Csik	Fogaras	Háromszék	folytatás	
												Hunyad	26
		14	31	50	53	2	10	13	15	19	23		
Baranya	Pécs	30	78	55	138	70	12	13	13	4	25	35	
Fejér	Székesfehérvár	19	35	42	70	5	10	7	17	9	29	16	
Győr	Győr	30	39	49	85	42	2	26	14	5	15	19	
Komárom	Komárom	8	25	33	50	11	9	18	5	2	4	9	
Sopron	Sopron	15	154	33	60	10	5	20	4	6	14	12	
Hont	Selmecebánya	10	17	8	11	20	5	6	9	8	4	20	
Pozsony	Pozsony	35	79	87	142	32	19	39	19	9	22	22	
Bács-Bodrog	Baja	25	41	65	106	3	5	4	7	0	11	7	
Bács-Bodrog	Szabadka	154	77	105	474	26	10	13	13	3	27	25	
Bács-Bodrog	Újvidék	42	89	162	975	5	0	17	19	0	9	10	
Bács-Bodrog	Zombor	28	67	71	264	4	3	4	6	3	5	8	
Csongrád	Csongrád	540	31	50	284	16	2	6	4	3	17	36	
Csongrád	2031	2031	532	621	5786	110	15	60	37	12	82	98	
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Szeged	49	51	67	136	12	7	4	21	2	12	16	
Abauj-Toma	Kecskemét	52	44	73	109	26	17	42	33	10	27	47	
Borsod	Kassa	53	62	36	100	39	15	13	41	11	50	52	
Bihar	Miskolc	318	110	217	3201	178	54	119	120	34	119	130	
Hajdú	Nagyvárad	98	86	341	262	92	26	48	53	16	72	54	
Szatmár	Debrecen	52	29	30	65	26	31	6	25	7	30	30	
Szatmár	Szatmárnémeti	4338	506	3138	1228	260	46	84	106	46	107	681	
Arad	Arad	1109	2992	12072	13142	129	42	113	40	28	71	284	
Temes	Temesvár	83	643	3394	2391	10	2	5	8	2	17	21	
Temes	Versec	49	176	930	5353	9	38	8	16	2	10	13	
Torontál	Pancsova	90	102	132	187	1363	634	330	580	133	637	448	
Kolozs	Kolozsvár	36	57	53	41	430	172	142	497	84	290	168	
Horvát-Szlavónia	Marosvásárhely	42	37	61	168	33	9	28	15	19	46	19	
Horvát-Szlavónia	Fiume	1	8	3	473	21	2	1	3	7	2	3	
Horvát-Szlavónia	Zimony	1	3	4	9	0	0	1	2	0	0	0	
Horvát-Szlavónia	Varasd	13	60	65	219	7	1	15	3	6	3	16	
Horvát-Szlavónia	Eszék	16	37	71	195	34	5	6	5	3	9	9	
Horvát-Szlavónia	Zágráb												
	Összesen	9367	6267	22068	35724	3023	1198	1198	1735	474	1766	2308	

Megye/név	Város/név	Kis- Kütküllő	Kolozs	Maros- Torda	Nagy- Kütküllő	Szeben	Szolnok- Doboka	Torda- Aranyos	folytatás	
		28	29	34	36	46	49	52	Udvarhely	56
Baranya	Pécs	10	18	22	13	16	12	11	11	16
Fejér	Székesfehérvár	8	61	12	6	11	31	5	5	14
Győr	Győr	1	15	89	10	16	28	19	19	18
Komárom	Komárom	4	8	9	16	18	22	6	6	4
Sopron	Sopron	9	9	9	2	22	7	4	4	8
Hont	Selmecbánya	2	5	3	6	7	9	10	10	14
Pozsony	Pozsony	14	25	27	28	65	38	19	19	25
Bács-Bodrog	Baja	3	15	7	4	4	8	3	3	2
Bács-Bodrog	Szabadka	12	18	18	12	7	19	10	10	18
Bács-Bodrog	Újvidék	0	4	4	6	12	6	9	9	6
Bács-Bodrog	Zombor	3	3	10	9	8	18	6	6	13
Csongrád	Hódmezővásárhely	8	16	14	11	9	34	8	8	13
Csongrád	Szeged	33	34	54	32	55	120	59	59	69
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Kecskemét	5	12	29	5	13	34	12	12	31
Abauj-Torna	Kassa	31	18	21	24	30	29	19	19	10
Borsod	Miskolc	12	32	49	19	21	54	28	28	41
Bihar	Nagyvárad	75	348	146	69	107	243	152	152	154
Hajdú	Debrecen	20	73	74	39	38	121	50	50	67
Szatmár	Szatmárnémeti	19	50	32	9	13	128	23	23	21
Arad	Arad	43	54	92	41	163	66	79	79	110
Temes	Temesvár	24	46	63	56	169	58	53	53	41
Temes	Versec	2	9	0	3	8	9	10	10	14
Torontál	Pancsova	4	77	49	3	2	70	31	31	12
Kolozs	Kolozsvár	1326	2050	2728	371	425	3006	2684	2684	1625
Maros-Torda	Marosvásárhely	3038	201	6596	188	156	374	534	534	586
Horvát-Szlavónia	Fiume	24	98	22	19	21	24	7	7	18
Horvát-Szlavónia	Zimony	0	10	7	0	5	10	0	0	7
Horvát-Szlavónia	Varasd	1	0	2	0	2	9	1	1	0
Horvát-Szlavónia	Eszék	2	4	1	8	6	8	0	0	2
Horvát-Szlavónia	Zágráb	1	13	8	12	24	10	8	8	7
Összesen		4734	3326	10197	1021	1453	4605	3860	3860	2966

Megyentév	Városnév	Tjv. összesen	Megyék összesen	Helyben szül.	Népesség	Bevándorló összesen	Be Mo.-ról	Horvát- Szlavónia	Be A- ból	folytatás	
										Be	Más
		65	64	69	70	68	71	66	73	74	74
Baranya	Pécs	1782	26967	18478	49822	31344	28566	1156	1277	345	
Fejér	Székesfehérvár	1328	12882	21389	36625	15236	14190	560	401	85	
Győr	Győr	2163	21261	19329	44300	24971	23462	94	1179	236	
Komárom	Komárom	1088	11592	8870	22337	13467	12657	65	679	66	
Sopron	Sopron	989	13426	17416	33932	16516	14278	98	1938	202	
Hont	Selmecbánya	216	4129	10666	15185	4519	4342	15	105	57	
Pozsony	Pozsony	2512	35301	32884	78223	45339	37763	155	6675	746	
Bács-Bodrog	Baja	966	8321	11354	21032	9678	9266	182	133	97	
Bács-Bodrog	Szabadka	2732	14185	76824	94610	17786	16874	387	326	199	
Bács-Bodrog	Újvidék	1735	12214	16287	33590	17303	13738	2692	381	492	
Bács-Bodrog	Zombor	1187	7802	20823	30593	9770	8912	544	133	181	
Csongrád	Hódmezővásárhely	813	6413	55075	62445	7370	7223	26	75	46	
Csongrád	Szeged	5825	29044	81903	118328	36425	34784	500	709	432	
Pest-Pilis-S.-Kiskun	Kecskemét	1304	14068	51038	66834	15796	15422	63	233	78	
Abauj-Torna	Kassa	2189	23135	16188	44211	28023	25330	95	2182	416	
Borsod	Miskolc	2069	26901	21180	51459	30279	28998	62	914	305	
Bihar	Nagyvárad	3765	38292	23365	64169	40804	39416	90	974	324	
Hajdú	Debrecen	3319	40389	47796	92729	44933	43957	91	600	285	
Szatmár	Szatmárnémeti	1115	17371	15943	34892	18949	18479	44	285	141	
Arad	Arad	3421	31693	26621	63166	36545	35071	146	915	405	
Temes	Temesvár	5192	38961	25174	72555	47381	43973	592	1912	904	
Temes	Verece	857	7740	18004	27370	9366	8552	200	262	352	
Torontál	Pancsova	887	8401	10512	20808	10296	9206	490	166	434	
Kolozs	Kolozsvár	3017	25791	25905	60808	34903	33816	26	693	368	
Máros-Torda	Marosvásárhely	1229	15582	10113	25517	15404	14741	24	298	341	
Horvát-Szlavónia	Fiume	1569	5477	22515	49806	27291	6592	6518	11582	2599	
Horvát-Szlavónia	Zimony	736	3919	7279	17131	9861	8008	731	544	578	
Horvát-Szlavónia	Varasd	365	1452	6096	13398	7302	4230	1842	1135	95	
Horvát-Szlavónia	Eszék	1558	6404	11585	31888	20303	13377	5060	1287	579	
Horvát-Szlavónia	Zágráb	3239	5362	24242	79038	54796	17235	25820	10036	1705	
Összesen		59167	514475	754854	1456801	701956	592458	48368	48029	13093	

A HALÁLOZÁS ÉS HALANDÓSÁG KESZTHELYEN 1747–1849

BENDA GYULA

„A demográfiai tényezők közül bizonyára a halandóság az a terület, ahol ismereteink a legkevésbé gyarapodtak. Ez a késlekedés annak tulajdonítható, hogy a halálozás, főleg a gyermekhalálozás anyakönyvezése a születésekéhez és házasságkötésekéhez viszonyítva rosszabb” – olvasható a halandóság kutatásáról az 1988-ban megjelent francia népesedéstörténeti összefoglaló kora újkori kötetében.¹ A halandóság történeti elemzése során rendszeresen, szinte refrényszerűen visszatér annak hangsúlyozása, hogy e probléma vizsgálata viszonylagosan lemaradt más területekhez képest, s ennek okaként a források, a temetési (halotti) anyakönyvek hiányosságait, illetve a családrekonstrukciós módszer sajátosságait hozzák fel. Mindez igaz az 1990-es évtizedre is – bár újabban talán éppen ennek felismeréseként szaporodtak a halandósági elemzések – s különösképpen igaz a magyarországi kutatásokra.² Az 1960-as évek elején megjelent magyar történeti demográfiai összefoglalásban³ körvonalazódott az a feltevés, hogy a 18. századinál lassúbb 19. század eleji népességnövekedés a bevándorlás csökkenése mellett a halandósági viszonyok válságszerű romlásával magyarázható. *Pápai Béla* ezt a következőképpen összegezte: „a XVIII. századi népesség a maga természetes megújódási erejével nagyobb mértékben gondoskodott nemcsak a meghaltak pótlásáról, de további szaporodásról is, mint a XIX. század első felének lakossága. Úgy látszik, a XIX. század gazdasági-társadalmi viszonyai között a meglévő népesség fenntartása, életkörülményeinek viszonylagos biztosítása mellett a népesség nagyobb mértékű gyarapítása, nagyon is meggondolandó volt. Háború, gazdasági válság, járványok, földrablás, zsélekesedés, mind-mind olyan tényező, amely bőséges magyarázatul szolgál a demográfia ilyen alakulásához.”⁴ Bár monografikus feldolgozás a magyarországi halálozásról nem készült, a helytörténeti munkák adatai egyértelműen igazolják a 18. század végi magasabb halálozási arányt, de a történeti összefoglalásokban rendszeresen említett „válság” mélyebb elemzése elmarad. A klimatikus viszonyok romlására, túlnépesedésre, háborús viszonyokra, azaz a

¹ *Dupaquier, Jacques, 1995. 221.*

² A halandóság történeti kérdései iránti megnövekedett érdeklődést mutatják: *Blum, Alain - Bringé, Arnaud, 1992; Annales de Démographie Historique, 1996.*

³ *Kovácsics József, 1963.*

⁴ *Pápai Béla, 1963. 174-175.*

már *Pápai Béla* által is megfogalmazott okokra hivatkoznak a szerzők, ha más-más hangsúllyal is. A 19. század közepéig megfigyelt folyamatok beillesztése a halandóság hosszú távú alakulásába még nem történt meg, s a helyi, regionális feltárások sem sokasodnak, nem is beszélve az országos elemzésekről.⁵ A magyar kutatók eddig leginkább a járványokkal foglalkoztak, az utolsó nagy pestisjárványról (1738–1741) és a kolerajárványokról többé-kevésbé korszerű és demográfiai aspektusú tanulmányok állnak rendelkezésünkre, az 1960-as évek óta örvendetesen sokasodó város- és községmonográfiák népesedéstörténeti fejezetei foglalkoznak ugyan a halandósággal, de eredményeik összegzése várat magára, az 1996-os millecentenáris népesedéstörténeti konferenciasorozat előadásai ezt a feladatot nem végezték el.⁶ A családrekonstrukciós vizsgálatok általában közreadják a csecsemő- és gyermekhalandósági mutatókat, a házaspárok és nők várható életkorára vonatkozó számításokat, de ez a módszer a halandósági problémák elemzésére kevésbé alkalmas.⁷ Újabb *Hablicsek László* tanulmányai hoztak új eredményeket, és *Faragó Tamás* indított kutatásokat a városi halandóság egyes aspektusairól, de azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy a magyarországi halandóság jellemzőit, hosszú távú alakulását alig ismerjük.⁸ Ezt az ismeretet nem pótolja az, hogy népesedésünk jellemzőit hagyományosnak, a demográfiai átmenet előttiinek minősítve betesszük egy nagy dobozba anélkül, hogy a konkrét sajátosságait feltárnánk. A 19. század első felének magyar népesedési, és főként halandósági jellemzői nem egyszerűen a 17–18. századi francia vagy nyugat-európai viszonyokat reprodukálják, hanem a magas halandóság sajátos mintáját jelentik. Ennek, valamint a század eleji (hagyományos, de félrevezető korszakmegjelöléssel a francia háborúk idején⁹) romló

⁵ A helytörténeti munkák népesedéstörténeti fejezeteinek számbavétele és kritikai feldolgozása megkerülhetetlen feladat, ennek első lépése a készülő történeti demográfiai bibliográfia. De jól látható az anyakönyvek nem nominatív feldolgozására épülő népesedéstörténet az 1960-as évek végétől megjelenő hajdúvárosi monográfiákban (*Dávid Zoltán* és *Kovács Zoltán*), majd a békési város és községtörténetekben is. Debrecen, Szeged történeti monográfiájában is foglalkoznak a halandósággal.

Az összefoglalók közül a Magyarország története 10 kötetben említendő. A IV. kötetben Wellmann Imre önálló népesedéstörténeti fejezete (*Wellmann Imre, 1989*) a felszabadító-háborúk, a *Rákóczi* vezette szabadságharc népességfogyasztó hatásával, a pestis pusztításaival foglalkozik, a „normál” halandóságot alig vizsgálja.

⁶ A járványokra általában *Schultheisz Emil-Tardy Lajos, 1964*: az 1738. évi pestisre *Dávid Zoltán, 1973*; az 1831. évi kolerára *Tilkovszky Lóránt, 1955* és *B. Lukács Ágnes, 1966*; az 1855. évi kolerára *J. Frater Zsuzsa, 1980*.

⁷ Összefoglalásukat *I. Andorka Rudolf, 1988*.

⁸ *Hablicsek László* az 1820-as évekre *B. Lukács Ágnes* által kigyűjtött, a mai Magyarországra reprezentatív anyakönyvi minta (*B. Lukács Ágnes, 1975*) adatbázisán a szezonaritást vizsgálta, és halandósági táblaszámításokat végzett. *Hablicsek László, 1980*, *Hablicsek László, 1984* és *Hablicsek László, 1991*. *Faragó Tamás* a városi halandóságról írt elemzést, és vezetésével folyt kutatás a budapesti halandóságról. *Faragó Tamás, 1993*. *Faragó Tamás* indított kutatást Pest és Buda halandóságának anyakönyvi kutatására: *Faragó Tamás, 1996*. *Fazekas Csaba, 1996*. és *Gajáry István, 1998*.

⁹ A népesedési folyamatok tárgyalásánál a francia háborúk idején megjelölés azt sugallja, hogy a háború vagy a háborús viszonyok határozták meg a korszak demográfiai jellemzőit. Ez a halandóság esetében szinte explicitté válik, de véleményem szerint indokolatlan, a klimatikus viszonyok és a mezőgazdasági termelés alakulása volt a meghatározó.

halandósági mutatók pontosabb leírása, értelmezése és elhelyezése egy hosszú távú fejlődésben még várat magára.

Ez a keszthelyi halandóságról szóló tanulmány egy monografikus társadalomtörténeti feldolgozás keretében készült, s az 1849. évi korszakhatár eleve korlátozza lehetőségeit. Természetesen nem tűzhettem ki célul, hogy a fenti kérdésekre választ adjon, de a család- és a kisváros társadalomtörténeti rekonstrukciója lehetővé teszi a halandóság elmélyültebb vizsgálatát, s talán segíthet új kérdések megfogalmazásában, és másokat is arra ösztönözhet, hogy a témával alaposabban foglalkozzanak.

Tanulmányomban elsőként a halálozások és a halandóság alakulását vizsgálom meg 1747 és 1849 között, majd a halottak korösszetételét, a szezonális eltéréseket elemzem, kiemelten foglalkozom a csecsemő- és gyermekhalandósággal, röviden érintem a felnőttek halálozásának néhány aspektusát, és végül alaposabban foglalkozom a demográfiai válságok kérdésével. Évtizedenként elemzem a jelenségeket és azok változásait, a családrekonstrukcióra épülő munkák és számos helyi elemzés viszont nagyobb, a legtöbbször fél évszázados periódusokban vizsgálják a halálozás jellemzőit. Ennek oka egyrészt az, hogy általában igen kicsi településekkel dolgoznak, amelyek esetében az elemszám elégtelen a rövidebb időszakok megbízható vizsgálatához, másrészt a lassan változó népesedési jellemzők nem igénylik a változások pontosabb nyomon követését. A keszthelyi halálozások elemzésénél azért választottam az évtizedeket vizsgálati egységül, mert egyrészt az esetszám nagysága ezt lehetővé teszi, másrészt a halotti anyakönyvezés később leírt egyes sajátosságai miatt erre van szükség. Emellett célul tűztem ki a ciklikus jelenségeknek és a halálozás helyi történeti alakulásának a vizsgálatát, nem elégedve meg azzal, hogy lokális mélyfurással a hazai demográfiai rendszer, a halandóság globális változásához szállítsak esetleg új adatokat és szempontokat.

A halálesetek anyakönyvi feljegyzése Keszthelyen (1746–1849)

A halottak anyakönyvezését a keszthelyi plébánián 1746 novemberében, Padányi Bíró Márton püspöki látogatása alkalmával kezdték el.¹⁰ A temetések (halottak) feljegyzése igen megkésve követte a kereszteleseket és házasságkötéseket. Az első kereszteleseket tartalmazó anyakönyv Keszthelyen 1696-ból maradt fenn, vezetése láthatóan folyamatos és gondos (leszámítva a kuruc felkelés alatt néhány hónapot, amikor a „rácok”, illetve a „németek” elől a város lakói a Kis-Balaton mocsaraiba menekültek). A házasságkötések anyakönyvezését a plébános 1714-ben kezdte meg, majd 1720-ban abbahagyta (szórványosan található házassági bejegyzések az 1720-as és az 1730-as évekből is), majd valószínűleg Padányi Bíró Márton püspök egyházlátogatásai után, 1744–1746 körül kezdődött újra a házasságkötések teljes körű bejegyzése. A temetések (halálozások) regisztrálását viszont, ahogy említettük, csak 1746 végén kezdték el, amikor a püspöki látogatás során fény derült a halotti anyakönyv hiányára. A feljegyzés módja és a bejegyzések havi ingadozása néhány évig arra utal, hogy eleinte rendszertelen lehetett a temetések lajstromozása. Az 1752-ben megkezdett új matricula már kialakult formákat mutat, s az anyakönyvezés a külsődleges jegyek alapján, néhány évet leszámítva, megbízhatónak ítéltető.¹¹

A magyar szakirodalomban még nemigen alakultak ki a kritériumai a halotti anyakönyvek minőségi elbírálásának. Elsőként a külső forma, a folyamatosság vagy megszakítottság vizsgálata kínálkozik. Az 1770-es évektől a keszthelyi plébánián anyakönyvezték a meszesgyörki leányegyház népmozgalmi adatait. Azonban nem tüntetik fel mindig következetesen a halottak lakóhelyét, ezért a nem nominális feldolgozásnál egyes meszesgyörki halottakat keszthelyiként veszünk számba, ami pontatlanságot okozhat, ez a pontatlanság a családrekonstrukció során korrigálható.¹² Hasonlóan kisebb pontatlanságot idézhet elő a más vallású, nem katolikus keresztény népesség anyakönyvezésének

¹⁰ Bejegyzés a keszthelyi anyakönyvbe (I. kötet) a halálozások előtt. (Az 1696-tól megőrzött keszthelyi anyakönyveket a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) őrzött filmmásolat alapján dolgoztuk fel. Lelőhely: MOL Filmtár A 7365-7367.) A veszprémi püspökség 1746. október 16-án felvett canonica visitációs jegyzőkönyve még csak a keresztelek és házasságkötések anyakönyvét említi: „Quoad cernit Matriculam, uti superius attactum est, habet quidem, in qua tamen Baptisati tantum, et Copulati reperiuntur, inscripti.” (Ördög Ferenc 1993. 90.). 1748-ban viszont már a jegyzőkönyvben a halotti anyakönyvet is felsorolják: „Matricula adest ubi totius et universalis status animarum descriptus invenitur, et omnium Baptisatorum, Confirmatorum, Copulatorum, Demortuorum fidelis Connotatio habetur, qui sunt conversi, per quem et quando et illi connotati in Matriculo reperiuntur.” (Ördög Ferenc, 1993. 245.)

¹¹ Az 1752 utáni rovatok a halálozásnál a következők: időpont, név és keresztnév, kor.

¹² A Keszthely városi adatoknál ez az évente egy-két halott nem jelentős, nehezíti viszont a meszesgyörki idősorok használatát. Az 1820–1829 közötti évtizedben 14 meszesgyörki újszülöttnél volt tévesen Keszthely megadva, ez fél százalékos hiba. Ugyanakkor 27 egynapos vagy fiatalabb halottat a keresztelese anyakönyvben nem találtunk meg.

következetlen, illetve változó gyakorlata.¹³ (A zsidó vallású lakosok népmozgalmi adatai az 1827 utáni megyei anyakönyvi másodpéldányokban rendelkezésünkre állnak, de nem folyamatosan és valószínűleg erősen hiányosan, ezért a részletes elemzés során ezekkel nem foglalkozunk.)¹⁴ Végezetül a halotti anyakönyv külalakját, a rovatok rendezettségét vizsgálva, ahogy már említettük, az 1810–20-as években némi visszaesés tapasztalható, s ezzel egy időben jelentősen lecsökken a halottak száma is. 1819-ben például mindössze 84 halott adatát írta fel a plébános, miközben a megelőző és rákövetkező években a modális érték 140 körül mozog. Nem tévedhetünk túl nagyot, ha ebben az évben negyvenötven százalékos kimaradást feltételezünk. Nehezebb azoknak az éveknek megítélése, amikor a halálesetek száma jelentősen csökken a megelőző és az azt követő évtizedekhez képest (1809 és 1824 között), de megbecsülhetetlen, hogy ebből mennyi tulajdonítható a rosszabb halandóságú évek elmúlásának, és mennyi a hanyagabb anyakönyvezés hatásának. Itt kell megjegyezni, hogy az alacsonyabb halottszámot mutató évek nagyjából egybeesnek a városi lakosság tömeges szőlőhegyi kiköltözésével.¹⁵ Ebből joggal következtethetünk a szőlőhegyi halottak hiányosabb anyakönyvezésére. Más időszakokban külső jelek alapján nem észlelhető változás (természetesen a halottakról feljegyzett adatok köre – a házastárs, mindkét szülő neve, egyes években foglalkozás, majd a rendi státus – fokozatosan bővül).

A formai ellenőrzést követően az első és legfontosabb szempont az anyakönyvezés minősítésénél a teljesség vizsgálata, amelynek legelfogadottabb próbája a csecsemő halottak anyakönyvezése. A 18–19. századi halálozási viszonyok között az egy évesnél fiatalabb halottak aránya törvényszerűen magas, ha nem ér el bizonyos szintet, akkor feltehetően sokan kimaradtak az anyakönyvezésből.¹⁶ A 19. századi Keszthelyen az összes halott 28–30 százaléka csecsemő.

¹³ Keszthelyen mindenkor csak néhány görög (ortodox), református vagy lutheránus család élt. Ezek keresztlési, temetési adatait a 19. században a plébános is bevezette a katolikus anyakönyvbe, de gyakorlata bizonyíthatóan nem volt következetes. A Földesi könyvkötő család esetében halmag olyan gyerekek, akik a plébánosnál a megkereszteltek között nem találhatók. Az Opper iparos család esetében is azt figyelhetjük meg, hogy hol eltűnik, hol pedig jelen van az anyakönyvben, miközben az adójegyzékek tanúsága szerint a család Keszthelyen él.

¹⁴ Vö. *Benda Gyula, 1997*.

¹⁵ A szőlőhegyi kiköltözésre l. *Benda Gyula, 1997* és *Benda Gyula, 1998*.

¹⁶ *Kováts Zoltán, 1973* 72.

*1. Az egy éven aluli halottak aránya
az összes halott között (1750–1849)*

Év	Az egy éven aluli halottak aránya
1750–1759	27,5
1760–1769	30,0
1770–1779	33,6
1780–1789	26,4
1790–1799	29,1
1800–1809	25,5
1810–1819	29,5
1820–1829	28,3
1830–1839	28,7
1840–1849	28,5

A csecsemő halottak aránya a halálozások feljegyzésének első évtizedében, 1750–1759 között 27,5%, 1760–1769 között pedig 30,0%. A halottak számának 18. század végi emelkedésével nem nő, hanem inkább valamit csökken ez a százalék, vagyis a kezdeti évektől magas és szinte változatlan az egyévesnél fiatalabbak aránya, de ebből nem következtethetünk hanyag anyakönyvezésükre. Ezt a feltevést erősíti, hogy gyakran találunk a halottak között egy-két órát vagy egyetlen napot élt újszülötteket, akiknek hiányzik keresztelési bejegyzése (a halotti anyakönyvből néha kiderül, hogy őket szükséghelyzetben a bába keresztelte).

Más oldalról viszont a csecsemő halottak újszülöttekhez viszonyított aránya a vizsgált korai évtizedekben a várható, illetve a későbbi évekre jellemző érték alatt marad. Az első két évtizedben ez az arány 20,3, illetve 16,3, a 19. században a jellemző érték 25–27% százalék körül mozog. Hasonló alacsony arány csak 1810 és 1829 között tapasztalható, amikor a külsődleges jelek alapján is az anyakönyvezés színvonalának romlását állapíthatjuk meg. Mivel nem feltételezhető, hogy a csecsemőhalandóság mutatója a kezdeti alacsonyabb szintről indulva előbb romlik, majd két évtizeden át javulást mutat, végül megint visszaesik, azt a feltevést kell megfogalmazni, hogy azokban az időszakokban, amikor a csecsemőhalandóság szintje alacsony, általában pontatlanabb az anyakönyvezés, s a más korosztályú halottak feljegyzése is hiányos.

2. A csecsemőhalandóság Keszthelyen (1750–1849)

Évtized	Egy éven aluli halottak	Születések száma	Ezer születésre jutó halott
1750–1759	348	1712	203
1760–1769	319	1953	163
1770–1779	455	1913	238
1780–1789	525	1880	279
1790–1799	508	2112	241
1800–1809	570	2219	257
1810–1819	480	2329	206
1820–1829	502	2720	185
1830–1839	646	2402	269
1840–1849	658	2570	256

Ezt a feltevést az adójegyzékek elemzése is megerősíti. Az adózó háztartásfők lajstromának összehasonlítása a halotti anyakönyvvel azt mutatja, hogy felnőtt elhunytak is jelentős arányban kimaradtak az anyakönyvből azokban a korszakokban, amikor a csecsemőhalottak regisztrációja is bizonytalannak tűnik. (Elsősorban akkor lehetünk ebben biztosak, ha egyik évről a másikra a férfi háztartásfőt özvegye váltja fel az adózók között, de a férfi nevét hiába keressük a halotti anyakönyvben.) Hasonló a helyzet az újraházasodásoknál is: a jelzett időszakokban gyakori, hogy valaki özvegyként köt házasságot, de korábbi házastársának halálozási bejegyzése hiányzik. Tehát megállapítható, hogy a korai évtizedekben, majd a 19. század tízes és húszas éveiben megbízhatatlanabb a halotti anyakönyvezés, de ez a gyermek halottak nagyobb arányú kimaradását nem bizonyítja. Más mutatók (pl. a halálozások idényhullámozása) sem utalnak jelentősebb eltérésre vagy torzulásra a rosszabbul vezetett anyakönyvek adatainál.

Az alulregisztráció és a szokásos szerkezeti jellemzők „arányossága” együttesen arra mutat, hogy a halottak egy részét a plébános nem írta be az anyakönyvbe. A kezdeti időkben erre két magyarázat is kínálkozik. 1724 és 1777 között a keszthelyi ferencesek is kereszteltek, s külön anyakönyvezték az általuk keresztvíz alá tartott gyerekek nevét. Valószínűleg ezen idő alatt temettek is, de erről semmilyen feljegyzés nem maradt fenn. 1776–1777 után, amikor a ferencesek nem keresztelnek, érzékelhetően megnő a halottak évenkénti száma a plébánia anyakönyvében. Másik magyarázatként azt említhetjük, hogy a tanító is temetett: a canonica visitatio alkalmával feljegyezték a helybeliek panaszát, hogy a plébános ilyenkor is behajtja a neki járó díjakat.¹⁷ Ha nem a plébá-

¹⁷ „Atque licet ita per solum Ludi Magistrum saepultura perageretur, ad huc nihilominus stolarem suum Proventum exigit, et accipit.” *Ördög Ferenc, 1993. 90.*

nos temetett el valakit, akkor ez az aktus kimaradhatott az általa vezetett könyvből. Mindenesetre az 1770-es évek közepéig jelentős lehetett az alulregisztráció, de ez nem torzítja sem a halálozások belső arányait, sem azok szezonálisát. (Bár óvatosságra int ezek elemzésénél, mivel nem nagyon tudjuk mérni a kimaradás arányait.)

A csecsemő és gyermek halottak alulregisztrációjának mértékét az 1771. évi lélekösszeírás segítségével pontosíthatjuk. Ennek az évnek legelején egészen megbízható lélekösszeírás készült Keszthelyen, amelynek során a gyerekeket is pontosan számba vették.¹⁸ Név szerint sorba vettük az 1750 és 1771 között megkeresztelt gyerekeket és a bejegyzett haláleseteket azoknál a házaspároknál, akiket 1771-ben összeírtak. Összevetve a lélekösszeírásban feltüntetett gyerekeket a megszületettekkel, azt láttuk, hogy 2853 megkeresztelt gyerekből 1260 megtalálható volt az 1771. összeírásban, 768 halálát feljegyezték a halotti anyakönyvben, viszont 825 „ elveszett”. A halotti anyakönyvbe bejegyzett gyermek halottak egy részét nem tudtuk párosítani a születési adatokkal, a vizsgált húsz évben 324 egy éven aluli halott születési adata „hiányzik”. Feltételezhető, hogy ezek egy része az 1771-ben megfigyelt családok gyermeke, ennek figyelembevételével az elhunyt gyermekek 40–50 százaléka maradhatott ki az anyakönyvből a helybeli családoknál.¹⁹

1771 után hasonló összeírás nem áll rendelkezésünkre, de minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy 1776-tól kezdve a kimaradás már nem haladja meg a „normál” szintet. Mértékének megismerésére elvégeztünk két további próbát.²⁰ A családrekonstrukció segítségével egyrészt megnéztük a keresztnévadást, azt feltételezve, hogy a keresztnévek egy családban csak akkor ismétlődnek, ha a korábban keresztelt azonos nevű gyerek meghalt. Ha a halotti anyakönyvben nem találtuk meg, kimaradtnak tekintettük. 1780 után évtizedenként 21–29 ilyen esetet találtunk, ez általában valamivel meghaladja az öt éven aluli gyermek halottak két százalékát²¹. A kimaradtak száma 1830 után radikálisan csökken.²²

¹⁸ Kiadta *Ördög Ferenc, 1994*; forráskritikai elemzését l. *Benda Gyula, 1998*.

¹⁹ Az 1771-ben már nem Keszthelyen tartózkodó családok itt született gyermekeit arányosítottuk a keszthelyiekéhez, és ebben az arányban osztottuk meg az azonosíthatatlan csecsemőhalottakat.

²⁰ A két eljárás leírása megtalálható *Henry, Louis, 1988 141-146.* és *Dupaquier, Jacques, 1995.*

²¹ A keresztnévek ismétlődése esetében nem ismerjük a halálozás valószínű idejét és így az életkort sem, feltételeztük, hogy a halál legnagyobb valószínűséggel kisgyerekkorban következhetett be, s ennek megfelelően az öt éven aluliak adataihoz viszonyítottuk.

²² Természetesen itt utalni kell arra, hogy a vizsgált utolsó évtizedben nagyobb arányban található olyan családok, ahol az első vagy második, illetve általában alacsony születési sorszámú gyerekek vannak, s ezeket 1849 után nem követtük nyomon. Ez is magyarázhatja a radikális csökkenést.

3. Az elveszett gyerekehalottak becsült száma és aránya
(%)

Év	Elveszett halottak száma		Az öt évesnél fiatalabb halottak száma	Elveszettek (kereszt-név) aránya az összes gyermek halotthoz	Elveszettek aránya a gyermek halottakhoz	Az egy-évesnél fiatalabb halottak száma	Elveszettek (intervallum) aránya a csecsemő halottakhoz
	A kereszt-név ismétlődése	Az intervallum módszer					
1770-1779	41	61	768	5,34	13,28	456	13,38
1780-1789	29	28	927	3,13	6,15	526	5,32
1790-1799	20	26	897	2,23	5,13	508	5,12
1800-1809	13	30	1076	1,21	4,00	570	5,26
1810-1819	30	55	858	3,50	9,91	480	11,46
1820-1829	24	38	854	2,81	7,26	502	7,57
1830-1839	10	14	1008	0,99	2,38	646	2,17
1840-1849	4	20	993	0,40	2,42	657	3,04

A másik ellenőrzési lehetőség az intervallummódszer. A történeti demográfiai elemzések felhívták a figyelmet arra, hogy ha a csecsemő néhány hónapos korában meghal, akkor a két szülés közötti átlagos intervallum lerövidül. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy amikor a születés és a következő fogamzás között eltelt hónapok száma alacsony (mi hat hónapot vagy ennél kevesebbet vettünk), akkor a kisebb születési rangszámú gyerek néhány hónapos korában meghalt. Ily módon 1780 után évtizedenként 20–50 között mozog az „elveszett” csecsemő halottak száma, a legmagasabb, 55-ös számot abban az évtizedben érte el, amikor más érvek is a halotti anyakönyvezés romlását valószínűsítik (1810 után). A két számítás alapján 5 százalék körüli kimaradást becsülhetünk, s megerősíthetjük az anyakönyvezés átmeneti romlását, illetve későbbi mérhető javulását.

A halálozások elemzéséhez fontos adat a halottak életkora, amelyet Keszthelyen a kezdetektől szinte hiánytalanul feljegyeztek, csak néha találunk kor nélkül „infans” vagy „kisded” megjelölést²³. A családrekonstrukció során ellenőrizni tudtuk a bejegyzett és a tényleges életkort. Az elírásokat és az idősebbeknél előforduló túlzottan magas életkor feltüntetését leszámítva, megbízható-

²³ 1841-1843-ban gyakori a „kisded” forma, ezeket a keresztelési anyakönyvvel való egyeztetés alapján egy éven alulinak tekintettük.

nak tekinthető a temetéskor feljegyzett életkor (sőt, a házasságkötéskor felírt életkorokhoz viszonyítva is kisebb a rendszeres torzítás). Kerek életkorral gyakran találkozhatunk, de főként a bevándorolt, időlegesen Keszthelyen tartózkodó személyeknél.

Kezdetben kevés adatot jegyeztek fel az elhunytakról, szinte csak nevet és kort, a családi állapotot, a házastárs vagy a szülők nevét pedig nem. Ez nehezíti a családrekonstrukciót, de semmiképpen sem utal gyengébb minőségű anyakönyvezésre. A halottakról feljegyzett adatok köre fokozatosan bővül, de a halálok végig hiányzik. Időnként a plébános beírja, hogy vízbefűlt, meggyilkolt vagy balesetben halt meg a személy, akit eltemetett. Ez nyilvánvalóan befolyásolja a halandósági elemzés mélységét.

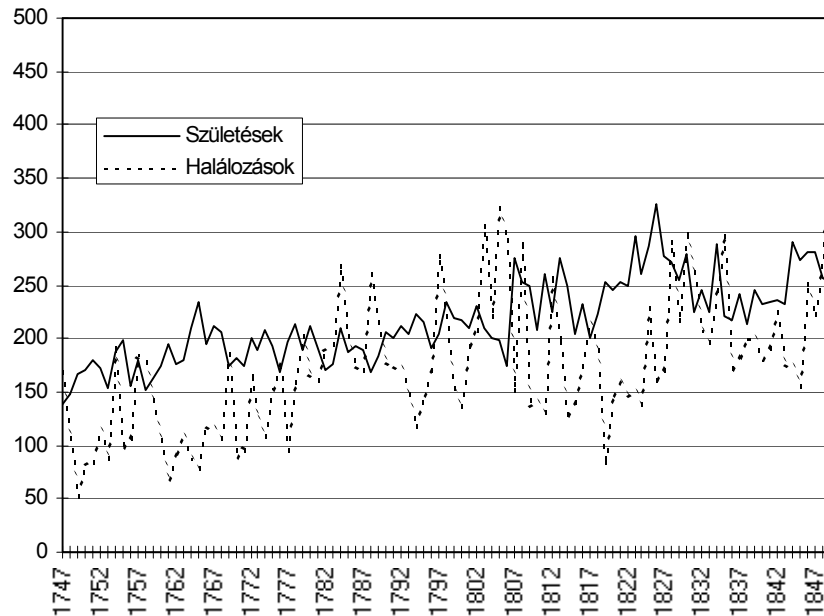
A halálozások száma, természetes népmozgalom, halálozási arányszám

1747 és 1849 között évenként vizsgálhatjuk a halálozás alakulását. Ha a halálozási adataikat születésekkel összevetjük, megállapítható a természetes szaporodás vagy fogyás mértéke is. A halandósági grafikon (I. ábra) a jól ismert fűrészfogas görbe formáját mutatja, de a születések éves ingadozása is számottevő. A természetes szaporodás az első két évtizedben jelentős mértékű, ha azonban a korábbi kritikai elemzés alapján megkíséreljük korrigálni, akkor jóval kisebb. Az 1780-as években a halálozások száma megnő, gyakori a természetes fogyást hozó év. Az országos adatok tanúsítják, hogy ezek az évtizedekben Magyarország egész területén csökkent a népszaporulat.²⁴

A halálozási arányszám az 1784. évi népszámlálás idején 49 ezrelék (a magas ráta az ebben az évtizedben jelentkező természetes fogyással jár együtt, tehát rendkívülinek minősíthetjük). A valóságos arány azonban valamivel alacsonyabb, mivel a város tényleges lakossága az év nagy részében magasabb, mint amennyit a népszámlálás jelenlevőként rögzített. Ugyanis többek között a Keszthelyen ekkor már állandóan jelen levő katonaságot, diákságot stb. nem vették számba az összeírók, a halottak között viszont megtaláljuk őket.²⁵

²⁴ A már idézett *Pápai Béla, 1963* mellett *Benda Kálmán, 1983*. Érdekes megjegyezni, hogy az alföldi községek és városok adatai szerint elsősorban a 90-es évek, majd pedig az 1814-17 közötti három rossz mezőgazdasági év növelte meg a halandóságot, esetleg népességfogyást is hozva. Itt ezekben az időszakokban alacsonyabb a feljegyzett halálesetek száma.

²⁵ A Keszthelyen átvonuló vagy bekvártélyozott katonaság halottai egyes években elérik a hét-nyolc főt, ezenkívül születések, házasságok és természetes gyermek halottak is köthetők a katonanépeség jelenlétéhez. A nyári-őszi lakosságszámot az aratók és cséplők is növelik, mellettük leginkább a környező falvakból télire Keszthelyre húzódó koldusok említendők.

I. Keszthely népmozgalma, 1749–1849

Az 1851. évi népszámlálás adatai alapján az 1840-es évek halálozási rátája csak 31 ezrelék. A csökkenésnek több oka lehet. Elsőként a népesség korösszetételének módosulását kell említeni. Csökken a születési arány, vagyis az össznépelességnél lassabban nő a magas korszpecifikus halandóságú kisgyermek száma.²⁶ A korszerkezet eltolódik a munkaképes korosztályok irányába, melyeknek jóval alacsonyabb a halandósága. Második okként pedig a kisgyermekkor halandósági mutató javulása hozható fel, ahogy azt későbbi elemzéseink igazolják.

Más évekre nem tudunk halálozási rátát számolni az adatok megbízhatatlansága miatt. 1740 és 1769 között, amikor feltételezésünk szerint gyors volt a népességnövekedés, 49 ezreléknél jóval alacsonyabb volt; a századfordulót követően a természetes fogyás ellenére is nőtt a város népessége, az arányszám ekkor valamivel a 80-as éveké alatt lehetett. Ezt követően az arányszám csökkent. Nagyon hozzávetőleges becsléssel azt mondhatjuk, hogy a nyers halálozási arányszám a 40 ezrelék feletti szintről 30 ezrelék körülire esett vissza. A

²⁶ A születési arányszám 1785-ben 46 ezrelék, az 1840-es évekre 37 ezrelékre tehető (Benda Gyula, 1997 80. és 103.)

születési arányszám ennél kisebb mértékben csökkent, ezért a természetes népességporulat az 1810-es, 1820-as évektől kezdődően nőtt.²⁷

A halottak kor szerinti összetétele

Mivel Keszthelyen a halottak életkorát is feljegyezték, jól vizsgálható az elhunytak korösszetétele. A kor szerinti elemzésnél a csecsemőket és a kisgyermekeket (1–4 évesek) különítettük el, az 5–19 évesek összevontan tárgyaljuk (a 19 éves korhatárt a női házasodási kor indokolja, de egyes esetekben a halandósági elemzéseknél általánosabb 14 éves korhatárt alkalmazunk). A felnőtteket tízéves korcsoportokba osztottuk.

4. A halottak korösszetétele 1750–1849

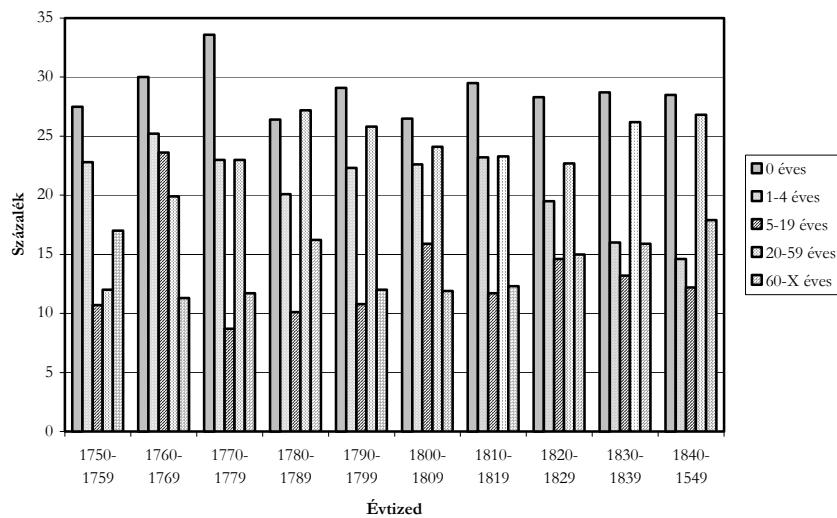
Korcsoport	1750–1759	1760–1769	1770–1779	1780–1789	1790–1799
0 éves	27,5	30	33,6	26,4	29,1
1–4 éves	22,8	25,2	23	20,1	22,3
5–19 éves	10,7	23,6	8,7	10,1	10,8
20–29	4,6	4,8	4,4	5,1	4,3
30–39	5,1	4,4	6	6,6	5,9
40–49	4,6	5,4	6	7,6	8,1
50–59	7,7	5,3	6,6	7,9	7,5
60–69	8,5	6,2	5,2	9,3	6,8
70–	8,5	5,1	6,5	6,9	5,2
	100	100	100	100	100

Korcsoport	1800–1809	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849
0 éves	26,5	29,5	28,3	28,7	28,5
1–4 éves	22,6	23,2	19,5	16	14,6
5–19 éves	15,9	11,7	14,6	13,2	12,2
20–29	3,9	4,4	4,8	5	6,4
30–39	6,3	5,7	4,7	5,4	5,1
40–49	7,1	7,7	6,4	7,8	7,4
50–59	6,8	5,5	6,8	8	7,9
60–69	6,5	5,9	8	7,4	8,7
70–	5,4	6,4	7	8,5	9,2
	100	100	100	100	100

²⁷ NagyLajos népességi adataival számolva a ráta 41 ezrelék, Fáy András a magyarországi halandósági tábla kiszámításához Keszthely adatait is használta. Azok egy-két kisebb mérvű eltérést mutatnak a mi adatainktól. Fáy Keszthely népességét 7620 főre tette, amelyik minden általunk ismert adatnál magasabb, s felette áll az 1840-es évek végére becsült népességszámnak. Fáy adatai alapján a halálozási arány 29 ezrelék. Fáy András, 1854 és Benda Gyula, 1997.

A halottak fele, kétharmada általában 19 éves vagy annál fiatalabb, ezen belül is magas az egy éven aluliak aránya (körülbelül az összes halott egyharmada). Ez az arány meglehetősen állandó, kis szóródást mutat. Vagyis az újszülöttek halálzásának időnkénti ugrásszerű növekedésétől függetlenül, a születések rendjét követve szedi a maga vámját a halál. A csecsemő halottak számának nagyfokú stabilitása okozza, hogy ha megemelkedik a temetések száma, általában valamit csökken a legfiatalabb halottak aránya. Például 1784-ben a halálesetek száma 261 (az előző évben csak 191 volt), a csecsemő halottak aránya 20,7 százalékra esik vissza (az évtized átlaga 26,4). 1805-ben és 1806-ban halálzási csúcs volt, a csecsemő halottak aránya 17 százalék. A természetes fogyást hozó évtizedekben is alacsonyabb a legfiatalabb halottak százaléka. Természetesen a csecsemőhalandóság sem marad állandó a periodikusan visszatérő (feltehetően járványok sújtotta) években, alakulása kicsit követi a gyermekhalálzás ingadozását: egyes években felível; általánosságban azonban a számok stabilitása és az arányok mozgása jellemzi.

II. A halottak kor szerinti megoszlása

Ezzel szemben az 1–4 éves gyerek halottak aránya erősen ingadozik. Ezt a korosztályt a rendszeresen visszatérő magas halandóságú (járványos) évek tizedelik, s a legtöbbször a halálesetek megszorodásának hátterében a kisgyermekkorúak gyakoribb halálzás áll. 1784-ben, 1801-ben, 1808-ban, 1812-ben az összes elhunyt egyharmada kisgyermek. A kisgyermek halottak arányá-

nak ingadozását jól szemlélteti az 5. tábla, amelyik két magas halandóságú évtized éves adatait tartalmazza. Az évtizedes átlagok mind az arányok, mind pedig a számok esetében nagyobb állandóságot mutatnak.

5. *A gyermekhalottak aránya 1780–1789 és 1800–1809 közötti években*

Életkor	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789
0 éves	36,5	29,2	22,1	30	20,7	28,7	23,4	25,9	26,2	24,8
1–4 éves	11,4	18	12,1	21,6	32,3	14,9	13,7	24,1	28,8	15,4
5–19 éves	9,6	9,3	5,8	7,4	13,9	11,9	10,3	9,4	12,7	8,4
Az összes halott	167	161	190	191	267	202	175	171	261	216

Életkor	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809
0 éves	31,1	23,7	27,2	26,1	24	17	17,5	41,1	28,8	33,3
1–4 éves	22,2	33,7	20,9	25,4	16,3	18,3	21,6	13,2	34,7	11,1
5–19 éves	11,9	14,2	18,4	13,2	12,7	23	16,4	13,2	16,7	13,3
Az összes halott	136	192	208	305	221	322	292	152	289	137

A felnőtt halottak aránya az 1780-as éveket követően néhány évtizedig nő, ezt magyarázhatjuk a halandóság szintjének emelkedésével, de pontosabb anyakönyvezéssel is. Az 1830 utáni növekedést a halandóságban bekövetkező változásként is interpretálhatjuk

Az egy éven aluli halottak száma csak a születések emelkedésének arányában nőtt. Vagyis ahogy más adatok is igazolják, a csecsemőhalandóság fél évszázad alatt nem változott. Ezzel szemben az 1–4 éves és a 5–19 éves gyermek halottak száma (és értelemszerűen aránya is) csökkent. Nem ismerjük ugyan az egyes korosztályok összlétszámát, de nincs okunk feltételezni, hogy az hasonló mértékben visszaesett volna, tehát inkább az a következtetés reális, hogy a természetes fogyást hozó század eleji évek után erőteljesen javultak a kisgyermek halandósági viszonyai, s némi javulást feltételezhetünk az 5–19 éves korosztálynál is. (A kisgyermek halandóságának csökkenése, látni fogjuk, egybeesik a válságot jelző halálozási csúcsok ritkulásával.)

A 60 éven felüli elhunytak száma az összes haláleseten belül nagyobb arányban nőtt (az utóbbi 102 százalékra emelkedett az 1840-es évtizedben a század elejéhez képest, a 60–69 éveseké 139, a 70–79 éveseké 175 százalékkal). Ebből a felnőttek átlagos életkorának kitolódására következtethetünk.

A halandóság korszpecifikus mutatóinak kiszámításához szükség lenne a népesség korösszetételének ismeretére. Az 1771. évi lélekösszeírás alapján ez

ugyan rendelkezésünkre áll²⁸, de az ekkori évek halotti anyakönyvezése még megbízhatatlan. 1771-ben 96 halottat jegyeztek fel, 1772-ben 164-et, a csecsemőhalandóság 1771-ben 172 ezrelék, majd pedig ugrásszerűen 260 ezrelékre nő. Ez utóbbi adat tűnik reálisnak. Az idősebbek korszpecifikus arányait a két vizsgált év átlagával számolva becsültük meg; egymáshoz viszonyított arányaik valószínűleg valóságosak, abszolút értékeiket egy kicsit alulbecsültnek ítélnék. Számításunk szerint már az 1–4 éves gyerekek túlélési esélyei is erősen megnőnek, a korszpecifikus halálozási arányuk mindössze 82 ezrelék. Ötéves kortól ötvenéves korig pedig igen alacsony, 10–16 ezrelék között ingadozik, majd lassan emelkedik (50–59 éveseknél 34, 60–69 éveseknél 43), a 70 éven felüliek esetében viszont már 142.

A későbbi évekre egyedül az 1804-ben elrendelt, majd pedig többször megismételt *popularis conscriptio* tartalmaz korcsoportos adatokat a férfi népestről. A nem nemes lakosság összeírásai a férfiakat három korcsoportba osztották: 17 éves és fiatalabb, 18–40 éves, 40 év feletti. Bár az 1805. évi, első népösszeírás népestrégi adatai erősen a valóságos alatt maradtak, s a későbbiek sem igazán megbízhatóak²⁹, mégis hozzávetőleges képet formálhatunk a férfiak eltérő halandósági szintjeiről, ha a férfiak számára rávetítjük a megfelelő évek férfi halottainak számát (a nemesség kimaradását most figyelmen kívül hagyjuk³⁰).

6. A férfiak korszpecifikus halandósága 1805–1821

Év	17 éves és fiatalabb	18–40 éves	40 éves és idősebb	Együtt
ezrelék				
1805	103	39	83	81
1818	83	9	52	41
1821	46	12	20	29

Az arányok jól mutatják, hogy a felnőttek halandósága mindenkor jóval alacsonyabb a gyermekekénél és idősebbekénél, az is kirajzolódik, hogy a magas halandóságú év rontja a 18–40 évesek arányszámát is. (Az arányok abszolút értéke nem megbízható. A népestrészsám valószínűleg alacsonyabb a ténylegesnél³¹.)

²⁸ L. Benda Gyula, 1997.

²⁹ Az adatokat és kritikájukat l. Benda Gyula, 1997.

³⁰ A népestrészs-összeírásokból kimaradt nemesek aránya a népestrészs 7-10 százalékára tehető (Benda Gyula, 1997 82.)

³¹ Ezek kritikáját részletesen Benda Gyula, 1997 97-99. A nem nemes összeírásokra Thirring Gusztáv, 1903.

A halálozások szezonálitása

A halálesetek havi megoszlása, a halálozás valószínűségének változása erős szezonálitást mutat. Ha az egész százéves (1750–1849) közötti időszakot nézzük, az idényhullámzás mutatója a tavaszi hónapokban jelentősen 100 fölé emelkedik (március–április), ezzel szemben nyáron, júniusban és júliusban lecsökken a temetések száma, a mutató értéke 60. Ha a jelentősen alulregisztrált évtizedektől eltekintünk, 1770-től vagy 1780-tól számolva a görbe alakja hasonló marad. Ha évtizedenként külön is kiszámoljuk az indexeket, egyértelműen általános és hasonló mértékű a nyári süllyedés, de az őszi és téli hónapokban némileg változó idényhullámzás is megfigyelhető.

Az első három (de valószínűleg hiányos anyakönyvezésű) évtizedben igen jelentős a tavaszi emelkedés (125 és magasabb), 1780 után általában kevésbé hangsúlyos, a téli hónapok egyenletesen, de nem kiugróan magas halandóságot hoznak. Kiemelendő az 1830-as évtized, amikor januárban és februárban ugrás-szerű az emelkedés. Ez egyértelműen néhány év szabálytalan halandóságával magyarázható.

Az idényhullámzás az egyes korcsoportoknál eltérő képet mutat. A havi ingadozás a legkiegyenlítettebb a csecsemők esetében. Általánosságban megállapítható, hogy az egy éven aluliak halálozása függ legkevésbé az évenkénti vagy az éven belüli hullámzástól. Az 1–4 éves gyerekek tavaszi halandósága igen magas, és a nyári alacsony értéket augusztus és október között hasonlóan magas szint követi. Mivel ötéves kor után jelentősen csökken a halálesetek száma, az 5–19 éveseket együtt vizsgáltuk: esetükben igen hasonló a szezonális görbe alakja, de a tavaszi emelkedés kisebb.

Megint jellegzetesen más görbe rajzolódik ki a 60 éves és idősebbek esetében: november és április között hosszabb időszakon át magas a halandóság, viszont nagyon alacsony a nyári szint. A 20 és 59 évesek szezonális görbéje ehhez igen hasonló alakú.

Valamennyi korosztályban igen alacsony a halálozás a nyári hónapokban. Ezzel szemben a gyerekkorúaknál néhány tavaszi és őszi hónapra jellemző a magas arányszám, ennek oka legtöbbször az, hogy egyes években kisebb járványok, gyakoribb halálesetek formálják az évtizedek átlagát. Ez a korosztály van a leginkább kitéve a ciklikus és szezonális mozgásoknak. A felnőtteknél és főleg az időseknél egyértelműen magas a téli és tavaszi halálozási szint, és alacsony a többi hónap.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az egyes kiugróan magas halálozást mutató évek nem torzítják-e a szezonális görbéket. A halandóság megnövekedése a leggyakrabban azokban a télvégi-tavaszi hónapokban figyelhető meg, amikor a halálesetek száma egyébként is magas.

7. tábla

Év	Január	Február	Március	A válságos évek halálózási szezonalitása				Augusztus	Szeptember	Október	November	December
				Április	Május	Június	Július					
1782	87	89	143	128	130	58	93	74	128	68	77	124
1783	86	55	129	70	142	57	25	68	159	111	127	166
1784	84	117	141	246	150	64	79	79	73	53	73	44
1788	59	60	95	89	72	70	72	108	140	153	158	122
1797	126	102	143	96	80	61	59	63	56	101	109	202
1798	310	184	75	66	75	77	54	91	44	80	61	86
1803	85	68	85	108	124	132	100	116	152	97	64	69
1805	80	69	80	125	128	91	48	91	106	132	132	117
1806	121	112	161	167	121	54	48	117	88	81	79	52
1808	69	63	81	177	212	198	118	106	55	33	55	33
1812	78	66	106	128	115	138	133	115	71	64	76	106
1825	103	85	93	133	129	149	93	103	117	72	64	62
1828	81	81	138	100	109	67	73	105	163	117	113	53
1830	67	114	87	53	134	49	63	170	143	119	98	103
1831	135	189	85	116	94	46	54	72	121	90	107	99
1835	172	97	100	128	128	62	104	116	37	72	82	100
1846	89	93	56	68	94	53	108	103	136	117	141	141
1847	90	23	201	115	90	71	53	84	98	137	131	100
1848	76	113	68	88	68	66	93	114	123	144	96	152
1849	96	106	151	174	98	57	138	103	109	78	42	48

Ritkábbak az őszi, valamivel gyakoribbak az ősszel kezdődő, de egész télen tartó halálózási csúcsok. A legsúlyosabb évek közé sorolható 1805 és 1806-os év idényhullámozása kiegyenlítettebb, azaz a magas halandóság szinte visszaesés nélkül tart egész éven át. Sajátos szezonális görbe alakul ki, amikor a magas halandóság egyetlen hónapra koncentrálódik. A néhány hónapig elhúzódó halandósági csúcs következménye lehet, hogy utána jelentősen csökken a halálozások száma. 1805–1806-ban jól megfigyelhető, hogy a hosszú, sok áldozatot követelő hónapok után elmarad az őszi szezonális emelkedés. 1812. az egyetlen olyan év, amikor a nyári hónapokban 130 körüli szezonális emelkedés regisztrálható, emellett még 1808-ban és 1825-ben húzódik át a tavaszi magasabb halálózási szint júliusra, máskor a nyári időszakban viszonylagosan vagy abszolút értékben visszaesés tapasztalható a temetések számában (alig figyelhető meg más években is, hogy a nyári szezonális index 100 körüli vagy annál esetleg magasabb). 1846-ban, közvetlenül a nyári betakarításokkal egy időben kezdődik a halálózás emelkedése, érdekes lenne közelebbről megvizsgálni ennek összefüggését a közismerten rossz termést hozó aratással. A válságos évek szezonálisának részletesebb elemzése ezek hosszúságát, intenzitását is feltárhatja, itt megelégszünk azzal a megállapítással, hogy alapvetően nem módosítja

a havi idényhullámzást, erősítheti a tavaszi-télvégi hónapok kiugrását, valamint az őszi-téli emelkedést.

A csecsemő- és gyermekhalandóság

Az anyakönyvezési hiányosságok ellenére a helyi monográfiák leginkább az egy éven aluliak (csecsemők), a kisgyermek (1–4 évesek) és általában a gyermekhalandóságot (15 éves korig) tudják sokoldalúan vizsgálni. A csecsemőhalandóság szokványos mutatója az egy éven aluli halottak aránya egy-egy év vagy periódus születéseihez viszonyítva (2. tábla). A tábla elemzésénél néhány megjegyzést kell előrebozsátanunk. Az egyes évek között lehet eltérés, esetleg feltételezhetünk hosszabb-rövidebb időszakokra érvényes javuló vagy romló tendenciákat, de ezt az anyakönyvek említett bizonytalanságai miatt igazolni nem tudjuk. Egyedül azt vizsgálhatjuk meg, hogy abban a nyolcvan évben, amikor adataink megbízhatóbbak, kirajzolódik-e valamilyen hosszú távú változási tendencia. Ha feltételezzük, hogy az 1830 utáni halálozási adatok megbízhatóbbak a korábbiaknál, akkor azt mondhatjuk, hogy az újszülöttek negyede nagy valószínűséggel meghal egyéves kora előtt. Ez igaz a század elejére is. Az 1780-as magas halálozású években ez az arány valamivel magasabb, de trendszerű változás nem mutatható ki.

A nominális, illetve családrekonstrukciós vizsgálat segítségével adatokat nyerhetünk a továbbélési arányok változására különböző életkorokban, a fiúkra és lányokra külön-külön is.

8. A továbbélők aránya különböző korcsoportokban 1000 születésre számolva

Évtized	Egyéves a nem nominális	Egyéves a nominális	5 éves	15 éves	15 éves korrigált
	adatok szerint				
1770–1779	762	791	698	655	601
1780–1789	721	729	588	541	511
1790–1799	759	757	601	522	495
1800–1809	743	732	578	529	510
1810–1819	794	812	694	637	597
1820–1829	815	813	699	638	615
1830–1839	731	736	631	586	574
1840–1849	744	755			

A nem nominális és a nominális elemzés eredményei az egyéves kort megelőző gyerekek tekintetében nagyon hasonló arányokat mutatnak. Az öt, illetve

tizenöt éves kort elérők száma az idők folyamán némi emelkedést mutat. A keresztnév-ismétlődés és az intervallum segítségével korrigált arányok arra utalnak, hogy a gyerekeknek maximum a fele éri meg a tizenötödik születésnapját.

Pontosabb adatokat nyerhetünk, ha az elvándorlás hatását kiküszöböljük oly módon, hogy a vizsgálatot csak azokra a családokra korlátozzuk, amelyek gyerekeikkel együtt halálukig folyamatosan Keszthelyen éltek. Ezeknél a családoknál valamit romlik a túlélési arány az egyéveseknél is, s reálisan alacsonyabb 5, illetve 15 éves korban. Ennek oka lehet a pontosabb anyakönyvezés, illetve a tökéletesebb azonosítás vagy az elvándorlásból adódó eltérés.

*9. A továbbélők aránya különböző korcsoportokban
a helyben maradt családoknál 1000 születésre számolva*

Évtized	Egyéves a nominális adatok szerint	5 éves	15 éves	15 éves korrigált
1770–1779	775	661	616	550
1780–1789	718	556	500	477
1790–1799	751	580	491	468
1800–1809	725	533	473	453
1810–1819	821	695	628	582
1820–1829	807	674	599	576
1830–1839	735	615		

Az anyakönyvi rekonstrukció eredményeit 1771-ben egy keresztmetszeti adat segítségével is ellenőrizni tudjuk. 1771 januárjában ezer 1769-ben született gyermek közül (azokban a családokban, amelyeket összeírtak) 662 élt. Az 1768-ban születetteknel ez a szám már csak 536. Öt-hat éves korát a gyerekeknek csak a fele érte el, tizenötödik születésnapját pedig csak egyharmada, negyven százaléka. Ezek az adatok a korábnál magasabb halandósági arányra és rosszabb továbbélési mutatóra utalnak. Vajon feltételezhető-e a 18. század végén gyors és erőteljes javulás a gyermekhalandóságban, vagy pedig az akkori halotti adatok is jelentős alulregisztrációt jeleznek? A kérdésre nem tudunk válaszolni, de egyes elemeire megkísérelhetjük a valószínű választ megközelíteni.

Az 1771. évi összeírás szerint a 14–15 éves gyerekek egyre nagyobb arányban nem a szüleikkel élnek: szolgálóként, szolgaként vagy inasként idegen háztartásokba kerülnek, vagy árvaként más családokban nevelődnek. E korosztályokban nagyobb a bevándorlók aránya is. A 15 évesnél idősebbeknél tehát a család helyben maradása sem biztosíték arra, hogy a gyerek is Keszthelyen él. Az egyetlen kézzelfogható adat, ha házasságot köt (illetve gyerekei születnek). Megvizsgáltuk tehát, hogy a keszthelyi születésű gyerekek mekkora arányban éltek meg igazolhatóan a felnőttkort. Jóllehet eredményeink a családrekonst-

rukció befejezetlensége miatt nem véglegesek, mégis megállapíthatjuk, hogy az elhunytak és a biztosan élők mellett jelentős az ismeretlen sorsúak aránya. Ezekről feltételezhetjük, hogy elvándoroltak vagy halálukat nem regisztrálták.

Az ismert sorsú (meghalt, házasságot kötött) gyerekek mellett tehát mindenkor jelentős az ismeretlen sorsú, eltűnt gyerekek aránya is. Egy korai és kis elemszámú vizsgálat alapján *Kováts Zoltán* ezeket Hajdúnánáson teljes egészében meghaltnak tekinti.³² Valójában a férfi-női arány eltérése arra mutat, hogy az elvándorlás lehetőségét is figyelembe kell vennünk. A gimnáziumi végzettség, az inaskodás adatai ezt részben megerősítik, az ismeretlen sorsúak között számos gimnáziumot végzett, mesterséget tanuló fiú van. (Az elveszett gyerekek között nagyobb arányban vannak fiúk, mint leányok.) A katonaság, tanulás, mesterség elsajátítása mind a fiatal férfiak átmeneti vagy végleges elvándorlásához vezethetett, de a korai árvaság is lazíthatta a családi kötelekeket, és előidézhetette a gyerekek elvándorlását,³³ akkor is, ha Keszthely valószínűleg egész történelme során befogadó (azaz bevándorlási nyereséget mutató) település volt. Az 1771. évi lélekösszeírás alapján feltételezhető az is, hogy a csecsemőhalottak anyakönyvezési hiányosságai nagyobbak. Ezt a feltevést gyengíti, hogy a csecsemőhalálzási adatok makacsul tartják magukat akkor is (nincs véletlen ingadozás), amikor az anyakönyvezés „normalizálódik”.

A fiúk és leányok csecsemőkori halandóságánál jellegzetes eltérés figyelhető meg. A nagyobb számban és arányban születő fiúk halandósága magasabb, mint a leányoké.

10. A fiúk és lányok továbbélési esélyei 1000 születésre számolva

Évtized	Egyéves a nominális adatok szerint		5 éves		15 éves		15 éves korrigált	
	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány
1770–1779	757	837	661	726	638	672	577	627
1780–1789	749	740	603	601	532	555	513	522
1790–1799	709	766	576	598	528	510	501	485
1800–1809	744	734	586	570	540	518	520	499
1810–1819	815	837	718	712	663	660	624	626
1820–1829	784	831	663	714	596	654	572	631
1830–1839	711	760	607	655	568	604	554	593
1840–1849	755	768						

³² *Kováts Zoltán, 1973 70-71.* Hajdúnánáson száz 1790 után kötött házasságban 1000 születésből 192 az „elveszett”, ennek alapján 15 százalékos kimaradást feltételez. A csecsemőhalandóságot 300-350 körültre becsli.

³³ Az árvatabellák is tanúskodnak arról, hogy a szülők nélkül maradt gyerekek gyakran szolgálnak a környező falvakban, vagy valahol vidéken egy rokon neveli őket. A végrendeletekben elsőközt, eltűnt gyerekeket is említenek.

A halálozási különbség nagyobb csecsemő és kisgyermekkorban, majd a nemek közötti különbség kiegyensúlyozottabbá válik. A század elején két évtized némileg eltér az általános tendenciától, ennek okát nem ismerjük, a magas halandóság, a gyakori halálozási válság említhető.

Hablicsek László 1821–1830-ra számított magyarországi halandósági táblákat, megkülönböztetve településtípust és lélekszámot is.³⁴ A 2000 főnél népesebb mezővárosokban a fiúk közül 760, a lányok közül pedig 785 élte meg egyéves korát. Ez – figyelembe véve számításaink bizonytalanságait – szinte azonos az 1840-es évek keszthelyi adataival (755, illetve 768), s nincs távol a század elejére számolt értékektől sem (744, illetve 734). Hasonló megfelelés mutatható ki az 5 és 15 évesek adatai között. *Fáy András* számításai rosszabb csecsemőhalálozási viszonyokra utalnak, és általánosságban is rosszabb halálozási viszonyokat tükröznek.³⁵ Mindezek alapján az 1800-as évek elején, 1830 után a csecsemő és gyermek halottak nem maradtak ki oly mértékben a halotti anyakönyvből, mint amekkorával *Kováts Zoltán* számol, de nem zárható ki némi alulregisztráció.³⁶

A vizsgált korszak egyik jellegzetessége a törvénytelen gyerekek növekvő száma. A törvénytelen születések aránya a 19. század elejétől Keszthelyen gyorsan emelkedik, az 1830-as évekre eléri a 10 százalékot. Számos esetben bevándorolt cselédlányok szülnek házasságon kívül, ők nem sokáig tartózkodnak a városban.³⁷ A bejegyzések jellege sem teszi mindig lehetővé, hogy nyomon kövessük a törvénytelen gyerekek sorsának alakulását, ezért csak a csecsemőhalandósági adataikat hasonlíthatjuk össze a törvényes gyerekekével. Az 1840 után született törvénytelen gyerekeknél ez a korszpecifikus arányszám 386 ezrelék, ami jóval magasabb a teljes népesség átlagánál. A bizonytalanabb korábbi adatok is arra utalnak, hogy e csoportban a csecsemőhalandóság jóval nagyobb mérvű, mint törvényes házasságban született társaiké.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a csecsemőhalandóság szintje változatlan, viszont az 1830-as évektől a kisgyermekkorúak halandóságának javulása reális feltevés, amelyet egyértelműen a halandósági válságot hozó évek (járványok, rossz termés) eltűnésével magyarázhatunk. Mivel tudjuk, hogy a kolera 1850 után gyakran visszatért, a javuló halandósági tendencia valószínűleg nem

³⁴ *Hablicsek László*, 1991. 93. L. még *Horváth Róbert*, 1982. és *B. Lukács Ágnes*, 1968.

³⁵ *Fáy András*, 1854. 75.

³⁶ Más anyakönyvi feldolgozások is hasonló arányokat találtak, s egyelőre nincs olyan „jó” anyakönyv feldolgozva, amelyik igazolná a magasabb csecsemőhalandóság hipotézisét.

³⁷ A törvénytelen születések és a leányanyák problémája maga is mélységében vizsgálandó kérdés, de az már az első elemzésnél feltűnő, hogy gyakran még az anyakönyv is jelöli, hogy az anya nem keszthelyi. Ezeket a leányokat (özvegyeket?) aztán szem elől vesszjük, szemben a helybellekkel, akiknél későbbi házasság vagy halál tudósít sorsukról.

végleges vívmány és nem visszafordíthatatlan jelenség, átmenetileg újra megemelkedhetett e korcsoportok halálozási arányszáma.³⁸

A felnőttkori halandóság

A csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatához hasonló mélységgel egyelőre nem követhetjük nyomon a felnőttek vagy kiemelten az öregek mortalitásának alakulását. Már utaltunk ennek egyes elemeire. Egyrészt valószínűsíthető, hogy 20 és 40 éves kor között igen alacsony a halandóság, tehát aki megéri a felnőttkort, nagy valószínűséggel negyven-ötven éves koráig él. Másrészt az idősebb korcsoportok arányának növekedése a halottak között jelezheti az életkor meghosszabbodását is.

Először megvizsgáljuk, hogy valóban a tényleges életkort jegyezték-e be a halotti anyakönyvbe. Az első, amit megállapíthatunk, hogy a gyakrabban tapasztalható egy-két éves eltérés a bejegyzett és tényleges (számított) kor között fakadhat a demográfia által használt életkor fogalmának eltéréséből. A 18–19. század emberei inkább korévben gondolkodhattak, nem pedig megélt életkorban. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a beírt adatok alapján 60 éven felüliek tényleges koruk szerint 58–59 év feletti, a 70 év feletti pedig valóban betöltötték hetvenedik évüket. Az eltérés a 80 év felettiénél nagyobb, de ha az időskorúakat összevontan vizsgáljuk, akkor nagyjából egybeesik a sokaság mindkét korszámítás szerint.

A második lehetőség a házas nők és férfiak halandóságának vizsgálata a családrekonstrukció segítségével. Külön elemezzük azokat az eseteket, amikor ismerjük a pontos születési dátumot és azokat, amikor csak a házasságkötéskor és a halál feljegyzésekor megadott életkorok állnak rendelkezésünkre. A Keszthelyen házasságot kötő fiatal párok jelentős százaléka véglegesen eltűnik a szemünk elől: a leányok követik máshol lakó férjüket, vagy az ifjú házasok másutt keresnek megélhetést stb. Az elvándorlás lehetetlenné teszi a születési kohorszok nyomon követését. Azt az elterjedt módszert választottuk, hogy csak a harmincévesnél idősebb férfiakat és nőket vettük be az elemzésbe.

Az 1730 utáni évtizedekben Keszthelyen született harmincadik életévüket megélt férjzett nők még átlag 25–27 évet éltek, s ezen belül az 1750–1769 között született nők egy-két évvel még tovább, majd pedig – feltehetően az 1800-as évek romló halálozási viszonyai miatt – csökken a nők átlagos halálozási életkora.

³⁸ Az 1850-es évek halandósági viszonyait egyelőre nem vizsgáltuk, az anyakönyv számai alapján az magas maradt.

11. A 30. életévüket megélt házas férfiak és nők átlagos halálozási kora

Születési kohorsz	Férfiak		Nők	
	átlagos halálozási életkor	N	átlagos halálozási életkor	N
1730–39	57	68	55	52
1740–49	54	104	55	99
1750–59	57	84	57	103
1760–69	57	124	56	
1770–79	57	88	54	

A férfiak átlagos halálozási kora két évvel magasabb, a harmincadik születésnapjuk után még átlag 27 évet élnek. A különbséget a nők gyermekszülések miatti nagyobb halandósága okozhatja.

A nőknél a gyermekágyi, illetve a szülések okozta halálozást is megvizsgálhatjuk. A demográfia a születés követő 42 napon belüli anyai halált tekinti szülési halandóságnak. (A történeti demográfiában szokásos a 60 napos periódus is.) 1750 és 1849 között 146 nő halt meg a szülést követő 42 napon belül (60 nappal számolva 168). A születést követő női haláleseteket a szülések számára³⁹ vetítve azt figyelhetjük meg, hogy ez az arány a halálozások számával együtt mozog.

12. A szülésben meghalt nők száma és aránya a szülésekhez viszonyítva

Év	Szülésben meghalt anyák száma	Születés összesen	Anyahalál a szülések százalékában
1750–1759	5	1712	0,29
1760–1769	6	1953	0,31
1770–1779	10	1913	0,52
1780–1789	15	1880	0,80
1790–1799	9	2113	0,43
1800–1809	30	2219	1,35
1810–1819	14	2335	0,60
1820–1829	16	2721	0,59
1830–1839	23	2402	0,96
1840–1849	18	2570	0,70
Együtt	146	21818	0,67

³⁹ Valójában a szülések számára kellene rávetíteni, de az ikerszüleket egyelőre nem tudjuk elkülöníteni.

Az adatok tehát azt mutatják, hogy az anyai halandóság nem független az általános halandóságtól, s javulásról nemigen beszélhetünk a vizsgált száz évben. Az anya halálát 9 esetben ikerszülés okozta, 71 esetben fiú, 68 esetben pedig leánygyermek születése okozta a halált. A gyerekek születési rangszámát vizsgálva azt látjuk, hogy nagyjából az anyák egyharmada első gyermeke megszületésékor vagy azt követően hal meg, viszont egy másik egyharmad ötödik vagy annál nagyobb sorszámú szülésébe hal bele.⁴⁰ Ennek megfelelően alakul a szülést követően elhunyt nők korösszetétele is. Egyharmaduk 25 éves és fiatalabb, közel egyharmaduk viszont 35 éves és idősebb. Az első gyereknél az anyák 1–2 százaléka hal bele a szülésbe, s ez a kockázat nem csökken 1849-ig (a vizsgált időszak végén, 1840 után egyenesen az igen magas 2,75 százalékos értéket kapjuk). A szülések számával csökken a halálozási veszély a nő számára, de a nagy számú szülés megint veszélyforrás. 1770 és 1849 között a tíz vagy annál nagyobb rangszámú szüléseknél minden tizenkettedik anya meghal (8,11 százalék).

A demográfiai válságok

A magyar történeti irodalom igen keveset foglalkozik a kora újkori nyugat-európai népesedés egyik meghatározó jelenségével, a halandósági válsággal. Ez a francia történeti demográfusok által kidolgozott fogalom azt a jelenséget írja le, amikor a halálozás jelentős (a 18. századig periodikusan visszatérő) ugrás-szerű növekedése magával hozza a születek (fogamzások) időszakos visszaesését, és a házasságkötések regularitását is megzavarja a lakodalmak elhalasztásával, majd az újraházasodások okozta házassági láz révén. A francia népesedéstörténeti összefoglaló külön fejezetet szentel e kérdésnek, s szinte könyvtárnyi irodalma van a demográfiai válságoknak, az élelmezési válságokkal való összefüggésüknek.⁴¹

A magyar történeti demográfiai irodalom nemigen használja ezt a fogalmat, a legtöbbször járványokról, éhínségekről, háborús pusztításokról ír mint a halandóságot növelő rendkívüli, de periodikusan visszatérő jelenségekről. A városi és községi monográfiák rámutatnak, hogy vannak kiugróan magas halálozást hozó évek, azt a hagyományos (vagy újabban a demográfiai átmenet előtti, pretranszitorikus) demográfiai rendszer jellemzőjének tartják, de a mélyebb elemzések a válságok típusairól, a demográfiai mutatók közti kapcsolatáról vagy a magas halandóság okairól teljesen hiányoznak. Viszont néhány újabb történe-

⁴⁰ Ezt az esetek kisebb részében vizsgálhatjuk, mert azokban az esetekben, amikor nem ismerjük a házasságkötés idejét, a születési sorszám is ismeretlen.

⁴¹ A demográfiai válság egyik első elemzője *Pierre Goubert*. *Fernand Braudel* összefoglaló munkájában „rég biológiai rendszerről” ír, amely szerinte a 18. századdal ér véget. A francia népesedési összefoglaló külön fejezetet szentel a kérdésnek (*Dupaquier, Jacques, 1995. 175-219.*)

ti összefoglaló hangsúlyozza, hogy a 19. század közepéig a magyarországi népesedést egyértelműen a magas termékenység és magas halandóság jellemezte (sajnos, éppen a „magasság” konkrét számaival történeti demográfiánk még adós maradt), s a magas halandóság hátterében ott találjuk a középkorias típusú csapásokat, a járványokat, háborúkat és éhínségeket.

Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tankönyvi összefoglalásában kiemeli, hogy a magyar népesség lassúbb növekedése a 18–19. században a tradicionális vonásoknak tulajdonítható. „A tradicionális jegyek fennmaradását tükrözi, hogy a középkori fohász - „a peste, fame et bello libera nos domine” – mindegyik eleme jelen volt a társadalmi életben” – szögezi le, s bár a részletes elemzés során kissé visszaveszi kijelentése élét, mindhárom csapás hatását jelentősnek ítéli. Az eltűnő pestis és a megjelenő kolera mellett „bőven maradt egyéb ragályos betegség”. Ezek hatását a következőképpen összegzi: „Természetesen ezek a járványok többnyire lokálisak voltak, sokszor még egy vármegyényi területre sem terjedtek ki, mikroszinten azonban pusztító hatásuk volt. Ezzel jelentősen befolyásolhatták egy-egy vidék munkaerő-struktúráját, nagyságát, lényegileg csökkentve az agrár- és ipari output mértékét.” Szerinte „a járványokhoz szorosan kapcsolódó éhínség is gyakran szedte áldozatait, s csökkentette a népesség számát. Az egymás után következő rossz termőévek teljesen elnépteléníthettek egyes falvakat, kisebb vidékeket.” Őt nagy éhínséget említ (1718, 1785–86, 1790–95, 1816, 1846–47), de hozzáteszi, hogy „ezek elsődlegesen a szűkösen termő hegyvidékeket sújtották.” A háború esetében el kell ismernie, hogy 1711 és 1848 között, az 1809-es francia betörést leszámítva, az ország területén béke honolt (nem említi, hogy a török háborúk a temesi bánóság területét a 18. század elején még érintették), de a napóleoni háborúk korszakának embervesztését jelentősnek ítéli.⁴²

Dobszay Tamás és *Fónagy Zoltán* az ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék munkaközössége által készített legfrissebb egyetemi tankönyvben az 1790–1848 közötti népességtörténetről írva részletesen foglalkozik az egészségüggyel. Véleményük szerint: „Egyes betegségek állandó jelleggel, a járványok pedig rendszeresen visszatérve folyamatosan apasztották a népességet, főleg az ínséges években.” A két szerző külön fejezetet szentel a „demográfiai katasztrófáknak”, ebben szinte *Kaposihoz* hasonlóan összegzik álláspontjukat: „Az állandóan jelenlevő, mondhatni „normális” népességfogyasztó tényezők mellett, amelyek közül a gyakori csecsemő- és gyermekhalál a legjelentősebb, rendkívüli, bár rendszeresen visszatérő csapások is lassították a népességnövekedést. A középkor és a kora újkor embere három veszély ellen fohászzkodott segítségért: „A pestistől, az éhínségtől és háborútól óvj meg minket, Urunk!” –

⁴² *Kaposi Zoltán, 1997. 163-165.*

A 19. század első felében a felsoroltakból csak a pestis nem fenyegetett többé, igaz megjelent helyette a nem kevésbé végzetes kolera.⁴³

Ezt követően a könyv részletesen taglalja a kolera 1831. évi pusztítását, s 1835–1837-ben és 1849-ben való visszatértét. Az éhínségnél kiemeli, hogy a mezőgazdasági termelés a mainál jobban ki volt téve a „természet szeszélyeinek”. Majd megjegyzi: „Tartalékokkal a jobbágyság nem rendelkezett, így két-három esztendei rossz időjárás tragikus következményekkel járhatott. E korszakban még minden nemzedék megélt legalább egy éhínséget. Ezek soha nem érintették az egész országot, csak egy-egy régióját.” Majd ismertetik az 1790-es évek természeti csapásait, szólnak az 1815–1819 közötti rossz évekről. (1816–17 telén Szatmár, Bihar, Bereg és Krassó megyében 50 000 becsülték az éhen haltak számát.). Végezetül kitérnek az 1845–1847 közötti inségre.⁴⁴

A tankönyv a harmadik csapásról, a háborúról részletesen nem ejt szót, s általános megjegyzéseink során ezt a legkönnyebb röviden elintézni. Egyrészt utalnunk kell arra, hogy a 18. század folyamán a hadviselés, a háborúk jellege megváltozik: a polgári lakosságot a korábnál jóval kevésbé érinti. Másrészt a 18. század elején a határszéli török és tatár betöréseket, a déli háborúkat, illetve a már említett 1809. évi francia betörést leszámítva Magyarország és Erdély területén háború nem folyik. A francia háborúk emberveszteségeit gyakran említik, de modern, megbízható számítások nem állnak rendelkezésünkre. A nem nemesi összeírások országos adatai nem mutatnak a férfi-nő arány változására, ami pedig nagyobb katonai veszteség esetén elvárható. Mindenesetre az 1750–1848 közötti évek demográfiai tényezői közül a háború hatásait kizárhatjuk.

Bővebben kell foglalkozni a járványokkal és az éhínséggel. Ide kívánczik néhány általános megállapítás. A francia és általában a nyugat-európai történetírásban elfogadott tény, hogy 1740 után Európából eltűnnek a régi típusú demográfiai válságok – rejtettebbé válnak, vagy a halandóság, élelmezés, mezőgazdasági termelés pozitív változása következtében megszűnnek.⁴⁵ A jelenség összetett, és okai nem teljesen feltártak, de az adatok segítségével jól kirajzolható. Ezt követően is vannak rossz évek, előfordulnak járványok, és a halandóság csak lassan csökken, de a régi típusú demográfiai válság nem jelentkezik. A kolera 1830 után Európa fejletlenebb részein középkorias jellegű katasztrófa-ként jelentkezik, de független a ciklikusan visszatérő élelmezési válságoktól. A megváltozott európai körülmények között a kérdés úgy merül fel, hogy feltételezhetjük-e az 1740 előtti demográfiai jellemzők egyszerű fennmaradását, vagy

⁴³ Dobszay Tamás - Fónagy Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In *Gergely András*, 1998. 59-64.

⁴⁴ Uo. 62-64.

⁴⁵ Összefoglalóan foglalkozik a biológiai „ancien régime”-mel *Braudel, Fernand*, 1985. 66-89. A sötétebb képet *Goubert, Pierre*, 1968 festi meg nagy erővel Beauvais és környékéről írt monográfiájában, a legutolsó klasszikus európai válsággal, az 1740 körüli demográfiai válsággal *Post, John D.* foglalkozik, egyben jó összeggést nyújt a demográfiai válsággal kapcsolatos ismereteinkről.

pedig a magas és ciklikusan ingadozó halandóságot másként kell értelmezni. Korábbi kutatásaim során magam is hajlottam arra, hogy Magyarországon, ahol a vegyes mezőgazdálkodás elterjedése és az alacsony népsűrűség miatt a 18. században még kevésbé volt észlelhető a francia területeken domináló ciklikus válság, az 1780-as évektől erőteljesebben jelentkezik a mezőgazdasági termelés indukálta élelmezési és népesedési válság. 1784 és 1817 között valóban országos gondot okoz, hogy rendszeresen visszatér az ínség, a szükség, sőt, sok helyen az éhínség és az éhhalál. 1817 és 1846 között azonban ismét eltűnik (a kolera terjedése a terméseredményektől függetlennek mutatkozik). Vajon az egyedül lehetséges magyarázat a feudalizmus válsága, vagy a népesség-föld arány megváltozása (túlnépesedés), egyfajta malthusi válság, vagy akár a konjunktúra okozta nagyobb külkereskedelmi kereslet, amely korábbi tartalékaitól megfosztotta az országot? Felvázolható egy olyan értelmezési keret is, ahol a változatlan népesedési (halandósági) és gazdasági-társadalmi viszonyok mellett a klimatikus változások és a háborús erőfeszítések együttesen idéztek elő ciklikus romlást a halandóságban. Ez az értelmezés a francia történetírásban a 17. század második felére vonatkozó, XIV. Lajos uralkodásának éveiről leírt „sötét korszak” értelmezési logikáját követné: egy lassan változó demográfiai és mezőgazdasági rendszeren belüli ciklikus romlásnak, nem pedig egy történeti tendenciának s egy termelési mód ciklikus vagy végső válságának lennének tanúi. Nem ennek a tanulmánynak a feladata, hogy az eltérő értelmezéseket ütköztesse, és javaslatot tegyen a magyar népesedéstörténet hosszabb távú fejlődésének újragondolására, de a jelenleg még megoldatlan problémákra mindenképpen fel kell hívni a figyelmet.

További általános megjegyzésként rá kell mutatni a nagyon erős regionális különbségekre. A 18. századi erdélyi éhínségek és népesedési helyzet nem vetíthető rá az Alföldre, s a Máramarostól Aradig, Erdély és a Magyar Királyság határán húzódó hegyvidék élelmezési válságai, népesedési krízisei sem feltétlenül fejezik ki az ország egészének állapotát. Ha a vizsgált kisváros és vidéke, azaz Keszthely és kistáji régiója helyzetét nézzük, egyértelmű, hogy az újabb összefoglalók pesszimista összképe nem illik rá.

1711-ben a pestis pusztítása jelentős népesedési katasztrófaként írható le Keszthelyen és környékén, de az 1738–1741 közötti járvány Zalát nem érintette. Bár egyes adatok (korfák) értelmezése valószínűsíti azt a feltevést, hogy az 1730-as években még előfordult e tájon olyan népesedési válság, amelynek következményeként egyes nemzedékek „eltűntek” vagy jelentős mértékben megfogyatkoztak, de 1740 után ilyennel már nem találkoztunk. Az 1780–1810 közötti három évtizedről, amikor a halandóságot ugrásszerű emelkedések, és a természetes népmozgalmat fogyás vagy minimális növekedés jellemzik, nem lehet azt állítani, hogy a keszthelyi társadalom bármilyen katasztrófát élt volna át, s válságról is csak módjával beszélhetünk. A kolera 1849-ig elkerüli Keszthelyt és vidékét, s csak az 1846. évi rossz termés okoz válságszerűen emelkedő

halálozást. Akár szimbolikus is lehetne, hogy a helybeli katolikus anyakönyvet vezető plébános kétszer jelzi, hogy a helyi közösség járványos halandósági krízist él át, 1711-ben és 1849-ben. A két időpont között a népességet, ismereteink szerint, sem háború, sem járvány, sem éhínség nem tizedelte. Voltak halandósági csúcsok, a feladat ezeket közelebbről megvizsgálni.

A népesedési válság egyik alapvető ismérve a halálozások számának erős, legalább kétszeres, de még inkább négy-ötszörös megemelkedése. Az emelkedést viszonyíthatjuk az előző tíz év átlagához, annak modulusához vagy egyszerűen a nem válságos évek „átlagos” halálozási számához.

Az alábbi táblázatban a halottak évenkénti száma után csillaggal megjelöltük azokat az éveket, amelyekben kiugróan magas a halálozás. Természetesen ez nagymértékben szubjektív ítélet. A halálozások számának növekedésével mindig változik, hogy mit tekintünk abszolút „magas” mértéknek.

*13. Magas halálozású évek, népesedési válságok Keszthelyen
(1747–1849)*

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képes felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1747	169	X			
1748	106				
1749	53				
1750	83		x		
1751	84				
1752	114		x		
1753	88				
1754	191	x	x		
1755	98				
1756	107				
1757	183	x	x	x	v1
1758	177	x		x	v1
1759	143			x	
1760	105				
1761	67				
1762	91		x		
1763	109				
1764	88				
1765	79				
1766	118		x		
1767	116				
1768	106				
1769	186	x	xx	x	v2
1770	88				
1771	95				
1772	164	x	xx	x	v1
1773	126				
1774	109				
1775	152	x	x		
1776	174	x			v1
1777	96				
1778	159		xx		
1779	203	x		x	v1
1780	167				
1781	161				
1782	190	x			v1
1783	195	x			v1
1784	268	x	x	x	v2
1785	202	x			
1786	175				
1787	171				
1788	261	x	xx		v2
1789	216	x			
1790	177				
1791	174				

folytatás

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képes felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1792	173				
1793	148				
1794	118				
1795	146				
1796	170				
1797	278	x	xx	x	v2
1798	221	x			
1799	151				
1800	136				
1801	192	x	x		
1802	208	x			
1803	305	x	x	x	v2
1804	221				
1805	322	x	x	x	v2
1806	292	x			v1
1807	152				
1808	289	x	xx		v1
1809	137				
1810	141				
1811	132				
1812	256	x	xx		
1813	197				
1814	128				
1815	140				
1816	174				
1817	214	x			
1818	190				
1819	84				
1820	147				
1821	159				
1822	146				
1823	149				
1824	139				
1825	229	x	xx		v2
1826	161				
1827	170				
1828	291	x	xx	x	v2
1829	217				
1830	298	x	x		v2
1831	262	x			v1
1832	208				
1833	197				
1834	246				
1835	295	x			v1
1836	170				
1837	182				
1838	200				
1839	201				

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képes felugrás	folytatás	
				Átlaghoz viszonyított felugrás	
1840	179				
1841	191				
1842	225				
1843	176				
1844	175				
1845	155				
1846	251	x	xx		v2
1847	223				v1
1847	278	x			v2
1849	468	x	xx	x	v3

v1, v2 és v4 = a *Dupâquier*-féle számítás alapján a válság fokozatait jelöli.

Szubjektív módon 32 évet választottunk ki, azaz a 103 évből majdnem minden harmadikat, amelyek azonban igen eltérően sűrűsödnek. Az 1750-es években három követi egymást, majd a rákövetkező évtizedben csak egy fordul elő. Ezt tulajdoníthatjuk anyakönyvezési hiányosságoknak is. A megbízhatóbb anyakönyvezésű 1780-as és 1800-as évtized 6–7 rossz éve erős koncentrációkat mutat, ezt követően megint ritkulnak a magas halandóságú évek, 1828–1831, majd pedig 1846 után láthatunk egymáshoz közel kiugróan magas számokat, a két periódus közt csak 1835-ben tapasztalhatunk hasonlót.

Ha azonban objektívabb méréssel kísérletezünk, a kép erősen változik. Ha az előző évhez viszonyított változást nézzük, egyetlen olyan év van, amelyben a halálesetek száma megkétszereződnek. 1757-ben 217 százalék az előző évhez viszonyítva. Ezt csak 1812 közelíti meg a maga 193 százalékos ugrásszerű emelkedésével. Kérdéses, hogy az 1757. évi csúcs nem a változó minőségű anyakönyvezés következménye-e. Mindenesetre a százalékos változások a francia történeti demográfia (elsősorban *Pierre Goubert*) által elfogadott mérőszámok szerint nem jelölnek válságot. Ha a megelőző tíz év átlagához viszonyítjuk a „magas halandóságú” éveket, tovább csökken a válságos évek száma. Mivel a halottak száma bizonyos korszakokban általában magasabb, illetve gyakoribbak a csúcsok, ez az átlagban is visszatükröződik. Így például az 1812. évi kiugrás a századelő magas halandóságú évei miatt e mérésnél eltűnik. Ha a móduszt vesszük figyelembe, valamivel több évet jelölhetünk meg, de egyértelmű, hogy a halandósági csúcsok a francia demográfia mértékéhez képest gyengék.

A francia történeti irodalomban a válságos évek kiemelésére és osztályozására *Jacques Dupâquier* mérési módszere elfogadott. *Dupâquier* az éves adatokat a megelőző évek átlagával és a azok szórásával veti össze, ha az így nyert mutató értéke egy alatti, nincs válság, ha 1 és 2 közötti, gyenge válságnak

minősíti, ha 2 és 4 közötti, akkor átlagos válságértéknek tekinti.⁴⁶ *Dupâquier* módszerével számolva Keszthelyen összesen tíz évben állapíthatunk meg gyenge válságot, tizenkét évben átlagost (közülük egyetlen évben emelkedik a mutató három fölé, 1849-ben). A válságok ugyanazt a sűrűsödést mutatják, mint a más módszerrel kapott korábbi eredmények: az 1780-as évek, a 19. század első évtizede, az 1820-as évek vége 1831-ig, majd az 1846 utáni évek.

Mivel az 1770 előtti adataink hiányosak, csak egy általánosítható kijelentést fogalmazhatunk meg: a 18. század utolsó harmadában lökésszerűen jelentkeznek a rossz évek, amelyeknek gyakorisága a 19. század eleje után csökken. Az egyes válságos évek nem kiemelkedőek, erősebb válságról szinte alig beszélhetünk, katasztrófáról pedig semmiképpen sem.

A magas, válságos halálozás általában hosszabb időtartamú. Az általunk megfigyelt válságok leginkább egy-két hónapig tartanak, egy részük húzódik négy-öt hónapra el. Az 1800-as évek elejének kiugróan rossz éveire az jellemző, hogy több (jellegében is eltérő) halandósági csúcs torlódik össze, köztük több hónapos szünetek. A rövidebb időtartammal magyarázható az is, hogy éves átlagban enyhébbek az emelkedések és a havi értékek változása egyik évről a másikra erőteljesebb.

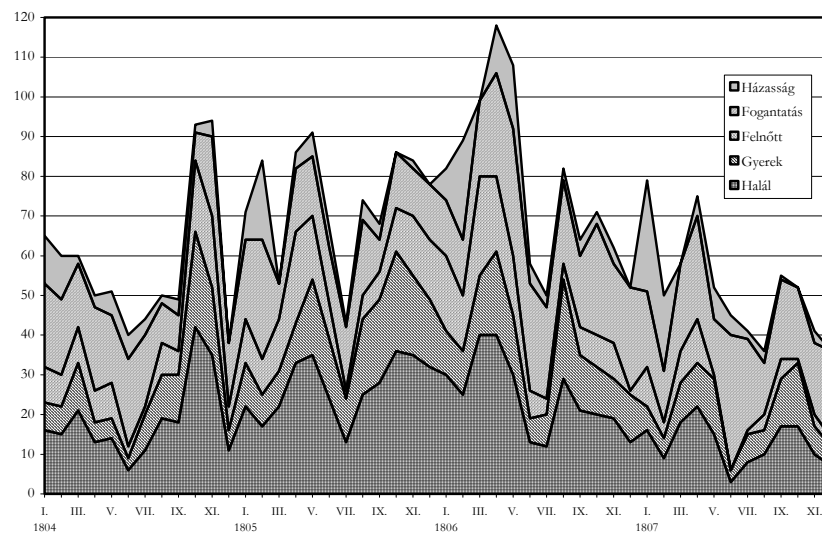
A halandóság nem egyformán növekszik meg a népesség egészében. Adataink azt mutatják, hogy leginkább a kisgyermek halálozása nő ugrásszerűen. A 24 válságos évből 17–18-ra ez jellemző. Ilyenkor általában a csecsemőhalandóság szintén megemelkedik, növekedése nem ugrásszerű. Ezzel szemben a felnőttek halandóságát a válságok egy része alig érinti. Alig tíz esetben bizonyítható egyértelműen a 20 éven felüliek vagy az öreg korúak válságos halálozása. Ezekben az esetekben észlelhető az újraházasodások miatt a házasságkötések számának emelkedése. A gyermekeket pusztító halálozási válságoknak nincs hatása a házasságkötésekre. Az 1782–83., az 1805–06. évi válságban, valamint 1830–31, 1835 és az 1846 utáni négy év magas halandóságában erősen érintett a felnőtt lakosság is. A többi esetben a gyermekhalál időleges összesűrűsödéséről beszélhetünk.

A demográfiai válság kihat a születések (fogamzások) gyakoriságára is. Egyrészt meghalnak terhes asszonyok, potenciális nemzők és termékeny nők, másrészt a magas halandósággal járó élelmezési válságok, járványok stb. csökkentik a teherbe esés valószínűségét. A házasságkötések elhalasztása, majd a válságot követő házassági láz szintén kihat a születések számára. Természetesen a gyermek halottak számának, illetve a halandóság megnövekedése és a fogamzások számának csökkenése között nem feltételezhetünk összefüggést. A felnőtteket is érintő halálozási válságok idején azonban némileg csökken a

⁴⁶ *Dupâquier, Jacques 1979. 177.* A képlet: $I = \frac{D-M}{\varepsilon}$, ahol D = a vizsgált év halottainak száma; M = a halálozások átlaga a megelőző tíz évben; ε = a halálozások szórása a megelőző tíz évben.

fogamzások száma, de leginkább az újraházasodásokat követő gyermekszülések okoznak erőteljesebb ingadozást.

Nézzük meg közelebbről az 1805–1806. évi demográfiai válságot. A grafikonon az abszolút számokat mutatja. A 14. táblázat az évtized átlagához viszonyított arányszám.

III. Az 1804–1806. évi demográfiai válság

Az 1805. évi válság előzményként 1804 november–decemberében az átlaghoz képest megkétszereződnek a halálesetek, majd a halálozás visszatér az átlagos szintre, 1805 áprilisától májusig ötvenszázalékos az emelkedés, majd kisebb júliusi visszaesés után ismét gyors emelkedés figyelhető meg, decemberben már 221 százalék, a következő év elején egy kicsit enyhül a halál ereje, majd márciusban újból 180 százalék. Májusban véget ér a kaszás támadása, de augusztusban megint felugrik a halálozások száma 146 százalékra, hogy aztán visszatérjen a „normál” állapot.

Az egybeesés néhány évben egyértelmű és világos. 1784., 1788–1789., 1804., 1808., majd pedig az 1820-as évtized vége, 1846 után. Ezek a dátumok egyébként az országosan ismert időjárási kalamitásokkal is egybeesnek.⁴⁷ A falvakban azonban az 1791–92 és az 1816–17. év is jelentős népesedési válságnak mutatkozik.

Természetesen fel kellene tárnunk a halandóság növekedésének, illetve a válságoknak a mélyebb okait, típusait. Haláloki adatok híján azonban csak utalhatunk a számos endemikus járványra. A himlő állandó Zala megyei jelenlétére ismertek adatok, de egészében a megyei orvosi jelentések felkutatása, a szűkebb és tágabb régió anyakönyveinek vizsgálata lenne szükséges ahhoz, hogy ennél többet állapíthassunk meg.⁴⁸ A válságok lehetnek pusztán epidemikus jellegűek, egyértelműen ilyen az 1849. évi kolerahalandóság. Más esetekben jelentős az időbeli egybeesés a gyenge aratási eredmény, az időjárási katasztrófa és a demográfiai válság között. Gyengíti a jelenség közötti összefüggést, hogy Keszthely esetében az 1790–91-es, majd az 1794–96-os aszályos éveknek nincs különösebb hatása. Tudjuk, hogy az 1816–17-es katasztrófális mezőgazdasági évben Keszthelyen a gabonaszükség nyomán drágaság lépett fel, amely érzékenyen érinthette a kenyeret piacról vásárló iparos réteget.⁴⁹ 1816 őszétől 1817 tavaszáig a halálozások szezonális mutatója magasabb a szokásosnál, ami jelzi az éven belül a temetések viszonylagos súlyának változását, megemelkedését. A környező falvak is inséget szenvedtek, s az ottani halálozások száma is egyértelműen csúcsot döntött.⁵⁰ Az éppen ezekben az években leromló halotti anyakönyvezés nem teszi lehetővé, hogy egyértelműen azt állíthassuk, hogy a halálozásban szinte semmi nyoma nincs a nehéz éveknek. Az 1846 utáni magas halandóság, demográfiai válság azonban egyértelműen egybeesik a rossz mezőgazdasági eredményekkel.

⁴⁷ Magyarország történeti kronológiája II., 1989. 1770-1849 között az alábbi években említ rossz termést és országos járványt: 1770. országosan gyöngye a termés; Erdélyben nagy a drágaság; 1776. országos pestisjárvány és marhavész van; 1779. Országos tífuszjárvány van; 1783. Vörhenyjárvány van Magyarországon; 1786. Országosan igen gyöngye termés van; 1791. Aszály, a nyomában éhínség és járványok az egész országban; 1794. Országos aszály, majd nyomában éhínség; 1795. Aszály, rossz termés az egész országban; 1805. Országos szárazság, rossz termés, drágaság van; 1811. Országos szárazság van, a termés gyöngye; 1815. Országos kolerajárvány (Különösen erős a Dunántúlon) [?]; 1816. Országosan nagyon gyöngye a termés; 1841. Egész Magyarországon aszály és rossz termés van; 1846. Májusi dér, majd országos szárazság, a Felvidéken többfelé éhínség. Megjegyzendő, hogy az 1831. évi kolera jelzése valószínűleg szerkesztési okokból maradt ki, az ugyanis eseményként jelentkezik az év során kiadott rendeleteknél, a kolerázadásnál. A helyi időjárási és termelési viszonyokra elszórt adatokat lehet gyűjteni. Az 1831. évi kolera Zalának csak a Balatonfelvidéki részét érte el, viszont az 1830. évi tél kemény volt, a megyében drágaság lépett fel. Ez magyarázhatja az 1830-1831. évi magas halandóságot. (Czigány László, 1985. 79-80.)

⁴⁸ A Zala megyei himlőjárványokra l. Blázy Árpád, 1972. *Barbarits Lajos, 1929 és Kerecsényi Edit, 1974* alapján Hajas Andrea, é.n. szerint 1793-ban pusztított Kanizsán himlő, majd 1812-ben is említi a város beadványa a járványt.

⁴⁹ A drágaságra utal levelében Mindszenti János csizmadiá, aki az 1817 utáni években csödbe ment. Mindszentire l. A keszthelyi uradalom, 1995 286-287.

⁵⁰ Az 1816-17-es évek inséges története még megíratlan.

14. Az 1805–1806. évi demográfiai válság (a népmozgalmi adatok havonta az évtized átlagához viszonyítva, 1 = az évtized átlaga)

	Hónap	Halálozások	19 éven aluli	Felnőtt	Fogamzások	Házasságok
1804	I.	0,87	0,76	0,98	1,12	1,01
	II.	0,93	0,77	1,14	0,96	0,61
	III.	0,95	0,99	0,89	0,83	0,00
	IV.	0,56	0,38	0,81	0,97	0,86
	V.	0,64	0,33	1,34	0,86	0,94
	VI.	0,38	0,27	0,67	1,01	1,88
	VII.	0,79	0,82	0,69	0,96	1,90
	VIII.	0,96	0,74	1,60	0,69	0,69
	IX.	0,89	0,84	1,00	0,64	1,90
	X.	1,97	1,66	2,65	0,42	1,43
	XI.	1,92	1,67	2,25	1,09	1,11
	XII.	0,76	0,60	0,98	0,85	0,00
1805	I.	1,20	1,20	1,20	1,07	0,59
	II.	1,06	0,88	1,29	1,52	1,12
	III.	0,99	0,74	1,29	0,47	0,00
	IV.	1,43	0,76	2,32	0,74	1,14
	V.	1,60	1,25	2,39	0,76	0,94
	VI.	1,53	1,34	2,00	0,64	1,56
	VII.	0,94	1,00	0,69	0,85	0,48
	VIII.	1,26	1,28	1,20	1,32	1,72
	IX.	1,38	1,47	1,17	0,57	1,90
	X.	1,69	1,72	1,62	0,85	0,00
	XI.	1,92	1,96	1,88	0,66	0,56
	XII.	2,21	2,02	2,46	0,74	0,00
1806	I.	1,63	1,20	2,07	0,75	0,67
	II.	1,55	1,21	2,00	0,71	1,40
	III.	1,80	1,24	2,48	0,99	0,00
	IV.	1,73	1,59	1,92	1,20	3,43
	V.	1,37	0,99	2,24	1,62	2,50
	VI.	0,83	0,54	1,56	1,24	1,56
	VII.	0,86	0,73	1,38	1,22	1,43
	VIII.	1,46	1,69	0,80	1,46	1,03
	IX.	1,03	0,98	1,17	1,28	1,90
	X.	0,94	0,83	1,18	1,70	2,14
	XI.	1,04	0,98	1,13	1,09	1,11
	XII.	0,90	1,43	0,16	1,38	0,00
1807	I.	0,87	0,65	1,09	1,02	2,35
	II.	0,56	0,55	0,57	0,66	1,06
	III.	0,81	0,83	0,79	1,15	0,00
	IV.	0,95	0,83	1,11	1,20	1,43
	V.	0,68	0,92	0,15	0,71	1,25
	VI.	0,19	0,27	0,00	1,56	1,56
	VII.	0,58	0,64	0,34	1,22	0,95
	VIII.	0,51	0,41	0,80	0,90	1,03
	IX.	0,84	0,84	0,83	1,42	0,48
	X.	0,80	1,10	0,15	1,09	0,00
	XI.	0,55	0,69	0,38	0,98	0,83
	XII.	0,48	0,60	0,33	1,16	0,00

A keszthelyi halálozási adatok a demográfiai válságok továbbélését bizonyítják, de azok intenzitásának megítélése nehézségbe ütközik. Az anyakönyvi adatok megbízhatatlansága miatt a század első kétharmadára nézve nem fogalmazhatunk meg semmi érdemlegeset, az időjárás anomáliákról összegyűjtött hírek drámaisága nem fogadható el bizonyítékként (másképp a Dunántúlról ilyen nemigen ismerünk). De a klíma ciklikus romlása valószínűleg kisebb halandósági növekedést hozott az 1780-as évektől az 1810-es évekig (az 1816–17. évi, világszerte megfigyelt időjárás jelenségek egy vulkánkitörés hatásával magyarázhatók). Az időjárás anomáliák következtében sorozatosan jelentkező rossz termések országos problémává tették az élelmezés kérdését, de éhínségről csak helyi, regionális szinten beszélhetünk.⁵¹ Nagy, országos vagy egész országterületre kiterjedő járvány sem ismeretes ezekből az évekből. A 18. századi gyors népességnövekedés az ország egyes vidékein ellátási gondokat idézhetett elő az időjárástól függetlenül is, túlnépesedésről azonban nemigen beszélhetünk. Mindenesetre a halandóság emelkedését többen valamilyen malthusi népességi válsággal igyekeznek magyarázni. Magam is valami hasonlót fogalmaztam meg korábban⁵², így értelmezhetők *Csité András* Zalaszántóról készült disszertációjának egyes eredményei is⁵³, de leginkább ebbe az irányba mutat *John Komlos* monográfiája a Habsburg területek 18. század végi élelmezési helyzetéről és az iparosodás megtorpanásáról.⁵⁴ *Gunst Péter* aszályok és éhínségek kapcsolatát vizsgálva hasonlóképpen a mezőgazdasági termelés és a

⁵¹ Az időjárás viszonyokra mai napig az egyetlen alapforrás *Réthly Antal, 1970*. Ez 1800-ig gyűjti össze az elszórt adatokat. Újabb *Rácz Lajos* vizsgálta ennek alapján a klimatikus változásokat és az időjárást Magyarországon. Az ő elemzése alapján az 1780-as évtized, amely egész Európában szélsőséges időjárású éveket hozott, Magyarországon hűvös és többnyire csapadékos tavasi időjárás formájában jelentkezett. *Rácz Lajos, 1995. 504-505*. Szintén *Réthly* adatai alapján *Gunst Péter* az aszályokat, illetve a szárazságperiódusokat kísérelte meg számba venni, a 18. század közepétől a következő éveket sorolja fel (amikor nagyobb területre kiterjedő károkat okozó szárazságperiódusok azonosíthatók: 1745, 1746, 1752, 1753, 1757, 1766, 1768, 1770, 1774, 1779, 1780, 1781, 1782, 1785, 1786, 1787, 1789, 1790, 1791, 1793, 1794, 1800. Ezek közül néhány évben szerinte „éhínségekről, sőt tömeges éhhalál fellépéséről is tudunk”. Ilyen év például 1757, 1766, 1779., 1785, 1789, 1794. De egyben figyelmeztet az erős regionális eltérésekre (Pl. Sopront az 1780-as években és 1794-ben is elkerülte az aszály, viszont 1769-ben és 1779-ben érezhető volt. (*Gunst Péter, 1984. 441-442.*) Keszthelyen néhány év már jelzett kiemelkedő halandósága köthető ezekhez az évekhez és az 1780-as évektől romló klimatikus viszonyokhoz, de az 1790-es évek megítélése bizonytalan. *Gunst Péter Marczali Henrik* munkája alapján (*Marczali Henrik, 1888.*) ismerteti a II. József-kori intézkedéseket az ellátási nehézségek megoldására (*Gunst Péter, 1984. 440. és 443-444.*), de a tényleges halandóságra nincsenek adatai. Ezen évek kormányzati politikáját, a begyűjtött adatokat a terméstről *Eckhart Ferenc* is ismerteti (*Eckhart Ferenc, 1958*). Igen szükséges lenne e korszak mezőgazdasági, ellátási és demográfiai viszonyainak egy korszerűbb feldolgozása új források bevonásával. 1800 után a helyzet még rosszabb, az 1814-1816 közötti három gyenge évet leszámítva az irodalom szinte semmilyen adatot nem hoz.

⁵² *A Faragó Tamással* közösen írt tézisekben, amelyet a bukaresti Nemzetközi történelmi kongresszusra készítettünk.: *Faragó Tamás - Benda Gyula, 1980*.

⁵³ *Csité András* a zalaszántói paraszti gazdálkodást vizsgálva azt fogalmazza meg, hogy a 18. század második felében a mezőgazdaság növekedése nem tart lépést a népesség számával, ezért a természetes szaporulat elvándorol. Viszont az 1830-as évektől a régióban lezajlott gazdasági változás következtében megdő a falvak népességmegtartó képessége. *Csité András, 1996*.

⁵⁴ *Komlos, John, 1992*.

népsűrűség kapcsolatát hangsúlyozza, és egyes tájak túlnépesedésében látja a gyakori éhínségek okát (eltűnésüket pedig a krumpli elterjedésével, a szállítási viszonyok javulásával magyarázza).⁵⁵ Az 1800–1812 közötti periódusban nem zárhatjuk ki a háborús viszonyok, a konjunktúra egyes következményeinek hatását sem.⁵⁶

Talán nem túl megalapozatlan egy olyan hipotézist felállítani, hogy Magyarországon rejtettebb, kevésbé drámai halálozási csúcsokkal, de tovább élt az a demográfiai rendszer, amelyik a 18. századi Nyugat-Európában eltűnt, átalakult. Megszakadt azonban a rossz termés-járvány közti szoros kapcsolat. Az éghajlat ciklikus változása ezen belül válságos és kedvezőbb periódusok változását eredményezhette. Az ország újratelepítése, a nagyobb népsűrűség, a szántóművelés terjeszkedése erősíthette a hagyományos népesedési válság jelentkezését, hasonló hatása lehetett a háborús erőfeszítéseknek az 1780-as évek végén, a napóleoni háborúk idején.

1846-ban a kedvezőtlen időjárás okozta rossz termés növelte meg a halálozások számát; 1848–1849-ben már a háború és a nyomában járó kolera. Ezt követően valószínűleg gyengült a klimatikus hatás, megerősödött az epidemikus halandóság függetlensége, de ez már kívül esik vállalt feladatunk időhatárán. A kolera megjelenését és egyes tájakat leszámítva, ahol az inség, sőt, éhínség adataink szerint még (vagy inkább újból) rendszeresen visszatérő jelenség⁵⁷, a népesség az ország nagy részén nem élt át olyan demográfiai válságokat, amelyek a mentalitásban is nyomot hagyhattak volna. A válságok inkább a magas gyermekhalandóság „kísérőjelenségei”. Az 1820-as évektől meginduló változási tendenciák, amelyek egyes korcsoportokban a halandóság csökkenéseként is értelmezhetők vagy az átlagéletkor növekedésére utalnak, a későbbiekben folytatódhattak vagy megtorpanhattak. Ezt további vizsgálatoknak kell eldöntenie.

Összegzés

A keszthelyi halandóság vizsgálata egyrészt továbbra is napirenden tartja a forráskritikai szempontokat – nemcsak a kezdeti rossz halotti anyakönyvezés okozta nehézségeket, hanem az anyakönyvi gyakorlat időszakos ingadozását is. Másrészt a csecsemőhalandóság szintjét és stabilitását igazolja, de a kisgyermek és felnőttek esetében a 19. század húszas éveitől a halandóság csökkenését, az átlagéletkor emelkedését jelzi tendenciaként. Végezetül megkíséreltük

⁵⁵ *Gunst Péter, 1984. 439-44.*

⁵⁶ Ezt feltételezi *Komlos is. Komlos, John, 1992.*

⁵⁷ Északkelet-Magyarország például ilyen táj, ahol a demográfiai helyzet igen eltérő lehetett. Kassa halandóságát elemezve *Czoch Gábor* eredményei is a keszthelyitől (de bátran mondhatjuk, a dunántúlitól) eltérő halandósági viszonyokra utalnak. *Vö. Czoch Gábor, 1998.*

a 18–19. század fordulóján megfigyelhető magas halandóságot jobban leírni, elhelyezni egy összetettebb értelmezési keretben. Ennek során felhívtuk a figyelmet a népesedési válságok problémájára és azok jellegének változására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf, 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 4.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
- Andorka Rudolf, 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. In Demográfiai átmenet Magyarországon. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 9.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 35–41.
- Annales de Démographie Historique*, 1996. Morbidité, mortalité, santé. Société de Démographie Historique. Paris, Éditions de l'EHESS
- Barbarits Lajos, 1929. *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.
- Benda Gyula, 1998. A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében (19. század első fele). In Cseri Miklós–S. Lackovits Emőke (szerk.) *A Balaton-Felvidék népi építészet*. Szentendre–Veszprém, 293–308.
- Benda Gyula, 1997. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 16.* 77–146. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
- Benda Gyula 1995 (közreadja) A keszthelyi uradalom. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely, 1821–1849.* Fontes Musei Ethnographiae 2. Budapest, Néprajzi Múzeum
- Benda Kálmán, 1983. Népesség és társadalom a 18–19. század fordulóján. In Mérei Gyula és Vörös Károly (szerk.) *Magyarország története 1790–1848.* Magyarország története tíz kötetben 5. Akadémia Kiadó, Budapest. 425–440.
- Blázy Árpád, 1972. A himlőoltás bevezetése Zala megyében a XIX. század első felében. *Orvostörténeti Közlemények 64–65.* füzet
- Blum, Alain – Bringé, Arnaud, 1992. Mortalité locale et générale en France: 1670–1829. In Alain Blum, Noel Bonneuil, Didier Blanchet (szerk.) *Modeles de la démographie historique*, INED, Presses Universitaires de France, Paris, 11–43.
- B. Lukács Ágnes, 1966. Az 1831–32. évi első magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinae Hungarica* 40. Kötet, 71–137.

- B. Lukács Ágnes, 1975. A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele. *Statisztikai Szemle*, 648–654.
- B. Lukács Ágnes, 1968. Adalékok az 1820-as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1965–66. Budapest, KSH Könyvtár, 241–261.
- Braudel, Fernand, 1985. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest, Gondolat
- Czigány László, 1985. Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. In *Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984–1985. Zalai Gyűjtemény* 21. Zalaegerszeg, 1985. 79–91.
- Czoch Gábor, 1997. *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. Kandidátusi disszertáció
- Csite András, 1991. *Rezi község (Zala vm.) 1790–1829 közötti népesedési viszonyainak elemzése (különös tekintettel a halálozásokra)*. Budapesti Közgazdasági Egyetem, szakdolgozat.
- Csite András, 1993. Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom. In *Zalai Gyűjtemény* 34. Gazdaságtörténeti tanulmányok, Zalaegerszeg, 77–114.
- Csite András, 1996. *Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790–1850*. Doktori disszertáció, BKE Gazdaságtörténeti Tanszék
- Dávid Zoltán, 1973. Az 1739. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*
- Dupâquier, Jacques, 1979. In Hubert Charbonneau és Andrés La Rose (szerk.) *The Great Mortalities: Methodological studies of Demographic crises in the Past*. Liège, 21–28.
- Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995. *Histoire de la population française 2. De la Renaissance á 1789*. Quadrige/Presses Universitaires de France
- Eckhart Ferenc, 1958. *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Fáy András, 1854. Magyarország bővebb ismertetése, Pest
- Faragó Tamás, 1993. Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc, 181–202.
- Faragó Tamás, 1996. Buda város népessége a XVIII-XIX. század fordulóján. (Források és módszerek). In Fazekas Csaba (szerk.) *Társadalomtörténeti tanulmányok*, *Studia Miskolcinsensia* 2./1, Miskolc, Bíbor Kiadó, 169–197.
- Faragó Tamás-Benda Gyula, 1980. Population et agriculture en Hongrie (1740–1830). Croissances, systèmes familiaux, régions, surpopulation. Kézirat.
- Fazekas Csaba, 1996. A XVIII. század végi Pest a halotti anyakönyvek tükrében. In Fazekas Csaba (szerk.) *Társadalomtörténeti tanulmányok*, *Studia Miskolcinsensia* 2./1, Miskolc, Bíbor Kiadó, 198–245.
- Gajáry István, 1998. Óbuda keresztény népessége és társadalma a XVIII. század végén (1786–1789). *Fons* V. 4. sz. 527–549.

- Gergely András (szerk.), 1998. *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Budapest, Korona Kiadó
- Goubert, Pierre, 1968. *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle.* Paris, Flammarion
- Gunst Péter, 1984. Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század–1945). *Agártörténeti Szemle*, 438–457.
- Hablicsek László, 1980. Történeti idősorok elemzése spektrálanalízissel. *Statisztikai Szemle*, 74–85.
- Hablicsek László, 1984. Az 1820-as évek népmozgalmának néhány jellemzője keresztelési és temetési adatok alapján. In *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, Budapest, KSH Könyvtár, 69–92.
- Hablicsek László, 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In *Demográfiai átmenet Magyarországon. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 9.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 43–97.
- Hajas Andrea, é.n. *Zala megye demográfiai és mortalitási adatai a XVIII-XIX. században.* Kézirat a Zala Megyei Levéltárban
- Henry, Louis – Blum, Alain, 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique.* Paris, INED
- Horváth Róbert, 1982. A gyermekhalandóság specifikus társadalmi vonatkozásai a történeti demográfiai korszakban Magyarországon. *Demográfia*, 225–256.
- J. Frater Zsuzsa, 1980. Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. *Történeti Statisztikai Füzetek 5.* Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat és Országos Levéltár
- Kaposi Zoltán, 1997. Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848. In *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* 161–241. Budapest, Aula Kiadó. Második, részben átdolgozott kiadás
- Kerecsényi Edit, 1974. Adatok Nagykanizsa egészségügyének fejlődéséhez 1690-től 1885-ig. In *A nagykanizsai kórház története*, Nagykanizsa, 1974.
- Komlos, John, 1992. *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Kováts Zoltán, 1973. A népesség. In Rác István (szerk.) *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás, 33–86.
- Benda Kálmán (szerk.) 1989. *Magyarország történeti kronológiája II.*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Marczali Henrik, 1888. *Magyarország története II. József korában. I–III.* Budapest
- Nemes Lajos, 1998. Eger város népessége és társadalma a XVIII. század végén. In *Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 15.* Eger, 131–153.

- Ördög Ferenc, 1991. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) II. Kötet.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg
- Ördög Ferenc, 1993. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) III. Kötet.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg
- Pápai Béla, 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Post, John D. , 1985. *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease in Preindustrial Europe. The Mortality Peak in the early 1740s.* Ithaca and London, Cornell University Press
- Rácz Lajos, 1995. A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. *Történelmi Szemle*, 487–507.
- Réthly Antal, 1970. *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800.* Budapest, 1970.
- Schultheisz Emil–Tardy Lajos, 1964. *A magyarországi járványok történetéből.* Budapest
- Thirring Gusztáv, 1903. *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében.* Budapest, MTA Értekezések a Társadalom Tudományok Köréből 12. kötet 10.
- Tilkovszky Lóránt, 1955. *Az 1831. évi parasztfelkelés.* Budapest
- Wellmann Imre, 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 25–80.

**DEATH AND MORTALITY IN KESZTHELY
BETWEEN 1747 AND 1849***Summary*

The paper analyses the mortality of a small town in Hungarian Transdanubia on the basis of parish registers and family reconstruction. The quality of the registration started at the end of 1746 varied greatly in the analysed period. Till the 1770s it is obvious that a large number of cases was left out and even in the early 19th century there were periods of incomplete registration.

First the paper analyses the natural movement of the population. In the 1780s and in the beginning of the 19th century there was a natural decrease, so one can assume the rise of mortality between 1782 and 1817. After 1846 for some years the number of burials was high again which rise led to the decrease of the population (the most important factors were poor crops and cholera epidemic). The seasonal fluctuation of burials shows the well known pattern of relatively high mortality in winter and in spring. Usually the rates follow this pattern in the years of high mortality too. Infant mortality shows the least seasonal fluctuation, while in the case of children the most tragic months were in spring. The mortality of the elderly people (above 60) was very high between November and April.

The paper emphasises the overriding importance of infant and child mortality. The family reconstruction allows a more exact critical analysis of the registration by studying the repetitions of the first names and the intervals between birth. Despite the changes in the general mortality conditions and the quality of registration it seems that from a thousand boys only 700–750 survived their first birthday, and in the case of the girls this ratio was 730–770 ‰. Only fifty percent of the boys (500–550) survived their fifteenth birthday, while this number in the case of girls was higher (600–620). After 1830 the mortality of those who survived the critical first year improved. The mortality of the adult population—with the exception of the demographic crisis- periods – remained stable throughout the investigated period. In the case of women the risk of dying due to the first child birth was relatively high (2%), and this risk being lower between the second and the fifth birth rose again in the case of women with five or more child births.

Finally the paper deals with the questions of demographic crisis. It criticises the recent Hungarian literature on the subject and identifies the crisis years by different methods. The frequency of such years increased during the decades of relatively bad mortality, that is in the 1780s and the late 1840s. The crises were

caused probably by the short term rise of infant mortality. Such high infant mortality periods did not last too long, only one or two months and they were due to epidemics. The considerable rise of adult mortality showing the characteristics of the demographic crises of 17th century Western Europe can be observed only between 1782–83, 1805–1806, 1830–31, 1846–49 and in 1835, and even in these years the mortality peaks cannot be compared to the crises observed in the West, e.g. in France at the end of the 17th century.

As a conclusion one can identify demographic crises in the second half of the 18th and in the beginning of the 19th centuries, but they were not so extensive as in the former centuries. In this respect Keszthely represents the experience of most of the Hungarian settlements. At the turn of the century mortality temporarily deteriorated which decline can be interpreted as a malthusian crisis or a temporary cyclical phenomenon. The author himself prefers the later opinion.

Tables:

1. *The dead aged 0–1 compared with total number of the dead (%)*
Year; Proportion of the Dead Under One Year of Age(%)
2. *Infant Mortality in Keszthely (1750–1849)*
Decade; Number of the Dead Aged 0-1; Number of Births; Number of the Dead per Thousand Births
3. *Estimated Number and Proportion of the Lost Child Dead*
Year; Number of the Lost Dead (Repetition of First Names, Interval Method); Number of the Dead Aged 0–5; Proportion of the Lost (First Name Method) Compared with Total Number of the Child Dead; Proportion of the Lost Compared with the Child Dead; Number of the Dead Aged 0–1; Proportion of the Lost (Interval Method) Compared with the Infant Dead
4. *Age Structure of the Dead 1750–1849 (%)*
Age Groups; Decades
5. *Proportion of the Child Dead between 1780–1789 and 1800–1809 (%)*
Age Groups; Years; Total Number of the Dead
6. *Mortality of Males by Age 1805–1821 (%)*
Year; Aged 0-17; Aged 18–40; Aged 40 +; Altogether
7. *Seasonal Distribution of Mortality in Crisis Years*
Year; Month

8. *Survivors by Different Age Groups per 1000 Births*
Decade; The Aged One According to Non Nominal Data; The Aged One According to Nominal Data; The Aged 5; The Aged 15; The Aged 15 (Corrected)
9. *Survivors of Non Migrant Families by Different Age Groups per 1000 Births*
Decade; The Aged One According to Nominal Data; The Aged 5; The Aged 15; The Aged 15 (Corrected)
10. *Probability of Survival (boys, girls)*
Decade; The Aged One According to Nominal Data (Boy, Girl); The Aged 5 (Boy, Girl); The Aged 15 (Boy, Girl); The Aged 15 (Corrected, Boy, Girl)
11. *Mean Age of Dying among Married Males and Females Surviving up to their 30th Birthday*
Birth Cohort; Males (Mean Age of Death, N); Females (Mean Age of Death, N)
12. *Number and Proportion of Females Died in Childbirth*
Year; Number of Mothers Died in Childbirth; Total Birth; Number of Died Mothers per 100 Births
13. *Years of High Mortality, Population Crises in Keszthely (1747–1849)*
Year; Number of the Dead; Years of High Mortality; Rise Compared with the Previous Year; Rise Compared with the Mean Value; Type of the Crisis According to the Classification of J. Dupâquier
14. *Demographic Crisis in 1805–1806. (Movement of Population by Month, I = the Mean Value of the Decade)*
Year; Month; Mortality; Mortality of the Aged 0–19; Adult Mortality; Conceptions; Marriages

Figures:

- I. *Movement of Population in Keszthely, 1749–1849 (Birth, Death)*
- II. *Age Structure of the Dead (%) (Decades, Age Groups)*
- III. *Demographic Crisis in Keszthely in 1805–1806. (Marriages, Conceptions, Adult Mortality, Child Mortality, Total Mortality)*

CSALÁD, HÁZTARTÁS ÉS TULAJDON TORNA VÁRMEGYÉBEN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN¹

POZSGAI PÉTER

Dolgozatom annak a történeti kutatásnak a részeredményein alapszik, amelynek fő célja a paraszti társadalom és gazdálkodás mikrostrukturális vizsgálata a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben Torna vármegye falvaiban és Torna mezővárosban.²

Az elemzés a különböző kvantitatív levéltári források személyi szintű, ún. nominális adatainak összekapcsolásán alapszik és a falusi-mezővárosi családok és háztartások jobbágyfelszabadítást követő szerveződésének és ciklikus átalakulási folyamatának bemutatására irányul.³ A kutatás során két „elemzési szintet” különböztetek meg: *regionális* és *lokális* vizsgálati szinteket. A regionális elemzés során egy kiemelkedő forrástípus – az 1869. évi népszámlálás háztartási lajstromainak – segítségével minden Torna megyei településre kiterjedő összehasonlító forrásfeldolgozást végzek, amelynek során néhány alapvető faktor segítségével (foglalkozás, háztartás összetétele és nagysága, állatállomány, egy főre jutó szántóterület nagysága stb.) olyan *alrégiókra* osztom a vármegye területét, amelyek a geomorfológiai-ökológiai adottságok és az ezekkel szorosan összefüggő foglalkozásszerkezeti sajátosságok alapján elkülönültek egymástól; háztartásszerkezeti jellegzetességeiket azonban az előbbi tényezőkhöz kívül az egyes települések etnikai-vallási összetétele is jelentősen befolyásolta. A viszonylag konzisztens, nominális forráscsoporton felépülő adatbázis matematikai-statisztikai elemzése alapján „kirajzolódó” alrégiókból egy-egy, az adott területet leginkább reprezentáló települést alaposabban is bemutatok: az 1857.

¹ A kutatást az OTKA F 26359 sz. támogatása, valamint az MTA és Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) közötti kutatási csereegyezmények tették lehetővé.

Külön köszönettel tartozom a Kassai Állami Területi Levéltár (ŠOBA KE) munkatársainak, különösen *Kleščinský Zsuzsannának* évek óta nyújtott kiemelkedő segítőkézségéért és *Bartók László* tornai polgármesternek az 1868. évi kataszteri térképen szereplő beltelkek és néhány esetben az épületek 1996-97. évi azonosításáért, valamint az 1868. évi kataszteri felmérés iratanyagának felkutatásáért és rendelkezésemre bocsátásáért.

² Torna mezővárosra a továbbiakban a *Torna*, ill. a *mezőváros*, míg a vármegyére *Torna vármegye*, *vármegye* ill. *régió* megjelöléseket alkalmazom. A *régió* kifejezést nem valamilyen szempont szerint összefüggő ill. kohéziós erővel bíró területi egységként, hanem pusztán a kutatás földrajzi vizsgálati területe értelemben használom, amely maga is több geomorfológiai, etnikai-kulturális és foglalkozásszerkezeti alrégióra, kistájra tagolódik.

³ Az ún. *record linkage* módszerére l. *Wrigley, E.A.–Schofield, R.S. 1973. 64–101.* A nominális adatok összekapcsolására több különböző forrás felhasználásával *Tóth Z. 1996.* és *Pozsgai P. 1996.*

évi és az 1869. évi népszámlálások fölvételi ívei,⁴ az 1850/51-es népszámlálás községi összesítései, egyházi anyakönyvek, kataszteri birtokívek és egyéb kiegészítő források bevonásával. Ezen a szinten a szűkebb értelemben vett történeti demográfiai vizsgálaton túl a lokális társadalom rétegeinek és foglalkozási-tulajdonosi státuscsoportjainak részletes, több időmetszetre kiterjedő analizisére törekszem. Itt vizsgálom a családi gazdálkodás munkaszervezeti és az öröklés-tulajdonmegosztás szokásjogi hátterét, valamint a társadalmi mobilitás lehetőségeit.

Dolgozatomban a fent leírt kutatás egy hosszmeteszét mutatom be. Az első részben – a vizsgált terület rövid bemutatása után – a legfontosabb forrásokat ismertetem, különös tekintettel az 1857. évi és az 1869. évi népszámlálások fogalomhasználatára, a foglalkozási nomenklatúra és a felvételi (háztartási) egység kérdéseire. A dolgozat második részében nyolc település 1869. évi lajstromai alapján először azt vizsgálom, hogy az egyes falvakban ill. a mezővárosban az összeírók által alkalmazott foglalkozási kategóriák mennyiben teszik lehetővé a különböző települések háztartásainak foglalkozásszerkezeti összevetését. A nyolc településből csak ötnél tüntették fel az 1869. évi lajstromokon, hogy a házban (háztartásban) együttélők milyen rokoni viszonyban voltak a háztartásfővel. A nyolcból tehát csak az említett öt település 1869. évi lajstromai adtak elegendő támpontot a háztartásszerkezet alaposabb vizsgálatához. A négy falu és Torna háztartási íveinek vizsgálatával megállapítható volt, hogy az 1869. évi népszámlálás háztartásfogalmát (lakófél) az egyes települések összeíróbiztosai különbözőképpen értelmezték a népszámlálás végrehajtásakor. Fontos kérdés tehát, hogy pusztán az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján rekonstruálhatók-e az egyes települések *háztartásai*, amelyek alapját képezhetik a települések közötti háztartásszerkezeti összehasonlításnak?

A harmadik részben több nominális forrás összekapcsolásával vizsgálom Torna mezővárosra vonatkozóan a család, háztartás, családciklus, háztartásfő-ség és a tulajdonátadás összefüggéseit.

A régió

A történeti Magyarország vármegyéi közül Torna vármegye egyike volt a legkisebb területű és népességszámú vármegyéknek. Történelme során három-

⁴ A háztartási lajstrom korabeli elnevezése *fölvételi ív* (a ném. Aufnahme-Bogen névből). Az 1857-es és az 1869-es népszámlálások felvételi íveinek eltéréseire l. a mellékletben szereplő mintákat és *Bokor G. 1896. 142.*

Dolgozatomban a december 31-i eszmei időpont alapján az *1869. évi népszámlálás* kifejezést használom az 1870. év elején végrehajtott népszámlálásra vonatkozóan. A népszámlálás megyei és járási szintű eredményeit tartalmazó publikált kötetre – a címben szereplő „1870. év elején” miatt – az *1870. évi népszámlálás* megjelöléssel hivatkozom a lábjegyzetekben. A magyar statisztikai szervezet által végrehajtott első népszámlálás megjelölésének eltérő gyakorlatára l. *Thirring L. 1983. 6.*

szor és legutóbb a 19. század utolsó negyedében (1881. LXIII. tc.) véglegesen is Abaúj megyéhez csatolták. Területét a 19. században 42 település alkotta – ez a szám azonban a közigazgatási változások hatására többször is változott. A megye központja, Torna, az egyetlen mezőváros volt a vármegyében. A vármegye az iparosok létszáma tekintetében a legelmaradottabbak közé tartozott a 19. században.⁵ Néhány falu kivételével, amelyek bányászatra és vasfeldolgozásra specializálódtak, a vármegye lakóinak többsége a korlátozott lehetőségű mezőgazdálkodás mellett többféle szezonális kiegészítő tevékenységből tartotta fenn magát.

A régió településeinek nagyobb része – a folyó- és patak völgyek kivételével – földművelés terén többnyire rossz adottságokkal rendelkezik, mert többségük a Gömör-Tornai Karsztvidéken⁶ fekszik és a karsztos, szikes talaj nem kedvez a szántóföldi termelésnek.⁷ A karszt magterületein a tagolt domborzat, a gyenge termőképességű talajok, a talajerózió, a hűvös és csapadékos éghajlat már évszázadokkal ezelőtt is a szántóföldi termelés eredményességének legfőbb akadályát jelentette, ehhez járult településföldrajzi adottságként a falvak "szűk" határa, amelyet csak rendszeres talajjavítással lehetett termőre fordítani.⁸ Az erdőgazdálkodás és a szőlőművelés (ez utóbbira nem volt mindenütt alkalmas az éghajlat) viszont régi hagyományokra tekintett vissza, mint a szántóföldi termelés és állattenyésztés után a legfontosabb jövedelemszerző tevékenységek. Ehhez a természeti adottságok kedvezőek voltak: hatalmas erdőterületek és a települések több mint felében szőlőművelésre alkalmas dombok és hegyek. Az alacsony színvonalú szántóföldi termelésen kívül kiegészítő jövedelemforrást jelentett a helyi természeti adottságok kihasználása: mész- és szénégetés, faki-termelés és fafeldolgozás, a környező hámorok és huták nyújtotta munkalehetőségek, a fuvarozás és az Alföld és a Felvidék közötti *közvetítő kereskedelem*.⁹

A régió *közvetítő zóna*-jellegét földrajzi fekvésén kívül még jobban felerősítette, hogy nem volt jelentősebb piacközpont a területén, így az itt élők gazdasági és idénymunka-kapcsolatai nagyjából a vármegye területén kívülre

⁵ Az 1869. évi népszámlálás megyei eredményei alapján Torna vármegye az iparral és kereskedelemmel foglalkozók összesített létszámarányát tekintve az 55. helyen állt (3,41%) a 78 megye, ill. törvényhatóság között.

⁶ Ma a Gömör-Tornai Karszt magyarországi része az Aggteleki-karszt, míg a szlovákiai terület a Szlovák-Karszt (Slovenský kras) nevet viseli. Az I. világháború után a megye egykori Felső járását – Hídvégárdó és Derenk kivételével – Csehszlovákiához csatolták, az Alsó járasa – Borzova és Szilice kivételével – Magyarország része maradt.

⁷ Láng S. 1955. 1–17.

⁸ Mária Terézia ún. 9 kérdőpontjaira adott válaszok (1772) és az 1828-as regnicoláris összeírás szöveges megjegyzései. OL Mikrofilmtár 4266., B 179–180.

⁹ Az Aggteleki-karszt lakóinak 18–19. századi tevékenységszerkezetéről és az Alföld északi pereme (Miskolc, Sajószentpéter, Szikszó) és a három északabbra fekvő vármegye (Abaúj, Gömör, Szepes) jelentősebb piacközpontjai (Kassa, Alsó-Mecenzéf, Jászó, Rozsnyó, Szomolnok, Stósz) közötti közvetítő kereskedelem jelentőségét egy korábbi dolgozatomban foglaltam össze. (Pozsgai P. 1994.)

irányultak.¹⁰ A már említett közvetítő kereskedelmi tevékenység elsősorban a nagy forgalmú vásárokat lebonyolító városok felé irányult (Miskolc-Rozsnyó-Kassa háromszög), amely elsősorban a módosabb, fogattal is rendelkező gazdák kiegészítő tevékenysége volt. A fuvarozás a gömöri és szepesi hutákhoz, hámorokhoz, különösen a „*Tekintetes Szomolnoki Negotiatio*”-hoz (szomolnoki kincstári részvállalat) szintén jól jövedelmezett. A földnélküli vagy töredékterhes szegényparasztság nagyon sokrétű háziipari és egyéb – főleg idényjellegű – napszámos tevékenységgel tartotta fenn magát, ezek közül az említettekén kívül a következők voltak még jelentősek: alföldi aratás, hegyaljai szőlőmunkák és az uradalmi napszám.¹¹ A falusi kézművesek leginkább helyi igényeket elégítettek ki, egyedül Tornán volt megfigyelhető bizonyos fokú differenciálódás az egyes kézművesipari ágakon belül és maga a mezőváros – noha csak egy *vegyes céh* működött itt – jelentősszámú migráns kézművesnek adott otthont. A megye szakképzett iparosainak többsége azonban megyén kívüli céhekkel tartott kapcsolatot, azokhoz kötődött, az iparúzóknak többsége pedig engedéllyel vagy anélkül dolgozó kontár volt a 19. század közepén.¹²

A kutatómunka tervezett eredményeként lehetőség nyílik a vármegye különböző természetföldrajzi adottságú területei eltérő foglalkozás- és háztartás-szerkezeti sajátosságainak bemutatására.¹³ Itt válnak megragadhatóvá a jelentős részben bányászatra és ipari tevékenységre szakosodó északi települések (jelen dolgozatban *Dernő /Drnava/* képviseli ezt a csoportot)¹⁴, a szemtermelés mellett gyümölcs- és szőlőtermelésre specializálódó falvak (*Körtvélyes /Hrušov/, Szőlősardó*), a Bódva-mentén elsősorban földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó falvak és a mezőváros (*Bódvaszilás, Perkupa, Bódvarákó, Torna /Turňa n. Bodvou/*)¹⁵ és a hátrányosabb földfelszín- és talajadottságokkal rendelkező települések, amelyeknél az ipari tevékenység nem volt jelentős, így a sokoldalú mezőgazdálkodás mellett is többféle kiegészítő tevékenység volt a jellemző (*Szádelő*). A dolgozatban szereplő nyolc települést nem statisztikai

¹⁰ *Bácskai V.–Nagy L. 1984. 354.* Torna nem annyira piacközponti funkciói miatt vált megyeszékhellyé, mint inkább közigazgatási szerepköre miatt.

¹¹ A vármegye újkori történetének jelentős nagybirtokos családjai voltak az Andrásyok, az Eszterházyok, a Keglevichok, a Csákyok és a Gyulayok. A tornai települések 1848 előtt négy nagyobb uradalomhoz tartoztak: a krasznahorkai Andrásy-uradalomhoz, a szádvári Eszterházy-uradalomhoz, a tornai Keglevich-uradalomhoz és a szendrői Csáky-uradalomhoz. Ezek az uradalmak a 19. század második felében is a vármegye gazdasági életének fő szereplői maradtak és a régió népességének foglalkoztatásában is nagyon jelentős szerepet játszottak.

¹² A Torna mezővárosi *iparúzókre* vonatkozóan l. *Pozsgai P. 1996.*

¹³ A természetföldrajzi tényezők meghatározó jelentőségét a gazdálkodás formáira, ill. a család- és háztartásszerkezetre vonatkozóan l. *Löfgren, O. 1976. 100–115.* és *Mitterauer, M. 1992. 139–159.*

¹⁴ Dernőn az Andrásy-családnak volt vasgyára, Lucskán pedig a Keglevicheknek voltak jelentősebb vashámorai. l. *Heckenast G., 1991. 223–227* és *237.* E települések többségét más falvakkal együtt (Barka, Borzova, Dernő, Hárskút, Kovácsvágás, Lucska, Szilice) az 1881. évi LXIV. tc. alapján Gömör megyéhez csatolták.

¹⁵ A továbbiakban Bódvaszilás és Bódvarákó régebbi nevét használom az egyszerűség kedvéért (Szilas, ill. Rákó).

eljárással választottam ki, sokkal inkább módszertani szempontok vezéreltek: az adatbázis megtervezése és tesztelése, a háztartástípusok és a foglalkozási nomenklátúra kódolása, az adatbázis¹⁶ használata, az egyes fogalmak és kategóriák tartalmi azonosságának a megállapítása a különböző települések és összeírók esetében. A hét falu és Torna mezőváros tehát nem reprezentálja statisztikai értelemben az említett és a még lehetséges al régió-típusokat, de miután a megye népességének több mint egynegyedét alkották 1869-ben, így e nyolc település alkalmas arra, hogy a népszámlálási lajstromok feldolgozásának menetét rajtuk keresztül mutathassam be. A mintában szereplő települések vizsgálatával megállapítható a népszámlálási lajstromok megbízhatósága és a használt fogalmak konzisztenciája is.¹⁷

A források

A történeti Torna vármegyére vonatkozó levéltári források közül kiemelkedő jelentőségűek az 1857. évi „osztrák” és az 1869. évi első hivatalos magyar népszámlálás házankénti gyűjtőlajstromai¹⁸, az egy házban élők név szerinti felsorolásával, nemük, születési évük, vallásfelekezetük, családi állapotuk, foglalkozásuk és a jelen- ill. távollevő népesség feltüntetésével. Az 1869-es népszámlálás végrehajtásakor a fentiek mellett feltüntették még a születési helyet, az írni-olvasni tudás fokát, a ház és a gazdasági épület helységeinek számát és megnevezését, valamint a házhoz ill. a háztartásokhoz tartozó állatállományt. Az 1850/51-es népszámlálás *bejelentési ívei* nincsenek meg, de a településekről fennmaradtak az ún. *helységi áttekintések*, amelyekben minden ház és azon belül minden *lakófél* („Wohnpartei”) külön szám szerint szerepel. A *háztartásfőket* (tkp. „lakófélfő”) itt csak a minden településhez mellékelt *helységi marhaszám táblája* („Viehstands-Tabelle vom Jahre 1850”) ill. egyéb pótlólagos források alapján lehet azonosítani. Az 1850. évi *helységi áttekintésekben* a foglalkozás az egyedüli kategória, amely a *bejelentési ív* alapján nem kapott helyet a házakat és lakófeleket kimutató összesítő íven, itt tehát kiegészítő források alkalmazása szükséges (lásd az V. és VI. sz. mellékleteket).

Az 1857. évi népszámlálás esetén a *fölvételi ívekben* a foglalkozási besorolásra egy 18 rovatból álló „foglalkozási nomenklátúra” készült (lásd IV. sz. mellékletet), amely nem alkalmas a pontos foglalkozásszerkezet feltárására.

¹⁶ Az adatbázis megtervezéséhez nyújtott észrevételeiért Heinrich Bergernek (Universität Wien), Norbert Winnigenek (MPI Göttingen) és különösen Heilig Balázsnak tartozom köszönettel. Az adatrögzítést Heilig Balázssal közösen végeztem, segítségéért itt szeretnék köszönetet mondani.

¹⁷ A történeti népszámlálások megbízhatóságának vizsgálata, a lajstromok forráskritikai elemzése különösen Angliában tekinthet vissza nagyobb múltra. L. pl. Drake, M. 1972., Higgs, E. 1995., Armstrong, W.A. 1978.

¹⁸ ŠOBA KE, ATŽ Sčitanie Eudu v r. 1857, ill. ŠOBA KE, TŽ II. Sčitanie Eudu v r. 1869. (193. lt. sz.).

Egy az 1857. évi népszámlálás előírásaival kapcsolatos magyarázó emlékirat szerint “a felosztásnak egyáltalán nem az a célja, hogy minden egyes rovat tartalmazza a maga abszolút számát. [...] A népszámlálásnak jelen esetben más feladata van, mégpedig relatív számok elérését óhajtja, vagy más kifejezéssel, csak azt akarja ábrázolni, hogy hogyan oszlik meg a lakosság foglalkozás, ipar, más megélhetési lehetőség szempontjából. Ennek a *felosztásnak sajátossága, hogy ott, ahol egy személy több foglalkozási ágba sorolható, vagy többféle jövedelmi ágból fakad megélhetési forrása, csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág, vagy jövedelmi forrás szerint lehet besorolni.*” [Kiemelés – most és a továbbiakban tőlem – P. P.]¹⁹ A „csak a leginkább figyelembe vehető foglalkozási ág, vagy jövedelmi forrás” szerinti besorolás természetesen tág értelmezési lehetőségeket adott a különböző felkészültségű összeíróknak, még akkor is, ha a besorolásra vonatkozóan egyértelműbben rendelkezett a népszámlálási utasítás. Torna mezőváros iparúzóinak több nominális forrás segítségével történő azonosítása után az 1857. évi népszámlálás foglalkozási nomenklatúrájáról és a háztartásfők foglalkozási besorolásairól megállapítható volt, hogy a feudális összeírások rendies szemlélete nyilvánult meg az 1857. évi népszámlálás foglalkozási kategóriáiban²⁰, ahol a tulajdonosi státus volt az elsődlegesen meghatározó besorolási elv, amely közvetlen rokonságot mutat a feudális-kori adóösszeírások kategóriarendszerével: a colonus (jobbágy) most a *földbirtokos*; az inquilinus (házas zsellér) a *ház- és járadékbirtokos*; míg a subinquilinus (házatlan zsellér) csoport a *napszámos* foglalkozási rovatba sorolva jelent meg.²¹ Torna mezőváros 1857. évi népszámlálásának fölvételi ívei alapján a valós foglalkozásszerkezet tehát nem állapítható meg. A tulajdonosi státus (ill. annak hiánya) elsődlegessége (földbirtokos, ház- és járadékbirtokos, napszámos zsellér) és a nem tulajdonosi státuson alapuló foglalkozási csoportok (iparúzó, kereskedő) másodlagossága és esetenkénti keveredésük volt kimutatható Tornán a különböző foglalkozási csoportok besorolásának elemzésekor.

Már Keleti Károly felvetette, hogy az 1857. és 1869. évi népszámlálások országos eredményeit tekintve az egyes korabeli “foglalkozási kategóriák” *tartalmának* azonossága megkérdőjelezhető.²² Példaként említem meg a Keleti által felsoroltakból a legkirívóbb, sokatmondó számbeli eltéréseket: a *ház- és járadékbirtokosok* száma az 1857. évi 171 273 főről 1870-re kevesebb, mint felére, 80 680 főre “csökkent”, a *napszámosok* száma 764 245-ről 1 369 312-re, majdnem “kétszeresére nőtt”, a *másféle szolgák* kategóriájába soroltak száma 376 919-ről 1 143 075-re változott, ami több mint háromszoros növekedést

¹⁹ Dányi D. 1993. 135.

²⁰ Pozsgai P. 1996., Tóth Z. 1987. 78. A foglalkozási statisztika fejlődésére és a népszámlálások foglalkozási csoportjainak összehasonlító vizsgálatára l. Tóth Z. 1986. 407–419. és 1987. 62–85.

²¹ A földbirtokos (Landbesitzer) csoportba került a kisbirtokos parasztság és a közép- és nagybirtokos nemesség is. A birtok nagyságáról egyik népszámlálás sem közölt adatokat, így az összesítő ívekből már nem lehetett a földbirtokosokat birtoknagyság alapján csoportosítani.

²² 1870. évi népszámlálás, 257.

jelentene stb. A földműveléssel és iparúzással foglalkozók arányainak “túlzott mértékű növekedése” mögött is a két népszámlálás különböző célkitűzései és az egyes foglalkozási kategóriák tartalmi eltérései állhatnak. Torna mezőváros iparosainak és háztartásaiknak vizsgálatakor kimutatható volt – három időmet-szet összehasonlításával, ill. kiegészítő források bevonásával –, hogy a mezővárosi önálló kézművesek több mint fele ház- és járadékbirtokosként, egy kisebb hányada pedig földbirtokosként szerepelt az 1857. évi népszámlálás *fölvételi ívein*, és csak mintegy harmadát írták össze valóban iparosként. Az 1857. évi népszámlálás lajstromainak fenti fogyatékoságai az 1869. évi lajstromokkal és az egyházi anyakönyvekkel összevetve helyesbíthetők. Az 1857. évi és az 1869. évi népszámlálási lajstromok történeti demográfiai és társadalomtörténeti célú együttes alkalmazásával részben az 1869. évi népszámlálás adatfelvételi hiányosságai is korrigálhatók. Így az 1857. évi fölvételi íveken a foglalkozási besorolás szempontjából sokkal megbízhatóbb 1869. évi népszámlálási lajstromokkal (ahol a háztartásfő ill. az egyes önálló családtagok neve mellett többnyire szerepel *hivatásának és foglalkozási viszonyának* megnevezése I. I. sz. melléklet) történő összevetése és anyakönyvi adatokkal való korrekciója után a két népszámlálás lajstromai jelenthetik az összehasonlító kutatás gerincét. Ezért a következőkben azt próbálom bemutatni, hogyan lehetséges a két népszámlálás lajstromainak összevetése, és milyen lehetőségek vannak az adatok kontrollvizsgálatára.

A lakófél fogalma és használata

A két népszámlálás szerkezeti összehasonlításához az egyes foglalkozási csoportok tartalmi összevetésén kívül alapvető fontosságú a *háztartás* fogalmának tisztázása. A 19. század közepén, az osztrák abszolutizmus célkitűzéseinek megfelelően végrehajtott népszámlálások (1850/51, 1857) még mindig sok rokonságot mutatnak a korábbi feudális összeírásokkal, de nagy előnyük, hogy a népességet házankénti gyűjtőlajstromokon írták össze, és e lajstromok néhány vármegye településeire vonatkozóan fennmaradtak. E két népszámlálás azonban még elsősorban katonai szempontból volt fontos az osztrák államigazgatás számára, így a katonai utánpótlás biztosítása miatt a férfi népesség részletezése az összeíróívek szerkezetében jelentős hangsúlyeltolódáshoz vezetett. Az említett népszámlálások célkitűzéseiből az is kitűnik, hogy nem törekedtek a pontos foglalkozási viszonyok feltárására.²³

E két, az osztrák közigazgatási szervek által végrehajtott népszámlálás vezette be a *lakófél* fogalmát (Wohnpartei), amely nem kapcsolható a korábbi népességösszeírások *familia* fogalmához, amely az egy fedél alatt élők – és egy

²³ Az 1857. évi népszámlálás bevezetésében (V.) olvasható: "Es handelt sich hierbei nicht um die absolute Genauigkeit in Betreff der Eintheilung der Bevölkerung nach den Nahrungszeigen."

asztalnál étkezők – közösségét jelentette.²⁴ A "lakófél" mint népszámlálási felvételi egység tartalmára nézve az 1850. évi népszámlálás „Hivatalos Utasítása” ad némi támpontot, amely így rendelkezik az összeírt népesség tagolására vonatkozóan: „Egy különös fölvételi ívet kapnak a népszámlálásnál: a) minden házasságban élő gyermekével együtt, vagy ha nincsenek azok nélkül; b) fi- vagy nőözvegy, ha gyermeke van; c) azon nőtlen vagy hajadon és özvegy *gyermektelen* személyek, kik cselédet tartanak, és magokban laknak vagy saját vagyon, hivatal- vagy keresetből élnek.”²⁵ [Kiemelés az eredeti utasítás szerint.] A lakófél (Wohnpartei) fogalma tehát ebből az utasításból következően a nukleáris családok elkülönítését célozta.

Ez a fogalom az 1857. évi népszámlálásnak is alapegysége maradt, de használatában – a tornai és a szőlősardói összeírói gyakorlat elemzése alapján – jelentősen eltért az 1850. évitől. Ekkor a gyakorlatban már nem érvényesült a nukleáris családok, az együttélő rokon családmagok merev elválasztásának a szabálya, hanem a tulajdoni státus szerinti elkülönítés érvényesült a *lakófél-háztartásokra* vonatkozóan. A „házbirtokos” szülő és házas gyermeke többnyire ugyanabban a lakófélben szerepel a lajstromokon. A fiatal pár házon belüli feltételezhető térbeli elkülönülését Tornán éppen ezért nem elválasztóvonallal vagy másik felvételi ív kitöltésével jelölték, hanem a szülőkhöz (és nőtlen, ill. hajadon testvéreikhez képest) néhány sorral lejjebb írták össze őket. (Lásd IV. sz. mellékletet.) Az egy házban lakó házas testvérek azonban szinte kivétel nélkül önálló „házbirtokosok” voltak, akiknek családjait külön lakófél-háztartásokként tüntették fel a lajstromon.

A lakófél-fogalom formálisan használatban maradt az első, már a magyar statisztikai szervezet által előkészített és végrehajtott 1869-es népszámlálás idején is.²⁶ Ennek az átvételnek egyik oka lehetett, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia két felében azonos időpontban végrehajtott két népszámlálás összehasonlíthatóságát tartották szem előtt. A magyar népszámlálás utasítása sem tisztázta pontosan, hogy mit is kell lakófél alatt érteni, s ez különösen azokban az estekben jelent gondot, amikor az egyes összeírók az egy házban együttélő rokoni csoportokat választották szét „lakófelekre”. Az eddigi vizsgálatok alapján megállapítható, hogy nagyon különbözőképpen értelmezték ezt a „felvételi egységet” (Aufnahme-Einheit). Egyes falvaknál a valóságos viszonyokat tükrözte a háztartások elkülönítése, míg máshol ez a szétválasztás nem mondható sem megalapozottnak, sem következetesnek – azaz nem vette figyelembe a valós tulajdoni, rokoni és fogyasztási-termelési viszonyokat.

²⁴ A II. József által elrendelt népszámlálási utasítás *Familia* fogalmára l. *Thirring G. 1938. 150–151.*

²⁵ Közli *Dányi D. 1993. 92–93.*

²⁶ A „lakófél” kérdésére l. még *Ficker, A. 1870. 78.* és *Faragó T. 1989. 439.*

*Az 1857. és az 1869. évi népszámlálások háztartási lajstromainak összehasonlíthatóságáról*²⁷

Az említett két népszámlálás tehát – a későbbi népszámlálásoktól eltérően – az említett lakófél-háztartásokat tekintette a számlálás alapegységének, nem az egyént. A modern társadalomtörténeti kutatások számára ez nem lebecsülhető előnyököt is jelent a család- és háztartásszerkezeti vizsgálatokra nézve, hisz a háztartási lajstromon szereplő személyek általában könnyen áttekinthetők rokoni viszonyuk, életkoruk, családi állapotuk, a családhoz tartozó gyermekek száma stb. alapján. Az 1869-es népszámlálás főlvételi ívein a háztartásban együttélő családtagokon és rokonokon kívül mindazok szerepelnek, akik a népszámlálás időpontjában, mint “nem családtagok” a háznéphez²⁸ tartoztak. Az egyik alapvető különbség a két népszámlálás között a jelenlevő (tényleges) és a honos (jogi) népesség számbavételének a kérdése. 1857-ben a “helybeli illetőségűek” számbavételére törekedtek. 1869-ben viszont a ténylegesen jelenlevő népességet vették alapul a számláláskor, de feltüntették azt is, hogy helybeli vagy idegen-e az adott személy (legalábbis ezt célozta a népszámlálási utasítás); 1857-ben viszont a honos népességről mutatták ki, hogy az illető jelen volt, avagy távol a népszámlálás időpontjában. Ez a “fordított logika” korrigálható és a két népszámlálás felvételi íveinek összehasonlító elemzésével “közös nevezőre” (jelenlevő népesség) hozható. 1857-ben az iparos legények (segédek) és az inasok (tanulók, tanoncok), szolgák, szolgálók, napszámosok és egyéb jelenlevő “nem helybéli” kimutatása mind – a lajstromtól elkülönítve – a “helységi idegenek táblájában” történt. A házsámok és a “lakófelek” sorszámai alapján azonban ők is besorolhatók a megfelelő háztartásokhoz. A családok és velük élő rokonaik így kiegészíthetők a “nem családtagok” csoportjával. (Az 1857-es népszámlálás háztartási ívein mindig pontosan meghatározták a rokonok háztartásfőhöz fűződő viszonyát, míg ugyanez már nem mondható el az 1869. évi lajstromokról: itt egyes számlálóbiztosok feltüntették a rokonsági

²⁷ E két népszámlálás lajstromainak vizsgálata annál is inkább indokolt, mert a szórványos előfordulásokon túl, sok helyen nagyobb területi-közigazgatási egységekre is fennmaradtak a háztartási gyűjtő-lajstromok. A Hajnal István Kör “1869-es Műhelye” tagjainak munkamegosztásából következően a szlovákiai levéltárak anyagának feltárását végzem. Eddig három felvidéki megye településeinek – az önálló törvényhatósággal rendelkező városok kivételével – háztartási lajstromait sikerült megtalálnom (Zólyom, Szepes, Torna), további egy megye településeinek pedig a községi összesítéseit. A magyarországi levéltárakhoz intézett felhívásra is több helyről pozitív választ kapott a “Műhely”: több megyei és települési szintű népszámlálási adatfelvétel meglétéről tudósítottak. (A tudakozódás eredményeit hamarosan közreadjuk.)

²⁸ A „házközösség” kifejezés hagyományosan a délszláv nagycsaládokra való alkalmazása miatt (pl. *Tárkány Szűcs E. 1981. 445.*) a „háznép” fogalommal jelölöm mindazokat a vérségi és affinális rokon, valamint nem rokon személyeket, akik egy adott időpontban a házhoz, mint háztartási egységhez tartoztak.

viszonyt, míg mások nem, vagy csak elvétve.) Ez átvezet ahhoz a kérdéshez, hogy vajon kit tekintettek 1857-ben idegennek, és kit helybelinek. Az összeíró biztosok által kötelezően betartandó császári rendelet szerint mindenki honosnak volt tekintendő, akiről a felvételi ív szerkesztésekor „valamely más községhez tartozása be nem bizonyíthatik”. Az 1869. évi népszámlálás végrehajtásánál *helybelinek* tekintették azt, aki legalább egy év óta állandóan helyben lakott, és „más községbe való illetékességét a számlálás alkalmával ki nem mutathatja”. Az 1857. évi népszámlálás „hagyatéka” még tetten érhető, de új elemként már megjelent a letelepedés, a huzamosabb helyben lakás időtartamának beszámítása. A két népszámlálás eredményeinek makroszintű összehasonlítása a honosság, a jelen- és távollét időtartama tekintetében csak nagyon korlátozott szinten valósítható meg.²⁹

További forráskritikai célú kutatásokat igényel, hogy az összeírók milyen szabadon értelmezték az egyes népszámlálási előírásokat, milyen műveltséggel rendelkeztek, és ez milyen különbségeket eredményezett az egyes vármegyei összeíró-körzetek adatszolgáltatási színvonalában.

A lajstromos népszámlálás már említett előnyei mellett bizonyos fokú hátrányt jelent, hogy az ilyen típusú számlálások esetén jelentős súlyponteltolódás figyelhető meg a lajstromon belül a háztartásfő javára. A háztartásban jelenlévő 14 éven aluli gyermekekről, ill. a nőkről, iskoláztatásukra és foglalkozásukra vonatkozóan csak sematikusabb információt közölnek. A keresők és eltartottak, önálló keresők és segítő családtagok számának megállapítása nehézkes, bár többségében nyilvánvalóan kitűnik a lajstromokból. Ebben a tekintetben különösen az 1857. évi népszámlálás „fölvételi ívei” adnak sematikus tájékoztatást, mert a „férfi személyek 14 éven felül” és a „nők és gyermekek” csak egy-egy összefoglaló rovatot kaptak a foglalkozási nomenklatúra végén.

Az 1869. évi népszámlálás lajstromai nem adnak felvilágosítást a tulajdonviszonyokra, 1857-ben viszont a házbirtokosok személyét is feltüntették, ami a ház- és lakásstatisztikai vizsgálatok fontos feltétele (a ház beosztását itt azonban nem ismertették). Az állatállományt 1857-ben külön táblában foglalták össze, ahol azonban elkülönítették az állatokat „lakófelek” szerint, míg 1869-ben sokszor csak pótlólagos források segítségével lehet megállapítani a háztulajdonosok személyét. A két népszámlálás nominális összevetésének hozadéka már az eddigiek alapján is jól felmérhető.

Az 1857. és 1869. évi népszámlálások házankénti adatfelvételi ívei a mai Magyarország területén csak nagyon ritkán lelhetők fel, mert az első világháborút követően nagyjából kiselejtezték azokat. Ritka szerencsének mondható, hogy Torna vármegyére mindkét népszámlálás eredeti háztartási adatfelvételi ívei fennmaradtak. Bár e forráscsoportot is „történeti forrásként” kell kezelni, azaz felhasználhatóságát csak a kellő forráskritikai elemzés után lehet körülha-

²⁹ 1870. évi népszámlálás, 2. A két népszámlálás eredményeinek összevethetőségére, ill. annak nehézségeire a *honosság* tekintetében l. még Keleti K. elemzését: 1870. évi népszámlálás, 74.

tárolni, mégis a korabeli források közül az egyedüliek, amelyek a népesség egészét felölelik, és nem pusztán gazdasági vagy katonai (bár ez utóbbi szempont az 1850. és az 1857. évi népszámlálásoknak még meghatározó tényezője volt) célú felmérés alapjául szolgáltak. Különös jelentőségük e népszámlálási adatoknak, hogy segítségével tanulmányozhatók egy magyarországi régió iparosodás előtti demográfiai, foglalkozásszerkezeti, életmód- és műveltségbeli viszonyai. E forráscsoportok lehetőségeinek kiaknázása, néhány települési szintű elemzéstől eltekintve még nem történt meg.³⁰

A regionális összehasonlító vizsgálat lehetőségei és korlátai az 1869. évi népszámlálási lajstromok alapján

A) Foglalkozási szerkezet

A vizsgált nyolc település valós foglalkozásszerkezeti arányainak megállapítása és a települések közötti összevetés az 1869. évi lajstromok eredeti bejegyzései alapján több nehézségbe ütközik. Az összeírók által a lajstromokra bejegyzett foglalkozási elnevezéseket alapul véve nem állapíthatóak meg egyenesen, hogy kik a keresők és az eltartottak, mert sok esetben csak a háztartásfő foglalkozása van feltüntetve (l. pl. Dernő, Rákó, Szádelő), a háztartásban jelenlévő felnőtt családtagoknál gyakran nem található foglalkozási megnevezés, vagy a háztartásfő foglalkozásával való azonosságra utalóan csak „dto” [dettó] áll a megfelelő rovatban. A foglalkozási bejegyzések alapján nehéz meghatározni a segítő családtagok körét is. A háztartásfőével azonos foglalkozás nem bizonyítja kielégítően, hogy a családban jelenlévő felnőttek a családi gazdaságban tevékenykedtek. Ez különösen a napszámosként összeírt rétegnél mutathat jelentős eltéréseket, hisz ebben az esetben nem mindegy, hogy földdel is rendelkeztek-e a házon kívül vagy csak a házat bírták, vagy esetleg még azt sem. A birtokos parasztságnál („földműves”, „földész”, „gazda” stb.) a háznál jelenlévő földművesként összeírt felnőtt – nőtlen és házas – utódok nagyobb valószínűséggel tekinthetők a családi gazdaság segédmunkaerejének, mint a nagyon sokrétű tevékenységet jelölő napszámosság esetében, akiknél – még ha kisebb részben rendelkeztek is kis földdel és néhány marhával – a napszámba járás meghatározó tevékenységforma és jövedelemforrás lehetett.

³⁰ Török Katalin tanulmányában az 1857-es népszámlálás házankénti lajstromait felhasználva elemezte a baskói paraszti gazdaságokat és háztartást (*Török K. 1981.*), Tóth Zoltán bodrogközi kutatásai során a lukai társadalom elemzéséhez használta fel az 1869-es népszámlálás részletes adatait (*Tóth Z. 1996. 9–22.*), a Debrecen belvárosára fennmaradt 1869-es népszámlálási anyagot a debreceni várostörténeti kutatócsoport Mazsu János vezetésével számítógépre vitte, és a feldolgozásra előkészítette; legutóbb pedig Kiskunhalas monografikus történeti kutatása során használták a népszámlálások községi összesítő íveit.

Nehezíti a feldolgozást, hogy az összeírók különbözőképpen értelmezték a „háztartást”: néhol a többcsaládos együttélés valós tulajdoni és gazdálkodási viszonyainak megfelelően választották el a *lakófeleket* egymástól (pl. Szőlősardó), máshol viszont az egy fedél alatt élő rokon családmagokat, sokszor akkor is elválasztották egymástól különálló *lakófél-háztartásokra*, amikor a birtoklás és gazdálkodás nem különült el a családok között. Több esetben nem lehet az összeíró által háztartásfőnek tekintett (a lajstromban első helyen szereplő, ill. a lakófeleket elválasztó vonalak után az első sorban összeírt) személy foglalkozását az egész háztartásra vonatkoztatni. Ez különösen azokra az özvegyasszonyokra vonatkozik, akiket ugyan az első helyen írtak össze, de foglalkozásként már azt tüntették fel, hogy „fia tartja”, „veje tartja” vagy „kegyelemből él”. Ezekben az esetekben nyilván nem lehet eltekinteni attól, hogy a háztartás élén egy özvegyasszony állt – bár *háztartásfőisége* némelykor megkérdőjelezhető –, de „hivatását” vagy „foglalkozási viszonyát” mégsem lehet a háztartásban vele együttélőkre vonatkoztatni. Többségében azonban az özvegyasszony-háztartásfők elhunyt férjük foglalkozási státusát „vitték tovább”.

Néhány további probléma

– A ház és a föld tulajdoni viszonyainak megállapításához az 1869. évi népszámlálás lajstromai csak kivételesen nyújtanak támpontot, így nem állapítható meg pusztán a lajstromok alapján, hogy a tulajdonos és a háztartásfő személye mindig egybeesik-e.

– Előfordult néhányszor, hogy nem rokon családmagok és családok tagolódtak be a háztartásba, és ezek férfi családfeleinek foglalkozása esetenként eltért az első sorban feltüntetett háztartásfőétől.

– A háztartásfő foglalkozásán kívül viszont az összeírók nem egységesen tüntették fel, ill. hagyták el a segítő családtagok, felnőtt keresők foglalkozását, és ez jelentősen megnehezíti az érdemi foglalkozásszerkezeti összehasonlítást.

Az 1. táblázatban a vizsgált nyolc település összeírt és jelenlevő (tényleges) népessége, illetve a lakófél-háztartásfők nemek közötti megoszlása mellett a 14 éves és annál idősebb népesség nemek szerinti megoszlását és közülük a „hivatással” és/vagy „foglalkozási viszonyal” összeírtakat tüntettem fel.

1. A vizsgált települések népessége, illetve a 14 éven felüliek részletezése nemek közötti megoszlásuk és foglalkozási viszonyuk feltüntetése alapján, 1869

Települések	Nyolc település népessége					14 éves és idősebb					
	összeírt	jelenlévő	lakófél-háztartásfő			az összes népességen belül			ebből foglalkozási bejegyzéssel összeírt		
			férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Torna	1468	1417	256	66	322	430	509	939	414	436	850
Dernő	824	816	119	13	132	255	237	492	178	42	220
Szőlősardó	447	445	72	16	88	151	153	304	150	153	303
Perkupa	892	871	135	33	168	265	295	560	265	294	559
Rákó	414	414	90	11	101	152	141	293	148	10	158
Szilás	1006	986	175	52	227	296	309	605	294	302	596
Körtvélyes	472	466	83	15	98	153	161	314	145	147	292
Szádéló	323	315	54	9	63	96	103	199	91	36	127
Összesen	5846	5730	984	215	1199	1798	1908	3706	1685	1420	3105

Bár a népszámlálási utasítás szerint csak a 14 éven aluliaknál maradhatott volna e két rovat kitöltetlenül, ebben a tekintetben is az előírások és a végrehajtás közötti jelentős eltérések láthatók a táblázatból.³¹ Elsősorban a települések eltérő összeírási színvonala a szembeötlő. Amíg Perkupán, Szilason és Szőlősardón tulajdonképpen 100 százalékosnak tekinthetjük a „hivatása vagy foglalkozási viszonya” rovatok kitöltését (bár a háztartásfő felesége és a női segítő családtagok neve mellett Szilason és Szőlősardón is csak a „hivatása” oszlopot (l. a 3. táblázatot) töltötték ki) – és ez Tornán és Körtvélyesen is meghaladta a 90 százalékot –, addig Dernőn (45%), Rákón (54%) és Szádélón (64%) csak jóval kisebb mértékben töltötték ki e rovatokat.³² A nemek közötti aránytalanságok mértékét szemügyre véve jól látható – Szőlősardó kivételével – a női foglalkozási bejegyzések relatíve kisebb aránya a hasonló korú férfi népességhez képest. A 14 éven felüli férfiaknál csak a dernői lajstromokon

³¹ A népszámlálás ide vonatkozó utasítását lásd: *1870. évi népszámlálás, 10.* Az „Oktatás a felvételi ívek betöltéséhez ...” 10. pontja alatt.

³² Az összeírt népesség alatt értem mindazokat, akiknek a neve a lajstromban szerepelt függetlenül attól, hogy jelen volt-e vagy távol. A jelenlévő népesség száma, ha többnyire nem is jelentősen, de eltér a KSH által publikált eredményektől, amelyek a KSH 1900. évi népszámlálási kötetében a következők voltak 1869-re vonatkoztatva (a zárójelben az 1900. évi népszámlálás adata áll, majd utána szerepel, hogy ez felfelé vagy lefelé tér-e el a tényleges népességtől): Torna (1469) +52; Dernő (820) +4; Szőlősardó (443) -2; Perkupa (869) -2; Rákó (414) 0; Szilás (1006) +20; Körtvélyes (470) +4; Szádéló (317) +2. Az eltérések egyedül Torna és Szilás esetében mondhatók jelentősnek. Az utóbbinál az összeírt népességgel megegyezik az összeíró által ténylegesnek tekintett népességszám, amely téves értelmezés következménye is lehet. Ugyanitt legalább 12 olyan „idegent” is összeírtak, akik a lajstromok tanúsága szerint távol voltak. A tornai összeírónak is gondjai voltak a „honos” és a „jelenlévő tényleges” népesség megkülönböztetésével. A publikált tényleges népesség itt is csaknem a teljes összeírt népesség összegével egyenlő. Elgondolkodtató az is, hogy Rákón pl. nem volt távollévő helybeli, csak jelenlévő idegen.

tapasztható a foglalkozási bejegyzések alulreprezentáltsága (70%), a többi hét település esetében azok mindenütt elérik, ill. öt esetben meg is haladják a 95 százalékot. Kirívóan alacsony arányban írták össze Rákó (7%), Dernő (18%) és Szádelő (35%) 14 éven felüli női népességének foglalkozását.

A 2. táblázatban az összes foglalkozási bejegyzést vettem össze a valós foglalkozási megnevezésekkel (*tényleges foglalkozás*). Ez utóbbiak köréből kizártam a rokonsági megjelöléseket („neje”, „leánya” stb.), a „fia tartja”, „veje tartja”³³ és egyéb, nem foglalkozásnak minősülő bejegyzéseket. A *dettó*-t, ugyanakkor teljes értékű foglalkozási megnevezésnek tekintettem, amikor az egy ténylegesen kereső foglalkozásra utalt. Figyelembe kell azonban venni a „deto” [dettó] használatánál – amelyet a minta településeiben érdekes módon többnyire csak a foglalkozásra vonatkozóan használtak az összeírók –, hogy annak természetesen más volt a *tartalma* a különböző nemű és életkorú családtagoknál (pl. egy földműves felesége és 18 év alatti fia esetén ez jelenthette azt a gazdasszonyt, aki alkalmanként a mezei munkákban is segített és fiát, akire leginkább a segítő családtag elnevezés illene).

2. A vizsgált települések népességének foglalkozási viszonya a lajstromokon szereplő bejegyzések alapján, 1869

Települések	Lakófél-háztartásfők						18 éves és idősebb (nem háztartásfő)					
	„hivatással” és/vagy „foglalkozási viszonyal”			ebből tényleges foglalkozással			„hivatással” és/vagy „foglalkozási viszonyal”			ebből tényleges foglalkozással		
	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Torna	256	66	322	253	59	312	128	325	453	127	191	318
Dernő	119	11	130	118	11	129	60	26	86	56	22	78
Szólószárd	72	16	88	71	15	86	59	117	176	59	116	175
Perkupa	135	33	168	135	33	168	105	223	328	104	217	321
Rákó	89	6	95	89	6	95	49	2	51	49	2	51
Szilás	175	52	227	175	49	224	96	224	320	71	12	83
Körtvélyes	83	15	98	83	11	94	56	125	181	55	123	178
Szádelő	54	9	63	54	8	62	27	25	52	27	24	51
Összesen	983	208	1191	978	192	1170	580	1067	1647	548	707	1255

A táblázatból látható, hogy a háztartásfőket túlnyomórészt *tényleges* foglalkozással írták össze (ez a nő háztartásfők esetén is 92,3%). A 18 éves és idősebb – nem háztartásfő – férfi és női népesség között azonban már nagyon lé-

³³ A háztartásfőként (első sorszám alatt) összeírt, de foglalkozással nem rendelkező özvegyasszonyok - akár az szerepel, hogy *fia tartja*, akár üresen van hagyva - sajátos problémát jelentenek a népszámlálási adatok feldolgozásánál és a foglalkozási kódolásnál. A háztartásban szereplő felnőtt kereső(k) vagy volt férjük foglalkozása alapján azonban többnyire valószínűsíthető lehet a megélhetési forrásukat még akkor is, ha nem szerepel semmi nevük mellett a foglalkozásra vonatkozó oszlopokban. Erre lásd még Tillot, P.M. 1972. 122.

nyegesek az eltérések.³⁴ Amíg a férfiaknál (Szilas kivételével) szinte kivétel nélkül tényleges foglalkozást tüntettek fel, a nőknél azonban ugyanez már csak három településre (Körtvélyes, Perkupa, Szőlősardó) vonatkozóan mondható el. Dernőn, Rákón és Szádelőn sok esetben már a foglalkozási rovatokat is üresen hagyták a 18 éves és idősebb női korcsoportokra vonatkozóan. Jól látható az eddigiekből az a hierarchia, amelynek élén a háztartásfő és foglalkozása áll – ez a meghatározó a háztartásban élők foglalkozására nézve –, majd őt követi a háztartásfő felesége és a házban még jelenlévő felnőtt férfiak. A felnőtt hajadonok, ill. a háztartásban lévő fiatalasszonyok foglalkozását vagy a háztartásfő, vagy a háztartásfő feleségének a foglalkozása határozta meg (3. táblázat).

A 3. táblázatban a birtokos paraszti háztartások példáján keresztül próbálom meg bemutatni a nyolc település eltérő összeírási gyakorlatát, a népszámlálási biztosok egyéni fogalomhasználatát. A férfi háztartásfők foglalkozási megjelölése a legegységesebb, de már itt is kérdéses, hogy a foglalkozási viszonyhoz beírt *földművelésből* (Torna) minden alkalommal tulajdonost, birtokos parasztot jelent-e. Hasonló a helyzet az *önállókkal* Körtvélyesen, mert amíg Szilason a *gazda* státus („hivatás”) egyértelművé teszi, hogy kikről is van szó, addig Körtvélyesen a *földművelő önálló* akár bérlőket is jelenthetne.

Jól látható a 3. táblázatból, hogy az utasítás mekkora fogalmi zavart okozott az egyes összeíróknál. Az utasításnak a 8. pontjában (a lajstrom 8. oszlopa) ugyanis megbontották azt a foglalkozási hierarchiát, amelyet a községi összesítő íveken alkalmaztak. Az „önállóan, mint vállalkozó” a községi áttekintésben ugyanis csak a különböző iparágaknál, a kereskedelemnél és a szállítási vállalatoknál fordult elő foglalkozási viszonyként, az ezeket megelőző *őstermelésnél* („Föld- és erdőművelésnél”, „vadászat- és halászatnál”, „bányászat- és kohászatnál”) azonban más kategóriák találhatók (a föld- és erdőművelésnél, pl. birtokosok, haszonbérlők, gazdatisztek, éves szolgák, napszámosok).³⁵ A körtvélyesi és szilasi összeírók látható módon a *birtokos* (a községi áttekintés fogalomhasználata)³⁶ vagy *tulajdonos* (lajstrom és utasítás) helyett az *önálló-t* alkalmazták.

A háztartásfő nők, akik szinte kivétel nélkül özvegyasszonyok voltak, férjük halála után többnyire azok foglalkozását – és *jogait* is – „örökölték.”³⁷ A *tulajdonos* státus az esetek többségében mintegy maga után vonta a „hivatás” azonosságát. Legkirívóbbak a dernői és szádelői lajstromok, ahol semmi nem különbözteti meg a női háztartásfők foglalkozását a férfiakétól. Torna, Perkupa, Szilas és részben Rákó ívein is azonban már általános az özvegyasszony-háztartásfőkre a *földésznő*, *földművelőnő*, ill. *gazdanő* megnevezés. Csak két

³⁴ Itt szándékosan nem a „14 éves és idősebb” népességet vizsgáltam.

³⁵ 1870. évi népszámlálás. 12. és Tóth Z. 1987. 62–85.

³⁶ A községi áttekintés *birtokos* kategóriája már a nemesi birtokosokat is magában foglalta, a szőlősardói összeíró azonban a lajstromokon már következetesen ezt használta a kisbirtokos parasztságra is.

³⁷ A *gazda* jogaival rendelkező *gazdasszonyokra* vonatkozóan l. Fél E.–Hofer T. 1969. 121–122.

településen – Körtvélyesen és Szőlósárdón – jelenik meg az özvegyasszony-háztartásfők eltérő gazdasági szerepköre a hivatás rovatban (*háztartás vezetés*, ill. *család- v. házfeltartás*), de a foglalkozási viszony rovatban már itt is a férfiaknál szereplő bejegyzések találhatók. A nyolc település közül ez utóbbi két település és Perkupa összeírójának adatfelvétele, fogalomhasználata tekinthető a legkövetkezetesebbnek és legmegbízhatóbbnak.³⁸ Ez még inkább kiviláglik a „háztartásfő felesége” hivatása és foglalkozási viszonya rovataiban található bejegyzésekből. Csak az említett három település összeírói tartották szem előtt a népszámlálási utasítást, amely szerint:

[...] „ha nőnek vagy 14 éven felüli egyénnek külön keresete van, az is kiteendő; különben a *háztartás vezetése*, iskoláztatás vagy efféle irandó ezen rovatba ... csak 14 éven alóli egyéneknél maradhat e rovat kitöltetlenül...”³⁹

³⁸ Perkupán és Szőlósárdón a közös csűrhasználatot is jelölték.

³⁹ Az 1870. évi népszámlálás. 1871. 10. VII. „Oktatás a felvételi ívek betöltéséhez számláló ügynökök és vizsgáló bizottsági tagok számára.” 10. pontja alatt.

Tornán és Szilason már többnyire csak a háztartásfőhöz való viszonyt jegezték be, mint hivatást (*neje*, ill. *családanya*), a foglalkozási viszonyt pedig vagy ki sem töltötték (Szilas), vagy egyszerűen „dto”-t írtak a földműves férj rovatában szereplő bejegyzés alá (Torna). Dernőn, Rákón és Szádelőn egyáltalán nem töltötték ki a földműves háztartásfő feleségére vonatkozó foglalkozási rovatokat.

A népszámlálási biztosok adatszolgáltatása a *segítő családtagokra*⁴⁰ vonatkozóan szintén nagyon eltérő. Érdekes módon a férfi segítő családtagokra éppen Rákó, Szilas és Szádelő összeírói alkalmazzák a *segédmunkás*⁴¹ (Rákó), a *segéd* (Szilas), ill. a *segítő* (Szádelő) megjelöléseket. Szilason a családi gazdasághoz és az apai foglalkozáshoz való kötődés is megjelent az *atyánál van* bejegyzésben („hivatás”).⁴² A szőlősárdói felülvizsgáló, Vajányi Lajos bizottsági tag a 10. számú házig következetesen áthúzta az összeíró által *birtokosként* feltüntetett házas és nőtlen fiúgyermekeket, de más megjelölést nem alkalmazott helyettük. Perkupán azonban ugyancsak ő volt a felülvizsgáló, és a háztartásfők tulajdonosi státusára utaló megjelölések alatt sorakozó fiú és lány gyermekekre egyaránt vonatkozó „dto”-kat már nem javította. Ez a következetlenség nem valószínű, hogy az öröklésre és tulajdonmegosztásra vonatkozó helyi gyakorlat és szokásjog gyökeres különbözőségén alapult volna.⁴³ Sokkal inkább az 1869-es népszámlálás foglalkozási nomenklatúrájának az elégtelenségét tükrözi a háztartáson belüli munkamegosztás pontos leírására. A jelentős mértékben eltérő és különböző színvonalú adatszolgáltatásnak tehát egyrészt a felkért összeíró biztosok felkészületlensége, ill. eltérő társadalmi műveltsége, másrészt a népszámlálási utasítások által nem szabályozott kérdések megoldatlansága, ill. az utasítások félreérthetősége volt az oka.

Vajányi kezdeti javításai fontos jelzések a háztartáson belüli hierarchia és a tulajdonátadás kérdéseire vonatkozóan. A barkai születésű perkupai református lelkész nyilván tisztában volt azzal, hogy apjuk életében a felnőtt fiúk valójában nem *birtokosok* (tulajdonosok), bár azonos a foglalkozásuk (*földész*). Ez az adott keretek között nehezen feloldható dilemmát jelentett az összeíróknak. A „segítő családtag” megjelölésére csak a már említett három település összeírói tettek kísérletet, többé-kevésbé következetesen alkalmazva az általuk használt kifejezéseket. Fontos adalék a családon belüli *önállóság* kérdésének megítéléséhez a körtvélyesi összeíró következetes fogalomhasználata (3. táblázat 14.

⁴⁰ Bár ez a fogalom ebben a szóösszetételben csak az 1900. évi népszámlálás tábláiban jelent meg, mindenképpen indokolt vizsgálatuk az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján is. (Nem házas, 14 éven felüli jelenlévő férfiak és nők, akik nem rendelkeztek a háztartásfőétől eltérő foglalkozással.)

⁴¹ A községi áttekintés *munkás* és a lajstromokon valamint az utasításban szereplő *segéd* kategóriákból képzett szóösszetétel.

⁴² A későbbi népszámlálások már részben meg tudták oldani a háztartásbeli nők, eltartott családtagok problémáját a keresők és eltartottak következetes kimutatásával. *Thirring L. 1983. 99.*

⁴³ Szőlősárdó és Perkupa szomszéd települések. Perkupán a háromgenerációs nagycsalád (sokszor oldalági családokkal kiegészülve) nem volt ritka az 1869. évi lajstromok tanúsága szerint. Az esetleges vagyonközösség megállapítása azonban pusztán a lajstromok alapján nem lehetséges.

jegyzet). Itt azonban nyilvánvalóvá válik, hogy az *önálló-nem önálló* kifejezések csak részben feleltethetők meg a modern statisztika „kereső-eltartott” fogalompárjának. A felnőtt, de még nem házas körtvélyesi fiúk minősítése: „nem önálló”. A szülőkkel együttélő házas gyermekek viszont már „önálló”-ként szerepelnek. Az ő gyakori lakótermbeli elkülönülésük párosulhatott némi gazdálkodásbeli önállósággal is.⁴⁴ A föld és a vagyon azonban többnyire a szülők kezében maradt Körtvélyesen és a többi vizsgált településen is. A törzscsaládok elterjedtsége mutatja a fiatal pár tulajdonhoz, a családi gazdasághoz való kényszerű kötődését. A szülők (különösen az apa) életében történő tulajdonátadás az 1869. évi népszámlálás idején nem volt jellemző a vizsgált régióban.⁴⁵ A *háztartásfőiség* és a tulajdonosi státus túlnyomórészt együtt járt, ez tükröződik a nyolc település lajstromaiból is.

A mellékfoglalkozásra vonatkozóan az 1869. évi népszámlálási lajstrom nem tartalmazott kérdőpontot.⁴⁶ A paraszti és más falusi-mezővárosi foglalkozási csoportok sokrétű, évszakonként esetleg változó jövedelemszerzési formáinak sokféleségét elfedik a *földész-tulajdonos*, *napszámos-zsellér*, *kézműves-önálló* stb. foglalkozási bejegyzések. A foglalkozásra vonatkozó népszámlálási utasítás pedig az 1857. évivel⁴⁷ alapjaiban megegyező volt:

[...] „a foglalkozásra nézve azonban megjegyzendő, hogy a mely lakófélnek többféle alkalmazása van, csakis azon foglalkozása, *mely után nagyrészt él*, vezetendő az illető rovatba.”

Az „Oktatás a községi áttekintés szerkesztéséhez” c. részben pedig a következőket olvashatjuk a 12. pont alatt:

„A mely egyének többféle keresete van, azon rovatba vezetendő, mely az általa is főkeresetül bevallottnak megfelel.”

A főkereset egyedüli feltüntetésének eredetileg a kettős számbavétel elkerülése volt a célja.⁴⁸ Joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon az összeírók mi alapján határozták meg a „főképeni keresetet”, hová sorolták be, pl. a tornai Kolbenheyer Bertalan festőmestert, aki „mellesleg” birtokos és haszonbérelő is volt, vagy Peregrin Jánost, aki kovácsként is a mezőváros legnagyobb gazdái közé tartozott?⁴⁹

⁴⁴ A szülőkkel törzscsaládban együttélő fiatalok lehetséges önállóságának fokozataira: *Tárkány Szücs E. 1981. 433–436. és Fél E. 1993. 75–77.*

⁴⁵ Az amerikai kivándorlás azonban „új jogszokásokat létesített”, gyakoribbá vált a szülők (ill. az apa) életében a tulajdonátadás. *Mattyasovszky M. 1904. 302–305.*

⁴⁶ Először az 1880. évi népszámlálás számlálólapjain jelent meg a „van-e mellékkeresete és milyen?” kérdés.

⁴⁷ *1857. évi népszámlálás V–VI.*, továbbá „B. melléklete” 5. pontja (*Dányi D. 1993. 106.*).

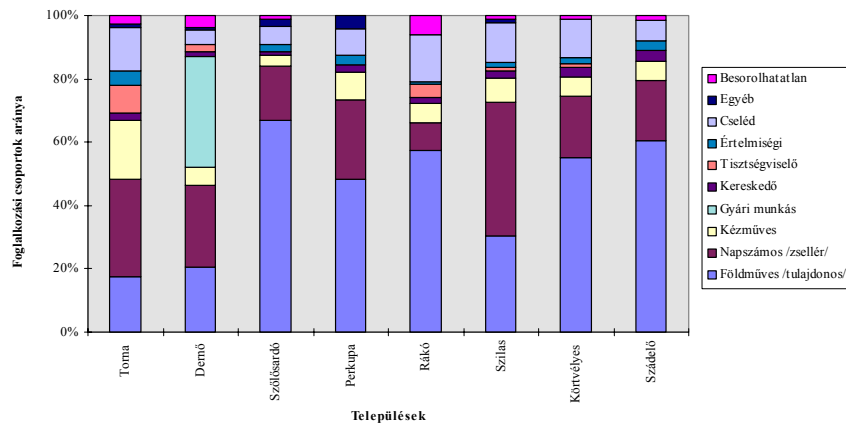
⁴⁸ *1857. évi népszámlálás. VI.*

⁴⁹ A tornai községi összesítő ívek sajnos nem maradtak fenn, de a tornai települések többségénél vizsgálható, hogy a több foglalkozási bejegyzéssel összeírt háztartásfőket milyen elvek alapján sorolták be az összesítő ív egy adott csoportjába.

4. Lakófel-háztartásfők foglalkozási megoszlása 1869-ben⁵⁰

Települések	Foglalkozási csoportok										
	Földműves (tulajdonos)	Napszámos (zsellér)	Kézműves	Gyári munkás	Kereskedő	Tisztviselő	Értelmiségi	Cseléd	Egyéb	Besorolhatatlan	Összesen
Torna	56	100	60	0	7	28	15	44	4	8	322
Dernő	27	34	8	46	2	3	0	6	1	5	132
Szőlőszárdó	59	15	3	0	1	0	2	5	2	1	88
Perkupa	81	42	15	0	4	0	5	14	7	0	168
Rákó	58	9	6	0	2	4	1	15	0	6	101
Szilás	69	96	17	0	5	3	3	29	2	3	227
Körtvélyes	54	19	6	0	3	1	2	12	0	1	98
Szadéló	38	12	4	0	2	0	2	4	0	1	63
Összesen	442	327	119	46	26	39	30	129	16	25	1199

I. Lakófel-háztartásfők foglalkozási megoszlása (%) 1869-ben

⁵⁰ A cselédek foglalkozási csoportban az uradalmi cselédeken kívül, a városi cselédek és a megyei szolgák háztartásai találhatóak.

B) Család- és háztartásszerkezet

A foglalkozásszerkezetről említett nyolc településből öt esetében lehetett a házon belül feltüntetett személyek között a rokoni viszonyt megállapítani az összeíró bejegyzései alapján (vagy közvetlenül a név mellett kisebb betűkkel, vagy a foglalkozási rovatok valamelyikében tüntették fel). Ellentétben több európai ország korabeli népszámlálási gyakorlatával, az első magyar népszámlálás lajstromaiban nem szerepelt kérdőpont a házban összeírtak háztartásfőhöz fűződő rokoni viszonyáról.⁵¹

5. A házak és a lakófelek száma, az egy házra, illetve az egy lakófelre jutó átlagos népesség 1869-ben

Települések	Összeírt népesség	Házak száma	Lakott házak	Lakatlan házak (%)	Lakófelek száma	1 házra jutó lakófelek sz.	1 házra jutó népesség átlaga (A)	1 lakófelre jutó népesség átlaga (B)	(A) - (B)	Női lakófel-háztartásfők (%)
Torna	1468	219	217	0,9	322	1,48	6,76	4,56	2,20	20,5
Dernő	824	118	111	5,9	132	1,19	7,42	6,24	1,18	9,8
Szőlősdó	447	82	74	9,8	88	1,19	6,04	5,08	0,96	18,2
Perkupa	892	151	132	12,6	168	1,27	6,76	5,31	1,45	19,6
Rákó	414	59	58	1,7	101	1,74	7,14	4,10	3,04	10,9
Szilás	1006	153	147	3,9	227	1,54	6,84	4,43	2,41	22,9
Körtvélyes	472	94	93	1,0	98	1,05	5,08	4,82	0,26	15,3
Szadéló	323	48	48	0	63	1,31	6,73	5,13	1,60	14,3

A legkörültekintőbb eljárás szükséges azoknak a lajstromoknak a vizsgálatánál, ahol egy házon belül több rokon lakófelet különített el az összeíró. (A lakófelek közötti rokoni kapcsolat megállapításához – amennyiben a lajstrom bejegyzései erről nem adnak felvilágosítást – az anyakönyvek mellett az 1857. évi lajstromok is értékes támpontul szolgálnak.) Vajon mennyiben tekinthetők a házon belüli rokon lakófelek valóban különálló egységekként? Minden településen azonos szempontok alapján osztották-e fel az egy házban élő családokat (családmagokat, kiscsaládokat) lakófel-háztartásokra? Változatlan tartalommal öröklődött-e az 1850. évi népszámlálás hagyatékából a lakófel-fogalom, vagy valóságos háztartási *felvételi* egységet jelentett 1869-ben?

Az 5. táblázatból láthatóan az egy házra jutó lakófelek száma jelentős különbségeket mutat. Amíg Körtvélyesen egy házra alig több mint egy lakófel-

⁵¹ L. pl. az angol népszámlálásra: *General Report*, 1871., a svájci népszámlálásra: *Eidgenössische Volkszählung*, 1870.

háztartás jut, addig Rákón majdnem kettő (1,74). Ennek megfelelően alakul az egy lakófélre, ill. egy házra jutó népesség is. A települések közötti különbségekben az adatfelvételek nem elhanyagolható eltérései is jelentős szerepet játszhatnak.

Minden településre vonatkozóan nem állt rendelkezésemre olyan forrás, amellyel a felvételi egység megalapozottságát ellenőrizni lehetett volna azoknál a lajstromoknál, amelyeken több rokon lakófél is szerepelt. Első lépésben tehát az öt település lajstromainak vizsgálatánál a rokon lakófeleket nem tekintettem különálló háztartásoknak, hanem a „házat” vettem egységnek, és ez alapján állapítottam meg, hogy az együttélő rokon csoport milyen összetételű (hány oldalági, vagy lemenő kiscsaládból, nem házas gyermekből, jelenlévő nem rokonból stb. állt). Az így előforduló típusgyakoróságokat feljegyeztem, és nagyobb csoportokba soroltam (6. táblázat). Ezt követően minden ilyen egy házban lakó, de az összeíró által elkülönített lakófelet külön háztartásnak tekintettem (7. táblázat), tehát elfogadtam az összeíró által meghatározott egységeket. Az adatbázisban külön kódolt lakófél-háztartás típusainak előfordulási gyakoriságait itt is rögzítettem. Az egyes háztartástípusok előfordulásai alapján összeállítottam egy „leíró” csoportosítást, amelyben csak a vizsgált települések lajstromain előforduló háztartásformákat vettem egyelőre figyelembe (l. az 1. sz. Függelék).

A 6. táblázatban az egy házban együttélő rokon családokat egy háztartásnak tekintettem, akkor is, ha az összeíró különálló lakófelekre választotta azokat. Az elemzésnek ezen a szintjén több probléma jelentkezik: nem mindig lehet biztosan megállapítani a viszonyt két vagy több rokon lakófél között (alá-, felé-, ill. mellérendeltség: egy tulajdonos, ill. osztatlan közös vagy résztulajdon), így több esetben az sem volt biztos, hogy az első helyen összeírt személy volt a háztartásfő. Ez jelentős részben az összeíró következetességétől függött, de pl. Tornán több esetben is előfordul az olyan többlakófeles ház, ahol a ház (és a föld) tulajdonosa a második lakófélben lett feltüntetve házas gyermeke családja után. Jól érzékelhető az adatfelvételek minőségi színvonalának különbsége az egy házra jutó lakófelek számában. Heilig Balázs több kiegészítő forráscsoport felhasználásával készült mélyreható elemzésében kimutatta, hogy a szőlősárdói összeíró következetesen állapította meg, és különítette el egymástól a háztartási egységeket. A tornai összeíróról ugyanez már nem mondható el: a lajstromok, az 1868. évi kataszteri ívek és a közmunka-összeírások adatainak összevetése után nyilvánvalóvá váltak a mezővárosi adatfelvétel következetlenségei.

6. Háztartástípusok („ház”) 1869-ben

(„HÁZAK”)		A mintában szereplő települések					
		Perkupa	Rákó	Szilás	Szőlős- ardó	Torna	Össz.
I.	Nukleáris család	52	13	57	39	90	251
II.	Bővített nukleáris család	17	5	5	4	13	44
III.	Szülő-házaspár gyermek (törzscs.)	8	4	17	6	15	50
	III. A.	5	3	8	8	16	40
IV.	Oldalági családok	12	14	23	6	6	61
V.	Összetett család	5	2	3	1	2	13
	V. A.	8	6	8	5	2	29
VI.	Egyéb nem család egyedülálló	4	0	2	0	5	11
		3	0	0	0	1	4
VII.	Besorolhatatlan	18	11	24	5	67	125
	Összesen	132	58	147	74	217	628

A 6. és a 7. táblázat összevetése alapján – eltekintve a nukleáris és a bővített nukleáris családok számának érthető „megugrásától” (a rokon családmagokat gyakran, mint lakófeleket választották külön) – a következő fontos háztartás-szerkezeti sajátosságokra derül fény:

1. A lakófél-háztartásokban a szülő-házaspár típusú együttélésformák száma több, mint másfélszerese a „ház-háztartásban” előfordulóknak (ezen belül a „teljes törzscsaládok” száma mintegy 45%-kal, a „csonka törzscsaládok” száma pedig több mint kétharmadával volt nagyobb. Tehát a szülő-házaspár gyermek kapcsolatot nem annyira *lakófelek közötti*, mint inkább egy lakófél-háztartáson belüli együttélésként tüntették fel a lajstromok nagyobb részénél.

2. Az oldalági rokoni kapcsolaton alapuló háztartások – egy fedél alatt élő testvérek háztartásai – csak egytizedükben fordultak elő egy lakófél-háztartáson belül.

3. Az összetett családháztartások előfordulása lényegesen nagyobb, ha a házat tekintjük egységnek (háromszorosa a lakófélben előfordulóknak).

A *besorolhatatlanok* száma a házak esetében azért múlja felül majdnem négyszeresen a lakófél-háztartásoknál szereplő összeget, mert a többlakófeles házak egy részében a lakófelek között nem állt fenn rokoni kapcsolat (lakók, bérlők). A lakó- és bérlőlakófelek mellett Tornán jelentős még az uradalmi és városi cselédek száma, akik többnyire zsúfolt cselédlakásokban laktak, ahol egyszerre 3–6 család is meghúzta magát.

A megesett hajadonoknak gyermekükkel együtt többnyire el kellett hagyniuk a szülői házat (és szülőfalujukat is), ezt bizonyítja, hogy nagyjából külön lakófélként írták össze őket idegen családok mellett.

A legfontosabb eredményei a két táblázat összehasonlításának, hogy egyrészt alátámasztották a *törzscsalád* fázis jelentőségét (a teljes és nem teljes törzscsaládok aránya a lakófél-háztartásokon belül 15,7%), másrészt rávilágítottak arra, hogy a szülő-házias gyermek kapcsolat szorosabb köteléket jelentett, mint a testvér házaspárok családjai közötti kapcsolat. Ez utóbbiakat túlnyomó többségükben különálló lakófél-háztartásokként tüntették fel, s ezt a tulajdonviszonyok vizsgálata és egyéb kiegészítő források is megerősítették a későbbiekben. (Az 1857. évi népszámlálás lajstromaiban az egy fedél alatt élő családos (fiú)testvérek állatállománya majd minden esetben meg volt osztva a testvérek között, ugyanúgy, ahogy a háztulajdon is. Nagyonbbrészt a kataszteri felmérések is alátámasztották az egyenlő arányú tulajdonmegosztást az apa halála után, bár több esetben az osztatlan közös tulajdon is előfordult.) A *lakófél-fogalom* tehát gyökeres tartalmi változáson ment keresztül, és az 1850. évi népszámlálástól eltérően 1869-ben nem a családmagok „mesterséges” elkülönítését jelentette a vizsgált települések többségénél, hanem *többnyire* a tulajdonviszonyoknak megfelelő családháztartásokat.

7. Háztartástípusok („lakófél”) 1869-ben

„LAKÓFELEK”)		A mintában szereplő települések					
		Perkupa	Rákó	Szilás	Szőlős-ardó	Torna	Össz.
I.	Nukleáris család	84	61	160	61	210	576
II.	Bővített nukleáris család	21	12	6	4	30	73
III.	Szülő-házias III. B gyermek	17	4	32	8	23	84
	(törzscs.) III. A.	13	9	12	9	15	58
IV.	Oldalági családok	2	1	0	2	1	6
V.	Összetett V. B. családháztartás	3	1	0	1	0	5
	V. A.	4	1	2	1	0	8
VI.	Egyéb nem család	4	6	6	0	20	36
	leányanya	2	0	0	0	4	6
	egyedülálló	6	3	3	1	5	18
VII.	Besorolhatatlan	12	3	6	1	12	34
	Összesen	168	101	227	88	320	904

A 8. és a 9. táblázat elemzése szintén tanulságos konklúziókkal szolgál. A foglalkozási státusz és a háztartástípusok közötti kapcsolat első pillantásra nyilvánvaló. Érdekes módon a törzscsalád két típusa a birtokos parasztság mellett a napszámos zsellérekre is jellemzőnek mondható, az összetettebb és az oldalági családok háztartásformái azonban már alig (akkor is csak a házon belüli több lakófél esetén) fordulnak elő a zselléreknél. A szülők és a házias gyermekek együttélése – bár nem ugyanazon okból – a birtokosparaszti és a szegényparaszti családoknál is meghatározó jelentőségű szakasza volt a családok életcik-

lusának. (A „ház=háztartás” alapján 19,4% és 19,8%, a lakófél-háztartásoknál 24,4% és 19,8%.) Figyelemreméltó különbség, hogy míg a földműves tulajdosoknál a teljes és a csonka törzscsaládok száma szinte azonos, addig a zselérháztartásoknál a teljes törzscsalád (III.A) jóval kisebb arányban fordul elő mindkét esetben (8. és 9. táblázat).

8. Az egyes foglalkozási csoportok háztartástípusok („ház”) szerinti megoszlása 1869-ben

Háztartástípusok 1869-ben („HÁZAK”)	Foglalkozásszerkezet, 1869									
	Földműves (tulajdonos)	Napszámos (zselér)	Szolga/szolgáló	Kereskedő	Kézműves	Értelmiségi	Tiszviselő	Egyéb	Besorolhatatlan	Összesen
I. Nukleáris család	80	67	16	14	41	12	13	2	6	251
II. Bővített nukleáris család	20	11	2	1	7	3	0	0	0	44
III. Szülő-házaspár III. B. gyermek (törzscs.)	23	25	0	1	0	0	0	1	0	50
IV. Oldalági családok III. A.	25	11	0	0	3	0	1	0	0	40
V. Összetett család-háztartás V. B.	8	3	1	0	1	0	0	0	0	13
VI. Egyéb V. A. nem család egyedülálló	27	0	0	0	1	0	1	0	0	29
	0	1	2	0	0	6	2	0	0	11
VII. Besorolhatatlan	2	2	0	0	0	0	0	0	0	4
	24	47	20	2	16	3	10	1	2	125
Összesen	247	182	43	18	74	24	27	4	9	628

9. Az egyes foglalkozási csoportok háztartástípusok („lakófél”) szerinti megoszlása 1869-ben

Háztartástípusok 1869-ben („LAKÓFELEK”)	Foglalkozásszerkezet, 1869									
	Földműves (tulajdonos)	Napszámos (zselét)	Szolga/szolgáló	Kereskedő	Kéziműves	Értelmiségi	Tisztviselő	Egyéb	Besorolhatatlan	Összesen
I. Nukleáris család	184	160	89	17	79	12	17	3	10	571
II. Bővített nukleáris család	27	16	6	1	12	3	6	0	2	73
III. Szülő-házaspár III. B. gyermek (törzscs.)	41	40	0	1	2	0	0	1	0	85
IV. Oldalági családok III. A.	40	12	3	0	1	0	2	0	0	58
V. Összetett család háztartás V. B.	5	0	0	0	0	0	0	0	0	5
VI. Egyéb V. A. nem család leányanya egyedülálló	8	0	0	0	0	0	0	0	0	8
	3	5	6	0	2	11	10	1	0	38
	0	6	0	0	0	0	0	0	0	6
VII. Besorolhatatlan	5	10	1	0	0	0	0	1	2	19
	14	13	2	0	4	0	0	0	2	35
Összesen	332	262	107	19	101	26	35	6	16	904

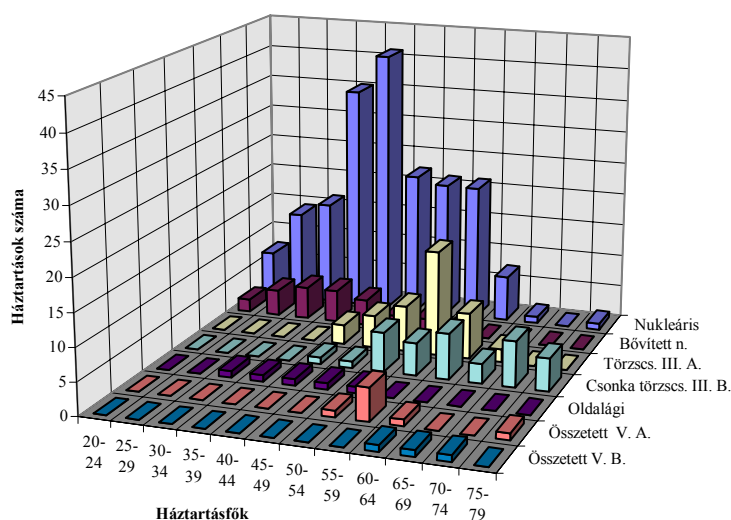
A II. ábra a birtokos paraszti háztartásciklusokat mutatja a háztartásfők életkorcsoportjainak megfelelően.⁵² A grafikonhoz a lakófél-háztartások szerinti eredményeket használtam fel, így az összetettebb háztartások esetszámai bizonyosan alulreprezentáltak.⁵³ Az egyes fázisok közötti átmenet azonban így is jól megfigyelhető. A 20–24 év közötti háztartásfőknél érthetően a nukleáris családok dominanciája figyelhető meg. A nukleáris családokban élő háztartásfők száma 35–44 év között a legnagyobb, szoros korrelációban a törzscsaládok lebomlásával (a 60–69 év közötti szülő háztartásfők halálával). Bár a bővített nukleáris családok előfordulási gyakorisága is ebben az életszakaszban a legnagyobb, jól látható azonban mind a 9. táblázatból, mind a II. ábrából, hogy az özvegy szülők túlnyomórészt a háztartások élén maradtak házastársuk halála, ill. gyermekeik házassága után is (nem vonultak vissza a háztartás éléről I. III. B., V. B.). A következő kohorszról (45–49 év) már egyre gyakoribbá válnak a

⁵² Egy adott időpont háztartásszerkezeti képének *dinamizálására* l. Chayanov, A.V. 1966. 57–61., Berkner, L. 1972. 398–418. és uő. 1973. 72. skk.

⁵³ Elsősorban a tornai és a rákói lajstrom már említett torzítása miatt.

szülő-házaspár típusú családformák, s a törzscsalád-fázis háztartáscikluson belüli jelentősége és a birtokos paraszti háztartások szerveződésében, átalakulásában játszott központi szerepe jól érzékelhető. A kis esetszám ellenére is látszik, hogy az összetett családháztartások alakulása és megszűnése szinkronban van a törzscsaládok keletkezésével és elhalásával. A laterális családok közös háztartásai láthatóan az életkor egy adott szakaszán jelentek meg, többnyire átmeneti formaként, általában a törzscsalád lebomlásával (az öreg szülő/k/ halálával) és bővülésével, ill. az összetett családforma lebomlásával párhuzamosan.⁵⁴ (Leggyakrabban azonban egy fedél alatt élő, de különálló háztartásokként jöttek létre, amelyek a már említett okokból nem szerepelnek az ábrán.) A 8. táblázatból látható, hogy a birtokos parasztságnál a 247 házból 38-ban testvércsaládok éltek egy fedél alatt (15,4%).

II. Birtokos paraszti családok („lakófelek”) életciklusa, (1869)

Az 1869. évi népszámlálási lajstromok összehasonlító vizsgálata már lehetővé tesz néhány észrevételt és következtetést a mintában szereplő települések birtokos paraszti háztartásainak szerkezetére vonatkozóan.

⁵⁴ A közvetlen váltás azonban ritka. A férfi (tulajdonos) háztartásfő halála után legtöbbször az özvegyet találjuk a birtokos paraszti háztartások élén (III. B. és V. B. háztartástípusok).

1. A háztartásfői státustól a tulajdonos apa életében nem vált meg, alig néhány esetben találunk arra példát, hogy az apa még életében visszavonult és fiára ruházta összes jogait.⁵⁵ A háztartásfőség – részben már a lajstromokból kiolvashatóan is – szorosan egybefonódott a tulajdonosi státussal. Az apa, ill. a szülők életében történő tulajdonátadás tehát nagyon ritka jelenség lehetett, még ha a birtok egy része vagy egésze haszonélvezetének átadása nem is zárható ki.⁵⁶

A visszavonulásnak és a birtokátadásnak a nyugat-európai mintájú szokásjogi normája nem alakult ki, és ez nyilván szoros összefüggésben volt a helyi öröklési gyakorlattal.⁵⁷

2. A birtokos paraszti családoknál a férfi háztartásfő halála után többnyire özvegye vette át a háztartás irányítását, és gyakorolta a tulajdonosi jogokat. Az özvegyasszony általában fia, ill. lánya házassága után is megtartotta háztartásfői státusát (legtöbbször egészen addig, amíg még nem házas gyermek is élt a háztartásban.)⁵⁸ Az özvegyasszony *gazdasága*, ill. háztartásfősége azonban nem írható le a Peter Laslett nevéhez kapcsolt tipológiával, hisz a különbség az özvegyasszonnyal „fölfelé kiterjesztett” családmag és az özvegyasszony háztartásfősége alatt élő fiatal pár között nyilvánvaló.⁵⁹ A lasletti rendszer azonban csak az „egyszerű családok háztartásai” esetében engedi meg azt, hogy özvegy álljon a háztartás élén, így több nyugat- és közép-európai régió tényleges család- és háztartásszerkezetének leírására is alkalmatlan.⁶⁰

3. A nyugat-európai társadalomszerkezet fejlődéséből következő család- és háztartásszerkezet leírása alapján létrejött lasletti tipológia csak korlátozott mértékben, jelentős torzítással alkalmazható azokra a területekre, ahol az öröklési és tulajdonátadási gyakorlat lényegesen eltért az angolszász és a nyugat-európai hagyománytól. A magyar szokásjog ugyanis még a 19. század második felében is meghatározó érvénnyel bírt, ami a fiú utódok közötti egyenlő osztásban nyilvánult meg. Ez az „osztó öröklés” azonban nem párosult a „visszavonulás” intézményével, így a törzsökös magyarlakta területeken nagyon sajátos, a nyugat-európaiktól jórészt eltérő háztartásszerveződést eredményezett.⁶¹

⁵⁵ Az egyes etnikai csoportok eltérő „normáira” e téren l. *Faragó T. 1996. 245.*

⁵⁶ A háztartás és a „termelési üzem” kettéválásáról ill. a törzscsaládot alkotó kiscsaládok „életközösségéről”: *Tárkány Szűcs E. 1981. 434–435.*

⁵⁷ A háztartásfő „visszavonulására” (retirement, Ausgedinge) az észak- és közép-európai területeken jó áttekintést ad *Gaunt, D. 1983. 249–279.* Ausztriára *Held, Th. 1982. 227–254.*, Csehországra vonatkozóan *Zeithofer, H. 1998. 1–20.*, ill. *Schlumbohm, J. 1994. 444–451.* Magyarországra vonatkozóan is: *Faragó T. 1996. 245–246.*

⁵⁸ Az 1869. évi népszámlálás lajstromaiban az első helyen összeírt személyek *háztartásfőségének megalapozottságát* – a kérdéses esetekben – e regionális összehasonlítás keretében nem lehetett vizsgálni. Tehát az első helyen összeírt személyeket tekintettem háztartásfőnek.

⁵⁹ A problémát magyarországi viszonylatban felvetette *Andorka R.–Faragó T. 1984. 414. 20. lábjegyzet.*

⁶⁰ *Laslett, P. 1972. 28–32.*

⁶¹ Az „osztó” és a „nem osztó” (törzsöröklés) öröklési gyakorlat közötti különbségekre és azok háztartásszerkezeti kihatásaira l. *Berkner, L. 1977. 53–69.*

4. A rokonság szerepének alábecsülése miatt már angolszász területeken is komoly kritika érte a lasletti elemzéseket.⁶² A Torna megyei településeken pedig jól látható a törzscsalád és az összetettebb háztartásformák jelentősége, a rokon kiscsaládok „életközössége” és együttműködésük jelentősége.⁶³

Torna mezőváros birtokos paraszti háztartásai

A *lokális* elemzés szintjén a népszámlálási lajstromok mellett más nominális források alkalmazására is szükség volt ahhoz, hogy a házon, ill. háztartáson belüli tulajdonviszonyokat megbízhatóan meg lehessen állapítani. A több háztartást magában foglaló házak vizsgálatával és demográfiai elemzésük lehetőségével kapcsolatban már Thirring Gusztáv is summázta máig megfontolásra érdemes álláspontját:

[A közös vagy társas háztulajdon] a „tüzetes statisztikai feldolgozás alól teljesen kivéttik. Ezen szigorú eljárás alól azonban kivéthetnek oly esetek, amelyekben a *közös tulajdonosok ugyanazon egy család tagjai* [...], amikor is a tulajdonosok társadalmi azonossága lehetővé teszi, hogy a ház olybá vételessék, mintha csak egy tulajdonosa volna s a feldolgozás ezen egy tulajdonos /a családfő vagy főtulajdonos/ ismérvei alapján hajtassék végre.”⁶⁴

Az 1869. évi népszámlálás lajstromain nem szerepelt rovat vagy kérdőpont a háztulajdonos személyére vonatkozóan. Több lakófél esetén a *főtulajdonos* nem mindig állapítható meg egyértelműen. Ez már rokon lakófeleknél is bizonytalanná teszi a tulajdonos személyének azonosíthatóságát ill. a közös tulajdonlás megállapíthatóságát. Nem rokon lakófelek együttélésekor még több bonyodalmat okozhat, ha nem a tulajdonos lakófélfőt és családját írta össze első helyen az összeíró. (Többször előfordul a mezővárosi lajstromokon.)

Néha az összeíró által háztartásfőnek tekintett személy státusa is megkérdőjelezhető, és csak kiegészítő nominális források segítségével lehet kételyeinket eloszlatni vagy megerősíteni. A tulajdonviszonyok és az öröklési gyakorlat vizsgálatára is alkalmas kiemelkedő forráscsoport a 19. század második felében készült *kataszteri felmérések* dokumentációja.⁶⁵ Az 1868. és az 1884. évi kataszteri felvételek összehasonlító vizsgálata lehetőséget ad a tulajdonátadás, birtokmegosztás és bizonyos fokig az öröklés tanulmányozására is.⁶⁶ (Lásd a II.

⁶² Reay, B. 1996. 87–104.

⁶³ A rokonsági viszonyok jelentőségéről magyar viszonylatban l. Faragó T. 1996. 241–255. A rokon kapcsolatokat háztartáson túlmutató jelentőségéről l. ugyanott 243–244. és Heilig B. ebben a kötetben szereplő dolgozatát.

⁶⁴ Thirring G. [é.n.], 6. KSH Kézirattár: V B 811/2.

⁶⁵ A földtulajdon és az 1869. évi lajstromok együttes vizsgálatára l. még Tóth Z. 1996. 9–22.

⁶⁶ ŠNA Parcelný protokol, katastrálného územia (Turna nad Bodvou) ill. “Torna adóközség. A kataszteri birtokívek összesítése 1884” OSZK Térképtár, Bv 186/1-12.

sz. mellékletet.) Az *országos közmunka* összeírói (1867, 1868) nagyon jó kiegészítő forrásnak bizonyultak a *tényleges* háztartásfő személyének a megállapításához, ill. többlakófeles házak esetén a lakófelek közötti viszony (tulajdonos-bérlő stb.) feltárásához.⁶⁷ (Lásd a III. sz. mellékletet.)

A háztartási egységek pontosabb tartalmi és funkcionális körülhatárolásához, valamint az egyéni státus sokrétűségének kimutatásához a népszámlálási lajstromok önmagukban tehát elégtelennek bizonyultak. A lokális szintű elemzésnél ugyanakkor a három népszámlálási időmetszet (1850/51, 1857, 1869) teszi lehetővé, hogy a háztartásszerkezet változásait is nyomon követhessük. A települési szintű rekonstrukcióhoz és a települések közötti összehasonlításához azonban elengedhetetlen a népszámlálási fogalmak tartalmi-kritikai elemzése, egy a korabeli viszonyokat leginkább tükröző háztartás-fogalom meghatározása és alkalmazása, valamint az összeírók által a lajstromokon használt foglalkozási megnevezések tisztázása.

A lokális elemzésben nélkülözhetetlen segítséget jelentettek még az egyházi anyakönyvek mind a nominális források összekapcsolásánál, mind az egyes családok demográfiai viszonyainak tanulmányozásánál.⁶⁸

A Torna mezővárosi háztartások több időmetszetre kiterjedő rekonstrukciójánál és az említett források alkalmazásánál követett gyakorlatot *Hegedűs József* és családja példáján mutatom be. A birtokos paraszti háztartásokra vonatkozó vizsgálati eredmények minden egyes tornai család hasonló elemzésén alapulnak.

Esettanulmány: *Hegedűs József földműves nagygazda és templomgondnok*

Az **1850/51**-es népszámlálás idején feleségével, Darvas Teréziával, két nőten fiával és egy hajadon leányával élt egy lakófél-háztartásban Tornán, a 2. sz. házban. (VI. sz. melléklet.) Két ökörrel, két tehénnel és tizenöt juhval rendelkezett ekkor a népszámlálás íveihez csatolt állatösszeírás („Viehstands-Tabelle”) kimutatása szerint. (V. sz. melléklet.) **1855**-ben idősebb fia, Ferenc 22 évesen megnősült, és egy jómódú földműves gazda, Juhász István 22 éves lányát, Klárát vette feleségül a 197. sz. házból. (1868-ban Juhász István özvegye egy 23 holdas gazdaság felett rendelkezett: 18 kh szántóföld, 4 kh rét és 1 kh szőlő tulajdonosaként szerepelt a kataszteri íven.)

Az **1857.** évi népszámlálás lajstroma szerint Hegedűs József és felesége együtt élt házas fiukkal és két nem házas gyermekükkel egy lakófél-háztartásban. (IV. sz. melléklet.) Az összeíró mégis néhány sor kihagyásával, bizonyos fokig a szülői családmagtól és nem házas testvéreiktől elkülönítve írta össze a fiatal párt. Ez arra utalhat, hogy feltehetően a házon belül egy külön szobában, vagy a lakókamrában – nem a szülőkkel közösen – laktak. Hegedűs József földbirtokosként („Landbesitzer”) van feltüntetve, házas fia azonban csak az „egyébfele férfi személyek 14 éven felül” rovatban van bejegyezve, jelezve, hogy nem rendelkezett önálló – az apjától független – gazdasággal, és feltehetően földművesként dolgozott a

⁶⁷ ŠOBA KE, TŽ II. Župný stály výbor 1867-1871. 62/534.sz. (1867). „Összeírási kimutatása az országos közmunkának, melyly 1868ik évben Torna mezőváros által teljesítendő.” Az összeírások alapelveire vonatkozóan lásd még az 1844. IX. tc.-t. („A közmunkák szabályozásáról.”)

⁶⁸ ŠOBA KE Matriky. Turna n. Bodvou.

családi gazdaságban. Ha más foglalkozása lett volna, vagy apjától függetlenül gazdálkodott volna, akkor apjától különálló lakófélként írták volna össze önálló foglalkozását is feltüntetve. A tulajdon azonban osztatlanul a házbirtokos apa, Hegedűs József kezében összpontosult (ő volt „házbirtokos”), akinek a neve mellett két herélt ló, két ökör, két tehén, két borjú és négy sertés áll az állatállománykimutatásban.

A családfő kisebbik fia, János is megnősült 25 évesen, **1863**-ban, Miliczky Teréziát, Kis András tornai földműves udvarnoki születésű, 28 éves özvegyét vette nőül, aki *féltelkes* gazdaság és egy ház felett rendelkezett 1868-ban (10 kh szántó, 3 kh rét). János nem lett tulajdonos, hisz Kis András tizenkét éves fia volt az örökös, de az özvegy férjeként nyilván a gazdaság irányítását is átvette, és így bizonyos fókig függetleníteni tudta magát apja gazdaságától. Ezt támasztja alá, hogy az 1868. évi közmunka-összeírásban már két igásállattal és két nap fogatos munkatartozással írták össze. A szülői gazdasághoz házassága és a szülői házból történő elköltözése után is kötődött, hisz az apja még nem „tett osztályt” az 1868-as kataszteri felmérés tanúsága szerint. Ezt erősíti az a tény, hogy 1869-ben a 16. sz. házban találjuk Jánost és családját, amely az 1868. évi kataszteri ív szerint szintén az apa, Hegedűs József birtokában volt. Az 1867. évi közmunka-összeírásban azonban sem Kis András özvegyének, sem Hegedűs Jánosnak a neve nem található, valószínű, hogy 1863 és 1868 között Hegedűs József házában éltek.⁶⁹ Az 1869. évi lajstromon a 16. sz. házban Hegedűs János háztartása mellett még egy lakófél szerepel: anyai nagybátyja, Fekete Ferenc suszter és családja. Szemmel láthatóan ők a rokonok kapcsolat ellenére sem alkottak közös háztartást. Fekete Ferenc csak *lakó* volt a házban, és „háztatlanként” csak három nap „kézi” közmunkára volt kötelezve. (Ez jelezte Hegedűs Jánostól való függetlenségét is.) Sem a tulajdon, sem a foglalkozási-termelési közösség nem kapcsolta őket össze. A Hegedűs János háztartásában összeírt húsz éves szolgálta jelenléte mutatja, hogy a család ciklusnak ebben a fázisában idegen munkaerőre szorult a háztartás.

Hegedűs József **1866**-ban, 18 évesen adta férjhez lányát, Teréziát Rajhel Jánoshoz, egy tehetős tornai gazda 20 éves fiához. (Rajhel János 1868-ban, 22 évesen, már 15 holdas gazdaságot tartott kézben. A földműveléshez négy ökör igaerejével rendelkezett, és háztartása egy szolgálóval és egy szolgálóval egészült ki az 1869-es lajstrom tanúsága alapján.)

Az **1869**-es népszámlálás idejére már csak a legidősebb fiú és családja maradt az öreg házaspárral egy háztartásban. Az összeíró ugyan elválasztotta a két nukleáris családot egymástól, és két elkülönített *lakófél-háztartás*ban írta össze a őket, de ezt a „függetlenséget” a kiegészítő források nem támasztják alá. (I. sz. melléklet.) Mind az 1867-es és 1868-as közmunka-összeírásban, mind az 1868-as kataszteri birtokíveken Hegedűs József neve szerepel egyedül. (II. sz. és III. sz. melléklet.) Idős kora ellenére nem osztotta fel birtokát gyermekei között, és nem vonult vissza, hogy átadja a gazdaságot és a háztartás vezetését az idősebb fiának.

1868 és 1884 között azonban Hegedűs József „osztályt tett” gyermekeivel még halála előtt. Ez tükröződik az **1884**. évi kataszter összesítő birtokíveiben. Ennek

⁶⁹ Sajnos az időmetszetek közötti háztartásszerkezeti változásoknak csak kisebb részére deríthetünk fényt a minden háztartásra kiterjedő kvantitatív források segítségével. Az egyes időmetszetek háztartásai – háztartásfő korcsoportja szerinti – *dinamikus* elemzése nem oldja meg a problémát, mert a népszámlálások közötti időszak változásai rejtve maradnak. A háztartáshoz tartozó rokonok számának fluktuációjára, időszakonkénti el-, ill. visszaköltözésére, azaz kvantitatív forrásokkal való „követhetlenségére” lásd Barry Reay már idézett munkáját.

idős korán kívül több oka is lehetett: meghalt idősebb fia, Ferenc, és kisebbik fiának önálló gazdálkodása nem volt biztosítva, hisz Hegedűs János mostohagyermek, Kis András örököse ekkorra már maga is nagykorúvá vált. A 27 kh birtokot négy részre osztotta Hegedűs József: egy részt továbbra is a maga kezében tartott (6,7 kh szántó, 1,5 kh rét, 0,3 kh legelő) és a ház, valamint a hozzá tartozó *belsőségek* szintén az ő neve mellett szerepelnek; idősebb fia özvegyének nevében hasonló birtokállományt találunk (7,4 kh szántó, 2 kh rét, 176 négyszögöl szőlő); kisebbik fia 4,5 kh szántót és 1,5 kh rétet kapott az osztozkodáskor, a 16. sz. házban azonban továbbra is csak lakott, a ház nem került tulajdonába; Terézia a fenti három birtokrész és az 1868-as „egészbirtok” különbözetét kaphatta: 3,7 kh szántót az osztáskor (ennyivel gyarapodott Rajhel János szántóföldje 1884-re) és 700 négyszögöl szőlőt, amelyet feltehetően már korábban, még hozományként kapott.

Az esettanulmány tapasztalatai ugyan nem mindenben általánosíthatók a tornai birtokos paraszti háztartások összességére, de a *háztartásfőség* és a birtokmegosztás kérdésében mégis tipikusnak mondható – az amerikai kivándorlást megelőző időszakra nézve – az a gyakorlat, hogy a tulajdonos (férfi) háztartásfő haláláig nem vonult vissza, és nem adta át a birtokot örököseinek, jól lehet a gazdálkodás terheit idős korában már nem ő viselte.

A mezővárosi háztartások rekonstrukciója során – mint az az esettanulmányból is látszik – több esetben felül kellett bírálni és „átrajzolni” az összeírók által egy házon belül elkülönített lakófél-háztartások „határait”. A mikroszintű elemzésnél a kontrollforrások lehetővé tették a *háztartás* megalapozottabb körülhatárolását. A házon kívüli termelési-gazdálkodási közösséget azonban még e források segítségével is csak kivételesen lehetett feltárni. Az elemzést tehát többnyire kényszerűen a *házra* mint egységre kellett szűkíteni. Több lakófél házon belüli együttélése esetén mindig a tulajdonviszonyok alapján döntöttem el, hogy egy vagy több különálló háztartásnak tekintem-e azokat.

A rekonstruált birtokos paraszti háztartások – a családok életciklusának megfelelő – fázisait a 2. sz. függelékben mutatom be. A háztartásfőket az 1869. évi népszámlálás lajstromai alapján tüntettem fel, a földtulajdon nagyságát pedig az 1868. évi kataszteri felmérés alapján. A birtokos paraszti családok életciklusait a három népszámlálás időmetszetei alapján mutatom be az 1. sz. függelék csoportjaiba és alcsoportjaiba sorolva.⁷⁰ A szögletes zárójelben lévő házsámok arra utalnak, hogy az adott háztartásfő és családja melyik háztartásból vált ki, vagy tagolódott be életciklusa egy szakaszában. Az üresen hagyott helyek vagy azt jelentik, hogy a háztartásfő és családja nem kontinuos tornai lakos, vagy pedig nem lehetett a háztartás összetételét (1850) kielégítő biztonsággal megállapítani. Az 1857-es és az 1869-es népszámlálás eredményei alapján külön is bemutatom a két időpont közötti háztartásszerkezeti változásokat (a

⁷⁰ A római szám a főcsoportokat jelöli, az arab szám pedig az alcsoportokat.

nagy kezdőbetűk – az 1. sz. függelék főcsoportjainak rövidítései – zárójelben található az egyes főcsoportok után).

A 65 háztartásból 44 vizsgálható mind a három időmetszetben. A 44 birtoikos paraszti háztartás több mint kétharmada (70,5%) a három időpont közül legalább egyszer *teljes* vagy *csonka* törzscsalád, *oldalági* vagy *összetett* családháztartás volt családciklusa valamelyik szakaszában. (1.sz. függelék.) Az összetettebb háztartástípusok közé soroltam tehát a csupán egy *valós* családmagból és családtöredékekből álló háztartásokat is (III. B. 1-11, IV. 1.1., IV. 2.1. és V. B. 1-4.), mert ezek a családciklus egymást követő, demográfiai események által meghatározott szakaszai, és merev szétválasztásuk – az alapján, hogy házaspár vagy özvegy állt-e a háztartás élén – éppen a háztartásszerkezeti változások irányát és ciklikusságát fedné el.⁷¹ A háztartások csoportosításánál tehát nem tartottam célravezetőnek a lasletti tipológia alkalmazását, mert a háztartások *leíró* csoportosítása nem erősítette meg alkalmazhatóságát a vizsgált régió társadalmára. Bár az egyenlő öröklés a törzsörökkel szemben Nyugat-Európában is több helyütt volt általános gyakorlat, a tornai régióban – és a magyar etnikumú települések többségében – azonban a fiú utódok egyenlő öröklésének a szokásjogi normája mellett a háztartásfő visszavonulásának a gyakorlata nem honosodott meg. Az öröklési-birtokátadási gyakorlat e két elemének együttes jelentkezése azt eredményezte, hogy az osztó öröklés ellenére – amely a nyugat-európai régiók döntő többségében a nukleáris családok dominanciáját eredményezte – a törzscsaládok, ill. a több rokon családból álló összetettebb háztartásformák váltak a háztartásciklus meghatározó elemeivé. A lasletti tipológia különösen érzéketlen a háztartásszerveződés családciklusok szerinti dinamikájának az érzékeltetésére. A *háztartásfőség* nagyon lényeges vonása volt a tornai régióban, hogy férjük halála után az özvegyasszonyok vették át a háztartás vezetését még akkor is, ha házas gyermekük is velük élt. A lasletti „fölfelé kiterjesztett családós háztartásnak” teljesen más a tartalma, ha az özvegy a háztartás élén állt, ill. ha mint eltartottat a fiatal család után írták össze. A lajstromokon háztartásfőként megjelenő, ill. a fiatal házaspár családja után álló özvegyasszony tartalmilag nagyon lényeges különbségét nem képes érzékeltetni a kiterjesztett családós háztartás típusa.⁷² Éppen ezért ezt a típust a bővített nukleáris család háztartási csoportjába soroltam. Az özvegyek vezette háztartások jelentőségére elég az 1869. évi adat: a 22 szülő-házaspár típusú háztartásból hatban özvegyasszony állt a háztartás élén.

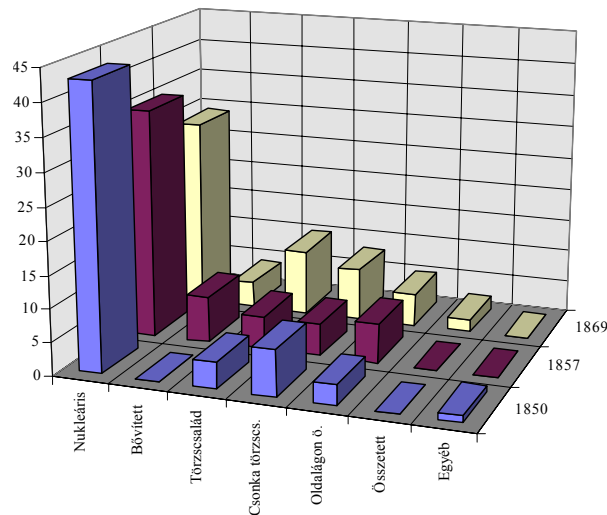
⁷¹ A háztartásciklus alakulása a családtagok egyéni életciklusai által meghatározott. A „növekedés” (összetettebbé válás) és a „lebomlás” (nukleáris vagy bővített nukleáris családdá alakulás) szakaszaira és az egyes fázisok időtartamára lásd Chayanov, A. V. 1966. 56-61. és Heilig B. szőlősardói elemzését.

⁷² A lasletti-rendszer kritikájára lásd Berkner 1975. 721-738. Peter Laslett (és munkatársai) részlegesen revidéálták az elsősorban angol adatokon nyugvó háztartásszerkezeti hipotézisüket különösen a kontinentális európai régiókra való alkalmazhatóságát illetően, de ez a tipológia lényegi változását nem eredményezte. Laslett, P.-Wachter, K. W.-Laslett, R. 1978. 67-80. ill. Laslett, P. 1978. 89-111.

Fontosnak tartom azonban a lasletti tipológia felhasználásával készült kutatási eredmények és a tornai települések család- és háztartásszerkezetének összevethetőségét. Jelen dolgozatomban azonban elsősorban a módszertani és forráskritikai szempontokat tartottam szem előtt, és nem a lasletti tipológiával való tételes összehasonlítást. Az életciklus egyes fázisait nem a többitől független különálló típusokként, hanem a demográfiai körforgás egy-egy – az előző szakaszból létrejövő – szeleteként fogtam fel. Az egyes időmetszetek összehasonlító elemzése megerősítette a regionális vizsgálati szint eredményeit, és egy, a nyugat-európai társadalomfejlődéstől és paraszti háztartásszerveződéstől lényegesen eltérő gyakorlatot mutatott. Ezért nem tartottam megfelelőnek a lasletti tipológia csoportjainak és alcsoportjainak fenntartás nélküli alkalmazását, mert nagyon lényeges társadalomfejlődési sajátosságokat hagyott volna rejtve, és háztartásszerkezeti jegyeket kevert volna össze. Nem használom tehát a „kiterjesztett családháztartás” fogalmát, és másképpen használom a több valós ill. egy valós és egy vagy több nem valós családmagból álló háztartás fogalmát. (Lásd 1. sz. függelék.)

A három időmetszet mindegyikében bemutatom – a rekonstruált háztartások alapján – az egyes háztartástípusok gyakoriságait. (III. ábra) Az összetettebb háztartástípusok aránya egy-egy időmetszetben is igen jelentős (III.–V.). 1869-ben a vizsgált 65 háztartásból 25 (38%) volt a törzscsalád, az oldalági családok vagy az összetett családháztartások típusfőcsoportjába sorolható.

III. A három időmetszet háztartástípusai⁷³

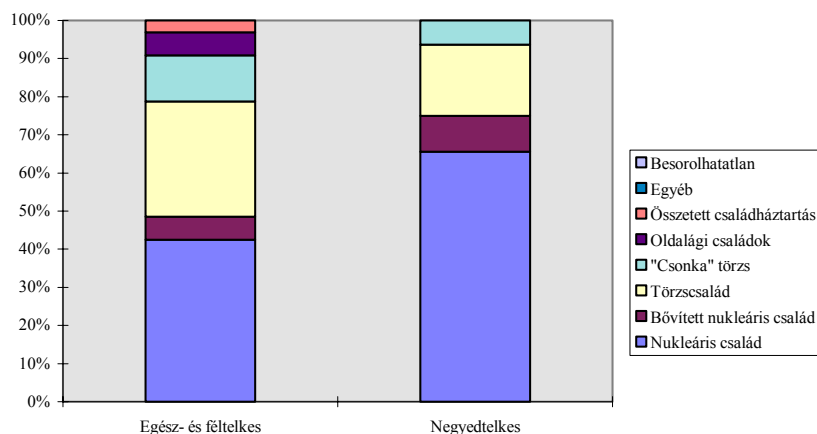
⁷³ Szembetűnő 1850-ben a bővített háztartások típusának hiánya, amelyet részben az 1850. évi népszámlálás már említett háztartás-fogalom használata magyarázhat.

A csonka vagy a teljes törzscsalád valamelyik típusa 22 háztartásnál fordult elő a 65-ből (34%), s ez önmagában is a *törzscsalád*forma központi jelentőségét mutatja a birtokos paraszti háztartásoknál. Ezt jól szemlélteti a 10. táblázat is, amelyből egyértelműen látszik a bonyolultabb összetételű háztartások és a földbirtok nagysága közötti összefüggés. A teljes törzscsalád típus az egész és féltelkes gazdák mintegy harmadánál fordult elő, akiknél az összetettebb háztartástípusok aránya (III. A, B., IV., V) már meghaladta az 50%-ot 1869-ben.

10. Birtokos paraszti háztartások háztartásának összetétele 1869-ben

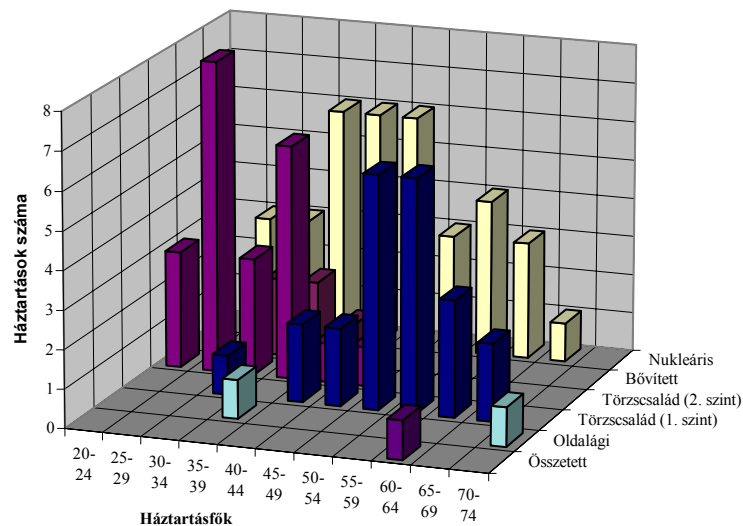
Birtokos paraszti háztartások Tornán, 1869-ben (népszámlálás)	Birtokos paraszti háztartások Tornán 1868-ban (kataszter)		
	egész- és féltelkes	negyedtelkes	összesen
Nukleáris család	14	21	35
Bővített nukleáris család	2	3	5
Szülő – házas	10	6	16
gyermek (törzscs.)	4	2	6
Oldalági családok	2	0	2
Összetett családháztartás	1	0	1
Egyéb	0	0	0
Besorolhatatlan	0	0	0
Összesen	33	32	65

IV. Telekhányad és háztartástípus összefüggése 1869-ben

A birtokos paraszti háztartásciklus egyes fázisainak egymásba fonódása jól látható a V. ábrán. A diagrammon feltüntettem a törzscsaládokban élő fiatal házaspárokat (2. szint). Itt ragadható meg legjobban, hogy a fiatal házaspár alkotta *másodlagos családmagok* a fiatal családfő életciklusának mely szakaszára (25–40 éves) jellemzőek. Sajnos a kis esetszám nem teszi lehetővé a többi összetettebb típus szemléltetését, de a fázisok közötti átmenet így is világosan kivehető.

V. Torna mezőváros birtokos paraszti háztartásai a háztartásfők korcsoportjai szerint 1869-ben

Összegzés – a mezővárosi tulajdonos paraszti háztartások – a lokális szintű elemzés főbb összefoglaló eredményei

1. A tulajdon és a tulajdonosi státusz jelentette a gazdasági alapját az önálló háztartás alakításának.
2. Az öröklési gyakorlat és a birtokátadási-visszavonulási jogszokások meghatározó érvénnyel bírtak a tulajdon megszerzésének módjára és idejére vonatkozóan.
3. Az összetett háztartások és különösen a törzscsalád forma központi jelentősége a birtokos paraszti háztartásciklusokban közvetlen összefüggésben állt az uralkodó, a fiú utódok között többnyire egyenlő mértékben „osztó” öröklési gyakorlattal. A leány utódok általában csak kisebb mértékben (a kiházásítás mértékéig) részesedtek. (Néhány esetben azonban már a fiú és leányutódok egyenlő arányú öröklése is előfordult.)

4. A házasság után általános volt a patrilokális megtelepedés.

5. A birtok felosztása az utódok között általában csak a tulajdonos-háztartásfő, a gazda halála után történt meg. A háztartás vezetését a gazda halála után többnyire az özvegye vette át egészen addig, ameddig több házасulatlan gyermeke is együtt élt vele (esetleg házas gyermekén és családján kívül) egy háztartásban.

6. Az apa és fiú (fiai) közötti kapcsolat nagyon erős gazdasági kötelék volt, hisz a fiú utódok legfőbb földszerzési lehetősége az öröklés volt, ezért a családi gazdaságban való szerepvállalás jelentős kényszerítő erőt is jelentett; ez a kötelék az összetettebb háztartásokban és különösen a törzscsalád különböző formáinak gyakoriságában jutott kifejeződésre (az apa többnyire haláláig megmaradt a birtok tulajdonosának).

A fiúk egyenlő öröklése – ha ez nem is jelentett mindig azonos arányú örökséget – gyorsan a birtokok életképességét veszélyeztető elaprózódáshoz vezetett. Több különböző *stratégia* létezett a folyamat kivédésére, de a leghatásosabb módszer: „az egy örökös” kijelölése mégsem ment át a gyakorlatba az amerikai kivándorlás időszaka előtt, és ez még a századfordulón is kivételes jelenség volt. Az apai örökségből minden fiú részt kért, és a módosabb gazdacsaládoknál a lányok is kaptak földet az „osztálykor”.

Egy lehetséges stratégia a *vőség* volt, de ez nem volt képes megoldani a századfordulóra egyre erősödő „öröklési nyomást”, másrészt a módosabb birtokos paraszti családoknál csak néhány esetben fordult elő, hogy a gazdafió *vőnek ment volna*: a települési szintű endogámia a birtokos paraszti családoknál általános volt még a mezővárosban is. Ez a gyakorlat fokozatosan gazdálkodási válsághoz vezetett, hisz a birtokosztódás nyomán csak kevés örökös volt képes az atyai örökségnek megfelelő birtoknagyságot újra elérni. A hagyományosan érvényesülő öröklési gyakorlaton kívül a demográfiai növekedés és a tájfeldrajzi adottságok magyarázhatják, hogy az amerikai kivándorlás mértéke a régióból mintegy négyszerese volt az országos átlagnak.

IRODALOM

Népszámlálások

1857. évi népszámlálás: *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*. Wien, 1859.

1870. évi Népszámlálás: *A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest, 1871.

Angol népszámlálás: *General Report. Census, 1871. Vol. IV*. London, 1873.

- Svájci népszámlálás: *Eidgenössische Volkszählung vom 1. December 1870. Erster Band. Die Bevölkerung.* Bern, 1872.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* XXVI. 3–4. sz. 403–437.
- Armstrong, W. A. 1978. The census enumerators' books: a commentary. In Lawton, R. (szerk.) *The Census and Social Structure.* London, 28–81.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest.
- Berkner, Lutz K. 1972. The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example. *The American Historical Review* 77. 398–418.
- Berkner, Lutz K. 1973. *Family, Social Structure and Rural Industry: A Comparative Study of the Waldviertel and the Pays de Caux in the Eighteenth Century.* [PhD thesis. Cambridge, Mass.]
- Berkner, Lutz K. 1975. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. *Journal of Interdisciplinary History* V. 4. sz. 721–738.
- Berkner, Lutz K. 1977. Peasant household organization and demographic change in Lower Saxony (1689–1766). In Lee, R.D. (szerk.) *Population patterns in the past.* London, 53–69.
- Bokor Gusztáv 1896. *A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete.* Budapest.
- Chayanov, A. V. 1966. *The Theory of Peasant Economy.* Homewood.
- Dányi Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.* KSH Budapest.
- Drake, Michael 1972. The census, 1801–1891. In Wrigley, E. A. (szerk.) *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data.* Cambridge, 7–46.
- Faragó Tamás 1989. A történeti demográfiai kutatások főbb forrásairól. In Erdmann Gy. (szerk.) *Rendi társadalom – polgári társadalom* 2. Gyula, 427–449.
- Faragó Tamás 1996. Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* XXXIX. 4. sz. 241–262.
- Fél Edit és Hofer Tamás 1969. *Proper peasants. Traditional life in a Hungarian village.* Budapest.
- Ficker, Adolf „Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich.” In *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* II. Bécs, 1870. 1–126.
- Gaunt, David 1983. The property and kin relationship of retired farmers in northern and central Europe. In Wall, R. (szerk.) *Family Forms in Historic Europe.* Cambridge, 249–279.

- Heckenast Gusztáv 1991. *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában*. Budapest.
- Held, Thomas 1982. Rural Retirement Arrangements in Seventeenth- to Nineteenth-Century Austria: A Cross-Community Analysis. *Journal of Family History* VII. 227–254.
- Higgs, Edward 1995. Occupational censuses and the agricultural workforce in Victorian England and Wales. *The Economic History Review* XLVIII. 4. sz. 700–716.
- Laslett, Peter és Wall, R. (szerk.) 1972. *Household and Family in Past Time*. Cambridge.
- Laslett, Peter – Wachter, Kenneth W. – Laslett, Robert 1978. The English Evidence on Household Structure Compared with the Outcomes of Microsimulation. In Wachter, K. W. (szerk.) *Statistical Studies of Historical Social Structure*. New York, 65–87.
- Laslett, Peter 1978. The Stem-Family Hypothesis and Its Privileged Position. In Wachter, K. W. (szerk.) *Statistical Studies of Historical Social Structure*. New York, 89–111.
- Láng Sándor 1995. Geomorfológiai tanulmányok az Aggteleki Karsztvidéken. *Földrajzi Értesítő* IV. 1. sz. 1–17.
- Löfgren, Orvar 1976. Peasant Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. *Ethnologia Scandinavica*, 100–115.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás*. Budapest.
- Mitterauer, Michael 1992. Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy. *Journal of Family History* 17. 2. sz., 139–159.
- Pozsgai Péter 1996. Torna mezőváros iparosai a 19. század közepén. In *A Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája*. Salgótarján (megjelenés alatt)
- Pozsgai Péter é.n. *Táj és központ kapcsolata és összefüggései a foglalkozási szerkezettel az Aggteleki-karszt falvaiban (18–19. sz.)*. Kézirat.
- Reay, Barry 1996. Kinship and the neighbourhood in nineteenth-century rural England: The myth of the autonomous nuclear family. *Journal of Family History* 21. 87–104.
- Schlumbohm, Jürgen 1994. *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650–1860*. Göttingen.
- Tárkány Szücs Ernő 1981. *Magyar jogi népszokások*. Budapest.
- Thirring Gusztáv 1938. *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest.
- Thirring Gusztáv é.n. *Gondolatok a házak és lakások szociográfiájáról*. Kézirat. KSH Kézirattár.

- Thirring Lajos 1983. *Az 1869-1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910.* KSH Budapest.
- Tillot, P. M. 1972. Sources of inaccuracy in the 1851 and 1861 censuses. In Wrigley, E. A. (szerk.) *Nineteenth-century society. Essays in the use of quantitative methods for the study of social data.* Cambridge, 82–133.
- Tóth Zoltán 1986. A századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszere mint rendi strukturális örökség. In Á. Varga L. (szerk.) *Rendi társadalom-polgári társadalom* 1. Salgótarján, 407–419.
- Tóth Zoltán 1987. Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle*, 1.sz. 62–85.
- Tóth Zoltán 1996. Rendek, osztályok, társadalmi rétegek Lukán, a jobbágyfelszabadítás után. In *A társadalomnéprajz eredményei és lehetőségei az Alföldön. Tanácskozás Csongrádon 1. 1993. július 3–4.* Csongrád, 9–22.
- Török Katalin 1981. Paraszti gazdaság és háztartás a XIX. század közepén. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4.sz. 381–488.
- Wrigley, E. A. és Schofield, R. S. 1973. Nominal record linkage by computer and the logic of family reconstitution. In Wrigley, E. A. (szerk.) *Identifying People in the Past.* London, 64–101.
- Zeitlhofer, Hermann 1998. The Various Functions of the *Ausgedinge* (Retirement) in Southern Bohemia in the Early Modern Period. A „*Family Strategies in Western and non-Western History*” c. ESTER Szemináriumra benyújtott dolgozat. Luxemburg, 1–20.

*1. Függelék***A háztartások leíró csoportosítása (5 település)****I. Nukleáris családok (N)**

1. házaspár
2. házaspár gyermekkel
3. özvegyasszony gyermekkel
4. özvegy férfi gyermekkel
5. házaspár unokával
6. özvegyasszony unokával

II. Bővített nukleáris családok (B)

1. házaspár özvegyasszonnyal
2. házaspár testvérrel
3. házaspár özvegyasszonnyal és testvérrel
4. házaspár rokonnal
5. házaspár gyermekkel és özvegyasszonnyal
6. házaspár gyermekkel és testvérrel
  - 6.1 özvegy gyermekkel és testvérrel
7. házaspár gyermekkel, özvegyasszonnyal és testvérrel
8. házaspár gyermekkel és rokonnal
  - 8.1 özvegyasszony gyermekkel és rokonnal
9. házaspár gyermekkel, özvegyasszonnyal és rokonnal

III. "Szülő – házas gyermek": leszármazáson alapuló összetett családok (T)

- A) *szülő házaspár áll a háztartás élén* (T 1)
(„egész törzscsalád” fázis)

- 1 házaspár házas gyermekével
2. házaspár házas gyermekével*
3. házaspár házas és nem házas gyermekével
4. házaspár házas* és nem házas gyermekével
5. házaspár házas gyermekével és özvegyel
6. házaspár házas és nem házas gyermekével és rokonnal
7. házaspár házas és nem házas gyermekével és özvegyel
8. házaspár özvegy vővel (+)
9. házaspár nem házas testvérrel és házas gyermekével

A-2) házas gyermek a háztartás élén (T 3)

1. házas gyermek szülő házaspárral
2. házas gyermek szülő házaspárral és nem házas testvérrel

B) özvegy szülő áll a háztartás élén (T 2)

= "csonka-törzscsalád" fázis)

1. özvegyasszony házas gyermekkel
2. özvegyasszony házas gyermekkel*
3. özvegyasszony házas és nem házas gyermekkel
4. özvegyasszony házas* és nem házas gyermekkel
5. özvegyasszony házas gyermekkel és özvegyasszonnyal
6. özvegyasszony házas gyermek és rokonnal
7. özvegy férfi házas gyermekkel
8. özvegy férfi házas gyermekkel*
9. özvegy férfi házas és nem házas gyermekkel
10. özvegy férfi házas unokával
11. özvegy férfi özvegy menyével (+)

IV. Oldalági kapcsolaton alapuló háztartások (O)

1. együtt élő házas testvérek
  - 1.1 házas férfi családjával és özvegy testvére családjával
  - 1.2 egyedülálló özvegy férfi házas testvérével
2. házas testvérek özvegy szülővel
  - 2.1 özvegy testvér családjával és házas testvér családjával, özvegyasszonnyal

V. Összetett családháztartás: szülő-házas gyermek (és oldalági család(ok)) (Ö)*A) házaspár a háztartás élén (Ö 1)*

(három vagy annál több rokon "kiscsalád", családmag és három v. több generáció együttélése)/

1. két házas fűtestvér együttélő házas gyermekeikkel
2. szülők kettő v. több házas gyermekükkel (és nem házas gyermekeikkel esetleg rokonnal)

B) özvegy szülő a háztartás élén (Ö 2)

1. özvegy férfi két házas gyermekkel
  - 1.1 özvegy férfi házas gyermekkel, házas unokával és nem házas gyermekkel
2. özvegy férfi három házas gyermekkel
3. özvegyasszony 2 v. több házas gyermekkel és nem házas gyermekkel
4. özvegyasszony két házas unokával és rokonnal

VI. Egyéb (E)

1. leányanyák
2. egyedülállóak
3. nem család

VII. Besorolhatatlan (X)

Jelek:

* *vő*

+ *gyermekkel* (A III, IV, V csoportoknál külön nem jelöltem a gyermekeket, (+) jellel jelöltem azonban, ahol az előfordulásnál a gyermek(ek) jelenléte meghatározó jelentőségű volt.)

2. Függelék

hsz (1869)	A háztartásfő neve		szül. év	"telekhányad"	"telek" (kh) (1868)	Birtokos paraszti családok "életciklusai" Tornán (fő- és alcsoportok)			Családciklus (főcsoportok)	
						1850	1857	1869	1857	1869
2	Hegedűs	József	1805	1	27	I. 2.	III. A. 3.	III. A. 1.	T	T
9	Balázs	József	1823	0.25	6	III. A. 1.	III. B. 7.	I. 2.	T	N
16	Hegedűs	János	1838	0.5	13		II. 6.	I. 2.	B	N
17	Holecskó	Imre	1826	0.25	6.5	I. 1.	I. 2.	I. 2.	N	N
18	Pipoly	József	1809	0.25	7.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
19	Molnár	István	1831	0.25	6.5	[44]	II. 6.	I. 2.	B	N
44	Fekete	János	1824	0		III. A. 3.	II. 6.	I. 2.	B	N
20	Molnár	János	1832	0.25	5	V. B. 3.	II. 6.	I. 2.	B	N
21 özv	Molnár	Józsefné	1824	0.25	6	[20]	I. 2.	III. B. 3.	N	T
25 özv	Turóczy	Borbála	1820	0.25	6	I. 1.	IV. 1.1.	I. 3.	O	N
33	Kalász	Ferenc	1836	0.25	6		I. 2.	I. 2.	N	N
34	Szabó	József	1800	0.5	12.5		IV. 1.2.	IV. 1.2.	O	O
43 özv	Szabó	Jánosné	1834	0.25	6.5	I. 2.	II. 6.	I. 3.	B	N
56	Rajhel	József	1812	0.5	13	I. 2.	I. 2.	I. 1.	N	N
57 özv	Stromp	Jánosné	1812	0.5	13	III. B. 7.	I. 2.	III. B. 3.	N	T
58	Turóczy	József	1819	0.25	6.5	I. 2.	I. 2.	I. 4.	N	N
59 özv	Juhász	Istvánné	1836	0.5	13	III. A. 3.	III. B. 9.	I. 3.	T	N
60	Görösös	István	1828	0.5	12	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
61	Darvas	Imre	1809	0.5	14	I. 2.	I. 2.	V. A. 2.	N	Ö
62 özv	Görösös	Istvánné	1818	0.5	14	I. 2.	I. 2.	III. A. 3.	N	T
63	Balla	József	1829	0.5	14	I. 2.	II. 2.	II. 6.	B	B
64	Budovszki	József	1820	0.25	7	I. 2.	I. 2.	III. A. 3.	N	T
65 ifj	Szlovenszki	János	1846	0.25	6.5			I. 2.		N
67	Karafa	István	1830	0.5	15.5	I. 2.	III. A. 3.	I. 2.	T	N
68	Görösös	István	1840	0.25	7	I. 2.	I. 3.	II. 6.	N	B
69	Kis	János	1816	0.5	13	I. 1.	I. 1.	I. 1.	N	N
79	Horváth	József	1816	0.25	6			III. A. 7.		T
80	Stecz	József	1835	0.25	6		[89]	II. 5.		B
83	Tánczos	Farkas	1806	1	28	I. 2.	I. 2.	I. 1.	N	N
89	Rajhel	János	1845	0.5	15	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
90 id	Szlovenszki	János	1820	1	21	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
91	Turóczy	József	1837	0.5	11	I. 2.	I. 2.	II. 5.	N	B
95	Vidasits	András	1813	0.5	13	I. 2.	I. 2.	III. A. 7.	N	T
97	[19.sz.]					I. 2.	II. 6.	[19]	B	
98 özv	Görösös	Jánosné	1816	0.5	13	I. 2.	I. 3.	III. A. 1.	N	T
99 özv	Fémják	Jánosné	1810	0.25	6	I. 3.	I. 3.	III. A. 3.	N	T
99	Fémják	József	1817	0.25	6			III. A. 3.		T
102 özv	Kerekes	Jánosné	1829	0.25	7	III. B. 3.	III. B. 3.	I. 3.	T	N
103	Bartók	József	1814	0.25	7.5	III. B. 3.	II. 5.	I. 2.	B	N
105	Csontik	Lajos	1825	1	46	I. 1.	II. 5.	I. 1.	B	N
106	Rajhel	Ferenc	1825	0.5	12.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	B	N
107	Holecskó	István	1821	0.5	13	I. 2.	II. 2.	III. A. 1.	B	T

folytatás

hsz (1869)	A háztartásfő neve		szül. év	"telekhányad"	"telek" (kh) (1868)	Birtokos paraszti családok "életciklusai" Tornán (fő- és alcsoportok)			Családciklus (főcsoportok)	
						1850	1857	1869	1857	1869
109	Zsehrai	János	1810	0.25	6	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
121	özv Majancsik	Jánosné	1834	0.5	8	I. 2.	II. 2.	IV. 2. 1.	B	O
145	Turóczy	András	1835	0.25	5	I. 2.	I. 3.	II. 5.	N	B
149	Peregrin	János	1808	1	27	I. 2.	I. 2.	III. A. 8.	N	T
150	Bartók	János	1812	0.25	7.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
151	Kis	János	1838	0.25	7	I. 2.	III. A. 3.	I. 2.	T	N
153	Molnár	József	1841	0.25	7	I. 2.	III. A. 3.	I. 2.	T	N
154	Fekete	István	1809	0.5	13.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
155	Tisza	András	1833	0.5	12.5	I. 1.	III. B. 11.	I. 2.	T	N
157	Bartus	János	1829	0.5	15	III. B. 3.	I. 2.	III. A. 2.	N	T
159	Majancsik	Borbála	1805	0.5	16	I. 2.	III. A. 9.	III. B. 1.	T	T
160	Kovács	Mihályné	1819	0.5	13	I. 2.	I. 3.	III. A. 3.	N	T
160	Dobozi	József	1844	0.25	6.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
162	Kis	Mihály	1812	0.5	12.5	III. B. 1.	I. 2.	III. A. 2.	N	T
164	Farkas	János	1827	1	20.5	III. A. 3.	III. A-2. 2.	III. A. 4.	T	T
166	özv Molnár	Imréné	1812	1	19.5	I. 2.	I. 3.	III. B. 2.	N	T
168	Sztankovics	István	1840	0.25	6	I. 2.	I. 2.	III. A-2. 1.	N	T
169	özv Stromp	Jánosné	1826	0.25	6.5	I. 2.	I. 3.	III. B. 1.	N	T
170	Stromp	János	1827	0.25	9	I. 3.	IV. 1. 1.	I. 2.	O	N
192	özv Noga	Józsefné	1825	0.25	7	I. 2.	I. 2.	I. 3.	N	N
202	Karafa	István	1819	0.25	6		I. 2.	III. A. 3.	N	T
210	özv Juhász	Istvánné	1808	1	23	I. 2.	I. 2.	III. B. 1.	N	T
211	Figlyár	József	1831	0.25	6.5	I. 2.	I. 2.	I. 2.	N	N
212	Gáll	János	1836	0.5	12.5		VI. 3.	I. 2.	E	N

II. sz. melléklet

Az 1868. évi kataszteri felmérés * Hegedűs József háza, egy-egy darab szántóval és legelővel.

Císlo parcele	Císlo pozemného hátku	Druh pozemku (obecné označenie alebo pomenovanie alebo venovanie pozemku)	Jakovská trieda	Výmera		Katastrálny výťah		Z toho (stf. 7) výmera zaplavovanej plochy		Meno Poznámky (parifikačná pôda, trvalé oslobodenie od pozemkovej dane, právo ku stavbe, pamiatki a pod.) <i>majiteľ</i>	10	11
				ha	m ²	Kč	h	ha	m ²			
8	2	dóm, hrad starého a dvor	-		260	935,2				Hegedűs József rolník		Hán
531	2	rola 2/3	1		2	1071	1.52,1			Hegedűs József rolník		-
855	2	luha	2		3	1.42,75				Hegedűs József rolník		-

* Az 1868-as kataszteri felmérére 1932. évi szlovák átírata.

V. sz. melléklet

Az 1850. évi népszámlálás állatösszerési táblája. Hegedűs József (3. sor) a 2. sz. házban lakik.

Ort Abony 1.
 Stuhlbezirk Torna

Wirtschafts-Tabelle vom Jahre 1850

Kreis Naszhan   Regierungsbezirk Torna

Nummer der Stubenpartien	Namen	Pferde						Schaf
		Geflügel			Summa	Schweine	Eisere	
		1	2	3				
1	Maria v. Lassich				3			6
2	Johann Hegedűs							2
3	Anton Kuppas							2

VI. sz. melléklet

Az 1850. évi népszámlálás „helységi áttekintése”. Hegedűs József és családja a 2. sz. házban.

Ernst Ungvár

no 1.

Faschan
Civil-District

Orts=Uiberfid
Regierungsbezirk *Fos*

Die einheimische Bevölkerung

Anzahl der Häuser	Wohnpartien	Nach dem Geschlechte		Nach der Nationalität	Nach der Religion				Nach dem Stande				
		männlich	weiblich		katholisch	evangelisch		ledig	verheiratet		beruflich	männlich	weiblich
						griechisch-orthodox	luth.		männlich	weiblich			
1	1	1	1	Magyar	2	1	5	1	1	1	1	1	1
2	2	1	1	Magyar	1	1	5	2	2	1	1	1	1
2	2	2	2	Magyar	2	1	5	2	2	1	1	1	1
2	2	2	2	Magyar	2	1	5	2	2	1	1	1	1

PARASZTI HÁZTARTÁSOK ÉS HÁZTARTÁSCIKLUSOK SZŐLŐSARDÓN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

HEILIG BALÁZS

Szőlősardó a 19. század második felében néhány száz lelkes település volt Torna vármegyében, a Gömör-Tornai Karszt déli peremén. A középkor óta kontinuos református lakóinak a föld, a határban termő jó hírű bor és az állatok haszna mellett az ácsmunka, a szénégetés, a szezonális alföldi munkavállalás, a fuvarozás nyújtott megélhetést. A község paraszti háztartásairól, gazdasági üzemeiről itt közreadott tanulmány megírásának kitűzött célja a helyi társadalom és gazdaság szerkezetében a háztartások szintjén működő reprodukív, önszabályozó, átörökítő folyamatok feltárása és megértése volt. A vizsgálat középpontjában a háztartásciklusok jellemző lokális típusainak körülhatárolása és a ciklusok alakulását meghatározó, befolyásoló tényezők számbavétele állt. Nem arra törekedtem, hogy a társadalom állapotának egy meghatározott korszakra érvényes kvázistatikus leírását adjam, jobban érdekelt magam az állapotváltozás, a rendszer önfenntartásának és működtetésének dinamizmusa. Milyen mechanizmusokon, szabályozókon keresztül biztosította a háztartás – mint termelési és fogyasztási egység – önmaga emberi életeken átívelő folytonosságát? Hogyan sikerült megőriznie a tulajdon, a munka, az erőforrások dinamikus egyensúlyát? Milyen szerepeket töltött be az egyén élete előrehaladtával a háztartásban? Hogyan idomult egyéni életciklusa azokhoz a háztartásokhoz, amelyekben előbb mint gyermek, később mint családfő, háztartásfő jelent meg? Ezek a kérdések a háztartás- és üzemszerkezetek analízise mellett többek között a demográfiai reprodukció, a hagyományos gazdálkodási formák, egyes jogszokások, mindenekelőtt az öröklés tanulmányozását is megkövetelték.

A forrásokról

A tanulmány bázisát az 1850-ben, 1857-ben és 1869-ben végrehajtott népszámlálásoknak a községre vonatkozóan fennmaradt anyaga jelentette.¹ A for-

¹ Az 1850-es, 1869-es népszámlálások Torna vármegyei anyagát *Pozsgai Péter* tárta fel a közelmúltban a Kassai Állami Kerületi Levéltárban (Štatny Oblastný Archív v Košiciach röv. ŠOBA KE). A népszámlálási anyag és sok egyéb értékes forrás átadásáért ezúton is köszönetet mondok.

rások részletező bemutatása megtalálható *Pozsgai Péter* itt közölt tanulmányának függelékében.²

Az 1850-es számlálásra Szőlősárdón augusztus 26-án került sor. 67 házban 107 lakófél adatait vették fel. Külön összesítő ív tartalmazza a háziállatok adatait lakófelek szerinti bontásban. Az összeírást a község részéről Cseh János (telkes gazda) esküdt hitelesítette.

Az 1857. évi számlálás eszmei időpontja ugyan október 31. volt, azonban a szőlősárdói íveken még a december első felében születettek is fel vannak tüntetve. Az összeírás végrehajtásában a község részéről Kerekes Lajos (kivéve a paplakot, ahol a helyettes lelkész, Lükő Béla volt a conscriptor), a falu jegyzője működött közre. Minden lakófél külön íven szerepel. A háziállatok kimutatása Szőlősárdóra nincs meg. 74 házban 89 lakófél adatai + 3 távollevő család.

Az 1869. évi íveken (*Fölvételi ív*) az egyes házakon belül a külön ún. lakófeleknek (háztartásoknak) tekintett egységeket egymástól egy vonallal határozottan elkülönítve, önálló számozással vették fel. Az összesen 76+2 fölvételi ív 74 lakóházban 88 lakófél adatait tartalmazza.

A számlálások népességre vonatkozó adatait a községi anyakönyvek bejegyzéseivel összevetve ellenőriztem.³ Az anyakönyvekből rekonstruált családok és a népszámlálás felvételi ívein szereplő háztartások tételes összehasonlítása még az egyébként kevésbé megbízható osztrák összeírások esetében is a bázisforrások megbízhatóságát húzták alá. Leszámítva azt a néhány sorozás előtt álló legényt, akit az 1850-es felvételnél, a szabadságharc leverése utáni nehéz időszakban szülei az összeírók előtt letagadtak, nem volt számottevő eltérés a rekonstruált és az íveken rögzített népesség között. A születési éveket az e tekintetben megbízható anyakönyv bejegyzései alapján korrigáltam.⁴

Az 1869-es népszámlálás épületstatisztikai adatain és az állatállomány 1850-es és 1869-es összeszámlálásán felül a háztartások tulajdonára, vagyonára nézve három forrás szolgáltatott jelentős mennyiségű és minőségű információt. Az 1869-ben az úrbéres jobbágyság és zsellérség, valamint gróf Csáky László között létrejött úrbéri egyezség és az azt követő határrendezés iratanyagát a falu egyik utolsó bírójára, Mészáros János, majd fia, Jenő őrizte meg.⁵ A birtokrende-

² A levéltári forráshivatkozásokat is ld. ott.

³ Szőlősárdói Református Egyház irattára, Születési anyakönyv 1726-tól (1758-1764 máj. hiányzik), Házassági anyakönyv 1772-től, Halálozási anyakönyv 1764-től. Az OL Mikrofilmtárában A1464 jelzet alatt.

⁴ Az összeírt 447 személyből 314 (70,2 %) életkorát, a családrekonstrukció elvégzése után, az anyakönyvi adatokkal is össze lehetett hasonlítani. A népszámlálás adatai a népességet majdnem pontosan egy évvel fiatalabbnak mutatták a valóságosnál (az átlagos eltérés -0,96 év volt 1,72 év szórással). Az eltérés oka részben az életkor, részben a számlálás időpontjának eltérő értelmezéseiből, azaz végső soron a felvétel hiányosságaiból fakadt. A megállapított korrekciós tényezőt a lakosság anyakönyvi adatokkal nem ellenőrizhető korú részénél is figyelembe vettem.

⁵ Mészáros család iratai, Szőlősárdó Úrbéri egyezség. 1869. Júl. 20. Szőlős Árdó, (Kassán 1916. május 12-én kiállított hitelesített másolat), Jegyzőkönyv. Tárgy: Szőlős Árdó község határának felsőbb bíróságilag is megerősített úrbéri egyezség alapján eszközölnödő kihatására a működő mérnök bevezetése. 1870. aug. 4. Szőlős Árdó (uo. uakkor kelt másolat), Kihasítási földkönyv, hitelesítve 1871. ápr. 6-án (1871. júl.-ban készült mérnöki másolat).

zési iratok legjelentősebb tétele az 1871. április 6-án hitelesített *kihasítási földkönyv* ugyanezen évben kelt másolata (e + 53 oldal). A földkönyv az összesítéseken túl az egyes gazdák és zsellérek kezén levő földterületek (volt telki állomány, irtásföldek) dülők és művelési ágak szerinti felsorolását adja, a területnagyságok feltüntetésével. Az 1869. szeptember elején pusztított *tűzvész kárfelvételi jegyzőkönyve* a tűzben elemésztett javak háztartásonkénti lajstromát tartalmazza.⁶ A listán az elenyészett épületek, állatok, termények, készpénz, gazdasági eszközök és egyéb ingóságok mennyiség és becsült érték szerint szerepelnek. A háztartások vagyonáról végül a községi református gazdák által 1868-ban alapított *magtár jegyzőkönyve* is nyújtott némi tájékoztatást.⁷

Háztartás és gazdaság, a népszámlálások lakófelei

A forrásadatok analízise előtt mindenképpen szükséges néhány alapkategória, mindenekelőtt a háztartás és a paraszti gazdaság fogalmainak egyértelmű körülírása. Bár e terminusokat a hasonló tárgyú munkák általánosan használják, pontos jelentésük mégsem rögzített, hiszen az egyes esetekben mindig a konkrét források jellege és minősége határozta meg, mit is lehetett a vizsgálat alapegységének tekinteni. A következőkben *háztartáson* az együtt élők (rokonok és nem rokonok) termelési és fogyasztási közösségét értem. E hármastételrendszerből (közös lakóhely, termelés, fogyasztás) a fogyasztás közösségét tartottam domináns csoportkritériumnak, mindamelllett nem állt szándékomban a háztartást annak fogyasztási funkciójára leszűkíteni. A háztartás gazdasági aktivitásához azokat a nem feltétlenül önálló termelési funkciókat rendeltem hozzá, amelyek a fogyasztásra szánt javak, valamint a tartalék- és cserealap előteremtésével kapcsolatosak. Az, hogy ezek a termelési funkciók nem szükségszerűen önállóak, azaz nem mindig egyetlen háztartás munkaerején alapsznak, megengedi egymással állandó kooperatív viszonyban álló, közösen gazdálkodó, de különálló háztartások értelmezését is.⁸

A gazdasági funkciók mentén szerveződő már kompakt egységeket *gazdaságnak* nevezem. Ilyen értelemben parasztgazdaság és paraszti háztartás bár gyakran, de korántsem mindig fedi egymást. Lehet beszélni uradalmi, községi cselédek, nincstelen zsellérek, alamizsnából élő cigánycsaládok háztartásairól, de semmi esetre sem önálló gazdaságaikról. Ugyanakkor az egyes nagygazda és zsellér családok között tartósan fennálló patrónus-kliensi reciprokviszonyt, vagy a rokonok, szomszédok – egyébként is nehezen rekonstruálható – alkalmi

⁶ ŠOBA KE TŽ II. 64. ltsz. / 602. sz. (1869) és 65. ltsz. / 681. sz. (1870). A *Pozsgai P.* által feltárt anyagból.

⁷ Szőlősárdói Református Egyház irattára, Magtári Jegyzőkönyv 1869-1880.

⁸ Háztartás és gazdaság hasonló értelmezésre ld. pl. *Berkner, L. 1972b 146., Faragó T. 1983. 227-228.*

cseremunkáját már mint önálló gazdaságok közötti kooperációt fogtam fel. A közös gazdaság alapja mindig a közös tulajdon.

A feldolgozás első lépéseként ellenőrizni kellett, hogy az előzetesen definiált fogalmak mennyire relevánsak Szőlősdárdóban a 19. század második felének lokális társadalmára vonatkoztatva. Ezzel együtt azt is meg kellett vizsgálni, hogy a felvételi ívek egységei, a *lakófelek* (az ív fejlécén: háztartások), mennyiben egyeztethetők össze a fenti terminológiával. Várható volt, hogy az eltérő szemléletű összeírások, különösen az 1850-es, más-más interpretációt tesznek szükségessé. Meg kellett találni azt a közös alapot, amelyről a népszámlálások és az egyéb források adatainak együttes elemzése megvalósítható.

Mivel a legtöbb és minőségben is legjobb forrás az 1869-es népszámlálás ellenőrzését tette lehetővé, itt kínálkozott alkalom a háztartásokat összetartó és szétválasztó jellemzők megragadására, a releváns háztartásfogalom mélyebb megalapozására. A népszámlálás értelmezésével kapcsolatos alapfeladat annak visszafejtése volt, hogy milyen szempontok alapján különíthette el az összeíró az egy házban lakókat mint különálló lakófeleket? A 74 házból 10-ben vetődött fel ez a probléma. A többi vagy egylakófeles ház volt, vagy olyan kétlakófeles ház, amelyben idegenből szegődött, egymással nem rokon cselédcsaládok laktak. A kétlakófeles parasztházak lakófeleire vonatkozó legfontosabb információkat táblázatban vettem össze (1. táblázat). Magában is tanulságos volt a lakófélfők anyakönyvi adatok alapján rekonstruált rokonsági viszonyainak áttekintése. Tízből nyolc esetben ezek a lakófélfők oldalági rokonok voltak: fivérek vagy azok özvegyei, illetve nagybácsi és unokaöccse. Apa és a vele egy házban együtt élő fia családjai soha nem alkottak külön lakófeleket, annak ellenére, hogy a házon belül a lakóteret valamilyen módon bizonyára megosztották egymás között. Ez azt mutatja, más elemzések eredményeivel összhangban, hogy a testvér-testvér közötti oldalági kapcsolat sokkal gyengébb köteléket jelentett, mint az egyenesági alá-fölérendelt viszony. Természetes Ráki József és Vasko József háztartásai esetének megítélése, akik nemcsak hogy rokonai nem voltak egymásnak, de foglalkozásuk is elválasztotta őket. A szűcs Vasko albérlő lehetett a nyolcadtelkes gazda házában, s így magától értetődően alkotott önálló lakófelet, önálló háztartást. Egyedül Ráki Mihály és veje, Osvárt Mihály elkülönített lakófelei okoztak némi meglepetést, hiszen a vők mozgásterre apósuk házában és gazdaságában még a fiakénál is sokkalta korlátozottabb volt. A besorolás logikájának, az előzetes várakozásoknak itt inkább a közös háztartás felelt volna meg. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Ráki Mihály 1869-ben a maga 78 évével a falu legidősebb férfia volt, érthetővé válnak a háztartásának máshol is előbukkanó atipikus jegyei. A számlálóbiztos eljárása a forrás szavahihetőségét húzza alá.

2. Függelék
Mutatvány a leirórendszer alkalmazásáról

1857		1869									1899										a másik családó kora						
hátszám	lakóféi	tipuskód és leiróvektor									háztartásfői státusz	generáció-váltás	háztartásfői kora	hátszám	lakóféi	tipuskód és leiróvektor										háztartásfői státusz	háztartásfői kora
		1	2	3	4	5	6	7	8	9						1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
2	B 2	hp	1	1	0	0	0	3			5	1	0	63	2	X	10	UTÓDOK NÉLKÜL MARADT	10	5	28	21					
3	A	öa	0	1	1					2	2	0	49	4	A	hp	1	1	2	4	1	41					
4	B 1	öa	0	1	1	0	0	2		5	3	0	29	4	A	hp	1	1	2	4	1	48					
72	A	hp	1	1	2					4	1	0	36	72	A	hp	1	1	2	3	2	43					
5	1	A	hp	1	1	2				4	1	0	35	5	1	A	öa	0	1	2	3	2	43				
5	2	A	öa	0	1	3				4	2	0	35	5	2	A	öa	0	1	2	3	2	47				
6	2	A	hp	1	1	0				2	1	0	55	6	1	B 1	hp	1	1	1	0	0	2	33			
6	1	C 1	hp	1	1	1	1	0	2	7	1	1	59	6	2	A	hp	1	1	4	6	1	39				
7	C 1	öa	0	1	1	1	0	3		7	2	1	62	7	A	hp	1	1	3	5	1	43					
8	E 1	hp	1	1	1	1	1	0		6	4	0	45	8	A	hp	1	1	1	3	1	57					
9	D 1	öa	0	1	4	1				6	2	0	46	9	D 1	öa	0	1	3	1	58						
10	A	hp	1	1	2					4	1	0	48	10	B 2	hp	1	1	1	0	0	3	31				
11	A	hp	1	1	1					3	1	0	30	11	A	hp	1	1	1	3	1	42					
12	D 1	hp	1	1	4	1				7	1	0	37	12	A	hp	1	1	3	5	1	49					
13	A	öa	0	1	1					2	2	1	50	13	A	hp	1	1	2	4	1	36					
14	A	öa	0	1	1					2	2	1	51	14	B 1	öa	0	1	1	0	0	3	29				
15	E 2	hp	1	1	1	0	1	0	0	4	1	1	49	15	O	x	0	0	1	0	1	0	0	22			

A rokoni kötelékek mellett áttekinttem a termelés és a fogyasztás közösségére, vagy éppen elkülönültségére utaló számba vehető adatokat. Mindenekelőtt azt, hogy a lakófelek önállóan, vagy közösen birtokolták-e a megművelt földeket. A Ráki-Vasko féle házat most nem tekintve, három házban voltak a lakófélfők egyben önálló birtokosok is. Ezek között volt az a két eset, ahol a lakófelek közötti rokoni viszony a leglazább volt, azaz ahol az egyik lakófélfő a másik nagybátyja (unokaöccse) volt. Az Alsó Porcs testvérek birtokmegosztása mögött viszont egyedi ok állhat. Magától értetődően ezeket az önálló birtokos lakófeleket is különálló háztartásoknak, gazdaságoknak tekintettem. A kérdés most már csak az volt, hogyan értelmezhetők azok az esetek, amikor a lakófelek a közösen birtokolt földön feltehetően közösen gazdálkodtak. Következett-e a közös birtoklásból, a föld közös megmunkálásából a gazdaság, a fogyasztás teljes közössége? Az 1869-es népszámlálás épületstatisztikai adataiból az összeíró buzgóságának köszönhetően megállapítható, hogy a lakófelek a telken álló jelentősebb gazdasági épületeket közösen használták-e vagy sem. A földet közösségben birtokló testvérek többsége külön istállóval, s így nyilvánvalóan külön állatállománnyal is rendelkezett. Sajnos az az összeírásból nem derül ki, hogy a lakófelek között hogyan oszlott meg az állatállomány, de a házanként összeszámlált állatok számából kikövetkeztethető, hogy a tehének, a sertések és magától értetődően az összeírásban nem szereplő aprójószágok is a lakófelek, és nem a ház egészének tulajdonában voltak. Az ígás állatok tulajdonlásáról pusztán a nyers adatok nem sokat mondanak, mindössze annyi világlik ki egyértelműen, hogy mindkét lakófél nem rendelkezhetett a föld megműveléséhez szükséges saját igaerővel. Akárhogy is, az istállók és az állatállomány legalább egy részének önálló birtoklása egyértelműen e lakófelek bizonyos fokú függetlensége mellett tanúskodik. Ezeket az eseteket két önálló háztartás közös gazdaságaként értelmeztem. Míg a különállás bizonyítékai kézzelfoghatóak, a közös gazdálkodás valós tartalma csak sejthető.

A csűrök közös használata nem lehet érv a háztartások függetlensége ellen, hiszen számos esetben előfordult, hogy két biztosan önálló gazda is megosztva használt egy csűrt (csűrközösségek).⁹ A magtári jegyzőkönyv és a tüzeset után keletkezett kárfelvétel viszont további érveket szolgáltatott a földjüket közösségben bíró lakófelek bizonyos fokú önállósága mellett. A magtárba beadott, illetve a háznál és a ház körül tárolt termények mennyiségét lakófelenként összevetve a következőket lehetett megállapítani: Maga a tény, hogy ezek a lakófelek külön-külön vétettek fel mind a magtári, mind a kárfelvételi jegyzőkönyvbe, már magában is érzékelteti, hogy nem lehet ezeket a kétlakófeles házközösségeket zárt egységként kezelni. A magtárban és a belsőségen tárolt termények lakófelenként olykor jelentősen eltérő mennyiségei is a lakófelek különállására utalnak. Az eltérő mennyiségek a bizonyítékai annak, hogy nem

⁹ A térség csűrös gazdálkodásáról írt munkájában *Selmeczi K. A. 1976. 131-138.* is számos önálló gazdaság alkotta csűrközösségre vonatkozó példát idéz a 20. század elejéről.

csupán a kárfelvételi eljárásmenet következménye a kár lakófelenként való felvétele. A közösen birtokló és a határbeli munkákat is feltehetően közösségekben végző lakófelek a megtermelt javakat elosztották, saját részüket külön tárolták és külön is élték fel. Vagyis ezekben az esetekben így módon is igazolható volt a kétlakófeles háztartások jelentős mértékű különállása elsősorban a tartalékolás, beosztás és a fogyasztás területén. Természetesen ezek a lakófelek a házon belüli teret is megosztották egymás között, legalább egy szoba és nem ritkán még egy kamra használata is kijutott egynek-egynek.¹⁰

A lakófelek függetlenségének eltérő mértékére már a lakófélfők rokoni viszonya kapcsán utaltam, s ezt a további eredmények fényében csak megerősíteni lehet. A lakófelek függetlenségében nehéz azt a fokot megjelölni, ameddig és ahonnan kezdve azok két háztartásként, avagy egy tovább nem tagolható egészként értékelhetők. A kétlakófeles háztartások közül ezek a kötelek Ráki Mihály és veje, Osvárt Mihály esetében voltak a legerősebbek. Őket ugyan külön lakófélként vette fel az összeíró, s mindketten szerepeltek a magtári és a kárfelvételi jegyzőkönyvben is, sőt családjukkal külön lakták a ház helyiségeit, és saját istállóval (tehát valószínűleg saját állatokkal is) rendelkeztek, mégis közösen birtokolt és közösen megművelt földjük terményeit közösen tárolták (következésképpen egyenlő mennyiségek), és valószínűleg legalább részben közösen is fogyasztották. Esetükben jogosan vitatható a két háztartásként való interpretáció, de alávétve magam a források egyébként következetesnek mutatkozó logikájának, esetükben is el kellett fogadnom azt a cezúrát, amelyet a felvételi ív, a magtári jegyzőkönyv és a kárfelvétel egyöntetűen vont meg.

A fentiek ellenőrzésére, mintegy kontrollcsoportként megvizsgáltam az egy telken ülő, de külön házban lakó és a földeket közösségekben birtokló családokat is. Az eddigiek szerint eljárva őket is, és a nem egy telken ülő, de közösen birtokló lakófeleket is különálló háztartásokként kezeltem. Ugyanakkor áttekintettem azokat az összetett lakófeleket, ahol házas testvérek éltek egy lakófélben együtt. A mindössze két ilyen lakófél mindegyike sajátos, atipikus fejlődés eredményeként jutott el abba az állapotba, amelyet az összeíró 1869-ben rögzített. Veres István és András 1857-ben még két lakófélként szerepelt, de mivel András házasságából egyetlen utód sem született, s így a birtok megműveléséhez szükséges munkaerő utánpótlása nem volt biztosítva, a vele közös házban lakó testvére háztartásába való beolvadásban találta meg a megoldást. Az Ötvös unokák szülei korai halála után özvegy nagyanyjuk gyámsága alá kerültek, s a

¹⁰ Az, hogy egy helyiséget szobaként, vagy kamraként írtak össze, nem elsősorban fizikai jellemzőitől, hanem sokkal inkább funkciójától, aktuális használatától függött. A kétlakófeles házakban mindig legalább két szoba (a helyi terminológia szerint ház) volt, a második lakófél sohasem lakott kamrában, azaz az önálló lakófélként való értelmezés és a helyiség szobának minősítése nem volt független egymástól. Mivel az ételek készítése – legalábbis télen — a szobákban folyt, s a konyha a vidéken eredetileg csak egy tüzelő neve, az íveken felvett közös „konyha” (tkp. a pitvar) használata is félrevezető lehet. A közös „konyha” használata csupán azt jelentette, hogy a két szoba (előház, utóház) bejárata ugyanaból a pitvarból nyílt (északi magyar háztípus). Vö. *Gunda B.* 1934. 4., 12.

birtok hol az özvegy, hol az ő nevükön szerepelt a forrásokban, jelezve azt az átmeneti állapotot, ami az időközben családot alapított fiúk fokozatos függetlenné válását a vizsgált időszakban jellemezte. A fenti megfontolások után végül is elfogadtam az 1869-es népszámlálás felvételi ívein szereplő tagolást, s az ott megállapított 88 lakófelet tekintettem önálló háztartásnak.

Az 1857-es lakófeleket az 1869-es ívek értékelése során nyert tapasztalatok alapján értékeltem. Házzól házra haladva anyakönyvi adatok bevonásával összevettem a lakófeleleket (Wohnparteien) a közties időszakban lezajlott átmenetek sorozatát. Mivel egyrészt az 1857-es és az 1869-es lakófelek szerkezeti felépítése között semmilyen lényeges eltérést nem találtam, másrészt a lakófelek átalakulásában semmiféle különös, rendkívüli történés nem volt tetten érhető, a vizsgált időszakok lakófél-fogalmát konzisztensnek kellett tekintenem, s így 1857-re is a lakófeleket mint háztartásokat elfogadnom. Az eljárás jogosságát a háztartásszerkezetek és -ciklusok elemzésének eredményei utólag csak megerősítették.

Az 1850-es számlálással merőben más volt a helyzet. A felvétel egységei (Wohnparteien) akkor egyértelműen nem a háztartások, hanem a nukleáris magok voltak. Legalábbis ez volt az utasítást megfogalmazók szándéka.¹¹ Az 1850-re megállapított háztartások így nem feleltethetők meg a forrás semmilyen alapegységének sem, azok egy rekonstrukciós folyamat eredményeként álltak elő.

Összegezve tehát az eddigieket, a háztartáson az egy fedél alatt lakók olyan közösségét értem, amely térhasználatban, a megszerzett javak beosztásában, felélésében és legalább részben termelésében más hasonló közösségektől elkülönült. A térbeli elkülönülés jelenthette egy beltelek, a rajta álló ház és a hozzá tartozó külsőségek egyedüli birtoklását, jelenthette a rokonokkal megosztott belsőre egy saját ház tulajdonjogát, de legalábbis megmutatkozott a más háztartással közösen lakott ház helyiségeinek, továbbá a melléképületeknek használatában. A fogyasztás elkülönülése már a termények és általában az élelem raktározásában jelentkezett. Külön tárolták és fogyasztották el a más háztartásokkal közösen megtermelt javakat is. Egyértelműen az egyes háztartásokhoz rendelhető azoknak az állatoknak a tulajdonlása is, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a család mindennapi fogyasztásával. A tehén, a sertés és az aprójószágok tartása és haszonvétele mind az egyes háztartások hatókörébe tartozott, akkor is, ha a látszólagos együttélés (közös ház) és a „konyha” közös használata, a földek közös birtoklása és használata a felületes szemlélő számára

¹¹ A forrásban szereplő adatok (házas, hajadon/nőtlen, özvegy nők és férfiak száma, a 17-26 év közötti férfiak életkora) nem elégségesek a szerkezetek vizsgálatához. A rekonstrukció eredményének fényében nyilvánvalóvá vált, hogy — legalábbis Szőlőszárdon — a hivatalos utasítással ellentétben a felvételezett egységek nem minden esetben nukleáris családok, magok voltak, hanem nem ritkán kiterjesztett családok is. Az oldalirányban nem házas rokonnal kibővített családok és a nukleáris családok elkülönítése csak e forrás adatai alapján lehetetlen. A későbbi háztartásszerkezetek ismerete és a rekonstrukció elvégzése nélkül így az 1850-es adatok önmagukban háztartásszerkezeti vizsgálatok elvégzésére nem alkalmasak.

ennek ellenkezőjét sugallja. Így háztartásként értelmeztem minden egylakófeles házat. Tettem ezt annak ellenére is, ha önálló földtulajdon felett nem rendelkezett, hiszen a fogyasztás és részben a termelés elválása a források alapján valószínűsíthető volt. Hasonlóképpen önálló háztartásoknak találtam a kétlakófeles házak lakófeleit is. Az eddig nem tárgyalt pásztornéesség egy házban lakó nem rokon lakófeleit szintén különálló háztartásokként kezeltem.

Az elemzés megkezdése előtt már csak azt kellett ellenőrizni, hogy a lakófelekben elsőként feltüntetett személyek valóban a háztartásfők voltak-e. Ennek verifikálására ismét a birtokívek, a magtári, a tűzkárfelvételi jegyzőkönyvek, a birtokrendezés során született egyezséget aláíró gazdák névsorai és a három népszámlálás lakófélfőinek összehasonlítása szolgált. A névsorok nagyfokú stabilitása mellett alig akadt néhány olyan háztartás, amelyek háztartásfőinek megnevezésekor a források nem voltak következetesek. Ezeknek az ellentmondásoknak az oka is az adott családok sorsában előállt átmeneti és egyedi helyzetek bizonytalansága volt.

A háztartások és a társadalom rétegződése

Szölösardót 1869-ben zömében egykori úrbéres jobbágyok, zsellérek és azok leszármazottai lakták. A falu foglalkozás-szerkezetét a '69 évi népszámlálási ívek 'foglalkozása', 'hivatása' rovataiba bejegyzett adatai híven tükrözik. Az anyakönyvi adatok és a birtokívek nyújtotta információk, néhány könnyen feloldható ellentmondástól eltekintve, ebben a vonatkozásban is csak megerősítették a számlálás eredményeit.

2. A háztartások eloszlása a háztartásfő foglalkozása szerint, 1869.

Birtokos	Zsellér	Községi/uradalmi cseléd	Iparos	Egyéb	Összesen
56	18	6	3	5	88
63,6%	20,5%	6,8%	3,4%	5,7%	100,0%

Az 2. táblázat a 88 háztartásnak a háztartásfő foglalkozása szerinti rétegződését mutatja.¹² A gazdák és zsellérek elkülönítése nem ütközött semmilyen nehézségbe, az ívek „földész birtokos”, „zsellér napszámos”, ill. a kihalási földkönyv „telkes gazda”, „zsellér” szembeállítását következetes és egybehangzó volt. E parasztnéesség adta a falu középkori eredetű alaprétégét, a törzsökös reformátusságot.¹³

¹² Özvegyasszony esetében volt férje foglalkozását vettem alapul.

¹³ A gazdacsaládok között egyetlen katolikus familia volt, a Bafiaié.

A cselédnépesség csak a népszámlálási anyagban szerepelt. Mivel általában katolikusok (és részben evangélikusok) voltak, a községi anyakönyvben is kevés szó esett róluk. A falu pásztorai (juhász, csordás, csikós, kondás, kerülő és a bornyász) családjaikkal a falu szélein, a község épületeiben laktak. Mindannyian más falvakból, Borsodból, Gömörből, illetve a szomszéd Varbócról szegődtek el. Részben régi pásztorinasztiák sarjai voltak, részben parasztok zsellérfiai. A falu három iparosa is idegenből települt: a cigánykovács, egy paraszt-szűcs és az uradalmi molnár. Szőlősardó többi háztartását a lelkész, a tanító családjai, a jegyző (volt tanító) özvegye, a zsidó kocsmáros családja és egy cigány koldusházaspár alkotta 1869/70 fordulóján.

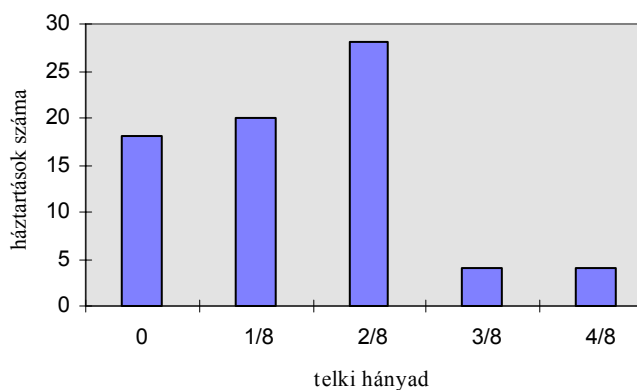
Az előszámlált 88 háztartásból összesen 74 volt a helyi parasztoké. A következőkben elsősorban velük foglalkozom. Háztartásaik telki hányad szerinti megoszlását a 3. táblázat mutatja.¹⁴ Eszerint a parasztok negyede volt zsellér, háromnegyede birtokos gazda. Szőlősardón az 1772-es úrbérrendezést követően lendületet vett birtokaprózódás 1869-re meglehetősen előrehaladott állapotban volt. A telkeket 1/8-nál kisebb részekre még nem osztották ugyan (I. ábra), de a nyolcadosréteg telítődése fenyegető közelségbe került.¹⁵ Egész telke ekkorra már egyetlen gazdának sem volt. Az uralkodó birtokméret a negyed telek lett, a gazdának éppen fele bírt ennek megfelelő külsőséget. Az átlagosan birtokolt telki hányad csak a birtokos parasztokat figyelembe véve alig volt kevesebb a negyed teleknél, a zselléreket is számítva pedig valamivel több, mint egy hatod telek. Negyed teleknél több földje csak egy szűk rétegnek, mindössze nyolc gazdának volt. A negyed telkesek mellett a másik két meghatározó, számban egyenlő súlyú paraszti háztartás-réteg a nyolcadosoké és a zselléréké volt, ők együtt a parasztháztartások több mint felét adták. Az adott korszakban az egyes birtokkategóriák között húzódo határok a jobbágyfelszabadítást követő úrbéri egyezség során az irtás és maradványföldek megnyirbálásával még élesebbeké váltak. A zsellérek megélhetésében a szőlő birtoklásának meghatározó jelentősége volt. A rétegek közötti különbségek nemcsak jól érzékelhetőek voltak, de meg is határozták, be is határolták a háztartások és az egyének életlehetőségeit. Nem véletlen, hogy a *jógazda*, *gazda*, vagy *zsellér*-családból származás tényét a falu máig számon tartja.

¹⁴ Mivel a háztartások nem feltétlenül önálló gazdaságok, a több háztartásból álló gazdaságok birtokait a háztartások között egyenlően felosztottam.

¹⁵ Az I. ábrán és a továbbiakban minden összesítésben az egyetlen 1/6 telket a nyolcadosok közé, a szintén egyetlen 2/6 telket pedig a 3/8 telket bírók közé soroltam be.

3. A parasztházartások telki hányad szerinti eloszlása, 1869.

Zsellér háztartások	Birtokos háztartások							Birtokos és zsellér összesen
	1/8	1/6	2/8	2/6	3/8	4/8	összesen	
18	19	1	28	1	3	4	56	74
24,3%	25,7%	1,4%	37,8%	1,4%	4,1%	5,4%	75,7%	100,0%

I. A parasztházartások telki hányad szerinti eloszlása, 1869.

A háztartásszerkezetek analízise

A háztartásokat immár hagyományosan a Peter Laslett és munkatársai által kidolgozott tipológia szerint szokás nálunk is osztályozni.¹⁶ A tipológiát a nyugati rurális társadalmakban végzett empirikus vizsgálatok alapján állították fel, s így a magyar anyagra való alkalmazása – éppen a legfontosabb összetett típusok esetében – igen lényeges szerkezeti vonásokat fed el. A nálunk a hetvenes évek második felében meghonosított tipológia hiányosságaira hamar fény derült, ám ennek ellenére – s nem utolsósorban a nemzetközi komparatív igények kielégítésére – mégis általában ezt a tipológiát használták a magyar társadalomtörténeti kutatásban is.¹⁷ Azok a hazai kísérletek, amelyek e rendszerezés meghaladását célozták, nem vezettek egy gyökeresen új tipológiához, inkább a már

¹⁶ Laslett, P. – Wall, R. 1972. Első hazai ismertetését ld. Andorka R. 1977. 215-219. Ugyanitt további irodalom is.

¹⁷ pl. Andorka R. 1977., Dányi D. 1977., Andorka R. - Faragó T. 1984., Faragó T. 1985. stb.

meglevő továbbfejlesztését célozták.¹⁸ A Szőlősardóban tapasztalt tényleges háztartásszerkezetek sokfélesége, a vizsgált rendszer összetettsége, és nem utolsósorban a háztartásciklusok vizsgálatának igénye azonban egy árnyaltabb tipológia megalkotására készítetett.¹⁹

Néhány típusnak a lasletti rendszerbe való illesztése eleve csak erőszakoltan lett volna megoldható, abban ugyanis, leszámítva az egyedül élőket és a nemcsalád háztartásokat, benne rejlik annak feltételezése, hogy a háztartás vezetése mindig egy családmag²⁰ kezében van. Azaz például azok a háztartások, amelyekben egy özvegyasszony és házas fiának (nukleáris) családja élt, a felfelé kiterjesztett családok közé sorolódtak be (4a) attól függetlenül, hogy ténylegesen kinek a kezében is volt a háztartás vezetése, az özvegyasszonyéban avagy a házas fiúéban. Az özvegy ugyanis, amennyiben házas fia mellett más gyermeke nem élt a háztartásban – a lasletti értelmezésben –, nem alkotott önál-

¹⁸ Többek között *Dányi D.* 1977., *Andorka R.* –*Faragó T.* 1984., *Faragó T.* 1985. E munkák szerzői részben a tipológia finomításában, részben újabb szempontok (együttélő családmagok száma) bevezetésében léptek túl az eredeti rendszerezésen.

¹⁹ Az összehasonlíthatóság érdekében én is végrehajtottam ugyan a szőlősardai 1857-es és 1869-es háztartások lasletti besorolását, vizsgálataimat azonban nem erre a rendszerre alapoztam.

A szőlősardai parasztháztartások típusainak abszolút és relatív gyakorisága a Laslett-féle rendszer szerint 1857-ben

	1	2	3	4	5
a	0	0	3	6	0
b	1	0	28	0	11
c		0	0	9	1
d			4	2	0
e					2
	1	0	35	17	14

	1	2	3	4	5
a	0,0%	0,0%	4,5%	9,0%	0,0%
b	1,5%	0,0%	41,8%	0,0%	16,4%
c		0,0%	0,0%	13,4%	1,5%
d			6,0%	3,0%	0,0%
e					3,0%
	1,5%	0,0%	52,2%	25,4%	20,9%

A szőlősardai parasztháztartások típusainak abszolút és relatív gyakorisága a Laslett-féle rendszer szerint 1869-ben

	1	2	3	4	5
a	1	0	3	2	0
b	0	1	37	1	16
c		0	0	2	1
d			6	0	0
e					4
	1	1	46	5	21

	1	2	3	4	5
a	1,4%	0,0%	4,1%	2,7%	0,0%
b	0,0%	1,4%	50,0%	1,4%	21,6%
c		0,0%	0,0%	2,7%	1,4%
d			8,1%	0,0%	0,0%
e					5,4%
	1,4%	1,4%	62,2%	6,8%	28,4%

Andorka R. és *Faragó T.* 1984-es összegző tanulmányában közzétett 10 község típuseloszlásával összevetve a következőket lehet megállapítani: 1. A szőlősardói háztartásszerkezethez leginkább a magyar és többnyire református községek típuseloszlásai hasonlítottak (Fajsz 1762., rk. magyar, Tiszacsege 1808., ref. magyar, Sárpilis 1792., ref. magyar, valamint kisebb mértékben Sárpilis 1804., Alsónyék 1792., ref. magyar, Kölked 1816., ref. magyar). 2. A leginkább elütő esetek a nemzetiségi többségű falvakban voltak (Perbál 1747., rk. német, Nagykovácsi 1747 és 1804 rk. német, Pilisszántó rk. szlovák). Mivel az összehasonlító adatok 50-120 évvel korábbiak, azt tanúsítják, hogy a községek háztartásszerkezetei között az etnikai eltérés jelentősebb differenciáló tényező, mint a közben eltelt évszázadnyi idő.

²⁰ Családmag: házaspár nem házas gyermekkel vagy anélkül, illetve özvegy nem házas gyermekekkel. *Laslett P.* 1972. nyomán *Andorka R.* – *Faragó T.* 1984. 405.

ló családmagot, s így öhozzá viszonyítva nem is értelmeztek semmiféle kiterjesztést. De nem csak az a baj ezzel a rendszerezéssel, hogy a családmagba be nem sorolható személyeket eleve kizárja a lehetséges háztartásvezetők köréből. A hazai anyagra való alkalmazás során fokozza a zavart az, hogy a típushatárok megvonásánál a tisztán morfológiai szempontok és a státusz-hierarchia ötvözése nem következetes. Azzal, hogy ténylegesen kinek a kezében van a háztartás vezetése, a lasletti rendszerezés hol kifejezetten típusalkotó tényezőként számol (vö. 5a és 5b típusokat), hol tekintetbe sem veszi.²¹ Ráadásul a források alapján sokszor nem is dönthető el, ki is volt valójában a háztartás feje. Mindez a cambridge-i osztályozásnak a magyar (és általában minden nem nyugat-európai típusú) anyagra való adaptációját eleve kérdésessé teszi. A klasszifikáció erőtlensége abból fakad, hogy megkonstruálásakor szoros összefüggést feltételeztek a házasságkötés és a háztartásvezetés átvétele között, pedig Kelet-Közép-, Délkelet- és Kelet-Európa kiterjedt vidékein a háztartásfővé válás általában csak hosszú évekkel a házasságkötés után következett be.

Az általam használt osztályozás nem lezárt tipológia, hanem egy olyan nyitott leírórendszer, amely a mindenkori szükségletekhez, a vizsgált népességben előforduló tényleges alakzatokhoz igazodva tetszőlegesen bővíthető, fejleszthető. Most csupán arra törekedtem, hogy a Szőlősardón a 19. század második felében létező háztartásszerkezeteket elhatároljam, s azok változásait, egymásba alakulásait nyomon követhessem. A leírótípusok tehát a tényleges háztartásszerkezetek rendszerezéséből alakultak ki. Tudatosan szétválasztottam egymástól a tisztán morfológiai tényezőket és azt, hogy egy adott háztartásszerkezetben a vezetői státusz, szerep melyik háztartástaghoz volt hozzárendelhető. Először is – a Laslett által is javasolt eljárást követve – elkészítettem minden egyes háztartás ideografikus ábrázolását mindhárom időpontra (1850., 1857., 1869.). Következő lépésként ezeket a gráfokat a könnyebb gépi feldolgozás érdekében numerikusan kódoltam, azaz a grafikai alakzatokat rendezett szám n-esekre képeztem le. A leképezést annak alapján hajtottam végre, hogy a háztartás törzséhez (a háztartás törzse a háztartás legfelső generációjához tartozó legidősebb (esetleg már nem is élő) férfi, aki nem feltétlenül a háztartásfő) viszonyítva a rokonság különböző fokain (fia, lánya, menyé, unokája stb.) hány háztartástagot találtam. Az így kapott rendezett szám n-eseket a továbbiakban szerkezeti *leíróvektor*nak nevezem. A leíróvektor az ideografikus leírással csaknem egyenértékű, ebből amaz – eltekintve a gyermekek születési sorrendjétől – visszarajzolható. Már ennél a lépésnél, azaz a numerikus leképezésnél célszerű volt elkezdeni a szerkezetek osztályba sorolását, s az egyszerűbb áttekinthetőség kedvéért – a formációk eltérő bonyolultságához igazodva – a leíróvektorokat is típuscsoportonként, különböző sémák szerint definiálni (a leíróvektorok definícióját ld. a típuslistában /1. Függelék/). Ez pusztán egy technikai

²¹ A múlt századi orosz háztartások vizsgálata kapcsán *Kolle, H.* 1995. VI/2. a cambridge-i rendszert ugyanezen megfontolások alapján bírálta, elemzésében mégsem lépett túl rajta.

jellegű, egyszerűsítő mozzanat volt, s mindössze annyi a szerepe, hogy az egyes háztartásokban ritkán előforduló rokoni viszonyok állandó „kinullázásával” a leíróvektorokat feleslegesen ne terheljem. Azt, hogy a leíróvektor egyes koordinátái milyen rokonsági viszonyra vonatkoznak, a típuskód árulja el.

Az együtt élő családmagok száma, egymáshoz való alá- vagy mellérendelt viszonya szerint fogtam hozzá a háztartásszerkezetek rendszerezéséhez (O, A–I, X típuscsoport). A családmagot ehhez a szokásosnál tágabban értelmeztem. Rendhagyó módon családmagnak tekintettem például minden olyan özvegyet is, aki elsőfokú rokonaival élt együtt, még akkor is, ha az együtt élő rokonok önálló családot alkottak, s rajtuk kívül az özvegynek más rokona nem élt a háztartásban. Végso soron önálló családmagnak tekintettem nem házas gyermekekkel vagy anélkül minden házaspárt (ép, valós családmag) és minden özvegyet (csonka, nem valós családmag). Az így definiált családmagokra és ezek viszonyára mint fő rendező elvre alapozott osztályozásban a háztartásfő személyére vonatkozó információ még nem szerepel. Így a háztartásfő kilététől függetlenül egymás mellé rendelhetők például az özvegygel felfelé kiterjesztett háztartások (Laslett: 4a) és a törzscsalád háztartások (Laslett: 5a és 5b). E két típust a valóságban többnyire egyetlen demográfiai mozzanat választja el, s így a folyamatok követése szempontjából indokolt együttes szem előtt tartásuk. Hasonlóan minden egyéb népmozgalmi esemény hatása nyomon követhető a leíró szisztémában. Bármiféle rendszerezés, amely az özvegyeket és a házasságokat mereven elkülönítve kezeli, aligha lehet alkalmas demográfiai folyamatok elemzésére, tekintettel a történeti halálózási mutatókra és az újraházasodás kiterjedt gyakorlatára.

A családmagok tágabb értelmezése nem jelenti az összetett családok háztartásoknak a kiterjesztett családokkal való egybemosását. Először is azért nem, mert a hajadon, illetve nőtlen rokonokkal való kiterjesztést én is külön kezelem (a hajadonokat, nőtleneket nem tekintem önálló családmagnak), másrészt azért sem, mert az egymás mellé került típusok attól, hogy valamely okból egymás mellé kerültek, még továbbra is önálló típusok maradnak, s akár a típuskód, akár a leíróvektor alapján könnyedén szétválaszthatók. Sőt a leíróvektor egy új tipológia igényei szerint is könnyen átkódolható (ahogyan a kódolás az ideogrammok alapján is egyszerűen elvégezhető). Mindenesetre ez a tipológia alapvetően mégsem a hagyományos nukleáris család - kiterjesztett család - összetett család felosztásra épül.

Az ismertetett és véghezvitt rendszerezés – összetettsége ellenére is – csupán a legfeljebb háromgenerációs és legfeljebb hárommagos családtípusokat tartalmazza.²² Természetesen ilyen részletes típusbontásra nincs minden probléma vizsgálatában szükség. A típusok bemutatásánál kis sokaság esetében ilyen részletezettségnek nem sok értelme van. A más eloszlásokkal való össze-

²² Kivéve a három házas testvér vagy sógor családjából álló és a dédnagyszülők, nagyszülők, szülők, gyerekek alkotta négygenerációs család háztartásokat, ezek ugyanis Szőlősárdón nem fordultak elő.

hasonlításához is általában kevesebb kategóriára van szükség (pl. a típuscsoportok eloszlása: O, A-I, X, vagy a lasletti típuscsoportok eloszlása: 1-5.). Az aprólékos osztályozásnak konkrét folyamatok elemzése során, a típusmódosulások nyomon követésénél van igazi jelentősége. Az első tekintetre talán nehezen áttekinthető rendszer hozadéka elsősorban a jelentős információtöbblet, helyesebben csekélyebb információvesztés. A megnövekedett adatmennyiség gépi úton könnyen kezelhető, sokrétűbb, rugalmasabb vizsgálatokat tesz lehetővé. A leíróvektorok értelmezéséből következik például, hogy azok a háztartásnagyság megállapítására is alkalmasak, a háztartásnagyság a leíróvektor koordinátáinak egyszerű összegzésével kapható meg.²³ A háztartás típuskódja és a szerkezeti leíróvektor mellett felvett segédvektorban további fontos, a háztartást jellemző adatok vehetők fel, a rendelkezésre álló forrás lehetőségei és a kitűzött feladat igényei szerint (2. Függelék). A segédvektorban én mindig megadtam a háztartásban élő cselédek, a háztartástól huzamosan távollevők számát, a háztartásban élő családfők életkorát, valamint azt, hogy a háztartásban melyik személy tölti be a háztartásfői státuszt. Mindezek az adatok az elemzésben fontos szerepet játszanak. A részletes tipológia és az összevont típuscsoportok alapján a háztartások Szőlőszárdon 1850 és 1869 között az 4. és 5. táblákon közölt eloszlást mutatták.

²³ A leíróvektorban a háztartás struktúráját leíró koordináták után feltüntettem azoknak a rokonoknak a számát, akiknek a háztartásfőhöz való rokonsági fokát nem lehetett megállapítani (egy eset), illetve a háztartásban élő cselédek számát. Külön szerepeltettem az összeírás idején huzamosan távollevőket is.

4. A szőlősardai parasztháztartások leírotípus szerinti eloszlása
1850-ben, 1857-ben és 1869-ben

	TÍPUS	1850	1857	1869	
O	nh	Nem házas testvérek	1	1	0
	x	Egyéb töredékcsalád	0	0	2
A	hp0	Házaspár gyermek nélkül	4	3	3
	öe0	Özvegyember	1	0	0
	öa0	Özvegyasszony	1	1	1
	hp	Házaspár gyermekekkel	34	29	37
	öe	Özvegyember gyermekekkel	0	0	0
	öa	Özvegyasszony gyermekekkel	3	9	6
B1	hp	Házaspár egy házas fiúval	2	1	2
	öe	Özvegyember egy házas fiúval	0	1	1
	öa	Özvegyasszony egy házas fiúval	7	6	3
B2	hp	Házaspár egy vővel	2	1	2
	öe	Özvegyember egy vővel	0	0	0
	öa	Özvegyasszony egy vővel	0	1	2
C1	hp	Házaspár nem házas gyermekekkel és egy házas fiúval	4	4	2
	öe	Özvegyember nem házas gyermekekkel és egy házas fiúval	0	0	1
	öa	Özvegyasszony nem házas gyermekekkel és egy házas fiúval	6	4	2
C2	hp	Házaspár nem házas gyermekekkel és egy vővel	1	2	3
	öe	Özvegyember nem házas gyermekekkel és egy vővel	0	0	0
	öa	Özvegyasszony nem házas gyermekekkel és egy vővel	0	0	0
D1		Oldalági vérrokonnal kiterjesztett család	5	6	1
D2		Oldalági affiniális rokonnal kiterjesztett család	0	1	2
E1		Két fivér összetett családja	1	1	1
E2		Fivér és nővér összetett családja	1	2	0
E3		Két nővér összetett családja	0	0	0
F1		Szülőkkel együttélő két házas fiú	1	1	1
F2		Szülőkkel együttélő házas fiú és vő	0	0	0
F3		Szülőkkel együttélő két vő	0	0	0
G1		Fivérek családjai egy házas fiuk családjával	0	0	1
G2		Fivér és nővér családjai egy házas fiuk családjával	0	0	0
G3		Két nővér családjai egy házas fiuk családjával	0	0	0
X		Egyéb összetett család	0	0	1

5. A szőlősardai háztartások típuscsoport szerinti eloszlása
1850-ben, 1857-ben és 1869-ben

	O	A	B	C	D	E	F	G	X	Összesen
1850	1	43	11	11	5	2	1	0	0	74
1857	1	42	10	10	7	3	1	0	0	74
1869	2	47	10	8	3	1	1	1	1	74
Százalék										
1850	1,4	58,1	14,9	14,9	6,8	2,7	1,4	0,0	0,0	100,0
1857	1,4	56,8	13,5	13,5	9,5	4,1	1,4	0,0	0,0	100,0
1869	2,7	63,5	13,5	10,8	4,1	1,4	1,4	1,4	1,4	100,0

A leírótípus-csoport (nukleáris családok és egyéb egymagos háztartások)

A leírótípusok eloszlását vizsgálva azonnal szembe szökik az A típuscsoport, s azon belül is az Ahp típus, azaz a két szülőt és gyermekeit magában foglaló nukleáris családok dominanciája. 1850-69 között a paraszti háztartásokban 41–50%-os gyakorisággal fordult elő. Az A típuscsoporton belül az Aöa és az Ahp0 típusok, azaz az özvegyasszony vezette nukleáris család-háztartások és a gyermektelen házaspárok előfordulása volt még számottevő. Az, hogy nukleáris család élén álló özvegyemberrel a három év egyikében sem találkozunk, nem pusztán a férfi és női halandóság különbözőségéből adódik, hanem meghatározóan abból a szokásból, hogy Szőlősardón a megözvegyült háztartásfők, s általában is minden özvegy férfi igyekezett minél hamarabb új házasságot kötni, azaz a háztartás irányításában keletkezett űrt haladéktalanul kitölteni. Ez a magatartásforma – a többi háztartástípusra is – az anyakönyvek alapján egyértelműen igazolható.²⁴

A gyermektelen házaspárok között csak 1850-ben és 1869-ben találtam olyan fiatalokat, akik az összeírásakor éppen csak túljutottak a családalapításon. Ők első gyermekük megszületésével rövid idő alatt az Ahp típusba léptek át. A többi Ahp0 család feje egytől egyig 48 évnél idősebb volt, s egy közülük mindhárom időpontban, kettő pedig 1850-ben és 1857-ben is, azaz huzamosan mint gyermek nélkül élő szerepelt.²⁵

Göndör Porcs János házasságából egyetlen gyermek sem született. Súlyos gond volt ez az önálló gazdának még akkor is, ha gazdaságában a vele egy házban, de külön háztartásban lakó testvére, majd később unokaöccse és családja segítségével állandóan számolhatott is. A családi gazdaság működtetését csak úgy tudta véglegesen megoldani, és önállóságát megőrizni, hogy felesége unokaöccsét, Osváth Miklóst 1867 körül örökbe fogadta. A frissen házasodott fiúval a háztartás formálisan törzscsaládosá vált. Egészen másként alakult a két Bene fivér sorsa. Bene József egyetlen fia az egyéves kort sem érte meg, Mihály egy szem leánya pedig 1849-ben elkelt, s így az 1850-es népszámláláskor már nem tartozott apja háztartásához. A két Benének, számottevő örökség híján, nem okozott különösebb gondot az utódlás. Mindketten napszámos zsellérek voltak, házuk és telkük mellett csupán csekély külsőséggel rendelkeztek.

Jól jellemezhetők a csoport egyes típusai a körükbe tartozó háztartások átlagos nagyságával és a háztartásfők átlagos életkorával is. Az Ahp típusú háztartások átlagos nagysága 1850-ben, 1857-ben és 1869-ben rendre 4,6, 5,0, 5,1 (szórások: 1,4, 1,5, 1,8) voltak. Ez azt jelenti, hogy ezekben a nukleáris családokban átlagosan 2,6–3,1 gyermek élt. A gyermekszám felső határa egyszerű családokban 1869-ben 7 gyermek volt. A korábbi években a hat gyermek is

²⁴ Lásd az öe típusok csekély számát minden típuscsoportban.

²⁵ A gyermektelenség itt nyilvánvalóan csak annyit jelent, hogy a háztartásban nem él gyermek. A háztartásból már elkerült gyermekekről semmit sem mond.

ritkaságnak számított. 1857-ben mindössze 3, 1850-ben pedig egyetlen egyszerű családban találtam ennyi gyermeket. Az átlagos háztartásnagyság lassú emelkedése mögött számos, elsősorban demográfiai jellegű ok állhatott. Az adatok elemzése arról győzött meg, hogy ezért a növekedésért elsődlegesen magának a típusnak, pontosabban a típus háztartásfőinek az időszak alatt bekövetkezett elöregedése volt a felelős.

6. Az A hp típus háztartásfőinek koreloszlása 1850-ben, 1857-ben és 1869-ben

	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65–
1850	1	4	4	8	9	4	2	0	1	0
1857	0	1	5	6	6	6	3	1	0	1
1869	0	1	1	7	9	5	7	5	0	2

7. Az A hp típus átlagos háztartásnagysága a háztartásfők korcsoportjaiban

	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65–
1850	3,0	3,5	4,8	5,1	4,0	6,5	4,5	–	6,0	–
1857	–	4,0	4,4	4,2	6,2	5,0	4,6	8,0	–	6,0
1869	–	3,0	5,0	4,7	5,3	6,0	5,1	5,0	–	4,5

Összehasonlítva az egyes időpontokban a háztartásfők koreloszlását (6. tábla), megmutatkoznak a változás fő irányai. 1869-ben az Ahp típus háztartásfőinek átlagéletkora 6 évvel haladta túl az 1850. évit. Az eltelt két évtized alatt a háztartásfők korösszetétele a magasabb korok felé sodródott.²⁶ A háztartásfő életkora és a háztartásnagyság közötti összefüggés természete közismert. Nyilvánvaló, hogy a háztartásfő életének előrehaladtával, a család kiterjedésével és átalakulásával párhuzamosan, a háztartásnagyság folytonosan változott. A háztartás megalapítása után, ahogyan a gyermekek sorra megszülettek, egy ideig növekedett, majd az utódok házasságával (halálával) ismét csökkent a típusbeli háztartások nagysága (7. tábla²⁷). (Ez azonban csak általánosságban igaz, valójában például a gyakori gyermekjárványok miatt ez a trend jelentősen torzulhatott.) Szólószárdon az Ahp típusú háztartások nagysága a háztartásfő negyven-ötven éves kora között érte el maximumát. Később gyermekei házasságra lépve vagy eltávoztak a háztartásból, csökkentve ezzel annak nagyságát, vagy ott maradtak, s ezáltal a B, illetve C típusúvá alakult át. Az Ahp0-ra való visszaszűkülés csak kivételes – már tárgyalt – esetekben játszódott le.

²⁶ Az ok mindenekellett a férfiak házasságkötéskori átlagos életkorának jelentős emelkedése volt (II: ábra).

²⁷ A táblázatban megadott átlagértékek a kis esetszám miatt (ld. 8. táblázat) jelentősen torzítanak, s így azokat ennek figyelembe vételével kell értékelni.

B és C leíró-típuscsoport (törzscsaládok, hiányos és kiterjesztett törzscsaládok)

A másik két jelentős súllyal bíró típuscsoport a B és a C, mindkettő 10-15%-kal. Ide a két egymásnak alárendelt magot tartalmazó formációk tartoznak, azaz olyan háromgenerációs családok, amelyekben csak egy házas gyermek van. A B csoport háztartásaiban a házas gyermeknek nem él nem házas testvére. A B1/B2 hp/öe leírotípusok a tulajdonképpeni törzscsaládok, de ilyenek származéka lehet a B1/B2 öa is. Ez utóbbiakat mindenképpen a törzscsaládok közé kellene sorolni, ha a háztartás vezetését az özvegyasszony kezében találánk. Ebben az esetben ugyanis joggal tehető fel, hogy az özvegy korábban a háztartásfő felesége volt, s nem csak utólag, kívülről került a házhoz. Ilyen özvegyasszony vezette (B típusú) törzscsaládos háztartás azonban a vizsgált időszakban egyszer sem fordult elő. Az 1869-es népszámlálási ívek ugyan két zsellér családban is az özvegyasszonyt tüntették fel háztartásfőként, de a magtári jegyzőkönyvből és a tüzeset kapcsán keletkezett iratokból ott is egyértelműen kiderült, hogy a háztartások feje egyik esetben a fiú, a másikban a vő volt. A családrekonstrukció eredményei szerint a Bőa típusokban élő és nem háztartásfő özvegyasszonyok egy kivétellel²⁸ mindannyian a korábbi háztartásfők feleségeként már ugyanabban a házban laktak. Eszerint a B csoportban a háztartásfő elhalálása után a háztartás vezetése sohasem az özvegyre, hanem mindig a következő generációra szállt.²⁹

Hasonló a helyzet a C csoporttal is, amelyek szintén tekinthetők tágabb értelemben törzscsaládoknak. A C csoport a B-től csak annyiban tér el, hogy ebben a házas gyermek nem házas testvére(i) is megtalálható(k). A két csoport közötti különbség elsősorban az öa típusokban mutatkozik meg. A C1/C2öa szerkezetben egyértelműen az özvegyasszonyok voltak a háztartásfői pozícióban.

Ez alól csak két látszólagos kivételt találtam. Kéri Porcs József és Bafi István 1850 és 1857 között átvette özvegy édesanyjától a háztartás vezetését még öccsük házassága előtt. Ugyanekkor mindkét öcs katonaként távol volt, vagyis ténylegesen nem tartózkodott a ház-

²⁸ Az egyetlen kivétel Veres József anyósa (B2öa) volt, aki 1850 és 1857 között költözött Jósvafőről lányához.

²⁹ Itt kell megjegyezni, hogy annak ellenőrzésére, hogy 1857-ben kik voltak a háztartásfők, nem állt rendelkezésemre semmilyen egykorú kontrollforrás, így — amennyiben a későbbi időpontból való visszavetítés nem volt lehetséges — a népszámlálásban a lajstromok élén álló személyeket tekintettem annak. 1850-re már a népszámlálás fennmaradt községi összesítői is csak a háztartások kevesebb, mint felénél szolgálták támpontul annak megállapításához, hogy ki lehetett a háztartás vezetője, így az akkori státuszok java is a hét évvel későbbi állapotok visszavetítése. Ez a módszer a háztartásvezetésben esetleg időközben bekövetkezett generációváltásokat figyelmen kívül hagyhatta, s ezért időben visszafelé haladva az özvegyasszonyok vezette háztartások számának csökkentése irányában torzíthat.

tartásban. Ez azt jelenti, hogy csak a jelenlevőket tekintve mindkét háztartás a B1őa típusba tartozott.³⁰

Az eddig elmondottakból következik, hogy a törzscsaládos szerkezetekben a családfő halála után az özvegyasszonyok mindaddig fenntartották vezetői státuszukat, amíg házas gyermekük mellett még nem házas is élt a háztartásban. Amikor aztán az összes gyermek kiházasodott, s sorra leváltak a szülői háztartásról, a háztartás vezetése az ifjabb generációra szállt.

8. Az egyes típuscsoportokat jellemző átlagos háztartásnagyságok

	O	A	B	C	D	E	F	G	X	Összesen
1850	3,0	4,1	4,9	6,2	5,0	5,5	8,0	–	–	4,6
1857	3,0	4,3	5,9	7,1	6,6	5,3	8,0	–	–	5,2
1869	2,0	4,7	5,7	6,4	6,0	7,0	9,0	9,0	10,0	5,2

A két évtized alatt a B törzscsaládos csoport átlagos háztartásnagysága 4,9–5,9 között, a C csoporté 6,2–7,1 között mozgott (8. tábla). A B, C és F csoportba tartozó hp/őe típusok háztartásfőit (vertikálisan összetett családok fejei) egyesítve, azok átlagos életkora 55–60 között alakult. Valamivel elmaradt ettől a Cőa özvegyasszony háztartásfőinek a 48,5–58,5 intervallumba eső életkora (9. tábla).

A D leíró-típuscsoport (oldalágon kiterjesztett családok)

A D csoportba az oldalági nőtlen/hajadon rokonnal kiterjesztett családok háztartásai tartoznak. Ez az utolsó még jellemzőnek tekinthető típus, súlya Szőlősdőn a három időpontban 4–10% között mozgott. A csoport elsősorban a C típusok eróziójának eredménye. D típusú háztartás olyan esetekben jöhetett létre, amikor az elhalt szülők nem házas gyermeket is hagytak maguk után. A háztartás vezetése ilyenkor a házas fiúé lett. Amennyiben már ő sem élt, özvegye csak akkor lehetett a háztartás feje, ha nem volt a státusz betöltésére alkalmas férfi a kiterjesztett családban. Két helyen is előfordult (az egyik 1850-ben és 1857-ben is), hogy a háztartás vezetését az elhunyt családfő nem házas fivére vette át. Az elhunyt özvegye viszont az előforduló esetekben csak egyszer (1857-ben, 1869-ben is szerepel) tartotta meg a háztartás vezető szerepét, de

³⁰ A típusba sorolásnál a huzamosan távollévőket (1850:2, 1857:14, 1869:2) is beleszámoltam a háztartástagok közé, de a későbbiekben ezekre az esetekre külön figyelmet fordítottam. A távollévők elhagyása a háztartásnagyságot némiképpen csökkentené (1857-ben érzékelhetően), de a háztartások besorolásában gyakorlatilag nem hozna változást.

ekkor a családdal együtt élő rokon a volt férj hajadon húga, tehát nő volt. A D típusú kiterjesztett családos háztartások átlagos nagysága a korszakban 5.0–6.6, a háztartásfők átlagéletkora 40-49 év között ingadozott.

Az E, F, G, X csoportok (nagy családok)

Az együttélésnek egy újabb, törzscsaládon túlmutató alakulását jelenti az E csoport, azaz az együtt élő házaspárok, sógorok háztartásainak típuscsoportja. Súlya mindhárom évben elenyésző (2, 3, ill. 1 eset), ám jelentősége annál nagyobb, hiszen ez már a szigorú értelemben vett nagy család típusainak jelenlétére utal. Azonban ennek a háztartástípusnak még csekély mértékű előfordulásaival kapcsolatban is kétségek merültek fel (ld. még 1. sz. táblázat).

Az egyetlen házaspár alkotta háztartás 1869-ben az iskolával szemben lakó Bódis Vereséké volt. A három testvér közül József és Mihály már nős volt ekkor, mindkettő egy-egy gyermek apja. Őccsükkel, a nőtlen Miklóssal éltek közös háztartásban, legalábbis ezt rögzítette az összeíró 1870-ben. Erről tanúskodik a tűzvész után 1869. szeptember 11-én felvett kárrelvételi jegyzőkönyv is. Ám az 1869 nyarán alapított magtár jegyzőkönyvében József és Mihály külön szerepel, s külön tüntették fel őket a tűzvész után kiosztott segély lajstromában is. Így van esélye annak is, hogy az összetett háztartás valójában egy nukleáris (A hp) és egy kiterjesztett (D1 hp) családot takar.

Az F és G csoportok már tényleges nagy családos háztartások. Az előbbiből mindhárom évben egyet-egy, az utóbbiból 1869-ben egyetlenegy találtam. De a források összevetése itt is óvatosságra int!

Az egyetlen F10a háztartás 1869-ben a Hajdúkéké a Felvégen. Az özvegy édesanyjával együtt élő két házaspár, bár a népszámlálási íven és a kárrelvételnél együtt szerepel, a magtári jegyzőkönyvben és a segélyezett névsorában is külön van felírva, azaz itt is esetleg két háztartásról van szó (Ahp és B10a típusú). Az 1869-ben egyedüli G1 típusú háztartás viszont minden forrás egyöntetű tanúsága szerint összetartozó egység. 12 évvel korábban ugyan a két testvér, Veres István és András háztartása még külön lett felvéve (1850-ben az összetartozás, illetve össze-nem-tartozás egyértelműen nem megállapítható), de a gyermek nélkül maradt András, önállóságát feladva időközben csatlakozott fivére háztartásához.

Végezetül az előforduló legösszetettebb háztartás (X) egysége is kétséges. Az özvegy nagymamájával együtt élő két családos unoka és nőtlen mostohatestvérük akár három háztartást is alkothattak.

A több helyen Cseh Porcs Jánosné neve alatt szereplő háztartás alárendelt családfői, Ötvös Mihály és János a magtári jegyzőkönyvben, a kárrelvételi jegyzőkönyvben és a kártérítési lajstromban is egyenként szerepelnek (Ahp, C10a). Ők tehát valószínűleg külön háztartást alkottak. Együttes felvételük oka az lehet, hogy az öcs 1869-ben kötött házassága még túl

közel volt. A nemrég még vitathatatlanul közös háztartás a népszámlálás idején szétválófélben volt.³¹

A háztartásszerkezetek elemzése önmagában nem sokat mond el egy település egykori társadalmáról. Meghatározhatók ugyan a legnagyobb gyakoriságot mutató szerkezetek, azok eloszlása összevethető más településekével, de a formákat létrehozó, alakító tényezők, társadalmi intézmények feltárásához mindez nem elég. Sőt, pusztán az eloszlások vizsgálata még félrevezető is lehet. A mégoly hasonló szerkezeteloszlások kialakulásának hátterében is egészen eltérő okok munkálhatnak. A típusok eloszlására a népesség demográfiai viszonyai, termékenysége, halandósága, koreloszlása, a házasságkötés átlagos életkora legalább akkora hatással van, mint a gazdasági-társadalmi környezet. Bár magukból az eloszlásokból is kikövetkeztethetők bizonyos periodikus átalakulások, felvázolhatók egyes változások körvonalai és irányai, de a folyamatokról magukról és azok belső arányáról az ilyen vizsgálatok keveset árulnak el. A társadalom lényegibb jellemzéséhez, összehasonlító elemzésekhez olyan vizsgálatokra van szükség, amelynek tárgya kevésbé van kitéve ezeknek az időben gyorsan változó hatásoknak. A háztartások szintjén megfigyelt társadalmi jelenségeknek ilyen időben invariáns elemei az ideáltipikus, azaz a közösségben normaként elfogadott és követendőnek tartott háztartásciklusok.

A háztartásciklusok analízise

A típusba sorolás nyújtotta statikus képet a háztartásfők életkorának felhasználásával lehetett mozgásba hozni. Ehhez az anyakönyvi adatokból korrigált születési éveket vettem alapul. A módszer alapjaiban Lutz Berkner klasszikus tanulmányának megjelenése óta közzismert.³² A legjellemzőbb családfőtípusok korösszetételét vizsgáltam meg. A kérdés az volt, vajon a Szőlősárdóban tapasztalt domináns háztartásszerkezetek összerendezhetőek-e egyetlen folyamattá, egyetlen tipikus háztartásciklussá, vagy ellenkezőleg, a háztartások átalakulásaiban több alternatíva, esetleg társadalmi rétegenként, foglalkozási csoportonként elkülöníthető életpálya mutatható fel.

Az ép nukleáris családok (Ahp) és törzscsalád típusok férfi háztartásfőinek (B/C hp/öe-1)³³, s a törzscsalád-típusokban alárendelt szerepet játszó második, nem háztartásfő családfők (B/Chp/öe-3 és Cöa-3) életkor szerinti megoszlása körvonalazta a háztartástípusok egymásba alakulásának folyamatát (III., IV. ábra).

³¹ Az utóbb felsorolt eseteket, vitathatóságuk ellenére is egységes háztartásokként kezeltem.

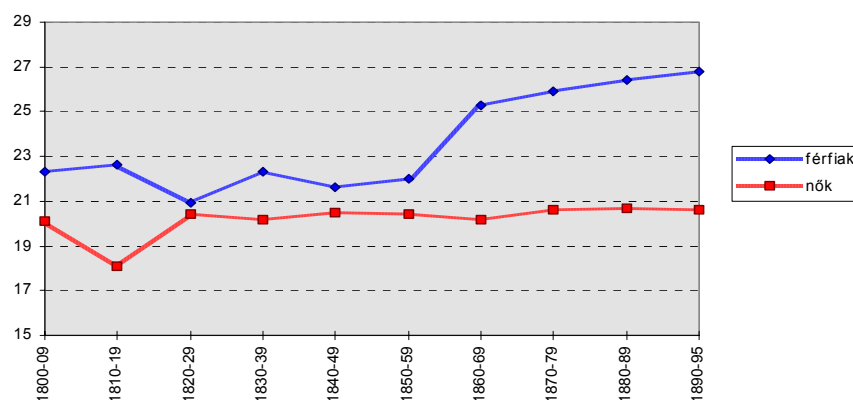
³² Berkner, L. 1972.

³³ A típuskód után írt 1-es, 2-es stb. számjegy azt jelzi, hogy a leíróvektor 1., 2. stb. pozíciójában kódolt személyről van szó (1 = az idősebb generációbeli férfi a háztartásfő, 2 = özvegye, 3 = fia/veje a háztartásfő).

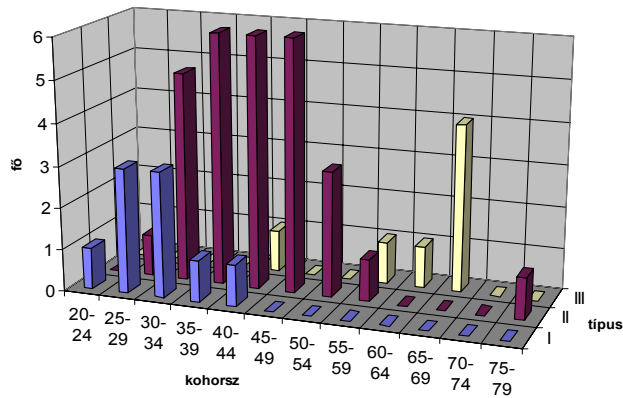
9. A legjellemzőbb háztartásfőtípusok átlagos életkora

	B/C öa-3	A hp	A öa	B/C/F hp/öe	C öa-2	D	E
1850	28,4	39,4	53,7	55,3	51,2	40,0	41,5
1857	34,1	41,2	46,7	59,6	58,5	41,6	40,7
1869	38,2	45,3	47,0	57,7	48,5	49,0	28,0

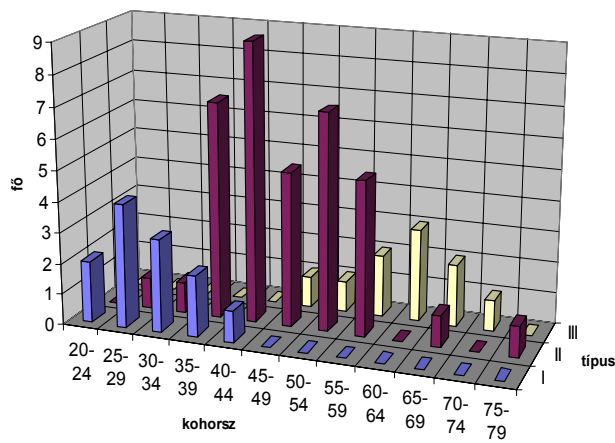
1857-ben az egyszerű családtípus (Ahp) háztartásfői státuszában a 30–54 év (átlag: 41,2 év, szórás: 7,2 év), 1869-ben a 35-59 év (átlag: 45,3 év, szórás: 7,8 év) közötti férfiak, tehát a középkorúak fordultak elsősorban elő, ennél a kérdéses időpontokban csak egy illetve két háztartásfő volt fiatalabb és kettő-kettő idősebb. A legfiatalabb családfők az Ahp típusból hiányoznak. Figyelembe véve a férfiak első házasságkötésének korszakban uralkodó átlagos életkorát (22–26 év ld. II. ábra), ez azt jelenti, hogy a fiatalok között nem, vagy csak kivételesen fordult elő, hogy mindjárt a házasság után önálló háztartást alapítsanak. Új életüket a szülők háztartásában kezdték meg (patrilokalitás).

II. Az első házasságkötés kori átlagos életkor alakulása a 19. században

III. Az I:={B/C hp/öe-3}U{C öa-3}, a II:={A hp} és a III:={B/C hp/öe-1} családfelek koreloszlása 1857-ben

IV. Az I:={B/C hp/öe-3}U{C öa-3}, a II:={A hp} és a III:={B/C hp/öe-1} családfelek koreloszlása 1869-ben

A legfiatalabb házásokat tehát nem a nukleáris családokban, hanem elsősorban a törzscsaládok második családfői között kell keresni.³⁴ S valóban, itt szinte kizárólag csak 34 év alatti fiatalokat találunk (1857-ben átlagéletkoruk 30,9 év, 1869-ben 30,8, ugyanekkor a szórások 5,8, illetve 6,5 év). Ennél 1857-ben csak kettő (39, 41 évesek) 1869-ben három (39, 39, 42 évesek) volt idősebb. A legfiatalabbak viszont mindössze 24 illetve 21 évesek voltak.

A háztartásfők legidősebb rétegét végül a törzscsaládok fejei alkották, egy illetve két kivétellel mind 55 év feletti idős ember voltak. Átlagéletkoruk közel járt a 60 évhez (59,1 év és 60,3 év 6,7 év ill. 7,1 év szórással).

Mindez arra utalt, hogy a háztartások fejlődésére jellemző ciklusok között az B/C→Ahp→B/C igen jellemző volt, vagyis a fiatal, átlagosan 22–26 éves házas férfiak túlnyomó többsége egy B/C törzscsalád második családfőjeként indult, s csak később, 35–40 éves kora körül önállósodott. Ez az önállósodás a C típus esetében akkor következett be, amikor valamelyik nem házas testvér is családot alapított. Ekkor a már általában több gyermekes családfő kivált szülei háztartásából s helyét a formális törzscsaládban testvére családjának adta át. A B típusú törzscsaládokban az idős háztartásfő halála vont maga után az önállósodást. A fiú illetve a vő vette kezébe az irányítást. Ez az általánosan követett minta kielégítően megmagyarázza mind a gyermektelen házások alkotta, mind a nagycsaládos háztartásoknak az egész időszakban jellemző hiányát is. Akár-hogy is következett be önállósodásuk, a férfiak az öregkort végül ismét törzscsaládban, de immár annak fejeként érték meg. Persze minden bizonnyal voltak olyan férfiak is, akik a családalapítástól fogva önálló háztartások fejei voltak, de a megfelelő háztartástípusokban előforduló családfők egymástól határozottan eltérő koreloszlása ennek igen-igen csekély arányát mutatja.

A fentiek ellenőrzésére megvizsgáltam, hogy a különböző korosztályokhoz tartozó férfiak között milyen arányban fordultak elő házások, illetve háztartásfők. Az eredmények eddigi következtetéseimet támasztották alá. A 20–24 éves férfiaknak csak a negyede, a 25–34 éveseknek pedig a harmada volt háztartásfő. Ez az arány csak 35 év felett billent át, a 40 éves kort elért férfiak közel három-negyede már önálló háztartás feje volt. A 10. táblázatból és az V. ábrából jól látszik a háztartásfővé válás fáziskésése a házasodáshoz képest. Mellesleg az is megfigyelhető, hogy mind a házasodás, mind a háztartásfővé válás általánosan bekövetkezett minden férfi életében.

Az 1850–57, 1857–69 és 1850–69 közötti típusátalakulások (11–13. tábla) vizsgálata lehetőséget nyújt a háztartásciklus-fázisátalakulások időbeli vizsgálatára is. Egyre hosszabb időintervallumokat tekintve természetesen az egyes típuscsoportok stabilitása (a csoportban maradók százalékos aránya) és az öszszevont csoportstabilitás (a típus-transzformációs mátrix főátlójában álló elemek összegének és a mátrix összes eleme összegének hányadosa) is csökken.

³⁴ Id. még az Ahp típusról elmondottakat.

Ez utóbbi 1850–57 között még 62,0%, 1857–69 között már csak 40,0%, az egész időszakra számítva a háztartások harmada maradt meg csoportjában. Hosszú távon az A csoport bizonyult a legstabilabbnak, stabilitása ugyanezen időszakokban 74,4%, 60,5% ill. 53,3% volt. A B és C csoport háztartásainak viszont az első hét évben több mint fele, a rákövetkező 12 évben pedig 80 ill. 85%-a váltott típuscsoportot. A csoportstabilitás értékéből meg lehet becsülni a típuscsoportok teljes lecserelődésének idejét, azaz a csoportok maximális élettartamát. Az A csoportot elhagyók aránya (1850–57: 25,6%, 1857–69: 39,5%) alapján a csoport teljes kiürülésének időtartama 27,3, ill. 30,4 évre adódott, a csoportba belépők arányából (23,8%, 44,6%) a feltöltődés időtartama 29,4 ill. 26,9 év, természetesen a folyamatok sebességének időbeli állandóságát feltételezve. 27–30 év tehát az az idő, amit egy A-beli háztartás csoportjában eltölthet. (Az Ahp csoport átlagos élettartama 14–15 évre becsülhető.) Hasonlóan a B csoport kicserélődésének időtartama 13–15 év, a C csoporté 12–14 év körül mozgott.

10. A férfiak, házas férfiak és férfi háztartásfők koreloszlása 1869-ben

a) az előfordulás gyakorisága

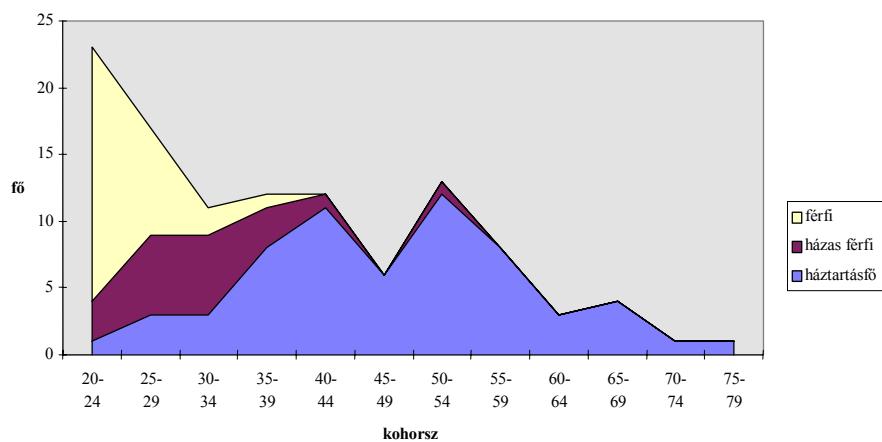
	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79
Háztartásfő	1	3	3	8	11	6	12	8	3	4	1	1
Házas férfi	4	9	9	11	12	6	13	8	3	4	1	1
Férfi	23	17	11	12	12	6	13	8	3	4	1	1

b) az adott kohorszbeli férfiak százalékában

Háztartásfő	4,3	17,6	27,3	66,7	91,7	100,0	92,3	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Házas férfi	17,4	52,9	81,8	91,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Férfi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

c) az adott kohorszbeli házas férfiak százalékában

Háztartásfő	25,0	33,3	33,3	72,7	91,7	100,0	92,3	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
-------------	------	------	------	------	------	-------	------	-------	-------	-------	-------	-------

V. Férfiak, házas férfiak és férfi háztartásfők koreloszlása 1869-ben

11. A háztartásciklusok fázisátmenetei 1850–1857 között.

Összeg : db	t50a								Végösszeg
t57a	*	A	B	C	D	E	F	O	
*	0	1	2	0	0	0	0	1	4
A	4	32	3	2	1	0	0	0	42
B	0	1	5	4	0	0	0	0	10
C	0	4	1	5	0	0	0	0	10
D	0	3	0	0	4	0	0	0	7
E	0	1	0	1	0	2	0	0	4
F	0	0	0	0	0	0	1	0	1
O	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Végösszeg	4	43	11	12	5	2	1	1	79

A	hp	hp0	öa	öa0	1850
hp	20	1	1	0	22
hp0	0	3	0	0	3
öa	5	0	1	0	6
öa0	0	0	0	1	1
1857	25	4	2	1	32

12. A háztartásciklusok fázisátmenetei 1857–1869 között.

Összeg : db	t57a								
t69a	A	B	C	D	E	F	O		Végösszeg
*	6	0	0	0	0	0	0	0	6
A	26	5	8	5	2	0	1		47
B	5	2	3	0	0	0	0		10
C	5	1	2	0	0	0	0		8
D	1	0	0	2	0	0	0		3
E	0	1	0	0	0	0	0		1
F	0	0	0	1	0	0	0		1
O	0	0	0	1	1	0	0		2
X	0	1	0	0	0	0	0		1
G	0	0	0	0	0	0	1		1
Végösszeg	43	10	13	9	3	1	1		80

A	hp	hp0	öa	öa0	1857
hp	17	0	2	0	19
hp0	1	1	0	0	2
öa	2	0	2	0	4
öa0	0	1	0	0	1
1869	20	2	4	0	26

13. A háztartásciklusok fázisátmenetei 1850–1869 között.

Összeg : db	t50a								
t69a	*	A	B	C	D	E	F	O	Végösszeg
*	0	5	2	0	1	0	0	1	9
A	3	24	6	11	3	1	0	0	48
B	0	6	2	2	0	0	0	0	10
C	0	6	1	1	0	0	0	0	8
D	0	2	0	0	1	0	0	0	3
E	0	1	0	0	0	0	0	0	1
F	0	0	0	0	1	0	0	0	1
O	0	1	0	0	0	1	0	0	2
X	0	0	1	0	0	0	0	0	1
G	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Végösszeg	3	45	12	14	6	2	1	1	84

Az eltelt idő hosszúságának függvényében megrajzolhatók a típusváltások fő irányai. Az A csoportbeli nukleáris háztartások, a folyamatokat rövidebb időintervallumban szemlélve inkább a C és a D csoportba, huzamosabb idő alatt a B és C csoportba kerülnek át. A D csoportbeli kiterjesztett háztartások hosszabb távon azért játszanak kisebb szerepet az A csoport utódai között, mert azok maguk is az A csoportba hullanak vissza. Az idősorok összevetéséből egyértelműen kitűnik, hogy a C csoportbeliek előbb B, majd A típusúakká bomlanak le. Az A csoport utódai között hosszabb távon ezért jelennek meg mind jelentősebb arányban a B típusok is. Végezetül a B jellegű törzscsaládos háztartások is nuklearizálódnak. Mindez tökéletes összhangban van a korábban megállapítottakkal. Könnyen vázolható a legjellemzőbb, ideáltipikus háztartás-ciklus.

A fiatal házások családalapítására még nem önálló háztartás keretében került sor. Szüleiknek alárendelve, formálisan egy törzscsaládban (B vagy C) születtek meg első gyermekeik. A házas fiú, ha volt nem házas fivére, annak házasságáig maradt családjával apja háztartásában. A testvér családalapításával azonban nem váltak nagycsaláddá, ettől az időtől kezdve az elsőnek házasodott fiú önállóan szervezte meg családháztartását. Ez az esetek túlnyomó többségében nem jelentett teljes különköltözést, a család a szülői ház közelében maradt, a portán felhúzott új épületbe költözött. Az utolsónak megházasodott fiú a szülők haláláig azokkal közös háztartásban élt, az apa halála esetén a háztartásvezetést átvéve özvegy édesanyjától. A szülők körül megtelepedő fiúk mind részesedtek a belsőségből, s így olyan csoportot alkottak, amely egyszerre lokális és vérségi alapon szerveződött. Szőlősardón ezeket a csoportokat a lokalitás mozzanatát előtérbe állító „udvar” elnevezéssel illették.³⁵ A községben a belterület telítettsége sohasem érte el azt a szintet, ami a szomszédos keleti palóc területre jellemző hosszúudvarok kialakulásához vezethetett volna.

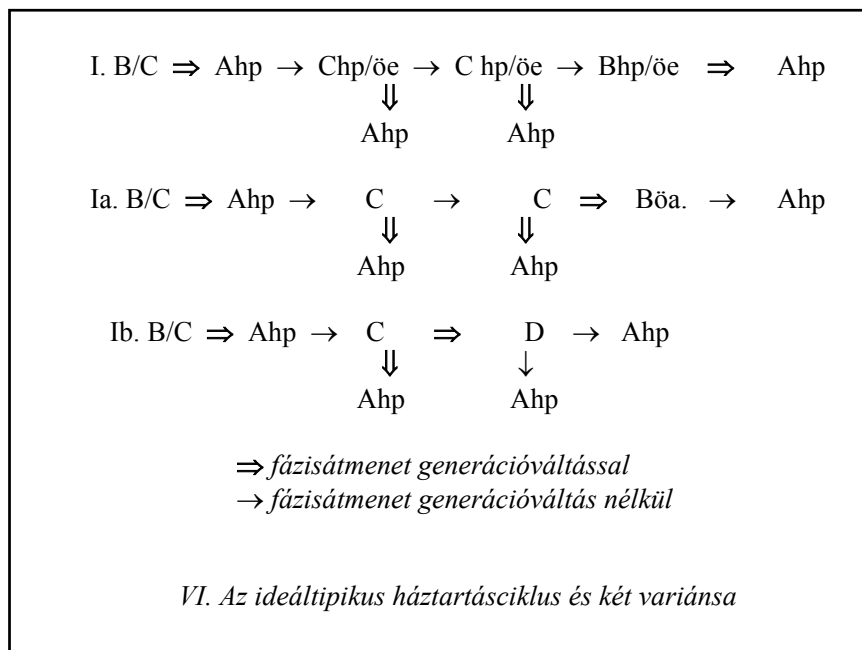
Olyan háztartásciklus képe bontakozik ki előttünk, amely fázisaiban formálisan hol nukleáris, hol törzscsaládos háztartás képét mutatja, annak ellenére, hogy nyilvánvalóan sem a nukleáris, sem a törzscsaládos jelleg nem magyarázza kielégítően a háztartásszerkezetekben végbemenő folyamatokat. A bemutatott ciklusban a törzscsaládos fázisok más-más szereplőkkel valósulnak meg, s a teljes periódus folyamán az összetett formációról rendre nukleáris egységek válnak le, sőt a ciklus maga is nukleáris fázisba torkollik. Ez az ideáltipikus modell a fiági (nem ritkán előnyösített fiági) öröklés megvalósításának egyik

³⁵ A közszájon forgó, s a mai napig emlegetett udvarok a Parton a Varga-udvar (Varga Ritók) és a Parti-udvar (Parti Porcsok), az Alvégen a Porcs-udvar (Nagy Porcsok), ezzel szemközt, a pásztorházak mellett a Bene-udvar, és az iskolával átellenben a Veres-udvar. A palócságnál a hasonló csoportosulásokra széles körben elterjedt és használt, s a rokon aspektust jobban hangsúlyozó *had* elnevezést itt nem használták. A *had* terminus helyi használatára vonatkozóan sem történeti utalással nem találkoztam, sem a recens hagyományban nem bukkantam a nyomára.

lehetséges megoldása.³⁶ Ez a háztartásszervezés egyúttal a gazdaságok folyamatos munkaerő-ellátottságát is kiegyensúlyozottá tette. A gazdaság alapvetően a család munkaerejére épült. A fennálló gyakorlat mellett szolgák, cselédek alkalmazására ritkán került sor. 1869-ben a községben mindössze öt ilyen személy volt: a pap juhásza, a zsidó kocsmáros szolgája és a molnár segédje mellett két paraszti háztartásban egy-egy tizenéves szolgáló leány. De az ardakiak sem igen álltak már idegen szolgálatba a hatvanas években, bár a 13–15 éves ifjak más falvakban való cselédkedése korábban (1857) bevett gyakorlatnak tűnik.

A háztartásciklusok vizsgálatában egyes személyes életciklusok rejtve maradnak. A háztartásciklus visszafejtése csak az örökösök háztartásainak létrejöttéről és leválásáról tanúskodik, a háztartásból egyénileg kilépő, leggyakrabban vőnek álló ifjak életéről, és általában a lányok sorsáról mit sem mond. Pedig a vőnek állás Szőlősardón az adott korszakban nem volt ritka. Még a vagyonosabb családokból is el-ementek vőnek, ha az örökség várományosai túl sokan voltak. Azt nem tudni, hogy az örökségből való kilépést a család kényszerítette ki, vagy abból fakadt, hogy az ifjak maguk ismerték fel a szorongató kényszert, és használták ki az adódó lehetőségeket. Két-három örökösnél többet csak kivételes esetekben lehetett találni, sőt már a három örökös sem volt gyakori. Ezért az ideáltipikus ciklus abban a formában, ahogyan azt a VI. ábra I. esete mutatja, csak igen ritkán valósulhatott meg. Sokszor az apák sem érték meg a második fiuk házasságát. Figyelemre méltó az özvegyasszonyok által az összes gyermek útrairításáig továbbvitt háztartásfői szerep, amely az örökösödés felügyeletét is szolgálta.

³⁶ *Baross J. 1905. 16.* a századfordulón a körjegyzőségeknél végzett kérdőíves adatgyűjtése alapján Torna vm. 65 körjegyzősége közül 15-ben a törzsöröklést, 12-ben a fiágit és 38-ban az egyenlő osztályt tartja jellemző öröklési formának. Ugyanebből az időből *Mattyasovszky M. 1904. 304-314.* az előnyösítésre idéz tornai példákat.

Az 1869-es háztartások, a birtokok és az anyakönyvekből rekonstruált lezármazási rendek alapján megkísértem az örökösödésről is pontosabb képet rajzolni. A fő kérdés az volt, hogy mikor, milyen feltételekkel került sor a háztartások között az örökség megosztására, s mi lehetett az oka a válakozás esetleges elmaradásának. Annyi már az 1. táblázatból is kitént, hogy a már különvált, de a földet még együtt birtokló háztartások fejei között a rokoni viszony sohasem volt egyenesági. A közösen birtoklók általában testvérek voltak, de a földközösség akár örököseik között is fennmaradhatott. Apa és házas fia különálló háztartása viszont nemcsak a közösen birtoklók között, hanem egyáltalán nem fordult elő Szőlősardón 1869-ben. Sőt özvegyasszony B/Cöa és fia Ahp háztartását is csak egyet találtam (zsellérek). Ez azt jelenti, hogy az apák általában nem sokkal éltek túl második fiuk házasságát, legalábbis a vizsgált időszakban nem. Így a rendelkezésre álló adatok alapján nem megválaszolható az a kérdés, hogy az örökség megosztásának alkalma a háztartások kiválása, vagy az apa halála volt-e. Abban a reményben, hogy közelebb visz a megoldáshoz, újra áttekintettem a közösen birtokló, de önálló háztartásokat, valamint azokat az összetett háztartásokat, ahol a háztartásfő mellett (házas vagy nőtlen) testvére is fellelhető volt (1. táblázat). Miért maradt el a testvérek közötti osztozkodás a felsorolt majd tucatnyi esetben? A válasz az egyének szintjén, a háztartástagok életciklusainak szintjén fogalmazható meg. A Kéri Porcsok, Veres József és Mihály, Szász János és Rito László, a Vido Rito, a Hajdú és az Ötvös testvé-

rek házasságkötését apjuk már nem érte meg, a Varga Ritók és a Katona Porcsok esetében pedig a második örökös családalapítása előtt néhány évvel, vagy néhány nappal hunyt el az apa.³⁷ Mindez arra utal, hogy az apa halála nemhogy nem vonta maga után az örökség felosztását, hanem ellenkezőleg, határozatlan időre még ki is tolhatta azt. Egyelőre hipotézisként megfogalmazható, hogy az örökség megosztására még az apa életében, a fiú háztartásának kiválásakor került sor.

A paraszti háztartásciklusok általános érvényessége is sugallja, és a paraszti társadalom rétegeiben végzett összehasonlító elemzés is igazolta, hogy a ciklus lényegi vonásait, általános menetét tekintve nem rétegspecifikus. A módos parasztagazdák és a nincstelen zsellérek háztartásciklusaiban nem mutathatók ki markáns különbségek. Jelen tanulmány nem terjed ki a községi cselédek, iparosok, értelmiségiek és más betelepültek háztartásainak elemzésére. Ezek azonban szinte kivétel nélkül első generációs jövevények, illetve egy évre elszerződött szolgák, akik Szőlősárdón gyökértelenek voltak. Rájuk a nukleáris típus egyeduralma a jellemző, legfeljebb egy-egy kiterjesztett család fordult elő közöttük.

A fentiekben bemutatott elemzés fő tanulságát abban látom, hogy újabb források bevonásával, az utóbbi évtizedekben kidolgozott elemző eljárások, fogalmak újragondolásával és finomításával még jelentős ismeretekre tehetünk szert az iparosodás előtti vidék társadalmáról, árnyaltabb képet rajzolhatunk a korszak paraszti közösségeinek működéséről. Ehhez azonban olyan módszereket kell kidolgozni, amelyek mellett, hogy bizonyos fokú nemzetközi összehasonlítást lehetővé tesznek, jobban igazodnak a hazai forrásokhoz és az azokban tükröződő hazai valósághoz.

³⁷ Ráki Mihály és veje, valamint Veres István és testvére sajátságos, kivételes, a bevezetőben már tárgyalt esetek.

1. Függelék

Leírótípus-lista (a háztartásszerkezetek típuskódjai és a leíróvektorok definíciói)

O típuscsoport (egyedülélők és minden nemcsalád-háztartás)
 leíróvektora: (özvegy ffi, özvegy nő, hajadon/nőtlen)
 nh nem házas testvérek (0,0,x) $x > 0$
 x egyéb nemcsalád-háztartás (x,y,z) $\max(x,y,z) > 0$

A típuscsoport (egy magból álló családok csoportja)
 leíróvektora: (csfő, neje, gyermekek)
 hp0 házaspár gyermek nélkül (1,1,0)
 oe0 özvegyember (1,0,0)
 oa0 özvegyasszony (0,1,0)
 hp házaspár gyermek(ek)kel (1,1,x) $x > 0$
 oe özvegyember gyermekeivel (1,0,x) $x > 0$
 oa özvegyasszony gyermekeivel (0,1,x) $x > 0$

B-C típustömb (két egymásnak alá-fölérendelt családmag)
 leíróvektora: (csfő, neje, házas gyermeke, menyé/veje, nem házas fia, lánya, unokái)

B típuscsoport (két egymásnak alá-fölérendelt mag, amikor a fölérendelt magban nincs nem házas)

B1 alcsoport (amikor a házas gyermek fiú)

hp házaspár házas fiuk A családjával (1,1,x,y,0,0,z) $\min(x,y)=1$
 oe özvegyember fia A családjával (1,0,x,y,0,0,z) $\min(x,y)=1$
 oa özvegyasszony fia A családjával (0,1,x,y,0,0,z) $\min(x,y)=1$

B2 alcsoport (amikor a házas gyermek lány)

hp házaspár vejük A családjával (1,1,x,y,0,0,z) $\min(x,y)=1$
 oe özvegyember veje A családjával (1,0,x,y,0,0,z) $\min(x,y)=1$
 oa özvegyasszony veje A családjával (0,1,x,y,0,0,z) $\min(x,y)=1$

C típuscsoport (két egymásnak alá-fölérendelt mag, amikor a fölérendelt magban van nem házas is (u, ill. v))

C1 alcsoport (amikor a házas gyermek fiú)

hp házaspár házas fiuk A családjával $(1, 1, x, y, u, v, z)$ $\min(x, y) = 1, \min(u, v) = 1$
 öe özvegyember fia A családjával $(1, 0, x, y, u, v, z)$ $\min(x, y) = 1, \min(u, v) = 1$
 öa özvegyasszony fia A családjával $(0, 1, x, y, u, v, z)$ $\min(x, y) = 1, \min(u, v) = 1$

C2 alcsoport (amikor a házas gyermek lány)

hp házaspár vejük A családjával $(1, 1, x, y, u, v, z)$ $\min(x, y) = 1, \min(u, v) = 1$
 öe özvegyember veje A családjával $(1, 0, x, y, u, v, z)$ $\min(x, y) = 1, \min(u, v) = 1$
 öa özvegyasszony veje A családjával $(0, 1, x, y, u, v, z)$ $\min(x, y) = 1, \min(u, v) = 1$

D típuscsoport (hajadon/nőtlen rokonnal kiterjesztett **A** család)

leíróvektora: *(csfő, neje, gyermekek, hajadon/nőtlen rokon)*

D1 alcsoport (vérrokonnal kiterjesztett **A** család)

hp0 házaspár gyermek nélkül vérrokonnal $(1, 1, 0, u)$ $u > 0$
 hp házaspár gyermek(ek)kel vérrokonnal $(1, 1, x, u)$ $x > 0, u > 0$
 öe özvegyember gyermekeivel vérrokonnal $(1, 0, x, u)$ $x > 0, u > 0$
 öa özvegyasszony gyermekeivel vérrokonnal $(0, 1, x, u)$ $x > 0, u > 0$

D2 alcsoport (affiniális rokonnal kiterjesztett **A** család)

hp0 házaspár gyermek nélkül affin rokonnal $(1, 1, 0, u)$ $u > 0$
 hp házaspár gyermek(ek)kel affin rokonnal $(1, 1, x, u)$ $x > 0, u > 0$
 öe özvegyember gyermekeivel affin rokonnal $(1, 0, x, u)$ $x > 0, u > 0$
 öa özvegyasszony gyermekeivel affin rokonnal $(0, 1, x, u)$ $x > 0, u > 0$

E típuscsoport (két egymásnak mellérendelt családmag, azaz oldalági rokon **A** családok)

leíróvektora:

(csfő, neje, gyermekei, fítestvére/sógora, sógornője/nőtestvére, unokaöccsei/-hugai)

E1 alcsoport (fivérek **A** családjai)**E2** alcsoport (fivér és nővér **A** családjai)**E3** alcsoport (nővérek **A** családjai)**F** típuscsoport (egy családmag két alárendelt családmaggal)

leíróvektora:

(csfő, neje, házas gyermeke1, menyel/veje1, unokák1, házas gyermeke2, menyel2/veje2, unokák2, nem házas gyermekei)

F1 alcsoport (házaspár **A** családjakét fia **A** családdal)

F2 alcsoport (házaspár **A** családja fia és veje **A** családjával)

F3 alcsoport (házaspár **A** családja két veje **A** családjával)

G típuscsoport (két mellérendelt családmag egy alárendelt családmaggal)

leíróvektora:

(csfő, neje, házas gyermeke, menyje/veje, unokák, nem házas gyermekei, házas fivér/sógor, sógornő/házas nővér, unokaöccsök/-hugok, nem házas testvérek)

G1 alcsoport (fivérek **A** családja egy alárendelt **A** családdal)

G2 alcsoport (fivér és nővér **A** családjai egy alárendelt **A** családdal)

G3 alcsoport (nővérek **A** családjai egy alárendelt **A** családdal)

H típuscsoport (három egymás alá rendelt **A** családmag)

I típuscsoport (három egymás mellé rendelt **A** családmag)

X típuscsoport (több családmagot tartalmazó szerkezetek)

IRODALOMJEGYZÉK

- Andorka Rudolf 1977. A család és háztartás nagysága és összetétele 1800 körül két dél-dunántúli faluban (Alsónyékeden és Kölkeden). Kísérlet P. Laslett elemzési módszerek felhasználására. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 215–236.
- Andorka Rudolf – Faragó Tamás 1984. Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* (XXIV.) 402–437.
- Baross János 1905. *Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről.* Bp., Uránia 46 p. (kézirat gyanánt)
- Berkner, Lutz K. 1972a The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household: An Eighteenth-Century Austrian Example. *American Historical Review* (77.) 398–418.
- Berkner, Lutz K. 1972b Rural Family Organization in Europe: a Problem in Comparative History. In *Peasant Studies Newsletter* (I.) 145–156.
- Dányi Dezső 1977. Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 5–104.
- Faragó Tamás 1977. Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214.
- Faragó Tamás 1983. Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságtudományi eredmények kapcsán. *Ethnographia* (XCIV.) 216–254.
- Faragó Tamás 1985. Paraszti háztartás- és munkaszervezet típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között. *Történeti Statisztikai Füzetek* 7. KSH 187 p.
- Gunda Béla 1934. Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. *Néprajzi Értesítő* (XXVI.) 1–16.
- Kolle, Herdis 1995. *The Russian Post-Emancipation Household. Two villages in the Moscow Area.* (Master thesis of history, Department of History, University of Bergen, manuscript)
- Laslett, Peter (ed.) 1972. *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over time.* Cambridge, University Press 623 p.
- Mattyasovszky Miklós 1904. *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás.* Bp., Eggenberger-Könyvkereskedés
- Selmeczi Kovács Attila 1976. *Csűrös építkezések és gazdálkodás Észak-Magyarországon.* Debrecen, KLTE 164 p. (Műveltség és hagyomány XVIII.)

**PEASANT HOUSEHOLDS AND HOUSEHOLD-CYCLES
IN SZŐLŐSARDÓ IN THE SECOND HALF OF
THE 19TH CENTURY**

Summary

The study examines households in Szőlősardó, a village in Northern Hungary in the period 1850–1870. The analysis is based principally on written records of the censuses taken in 1850, 1857 and 1869, but it also incorporates data of the register of births, marriages and deaths, the procedure carried out in 1869/71 to separate and consolidate land holdings, the record of damages following a fire that destroyed a great part of the village in September 1869, and other sources containing data on the population, the production and consumption of households, and the assets of households.

A combined critical analysis of the various nominative sources made it possible to form a picture of the production and consumption units in all their variety, to distinguish them separately and explore their system of relationships. Numerous formations were identified according to the place of residence and the division or non-division of economic functions that could be linked to production and the farm.

However, in 1869 the majority of the 74 peasant households in the village (88 together with the local intelligentsia, tradesmen and village servants) were at the same time independent production units. In view of this, it was found necessary to distinguish the different levels of social and economic organisation in the terminology used. The term *household* is used to designate a community living under one roof, which was separate from other similar communities in use of space, the storage, portioning and consumption of goods acquired, and at least in part in the production of goods (the care of domestic animals, cultivation of kitchen gardens). The term *farm* is used for the compact units organised around the production functions. The primary factor determining the unity of farms is the common cultivation of ploughed land. The patron-client relationship between big landholders and cotter families, the occasional exchange work done by relatives and neighbours exceed the frames of the peasant economy. The basis of a common farming unit is always common ownership.

Since the author found the mixed criteria typology introduced by Laslett unsuitable for effective analysis of the household-cycles or identification of the essential features of processes, he elaborated a new system for the description of structures. In essence this is based on the numeric coding of the ideograms that have long been used for illustration. The purely structural information (the

kinship ties reflected in the ideogram) and information on the status of the household-head (elements generally highlighted by the use of colour in the ideograms) are separated in the descriptive system. In this way it was possible to identify structures which proved to be typical, such as a widow as a household-head that cannot be interpreted in Laslett's system. After surveying the household structures occurring more frequently and those consistently lacking in Szőlősardó, the study analyses the household-cycles. The three static cross-sections could be dynamised on the basis of the age of the household-heads and all married men. Figures III and IV show the age distribution in 1857 and 1869 of those bringing a wife into the parental family (subordinated in the extended family), those living in independent nuclear families, and family-heads of extended families. Through a comparison of all these and the static cross-sections the author was able to identify a distinctive ideal-type model in the 19th century history of Szőlősardó. The model can be called an ideal type in the sense that the community attempted to follow it as a norm and a system regulating inheritance, the passing on of wealth and the launching of young people in life. The relationship between this model and the real processes is one of probability rather than deterministic. An examination of seemingly atypical family histories deviating from the model shows that these departed from the community norm more as a consequence of an external (e.g. demographic) influence than as a result of their autonomous decisions.

Tables:

1. Comparative Table of Houses with Two Households (Wohnpartei), of Jointly Possessing Houses, and of the most Complex Households (Wohnpartei)

Household (Number of House, Wohnpartei); Heads of Wohnpartei (Name, Degree of Relationship -from above: Sister-in-Law, Cousin, Son-in-Law, Brother, Younger Brother, Younger Brother, Younger Brother, Uncle, Stepbrother, No Relative, Son-in-Law, Younger Brother, Younger Brother, No Relative, Younger Brother, Brothers, Brothers); Proportion of their Parcels/Occupation; Flat (Room, Pantry, Kitchen); Farm-Buildings (Shed, Stable, Barn); Granary (for Wheat, for Rye); Records of Damages by Fire (Wheat, Rye, Oat, Maize, Hay)

First Part: Houses with two Households

Second Part: Separation of Jointly Possessing Households Living on the Same Parcel but in Separate Houses

Third Part: Separation of Jointly Possessing Households Living on not Neighbouring Parcels

Fourth Part: The More Complex Households Registered as One Household (Wohnpartei)

2. *Distribution of Households by the Occupation of the Head of Household, 1869*
 Owners; Cotters (without Land); Servants in the Village or in the Manor; Artisans; Others; Total
3. *Distribution of Peasant Households by the Proportion of their Parcels, 1869*
 Households without Parcel; Propertied Households; Total; Propertied and without Parcel together
4. *Peasant Households in Szőlősardó by the Types of Description in 1850, 1857 and 1869*
 Types: Unmarried Brothers; Other Fraction of Family; Couple without Child; Widower, Widow, Couple with Children; Widower with Children; Widow with Children; Couple with one Married Son, Widower with one Married Son, Widow with one Married Son; Couple with one Son-in-Law; Widower with one Son-in-Law; Widow with one Son-in-Law; Couple with Unmarried Children and one Married Son; Widower with Unmarried Children and one Married Son; Widow with Unmarried Children and one Married Son; Couple with Unmarried Children and a Son-in-Law, Widower with Unmarried Children and a Son-in-Law, Widow with Unmarried Children and a Son-in-Law, Laterally Extended Family; Laterally Extended Family by Affinity; Two Brothers' Multiple Family; Multiple Family of a Brother and a Sister; Two Sisters' Multiple Family; Two Married Sons Living Together with their Parents; Married Son and Son-in-Law Living together with the Parents; Two Sons-in-Law Living together with the Parents, Brothers' Families Living together with the Family of One of their Married Sons; A Brother's and a Sister's Families Living together with the Family of One of their Married Sons; Two Sisters' Families Living together with the Family of One of their Married Sons; Other Multiple Family
5. *Distribution of Households in Szőlősardó by Type-Groups in 1850, 1857 and in 1869*
 Numbers and %
6. *Age Structure of Heads of Households in the Type A hp in 1850, 1857, 1869*
7. *Average Measure of Households in Type A hp by the Age Groups of Heads of Households*
8. *Average Measure of Households by Type-Groups*
9. *Average Age in the Most Characteristic Types of Heads of Households*
10. *Age Structure of Males, Married Males and Male Heads of Households*
  - a. *Frequency of Occurrences*
  - b. *Per Cent of Males in a Given Cohort*
  - c. *Per Cent of Married Males in a Given Cohort*
11. *Changes of the Phases of Household Cycles between 1850 and 1857*
12. *Changes of the Phases of Household Cycles between 1857 and 1869*
13. *Changes of the Phases of Household Cycles between 1850 and 1869*

Figures:

- I. Distribution of Peasant Households by the Proportion of their Parcels, 1869*
Number of Households; Proportion of the Parcels
- II. Mean Age at First Marriage in the 19th Century*
- III. Age Structure of Heads of Households of the Given Types in 1857*
- IV. Age Structure of Heads of Households of the Given Types in 1869*
- V. Age Structure of Males, Married Males and Male Heads of Households in 1869*
- VI. The Idealtypical Household Cycle and its Two Versions*
=> *Change of Phase with Change of Generation*
-> *Change of Phase without Change of Generation*

Note 19: *Absolute and Relative Frequency of the Types of Peasant Households in Szőlősardó According to the Laslett Classification in 1857*
Absolute and Relative Frequency of the Types of Peasant Households in Szőlősardó According to the Laslett Classification in 1869

HÁZASSÁGTÖRÉS HALASON A 17–18. SZÁZADBAN

MELEGH ATTILA¹

A történeti demográfiai elemzések a házasság intézményét fontos szabályozó elemnek tekintik a népesedési és társadalmi, gazdasági folyamatok között (*Livi Bacci, 1995*). Az első házasságkötés kora például alapjaiban meghatározza a termékenységet egy olyan korban, amikor még házasságon belül és kívül csak igen korlátozottan élnek a fogamzásgátlás eszközével. Az ily módon statisztikailag elemzett házasság azonban egy igen összetett társadalmi intézmény, amely szervesen beépül a korabeli közéletbe, és számos ponton kapcsolódik más társadalmi és politikai intézményekhez. Tudásunk e téren igen korlátozott, hiszen néhány kutatót leszámítva Magyarországon nem történt szisztematikus kísérlet a házasság erkölcsi, kulturális, szexuális, egyházi, politikai, büntetőjogi aspektusainak feltárására a 18. századra vonatkozóan (*Tóth, 1991, Hajdu, 1985, Kiss, 1999*). Márpedig ezen aspektusok tárgyalása nélkül aligha adhatunk teljes képet a házasságról és annak népesedési vonatkozásairól.

Az alábbi elemzés a fenti kérdéseknek egy részére keres választ Kiskunhalas esetében, ahol igen jó kvantitatív és kvalitatív forrásokkal rendelkezünk a házasság és népesedés történetének kutatására. Kiskunhalas, mint főképp reformátusok lakta kiskunsági mezőváros, nemcsak a város önkormányzati jellege és a városlakók szabad paraszti státusza (redemptio) miatt fontos, hanem azért is, mert úgy tűnik, jól mutatja a dunántúli kisvárosi változattal szemben az alföldi típus rendkívül dinamikus és a 18. század végén sem megtorpanó népességnövekedési jellemzőit (*Benda 1999, Faragó, 1993, Melegh 1995, 1999*).

A házasság „kvalitatív” jellemzőinek kérdésén belül figyelmünk most a házasság egyházi szabályozására irányul. Arra keressük a választ, hogy főképp

¹ Az alábbi írás egy nagyobb, készülő összefoglaló munka része, amely a népesedés és család történetével foglalkozik a 17. század végétől napjainkig Kiskunhalason. Az alábbi tanulmányhoz a házasságtöréssel kapcsolatos összes anyakönyvi információt kiírtam, és az összefoglaló munkában közölni fogom. Az évkönyvben terjedelmi okok miatt erre nincsen mód. A munka elkészülte során többen hathatósan segítettek. Köszönet illeti Szakáll Aurélt a kiskunhalasi Thorma János Múzeum igazgatóját, aki a halasi kutatásokat szervezi, utazásaimat pedig támogatja. Nélküle ez a munka sem készült volna el. Köszönet a halasi református lelkészeknek és a lelkészi hivatal munkatársainak, akik a hivatal helyeiben többször rendelkezésemre bocsátották az eredeti anyakönyvet, illetve további forrásokra hívták fel a figyelmemet. Köszönet Öri Péternek, Tárkányi Ákosnak, Faragó Tamásnak és Benda Gyulának a nyers változat elolvasásáért és a rendkívül hasznos észrevételekért.

szöveges formában miképpen foglalkozott a korabeli halasi gyülekezet, és vele összekapcsolódva a helyi hatalmi elit a házasságtörés és paráznalkodás kérdésével, illetve azt miképpen büntette, és hogy ez a diskurzív gyakorlat miképpen függhetett össze más társadalmi folyamatokkal. Az alábbi elemzés kísérleti jellegű, hiszen csak az anyakönyvekbe beírt penitenciák vizsgálatán alapul, és figyelmen kívül hagyja az adott egyházkerület és egyházmegye normatív szabályozását és büntetési gyakorlatát, illetve a kapcsolódó világi bírósági ítélezést. A vizsgálat egy későbbi szakaszában a releváns források vizsgálatára mindenképpen sort kell keríteni. Ugyancsak hiányosságként említhető, hogy az írás csak korlátozottan, azoknak a történeti kapcsolatoknak pontos feltárása nélkül tér ki a kérdéskör korabeli magyar és európai vonatkozásaira, amelyek kontextust biztosítanak az elemzési eredmények számára.

A házasság történetének kvalitatív forrásai

A halasi házasság történetének legfontosabb kvalitatív forrása az általában csak kvantitatív módon hasznított anyakönyv, amely a keresztelesek, temetések és házasságok regisztrációján túlmenően magában foglalja a kezdetektől egészen 1792-ig főképp paráznaság és házasságtörés kapcsán az eklézsiái büntetéseket, feloldozásokat és más rendelkezéseket. Tehát mintegy száz évre vonatkozóan feltárhatjuk a házassági, szexuális vétkekkel kapcsolatos egyházi bejegyzéseket. A házassággal kapcsolatos társadalmi rend elemzésének komoly kiegészítő forrásai azok a móringlevelek, házassági szerződések, amelyek a korszakra vonatkozóan fennmaradtak. Mielőtt rátérnénk azonban a halasi anyakönyvnek mint a közösségi-hatalmi élet egyik színterének elemzésére, érdemes szemügyre venni azokat az egyházi (főképp protestáns-katolikus) vitákat a reformáció korából, amelyek tágabb kontextusát képezik a halasi történéseknek is, illetve amelyek megszabhatták a házasságról és a házasságtörésről való teológiai, egyházi vélekedések érvétségét, szemléletét.

A házasságtörés problémája a protestáns és katolikus egyházakban

A házasság a történelem során sosem volt változatlan intézmény. Nem volt állandó jogi és kánonjogi szempontból, hiszen minduntalan konfliktusok voltak a világi és az egyházi felfogások között (lásd a Krisztus utáni első évezredben a római, a germán jog és az angolszász jog egyházi törekvésekkel össze nem egyeztethető rendelkezéseit), az egyház sem volt egységes állásponton, és a házasság kanonizálása is csak több évszázados küzdelem után volt lehetséges (*Duby, 1987, Goody, 1983, Phillips, 1991. 1–12.*). A reformáció során a

házasság központi témája volt a protestánsok és a katolikusok közötti ellentétnek. Ez a vita kiterjedt a házasság szinte minden egyes aspektusára (*Phillips, 1991. 13–28.*). A vitát az elemzéshez szükséges szempontokat leegyszerűsítve a következőképpen foglalhatjuk össze:

1. A katolikus egyház szemében a szüzesség állapotával szemben a házasság alacsonyabb rendű állapot, míg a protestánsok nem állítanak fel ilyen hierarchiát. Véleményük szerint a házasság nem a legkisebb rossz a bűnnel szemben vívott küzdelemben, hanem eleve az ember „jólétét” szolgáló intézmény. Másrészt a protestánsok szerint a nőtlen állapot, a cölibátus a bűn táptalaja és hipokrita viselkedésre készített. (Lásd pl. *Calvin, Commentaries, 1999* a házassággal kapcsolatos rész.).

2. Mindezen vitákban közvetett vagy közvetlen módon az egyik főszereplő a házasságtörés volt. Egyrészt a házasságtörés volt az egyik, ha nem a legnagyobb bűn a monogám és jobbra felbonthatatlan házassággal szemben, másrészt a házasságtörés volt sok esetben az alapja annak, hogy a házasság gyakorlati vagy jogi felbontását kezdeményezzék. A vitabeli szerepre két dolog tette igazán alkalmassá. Egyrészt maga az Újszövetség is egymással ellentétes kijelentéseket foglalt magába erre vonatkozóan, másrészt kapcsolatban volt az örökléssel, azaz nem pusztán teológiai vitáról volt szó. Ezen túlmenően, a világi megítélés Európa szerte az volt, hogy a házasságtörés főben járó bűn.

Összefoglalóan úgy fogalmazhatunk, hogy teológiai téren és a kívánatos társadalmi rend szempontjából a házasságtörés igen komoly problémát, zavart jelentett, hiszen egyrészt kiemelt bűn volt, és így lehetetlenné tette a „jó” házaseletet, másrészt még a házasságtörés sem szolgáltatott biztos morális alapot a házasfelek szétválására, a „vétnél fél” felszabadítására, hiszen az elküldés vagy a válás is bűnre, újabb „házasságtörésre” sarkallt. Morális szempontból csak a házasságtörés esetén kirótt halálbüntetés jelentett „tisztá” megoldást, hiszen a vétkes fél egyrészt elnyerte méltó büntetését, másrészt pedig a halál egyértelműen felbontotta a házasságot. Amennyiben nincs halálbüntetés, a problémát igen nehéz megoldani, hiszen vagy a válást kell engedélyezni, vagy pedig köztes megoldásokat kell keresni.

3. A házasság Isten által elrendelt állapot, és a legfontosabb cél annak megerősítése. A házasság elsősorban nem a felek érzelmi igényeit kell, hogy kielégítse, hanem az utódnemzést és az ellenőrzött szexuális életet szolgálja.

4. A protestáns teológusok túlnyomó többsége a reformáció idejétől egészen a 18. századig szinte egyöntetűen a válás és a személyes érzelmek figyelembevétele ellen vannak, és érvelésük, illetve intézményi gyakorlatuk szerint csak házasságtörés, magtalanság és akaratlagos dezertálás alapján bontható fel a házasság. Itt a cél nem a házasság kereteinek lazítása, hanem éppen annak megerősítése és evilági aszkézissé tétele.

5. A protestánsok csak hitelvi szinten individualizálják a vallást, gyakorlati, szervezeti szinten erős közösségi kontrollt építenek ki (lásd *Ariès, Duby, 1989. 69–111.*).

6. A házasságtörés előtérbe kerülése, vitatása esetleg nem a teológiai vitáknak, ellentmondásoknak köszönhető, hanem eredménye lehet a szexualitásról szóló diskurzusokra való késztetettségnek is, amely megfigyelhető a kora újkortól kezdve. Ugyanis mint téma alkalmas tárgya egy olyan diskurzusnak, amely a szexualitást részletesen és nyilvánosan tárgyalja, szabályozza és rendezi, mindvégig megőrizve a „titokra” való állandó utalást (*Foucault, 1990. 17–35.*).

Összefoglalóan, a protestánsok törekvése nem a szigorú, kanonizált katolikus házasság puhítása, idővel a felbonthatóság biztosítása és a kölcsönös érzelmi szempontok figyelembevétele, hanem a „büntelen” házasság állapotának elérése, amely nem válik a „hipokrita” katolikusok diszpenzációs „üzemeinek” a tárgyává. E harcban az egyik legfontosabb kérdés éppen a házasságtörés volt. Ily módon azzal a feltételezéssel élhetünk, hogy nagy figyelem irányul a házasságtörésre, és normatív szinten az egyes családok házassága erős felügyelet alá esik, amely ellenőrzésnek egyik legfontosabb eszköze maga a gyülekezet.

Joggal vetődik fel a kérdés, hogy normatív, diskurzív szinten mekkora területi eltérésekkel számolhatunk. Az alábbi elemzés során feltételezzük, hogy a házasság normatív szabályozása szintjén viszonylag egységes diskurzusokat folytatnak a protestánsok. Kisebbségi eltérések fontosak lehetnek, és szerepet játszhatnak a helyileg érvényes öröklési, gazdálkodási szokások, jogi státuszok is, azonban az eltérések nem akkorák, hogy félrevezető lenne a fenti általános elvek, szempontok használata. Ez főképp a gyors információáramlásnak, a nyomtatásnak volt köszönhető. Megszívlelendő ebből a szempontból Benda Kálmán történeti anekdotája, miszerint egy sárospataki református prédikátor könyve előszavában egy két hónappal azelőtt Amszterdamban megjelent könyvről tud. Ez a tény jól mutatja, hogy a történeti korok, különösen a kora újkor információáramlásáról való elképzeléseink tévesek lehetnek. Éppen ezen a téren sokkoló az a szám, amelyet Benedict Anderson közöl az 1500-ig kinyomtatott példányok számáról, amely meghaladja a 20 milliót (*Anderson. 37.*). Ezen töredékes megjegyzésekből is jól látható, hogy nagyon hatékony információs csatornák és eszközök álltak rendelkezésre az eszmék, gondolatok, vagy még pontosabban a diskurzuselemek terjedésére, terjesztésére.

Az előbbi feltevéseket erősíti az is, hogy egy olyan távoli területen, mint a küllői református egyházmegyében, az egyházmegyei gyűlés ítélkezési elveiben (a hatályos kánonjog alapján) pontosan követte a fentiekben vázolt normatív elképzeléseket a házasságtörés, a válás kardinális kérdéseiben (*Kiss,*

1999).² Ugyancsak a feltételezett homogenitás igazolódik, amikor olyan koraújkori magyar protestáns írásokat veszünk figyelembe, amelyek a protestáns tanításokat voltak hivatva terjeszteni. Ilyennek tekinthető például Szikszai György nagy karriert befutó 1786-os könyve a *„Keresztyéni tanítások és imádságok. A keresztyén embernek különb-különbféle állapota és szükségei szerint”*. Ezen imádságoskönyv szerint a házasság célja a szaporodás és a kölcsönös segítségnyújtás az „így rendeltetett” házasságon belül. Az imádságokban és a tanításokban a Krisztus és az egyház kapcsolatának metaforájával leírt házasság során mind a férj, mind pedig a feleség számára a legfontosabb feladat a hűség, az Isten szerint való lét, a paráznság és bujálkodás elkerülése és a hibák esetén való visszafogadás és további támogatás. Külön kiemelendő, hogy a termékeny házasság a szöveg által felállított társadalmi hierarchia szerint messze az egyik legelőkelőbb állapot a legutolsó helyre sorolt gyümölcstelen házasságban élő keresztyén férfi és asszony státusához képest. A Szikszai-szövegből kiolvasható kép ugyancsak beleillik a fenti viták kereteibe. A cél itt is a magasra értékelt házasság megerősítése, és a „csendes” tűrés hangsúlyozásával evilági aszkézisként való értékelése (*Szikszai, 1786*).

Halas esetében egy további forrással is rendelkezünk, amely arra utal, hogy a helység a normatív elképzelések szintjén valamennyire belesimul szélesebb környezetébe. Az alábbi szöveg Tormássi János, halasi református lelkésztől, majd püspöktől származik, aki így ír az eklézsia történetének záró soraiban:

"A mit ezek után mondhatnánk a halasi ekklesia rendtartásairól, tudományban való ismeretéről, a vallás iránt illetetéséről, erkölcséről, és az egyházi fenyítékről, – mind az olyan a mi különösen reá nem tartozik, hanem a nagyrészt a hazai reformata ekklesiával köz." (Tormássi János 1801, 248.)

² Megjegyzendő, hogy természetesen lehettek nagyon komoly eltérések is a szabályozást illetően, hiszen szemben az erdélyi egyházmegyékkel, a magyarországi egyházmegyék a házassági perket maguk nem folytathatták le, és a Carolina Resolutio értelmében kénytelenek voltak azokat a katolikus szentszék elé terjeszteni (*Kiss, 1999, Karácsony, 1983, 244.*). A fenti kijelentések elsősorban a diskurzív szintre vonatkoznak.

A halasi anyakönyv, mint a közösségi-hatalmi élet egyik színtere

A 17–18. századra vonatkozóan az elemzés legfontosabb forrása a halasi református anyakönyv, amely kisebb megszakításokkal 1678-tól folyamatosan rendelkezésünkre áll. További forrás a katolikusok nagyobb arányú betelepülésével összefüggő és az 1760-tól vezetett halasi katolikus anyakönyv. A halasi népesedés és család történetének kutatása során az anyakönyvet eddig elsősorban kvantitatív forrásként vettük figyelembe (*Melegh, 1995, 1999*).

Mindkét anyakönyv esetében részletes adatokkal rendelkezünk a 18. század egy évtizedére, és ismerjük az évenkénti keresztelési, házassági és temetési gyakoriságokat. Az 1770-es és 80-as évtizedre kiírtuk a házassági adatokat egyénenként, név szerint. A *Conscriptio Animarum* elnevezésű országos összeírás kívánalmainak köszönhetően, akárcsak az ország más részeiben, az 1770-es és 1780-as években az anyakönyv házassági részébe bejegyezték a házasulók családi állapotát, korát és még valamilyen rendszerben a társadalmi státuszukat is. Ugyancsak kigyújthatók azok az esetek, amikor a vőlegény nem volt halasi, azaz a települési exogámiára vonatkozóan féloldalas adataink vannak. Emellett a korszakra vonatkozóan számítógépre vittük a *Conscriptio Animarum* több évét, azonban a népességszámon túlmenően ezt egyelőre az elemzés nem veszi figyelembe.

Az anyakönyvbe beírt penitenciák és házasságtörési rendelkezések kapcsán az anyakönyv elemzési értékét és helyét azonban újra kell gondolnunk (a katolikus anyakönyvekről lásd még *Bárth, 1999*). Egyrészt a megbízható adat versus forrás típusú forráskritika és elemzés nehezen tartható, illetve csak igen korlátozott eredményekhez vezethet. E hagyományos szemlélet alapján a paráznasággal, tolvajlással és más egyéb vétkekkel kapcsolatos bejegyzésekről csak azt mondhatjuk, hogy nyilvánvalóan nem tükrözik hűen a valóságban lezajlott eseményeket, és nem fogunk biztos képet kapni pl.: a házassággal kapcsolatos vétkek történetével kapcsolatban. Egyrészt probléma a "felfedezési arány", a bejegyzési arány és összetétel, illetve az, hogy más dokumentumokban is vezethették a "vétkesek" listáját. Megjegyzendő, hogy ezen utóbbi problémára van két konkrét adatunk is. Egyrészt Tooth János jegyző az eklézsia iratairól írva megjegyzi, hogy az eklézsia jegyzőkönyvében 1723 és 1742 között van néhány egyházi penitenciával kapcsolatos bejegyzés (*Tooth, 1824*). Másrészt jól látható, hogy a penitenciák bejegyzése az anyakönyvbe úgy történt, hogy megnyitották a könyvet, és előre kijelölték, hogy ettől eddig a penitenciák kerülnek bejegyzésre, ettől eddig a házasságok stb., és mint az sejthető, az előre elképzelt arányok később nem bizonyultak megfelelőnek. Így volt ez a penitenciák esetében is, amelyekkel kezdték mind az első, mind pedig a második anyakönyvet. Mindkét esetben túllépték az előre kijelölt határokat, azaz több eset volt, mint hely. Így az első kötetben az

anyakönyv közepén talált üres oldalakra is beírtak megjegyzéseket (ez magyarázhatja az újabb dokumentumok bevonását az 1730-as és 1740-es évek során), és a második anyakönyvben is valószínűleg kényszerűen szakad meg a bejegyzés folyamatossága 1792-ben. (Ezért téves az a ma is élő és a turisztikai tájékoztatókban szereplő vélekedés, hogy a penitenciák rendszere megszűnt 1792-ben.)

A fenti hagyományos forráskritikai problémákon túlmenően a bejegyzési összetételnél jól látható, hogy az esetek egy igen nagy részében csak az egyik vétkes fél kerül megemlítésre, és csak meglehetősen ritkán büntetik őket együttesen. Tehát az anyakönyvből kibontható kép a „tévedések”, „gondatlanságok” miatt nehezen feleltethető meg bármiféle valóságnak. A „tévedések” azonban belső koherenciájukat tekintve szisztematikusnak tűnnek, azaz érdemes a beírások történetiségét, belső szerkezetét elemezni, hiszen fontos megállapításokra juthatunk a házasság intézményesülésével és a társadalmi kapcsolathálóba való beilleszkedésével összefüggésben.

Az első és legfontosabb szempont az elemzés során az lehet, hogy az anyakönyv ténylegesen közösségi dokumentum, azaz semmiképpen sem a lelkész, vagy pap egyéni kedvtelése, és még csak nem is egyéni munkája, amit a felsőbb egyházi hatóságok róttak rá. Az anyakönyvbe bejegyzett események közösségi regisztrációk, mások által megtekinthetőek, s még fontosabb, hogy visszakereshetőek például egy-egy idegen vagy eltávozott személy családi állapotának ellenőrzése vagy igazolása érdekében.

Másodszor: mindig az éppen hivatalban lévő pap, lelkész írja, azaz csak több ember együttes munkája révén jöhet létre. Innen van egyenetlensége, miközben láthatóan a „szerzők” egymás munkáját is figyelembe veszik.

Harmadszor: az anyakönyv, mint irat fontos reprezentációja az adott egyházközség, gyülekezet történetének. Nem véletlen, hogy bárki, aki a gyülekezet vagy a település történetéről ír, már a 19. század elején fontosnak tartja hangsúlyozni az anyakönyvezés kezdetét, annak fontosabb eseményeit. (Lásd pl. *Tooth, 1824.*) Tehát nemcsak a regisztrációk visszakeresése révén, hanem mint egységes irat is hamar a kollektív emlékezet részévé válik.

Az anyakönyv ezen közösségi jellege még sokkal hangsúlyosabb a halasi matriculák esetében, ahol, mint már jeleztük, viszonylag hosszabb időn keresztül bejegyzésre kerültek az egyházi penitenciák és más hasonló kiegészítések.

Egyrészt azért, mert láthatólag a három életciklusbeli eseményen túlmenően is érdemesnek tartottak bizonyos „fontos” megjegyzéseket bevezetni az anyakönyvbe. Jól mutatja ezt a második kötet kezdő címe is, amely a tágan értelmezett „szükséges és emlékezetes” események feljegyzését jelöli meg célként: „*A Kis Kun Halasi Szent Ekklesiának szükséges és emlékezetes Dolgainak feljegyzésére szerzetett Könyv*”

Másrészt az egyházi büntetésekről, a világi hatóság által halálra ítélt nők férjük által való visszafogadásáról, illetve a nőtelen vagy hajadon állapot igazolásáról szóló bejegyzések "hivatalosak" a megfogalmazás szintjén is, illetve a megjelölt személyek ezen nyilatkozatukat a közösséget képviselő "becsületos" esküdtek, a főbíró vagy éppen a tiszteletes és a tanító előtt teszik. Jól mutatja ezt Porga Judit esete:

"mellrül tette ezen Kereszt vonását. Főbiró Matko István, Esküttek Kováts Mihály, Toth Görgy, Toth Mathe, Hamvas Gergely, Darányi János, Szabo Mihály Uraimek előtt. Anno 1706 Die 16 Mai)"

Harmadrészt a penitenciák, házasságtörési fogadalmak beírása ténylegesen az emlékezetet és az emlékeztetést szolgálta, hiszen általában vagy fogadalmat tettek arra, hogy többé ilyen nem fordul elő, és ezért a férj vagy a feleség visszafogadja a vétkest, illetve ezen utóbbi "ártatlan" fél is megígéri, hogy nem emlegeti fel többé az esetet. E fogadalmat elvileg a későbbiekben számon lehetett és kellett kérni. Másrészt a közösség számára nyilvánosan feljegyzik, hogy az adott egyén "abszolváttott" a rá kirótt penitentiából. Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy láthatólag vissza is keresték ezeket a beírásokat, és megjegyezték, hogy ez vagy az az eset másodszori vagy éppen harmadszori paráznság. Ez egyben felveti a lehetőségét annak, hogy az anyakönyv a stigmatizáció eszközeként szolgálhatott, azaz az egyszer „rajtakapott és elítélt” személy kirekesztettségét fenntartotta és rögzítette.³

Házasságtörési esetek és penitenciák a halasi anyakönyvben

Az előbbieken alapján jól látható, hogy nem holmi tükörrel vagy feljegyzéssel van dolgunk, hanem a halasi gyülekezet 18. századi történetének fontos szereplőjével, amely éppen ezen érintettsége folytán biztosíthat jobb betekintést az általunk vizsgált problémába. Ugyanis a beírás módja, szerkezete alkotja azt a ténytet, amit elemezhetünk és felhasználhatunk.

Az 1690-es évektől (a kezdés bizonytalan) összesen 289 beírt, szinte kizárólag a házasságtöréssel és a házasság előtti paráznsággal kapcsolatos bejegyzés figyelhető meg, amely összeg évenkénti megoszlása viszonylag egyenletes, és általában 3–6 darab között mozog (lásd 2. sz. függelék). Teljesen üres éveket találunk az 1700-as évek második felében, a tízes évek, a húszas évek közepén, majd a harmincas évek végén, illetve ezután csak 1769-ben. A kimaradt évek általában lelkészváltásokkal lehetnek kapcsolatban, illetve

³ Ugyanezt mutatja Kiss Réka elemzése is (*Kiss, 1999. 51–52.*), másrészt erre utalnak Szilády Áron szavai is Ván Benjámin művében (*Ván. 322*).

máshova írhatták be az eseteket, mint pl. a harmincas évek végén.⁴ A legmagasabb és a sorban következő érték (10 és 8) Kolmár Ferenc tiszteletes idejéhez kötődik. Tehát a vizsgált száz évben a beírások eloszlása igen egyenletes, és a lelkészváltásokat leszámítva a lelkészek körülbelül ugyanazt a gyakorlatot követték, legalábbis számszerűleg.

A beírások szezonálisága figyelemre méltó, hiszen bizonyos szempontból követi a házasságkötések éves megoszlását. (Lásd *Faragó, 1994, Meleg 1995, 1999.*) Két nagy csúcs van, az egyik január-februárban, a másik pedig októberben. Ebben követi a házasságkötés szezonális mintáját, bár azzal szemben a többi hónap is nagy gyakoriságot mutat, és nincsenek szabad hónapok. Ily módon a házasságtörések bejegyzése az egész évre kiterjed, bár esetleg a téli és őszi hónapokra jellemző lehetett egyrészt a nagyobb figyelem, másrészt a nagyobb házassági kedv, és a mezei munkák végeztével esetleg igen közvetett módon a nagyobb szexuális gerjedelem is. Érvényes kijelentések megfogalmazásához itt ténylegesen látni kellene az egyes eloszlásokat, hiszen figyelembe kell vennünk a világi hatóságok, egyházi szervezetek működését is⁵.

A beírások tartalmát és formáját tekintve a két anyakönyv alapján oszthatjuk fel a korszakot. Az első anyakönyvbe jobbra szöveges formában, kereszt aláírással megerősítve főképp olyan nyilatkozatokat jegyeztek fel, amelyben a férj visszafogadja a máskülönben már a világi hatóságok által megbüntetett feleségét. A férj ígéri a békességes visszafogadást, míg a feleség halál, deres, kipacalozás⁶ és száműzetés terhe mellett ígéri, hogy többet nem paráználgodik. Erre a reformátusoknak a fentiekben elemzett hitelveiből következő ambivalens magatartására szép példa Antal Judit esete, aki férjével együtt a következő szöveget hitelesítette keresztvonalával:

„1720 feb. 2

Halason lakó Dobrogi Csizmadia Miklós Felesége Antal Judit, minek utána Istennek az törvénye ellen magát paráznaságnak vétkébe ejtette volna és mind az két Forumon érdemlet convictiones...disciplinán által ment volna és életét megtartatott volna, végre Férjével is szükséges és ..... utakon és módokon

⁴ Lásd a függelékben megadott lelkész-kronológiát. Megjegyzendő, hogy nem minden lelkészváltás okozott ilyen problémát, és a legtöbb új lelkész szinte észrevétlenül követte elődei módszerét, beírási módját, és csak az írásképe változott meg.

⁵ Viszonyítási pontként kínálkozik Hajdu Lajos könyve „A büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában” (*Hajdu, 1985*). E könyv egyébként hihetetlen nagy forrásbázison alapuló elemzése azonban olyannyira esetleges (kuriózum keresés, büntett-büntetés mértéke stb.), hogy konkrét vizsgálatot kell végezni.

⁶ A „kipacalozást” egy későbbi visszaemlékezésben a következőképpen írták le: „az ilyen személynek a haját levágták s birka, vagy marhapacalt megmetsztették úgy, hogy mint sapkát a fejére húzassák s aztán nyers bikacsókkal korbácsolva kellett a nyomorultnak kifutni a városba.” (*Ván Benjámin, kézirat, 321.*)

*reconciliáltatván, tett ilyen fogadást önként és kényszerítés nélkül, hogy ha ő többé ujjobban el fordítaná elméjét és magát paráznaságok vétkében ejtené, ottan dolga ki világosodván, és comperta rei veritate convictáltatván, három napnál tovább élete ne maradjon, hanem az ő tulajdon szájából kijött ítélet szerint meg is ölettessék, és grátiája ne lehessen. Említett Férje is pedig fogadgya, hogy elmulasztását soha, csak maga okot reá ne adgyon szemére nem hánya, hanem mint illik igaz Férjhez jó gondviselője lészen, kirül adták mindketten kezek kereszt vonását. jelen lévén visitatios alkalmatossággal Tiszt. Kecskeméti Péter, ezen ....Seniora és tiszteletes Kecskeméti János Ur ugy helyüinkbéli tanito Tiszt Dömsödi Sámuel, az akkori főbíró.....
Csizmadia Miklos keze körösztvonása”*

A második anyakönyvben listát készítettek a lelkészek, ahol főképp a paráznaságon kapott személyek (férfiak és nők) egyházi büntetésének lejárta rögzítették. Például 1748 szeptemberében a következőket írta be Pápai Kovács Mihály:

„1748 szeptember 29

Tamás Sámuel Ridég Legényt Sajtos Gergely Feleségével és Darányi Péternével tett kétrendbeli paráznaságának vétkéből abszolválatott”

Ez a fajta listázás marad meg minimális változásokkal egészen 1792-ig, amikor valószínűleg helyhiány miatt abbamaradtak a bejegyzések, míg az anyakönyvezés folytatódott (lásd függelék).

Kinek a vétké, avagy a házasság intézményesülése a 18. században Halason

A beírások beírásának folyamatát vizsgálva egy nagyon érdekes ívre lehetünk figyelmesek, amely általános normatív háttérét adhatta a paráznaságok és más egyéb vétkék közösségi vizsgálatának. Míg a kezdeti bejegyzések a halálbüntetéstől és a testi kínzástól mentették meg a megjelölt személyeket, illetve újbóli elkövetés esetén azzal fenyegették meg őket, addig ezek a bejegyzések a század közepére egyházi büntetéssé változtak szegyenköre állítással, míg a század végére pusztá penitentiává, amelyet valószínűleg a nyilvánosság kizárása érdekében főképp a parókián kellett letölteni. Az első fázist jól mutatja Antal Judit már idézett visszafogadása, a két utóbbi fázisra pedig jó példa Tót Mihályné és Lantos Jánosné 1760-as esete, illetve az az 1773-ból származó beírás, amelytől kezdve kövön állás büntetesként nem szerepel:

„1760 július 27

Ifju Tót Mihályné Hamza Anna Gál György Gulyással és Lantos Jánosné Bognár Istvánnal való Testi Paráznaságokért minek utána 2. egész Hetekig a Kövön állottak volna fel-szabadítottak”

„1773 április 18

Török Julianna Hazassagi elete előtt a Borbély Legényekkel esett testi paráznaságért a Tiszt. Consistorium előtt a Parokialis Haznal penitentiát tartván feloldoztatott”

Úgy hiszem ez a szövegbeli változás méltó példája lehet Foucault érvelésének, amely szerint a külső testen gyakorolt közösség előtti büntetés lassan a nyilvánosság kizárásával letöltött belső, lelki büntetéssé válik, amely a vétkes megjavulását szolgálja (Foucault, 1990a, 9–35.). A Foucault által leírt folyamat – amely a hatalmi célpontot (test versus lélek) és a nyilvánossághoz fűződő viszonyt helyezi előtérbe – párhuzamba állításával szemben felvethető, hogy az 1742 előtt született és a fentiekben is idézett szövegek (lásd Antal Judit esete) ugyan tényleg brutálisak a testtel szemben, hiszen a visszaesőkkel szemben lefejezést, kiveretést és „kipacalozást” helyeznek kilátásba, de az erőszak és a nyilvánosság a delikvens megjavulását, a közvetlen ítélettől való megmentését szolgálja. Ez az ellenvetés azonban részben formális, hiszen ugyan a „jó útra” térítést célozza a fenyegetés a 18. század elején, de abban biztosak lehetünk, hogy nem vizsgálják, vagy még pontosabban nem tárgyalják a vétkező lelki és elmeállapotát, amely már egy másik büntetési rendszert jelezne. Mindenesetre a befelé fordulás, a brutális fenyegetés megszűnése és az ezzel együtt járó enyhülés fontos változást jelezhetett a házasság intézményesülésében.

Az egyes esetek vizsgálatakor rögtön feltűnik, hogy a "vétkesek" az 1740-es évekig elsősorban házas nők. A férfiak, ha feltűnnek, akkor is általában, mint a feleség oltalmazói kerülnek elő, és kezdetben szinte soha, és csak a század második felében fordulnak elő "bűnösként". A második anyakönyv kezdetéig, azaz 1744-ig a 94 bejegyzésből jó, ha egy tucatban említenek meg férfi "vétkezőket", és csak néhányban kerül sor a feleség hivatalos visszafogadási aktusára. Ezen jelenség egyrészt magyarázatul szolgálhatna arra, hogy a házasságtörések és paráznaságok főképp gyülekezeten kívüliekkel történtek (katonák stb.), akikkel kapcsolatban nem volt szükség a gyülekezet ítéletére. Másrészt arra utalhat, és ez a valószínűbb magyarázat, hogy az adott közösség, a lelkész és az egyházi hatóság csak a házas nő "paráznaságát" tartotta kiemelt problémának, csak ezt volt hajlandó megjeleníteni, illetve csak azt tette hivatalos aktus tárgyává.

A megítélési és eljárási egyensúlytalanságot mutatja, hogy a nők helyzete a kirótt büntetések vagy a beígért fenyegetések szintjén is sanyarúbb volt, hiszen míg nekik általában halállal, kegyetlen veréssel kellett szembenéznük, addig férfitársaik vagy csak fogadkoztak, vagy a verbálisan enyhébbnek tűnő "törvény szerént" való bánásmóddal kellett számolniuk. Esetükben fel sem merült a részletes testi fenytés, szemben például Simon Gergelynével, aki ha újra *"...paráznaságok vétkében ejti magát, ő néki soha többé gratiája ne lehessen, hanem vagy fegyver által fogyattassék el élete vagy a Deresben való kegyetlen nagy kínoztatás után ki pacaloztassék és veretessék ugy ahogy az Halasi határban.... többé maradása és lakása ne lehessen..."*

Még a 18. század második felében is, amikor a listák tanúsága szerint a férfiak „paráznaságát” is szinte egyenrangú problémának tekintették, és mind nagyobb arányban jártak e mindkét nembeli vétkezővel szemben, a kirótt büntetések szintjén a nők rosszabbul jártak, és általában hosszabb időt kellett letölteniük például a szégyenkövön a templom bejárata mellett (bár megjegyzendő, voltak fordított esetek is, és a büntetés súlyosságában nyilvánvalóan szerepet játszott a visszaesés szempontja is). Így például Gál György gulyás és Bognár István gulyásbojtár két nap penitentia után felszabadulnak, ha pénzt fizetnek majd a falu szegényeinek:

„1760 július 2

Gál György Gulyás és Bognár István Gulyás-Bújtár Testi Paráznaságokért Penitentiát tartván 2 napokon felszabadítottak illy Conditio alatt, hogy az Ecclesia Szegényeinek számára majd ősszel valamely Pénzből Alamizsnát adjanak”

Mindeközben a fent említett ifjú Tot Mihályné Hamza Anna "2 egész hetekig" a kövön kellett, hogy álljon.

Ugyancsak fontos figyelni arra, hogy még amikor viszonylag kiegyensúlyozottan kerül is tárgyalásra a "paráznaság esete", a nőnél általában akkor is szerepel családi állapot és nagyon gyakran a „házas” megjelölés, miközben a férfiak általában önmagukban, családi állapot és házastárs megjelölés nélkül állnak. Az asszony tehát ebből a szempontból is alárendelt, megjelenítése "családiasabb".

Összefoglalóan úgy tűnik tehát, hogy a gyülekezet „hivatalos” dokumentumaként felfogott anyakönyv a házasságtörés elvi és gyakorlati szinten is feszültségektől terhes szituációiból a házasságtörést, pontosabban annak házassági vétkét tekinti a legfontosabb problémának, azt emeli be szöveges formában a gyülekezet kollektív emlékezetébe. Az aránytalanság csak lassan oldódik a század második felében, és bizonyos szempontból végig fennmarad a vizsgált korszakban. Természetesen ez az elemzési eredmény így önmagában még nem áll meg, hiszen szükséges lenne a világi hatóságok (Városi Tanács

stb.) szövegeinek, cselekedeteinek vizsgálatára is. Ennek ellenére már most is feltehetjük a kérdést, hogy a világi hatósággal együttműködő egyházi ítélkezés miért ennyire egyoldalúan foglakozik a házassági vétkekkel, vagy más szavakkal miért innen érzi a fő veszedelmet. Miért a „tisza” nő az elsődleges cél, és nem a „tisza” házasság? Illetve ez milyen más normatív elemekkel és társadalmi gyakorlattal függhetett össze, melyeknek mondott ellent?

A házasság és a nő Halas társadalmában a 18. században

A társadalmi folyamatok és normák összefüggéseinek elemzésekor állításainkat több szinten fogalmazhatjuk meg. Egyrészt felfigyelhetünk a kollektív, indirekten ható rendszerszerű összefüggésekre népesedés és házasság között. Másrészt ezzel összefüggésben elemezhetjük a fenti és az örökösödési normák kapcsolatrendszerét. Végezetül pedig felhívhatjuk a figyelmet arra, hogy a konkrét társadalmi gyakorlat és a házasságról való köznap, azaz nem hatósági vélekedés jelentősen eltérhetett a fenti normatív mintától. Úgy tűnik azonban, hogy az elemzés ezen szakaszában megnyugtató választ semmiképpen sem kapunk, csak kijelölhetjük az elemzés további irányait.

Házasság és népesedés a 18. században

A népesedéssel összefüggésben úgy tűnik, hogy a fenti házassági minta, a nő korlátozása „jól jött”, azaz mindenképpen segítette a halasi népesség reprodukcióját, és a század második harmadától annak dinamikus növekedését. A halasi népesedés folyamatának elemzésében két korszak figyelhető meg: az 1679-től 1739-ig terjedő korszak a válságos 17. századi demográfiai rendszer vonásait tükrözi, azaz magas halandóságot és termékenységet, amelyek összességében stagnáló népességszámot jelentenek (Dávid 1997, 171., Livi-Bacci 1999, 91–97., Imhof, 1992, Melegh 1994, 1999a). Harminc évenként nagy halandósági krízisek rázzák meg a települést (1679, 1709, 1739), amelyek halandósága elviszi a nem pestises évek teljes természetes szaporulatát, sőt a feltételezhető csekély bevándorlási többletet is. Az elterjedt szakmai közvélekedéssel szemben, legalábbis Halason a háborúk pusztító hatásával nem kell számolnunk.

Az 1739-es pestisjárvány népesedési korszakhatárnak tűnik, amely jelentős népességvesztés után nyugalmasabb, békésebb időszak köszönt Halas szabad parasztjaira. (Halas az 1740-es években hajt végre önmegváltást, redemptiót.) Ekkor szűnnek meg a periodikusan visszatérő nagy járványok, amelyek addig a közösség népességszámát stagnálásra kárhoztatták. Ettől kezdve Halason a 19.

század elejéig a népességszám rendületlenül növekszik, más szerkezetben ugyan, de jól reprezentálva az Európa-szerte megfigyelhető fellendülést (*Livi-Bacci 1999, 91-97.*). A népesség jelentős részét érintő járványok megszűnte után megmarad a magas termékenység, amely ellensúlyozza a "normális" halandóságot. Első látásra úgy tűnik, hogy a malthusi pozitív fékek hiányában a tradicionális, magas termékenységen alapuló népességnövekedés utolsó nagy felívelésének lehetünk a tanúi. A járványok háttérbe szorulásával, a megfelelő gazdasági, klimatikus élettérrel ez az alföldi, frontier típusú közösség elsősorban önnön erejéből jelentős gyarapodáson ment keresztül. A népesség 2,5–3 ezerről 13 ezerre duzzadt, ami legalább évenkénti 1%-os, drámaian gyors növekedést jelent. E növekedés elsődleges forrása a természetes szaporulat lehetett. 1746-ot bázisévül használva 9150 főnyi a természetes szaporulat. Amennyiben elfogadjuk a kiinduló év adóösszeírásokon alapuló népességbecslését, akkor a természetes szaporulat körülbelül 1000 fő híján azonos a teljes növekedéssel. A jelentős természetes szaporulatot egészíthette ki a pozitív vándorlási különbözet, amely főképp a katolikusok 1770-es évekre tehető betelepítéséből eredhetett. Ezt mutatja a természetes szaporulat és a *Conscriptio Animarum* jelentésekből kinyert népességszámok összevetése. 1769 és 1790 között a népességszám 2918 fővel nőtt meg, míg a természetes szaporulat mindösszesen 1938 fő volt.

Összefoglalóan úgy fogalmazhatunk, hogy valószínűsíthetően igen magas termékenységgel számolhatunk, amely az első korszakban a népesség szinten maradását szolgálta a periodikus válságok következtében, míg később ez a minta fennmaradt, és így a válságok elmúltával erős növekedési pályára állhatott rá a halasi mezőváros. Ezt a magas termékenységet szolgálta a század hetvenes éveire megállapított viszonylag alacsony első házassági kor a nők körében (18 év), amely normatív módon érvényesülhetett, hiszen az átlagszám körüli szóródás meglehetősen kicsi, azaz szinte minden nő e kor körül kötötte az első házasságát. E házassági minta szembe állítható a férfiakéval, akik a 25 évre tehető átlagszám körül több házassági hullámban választották ki életük első hites társát, és ezek a hullámok hozzárendelhetőek társadalmi csoportokhoz, vagy még pontosabban státuszbeli endogámiához (*Melegh 1995, 1997, 1999*). Tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a nőekkel kapcsolatos fenti normák megjelenhettek az első házasság alacsony kormintájában is, és így együttesen indirekt módon népesedési célokat is „szolgálhattak”. A kontroll a férfiak esetében kisebb lehetett, vagy még pontosabban differenciált, több szempontú volt.

A népesedési helyzet és a házasság normatív védelme egy másik szempont mentén is összefügghetett. Feltűnő egybeesés, hogy a szigorú fenyegetéseket felváltó „bürokratikusabb” és tartalmában enyhébb megítélést tükröző bejegyzési forma éppen a nagy járványok megszűnte után alakult ki Halason. Nehéz ellenállni annak a kísértésnek, hogy a népességet ritkító borzalmak

megszűntét, illetve a nagyobb népességnövekedést összefüggésbe hozzuk a „békésebb” listák megjelenésével.

Örökösödés és házasodás

Az előző elemzésből adódik, hogy az örökösödést bevonjuk az elemzésbe, hiszen mozgatója lehetett a fenti házasodási mintáknak. Sajnálatos módon nem rendelkezünk szisztematikus adatokkal a tényleges örökösödési gyakorlatra vonatkozóan. Töredékes forrásaink vannak az örökösödési elvekre vonatkozóan, illetve igen jó elemzést készített Horváth József a halasi végrendeletekről. Ez utóbbiak már némi betekintést engednek az öröklési gyakorlatba, legalábbis a végrendelezők sajátos csoportjának egy adott tulajdonátadási fázisába, miközben ez a forrás is főképp a normatív szinten elemezhető (Horváth, 1999).

Úgy tűnik, az örökösödésről feltárt szövegek jól beleilleszthetők a fenti gondolatmenetbe, hiszen a nők az örökösödés szempontjából elsősorban „kiházasítási” problémát jelentettek, azaz jobbára kizárták őket az ingatlanöröklésből, és a demográfiailag kondicionált örökösödéstől függetlenül pénzzel és ingósággal bocsátották el őket a háztartásból, és ez a hátrány segíthette a 18 év körüli házasodási minta normatív érvényesítését. Ez a fajta kizárási törekvés és rendies felsőbbrendűség jól látható egy a Jász-Kun Kerülettel vitába szálló halasi tiltakozó feljegyzésből, amelyben hosszú ideje fennálló jogszokásnak tekintik a halasi leányok kizárását az ingatlan öröklésből

*„Halas Város Birája és Tanácsa és a Lakosok közönséges” panasza
„Ezen nemes Jász és két Kun Districtusokban elejtitül s ember emlékezetitül fogva bé vett rendtartás volt az, hogy a melly atyáinknak Isten eő szent Felsége áldásából fiai és leányai születnek, a leányok nevelésiben olly regulát observáltatnak, hogy az atya leánygyermekkeit tisztességben fölnevelvén és ruházván, sorsához képest böcsületesen ki is házasította, annak utána pedig az atya tehetsége szerént, valamely részt gazdaságából is adott leányának, mellyel úgy megelégedett, hogy holta után atyáinak a leány atyafiaival soha nem osztozott és legkisebb praetensiot sem formált ellene.” A redempció óta azonban a leány a fiúval mindenben redimált szántóföldben, kaszálóban is osztozkodni kíván, ha mindjárt, a statum értelmében, pénzben is kapná egyenlő hányadának értékét, ami igazságtalan és káros a közjóra is, különösen ha a leány „más vármegyébe” megy férjhez, de a gazdaságok meg sem bírják, mivel azok folytatására „a pénz majd szintén oly szükséges, mint egyéb fundusok”, emellett pedig: „a Jászok és Kunok Terrenuma fegyverrel szereztetett és ma is fegyver által tartatik, egyszersmind mivel csekély gazdaságunkat csak a fiúk conserválják éjjel, nappal fáradozván, izzadván, mellyekre a lányág*

alkalmatlan, arra való nézve mind azért, hogy a fiú ágnak terhesebb szolgálataiért a lányok felett valamely méltósága legyen, azért is, hogy sok fáradtsága, véres verejtéke után több portiót vehessen a jószágban és pro tertio: contributionális fundus a helységekben ne fogyjon, hanem inkább állandóan meg maradhasson s nevelkedhessék, a végre alázatossan instállunk, hogy a lányág, ahol fiu-ág vagy, nemes districtusokban minden immobil fundusokból excludáltassék és azzal elégedjen meg, hogy tisztességesen kiházassítatik, ingó marhákból egyenlő részt nyervén, ha pedig fiu-ág nem volna, térjen a successió a leányágra teljességgel (1762 dec. 16)”
(idézi Nagy Szeder István 1926 I.k. 109.)

Ezen normatívan felvázolt öröklési rendszerben a legnagyobb problémát az özvegy nők jelentik, akiknek férjük halála után egyrészt ellátási problémákkal kell szembenézniük, másrészt zavart okozhat, amennyiben új férj után néznek. Az előbbi probléma megjelenik a feltárt móringlevelekben, amelyben a férj intézkedik, hogy korai halála, illetve magtalan házassága esetén milyen jussokkal bír a hátramaradt feleség (*Melegh, 1998*). A női öröklés problematikuságát mutatja az is, hogy viszonylag nagy arányban tesznek végrendeletet a nők már a 18. század második felében és a 19. század első felében. A feltárt végrendeletek több mint egyharmadát özvegy nők tették a Városi Tanács vagy a bíró előtt, ami jól jelzi, hogy vagy speciális problémákkal küszködtek, amelyeket nem rendezett megfelelően a szokásjog (pl. a fenti szokásokkal szemben mégis rendelkeztek ingatlannal), vagy pedig érdekeiknek külön védelmet szerettek volna biztosítani.

A fentiekén túlmenően a női alárendeltséget mutatja az a jászkun statutum is, amely a közös szerzemények felől intézkedik, és amely hátrányos helyzetbe hozza az újránházasodó özvegy nőket az első házasság fiú ágával szemben. Ezeket a statutumokat Papp László idézi (*Papp, 1941. 46.*)

„A hajdani magistratusi ítélezések éles megkülönböztetést tettek coaquisitrix és nem coaquisitrix között, de elegendőnek tartják pl. annak pusztá igazolását, hogy a nő férjével „a Házat, Kamrát, Akolbeli Istállót edgyütt építette”, ilyenkor maga az özvegy marad az örökségben saját gyermekével szemben is, akit kifizethet az ezt illető rész tekintetében, de ha az asszony újból férjhez ment, „a vérnek lineáján” közelebb valónak, a gyermeknek ítélik a hagyatékot, ilyenkor ez maradhat az örökségben s fizetheti ki az anyját. (Tjk. 1767. 416 stb.) – Közszerzőnek minősülvén az asszony, „a férj ősi jószága kirekesztvén, a többi jószág közte és az árvák között egyenlő részre osztatik, az özvegy a házbeli és Redemtióbeli jussát, ha úgy kívánja in Natura magának megtarthattya s azzal sáfárkodhatik”. (Tjk. 1763. 223. o.)”

Úgy tűnik tehát, hogy az öröklés normatív rendje is a nők elkülönítésére és „alávetésére” irányult, és ily módon összeegyeztethető az anyakönyvi bejegyzésekből kibontható képpel. Ez még akkor is így van, ha láthatóan nagyobb gondot jelenthetett egy családon belül egy törvénytelen gyermek az apától, mint az anyától, hiszen az utóbbi esetben semmiképpen sem merülhetett fel az ingatlan továbbosztása. Az eddigiekből úgy tűnik, hogy a házaspár normatív szinten rendies formában különültek el, azaz a férj történeti és teológiai okokból elsőbbséget élvezett, de csak annak fejében, hogy gondoskodott házastársáról, védte őt, és még vétkezés esetén is visszafogadta. Ez a nőket problematizáló paternalista felfogás az örökösödési rendszerrel nemcsak összefért, de abban intézményi formát is nyerhetett.

Tényleg ennyire alárendelt volt-e a nő?

Amennyiben a tényleges társadalmi gyakorlatot vizsgáljuk, akkor úgy tűnik, hogy a fenti kép jobbára a források normatív elemei által előállított illúzió, és a „tényleges” élet ennél sokkal szabadabb volt a nők és a feleségek számára. Több minden erre figyelmeztet minket.

Egyrészt feltűnő, hogy a többszöri paráznaság vétkébe eső nők, legalábbis az anyakönyv bejegyzései szerint minduntalan „megússzák” a számukra kilátásba helyezett halálbüntetést, és a férj, a fogadkozás ellenére is, „kegyelmébe fogadja” vétkező házastársát, akinek az aláírt szöveg szerint maga fölött kellett volna ítélkeznie. Így paráználkodhatott többször is Vajda Jánosné, akiről a következő bejegyzéseket találjuk az anyakönyvben:

„1719 június 20

Minnek utána Halasi Vajda Jánosné és Molnár Andrásné ugyan azon egy legénnyel és egy alkalmatossággal paráznaság vétkében esnek kiket is minthogy Férjeik mind grátiában vették őket, mind külső mind belső fórumokon abszolváttattnak, kiki fogadgyák hogy ennek utána Istenes jámbor életben foglallyák magokat, sőt ha azon vétekre vissza térnének, tehát ennek utánna, vagy fegyverrel végeztetnek vagy az deresben való éktelen verettetés után kipacaloztassanak és örökre Varosunkbol (kitiltassanak)...

(nevek)

Vajda Jánosné keresztvonása férjével együtt

Molnár Andrásné keresztvonása férjével együtt

1721 október 6 Vajda Jánosné 2dszori paráznasága után tött keresztvonása

1728 november 6 Ugyan ezen Vajda Jánosné 3dszori paráznasága után az első Reversalisra és ... penitentára kötelezi magát”

Tehát a puszta fenyegetés elégséges volt, és sehol sem került elő olyan adat, amely szerint a vétlen házastárs egyszer nem adott volna kegyelmet. A kontroll és a házastárs valószínűleg fontosabb volt, mint a törvényi jóvátétel.⁷

Az örökösödési rendben is voltak bizonyos rések, hiszen például fiú örökös hiányában a nő is átvehette az ingatlanokat és osztályos földeket, illetve elképzelhető, hogy a gyakorlatban több család eltért a fent leírt rendelkezésektől. Jól mutatja ezt például Szempeteri Gergely, aki végrendeletében ír felesége hozományáról, és ennek kapcsán megemlít egy „50 forintos redemptionalis földet”, illetve igen nagy állatállományról is tud (idézi Horváth, 1999, 19.). Ily módon a nő ingatlanai révén komoly rangra tehetett szert a mezőváros gazdatársadalmában.

Ugyanitt idézhetünk egy másik dokumentumot is, amely azt mutatja, hogy elképzelhető volt, hogy a férfi nőekkel szemben kiszolgáltatott helyzetben mutassa be önmagát. Hujecz István vélhetőleg háza eladása során, az előleg átvétele után meggondolja magát, és a következő történettel áll elő a Városi Tanács számára:

... ezen mostani nyári napokban én a mezőn kinn dolgozván egyszer hozzák hírvül, hogy a feleségem Vajlánd Ilona egynehány napoktul fogva a Tázlári Vendégfogadóban iszik részegeskedik. Ezt meg halván el mentem Tázlárra, hogy meg tudjam ugy van é a dolog amint beszellik. Oda menetelemmel Feleségemet a kortsmában találtam és már több napoktul fogva ottan részegeskedett. Kérdeztem tőle mitsoda pénzre ivott és fedettem, hogy ilyen munka idején miért töltené az időt bor ivással és részegeskedéssel. Melyre nekem azt felelte, ha iszik is nem az én pénzemre iszik, hanem a magáéra, mivel testvér Bétya Vajland Mihály adott néki, az atyai házból ötöt megillető jussára 10 Forintokat, melytől még megvan egy császár arany. azon egy aranyot elő kérvén, tőle el vettem, hogyne részegeskedhessen, és ide Halasra(?) haza késértem, hogy ide haza dolgozna. Midőn pedig házamhoz haza érkeztem, hajnalban mindjárt engem itt hagyott és negyed vagy ötöd napig , míg én ide haza voltam haza sem jött, hanem reggel a szomszédim beszéllik, hogy a Házamat melyet tulajdon keresményemből szerzettem és a melybe néki egy krajcárja sincsen, az én hitem és akaratom nélkül Könyves Istvánnal, ki felől ugy tartom, hogy Ház vételre a Nemes Tanátssal még engedelmet sem nyert/ negyven vagy negyven forintokon eladta, és Könyves Istvántól 15 forintokat a házam árába fel is vett és arra ivott a Tázlári vendégfogadóban .....(Sub L 80 No. 5 Anno 1798. Die 21 8br Tanács Gyűlésben)

⁷ Ugyanezt a jelenséget dokumentálja a küköllői egyházmegye kapcsán Kiss Réka. (Kiss, 1999)

E szöveg, amely ugyan a század végén született, de egybefogja a házasság, a tulajdonlás, a nyilvános szerep számos aspektusát, egyáltalában nem erősíti meg a fenti képet, és azt mutatja, hogy a szigorú közösségi normavilágon túl az élet, ha nem is engedékenyebb, de a maga nyersségében szabadabb volt. A nő szabadon járt kelt, gyakori volt a távollét, feleség férje feje fölött elviekben eladhatta férje ingatlanát. Úgy tűnik, a normatív szabályozás mellett és alatt létezett egy a forrásokban csak ritkán megjelenő világ, amely a nőt kevésbé kontrollálta, és mintha ezt a férfiak is elfogadták volna.

Befejezés

A házasság Halason a 17. század végén és a 18. század folyamán erős közösségi kontroll alá eshetett, amely ellenőrzés egyik eszköze a közösségi regisztrációként működő anyakönyv lehetett. A házassági vétkek esetében a házasság ellenőrzése volt a legfontosabb, legalábbis az anyakönyvi bejegyzések szempontjából. A férfiak vétkei nem őrződtek meg az anyakönyv lapjain, sőt feltehető, hogy azok szankcionálása is más formában történt. E kérdések tisztázáshoz további források bevonása szükséges.

Ezen normatív világ jobbára megfelelt a protestáns reformátorok kívánalmainak, bár azok nem tettek különbséget férj és feleség házasságtörése között, annak ellenére, hogy a nő általában a keresztény egyházakon belül mindig is „gyanúsabb” volt. Ebben a világban férfiak ítékeztek és rendelkeztek a nők felett. Ezek a férfiak paternalista és gondoskodó szerepben örökítették meg magukat, akik kötelesek még vétkező feleségeikről is gondoskodni, és békességben irányítani azokat. Ezt rendies típusú érveléssel támasztották alá, amennyiben érdekeiket kívánták védeni. E világ összefüggésben állt az örökösödési renddel, és nem szándékolt következményként elősegíthette a rendkívül dinamikus népességnövekedést, amely jellemző maradt egészen a 19. század első harmadáig, feléig, amikor ez a kontroll is alábbhagyott, és ami után a kollektív ellenőrzés 18. századi formái már barbár, civilizálatlan intézményeknek tűntek. Ezt mutatják azok a Szilády Áronnak, a híres halasi lelkésznek és országgyűlési képviselőnek tulajdonított szavak, amelyeket fiatal lelkésztársa jegyzett le e század elején. Ván Benjámint szerint Szilády ilyenképpen mesélt a 19. század elején állítólag ellopott és elásott, majd a század második felében a templom felújításakor előkerült szegények kapcsán: ⁸

„Úgy a XIX. század legelejéig élt ez a kegyetlen szokás, amikor is a „paráznság” bűnébe esettek azon a kövön vezekeltek s a tisztességesek

⁸ Bár megjegyzendő, hogy ezen elítélő és változást hangsúlyozó szavak is magukon hordozzák a korábbi kor nyomait

tisztességtelen viselkedését el kellett szenvedniök. Még én hallottam gyerekkoromban, amikor valakiről, aki még akkor idősebb ember volt, így nyilatkoztak: - Olyan asszony volt biz ez, mint aki szégyenkövet is ült. – Vagy ha a házasság szándékával tudakozódott valaki egy leány után, nagy terheléssel járt, ha azt mondták, hogy anyja, vagy az öreganyja ült a szégyenkövön. Annak a kornak a szemében a testi gerjedések és kívánságokkal szemben tanúsított magatartása szabta meg az embernek az erkölcsi értékét... (Ván, 320–321.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities. Reflections on the Spread of Nationalism*. Verso, London.
- Ariès, Philippe és Duby, Georges (főszerk.) 1989, Chartier, Roger (szerk.): *A History of Private Life. III. Passions of the Renaissance* The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England.
- Bárth Dániel 1999: A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI–XVII. Századi gyakorlatában. *Kézirat*.
- Benda Gyula 1999: A halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849 KSH NKI, *Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2000. Budapest.
- Calvin, John 1999: Commentaries. VIII. Ethics and the Common Life. 4. Marriage. the Christian Classics Ethereal Library at Calvin College. Last updated on May 27, 1999 <http://ccel.whetton.edu/c/calvin/calcom>
- Duby, Georges 1987: *A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban*. Gondolat, Budapest.
- Faragó Tamás 1993: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. 181–202.
- Faragó Tamás 1994 A házasságkötés kalendáriuma. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. *Studia Miskolcinsia*. 61–87
- Foucault, Michel 1990: *The History of Sexuality. An Introduction. Vol. 1*. Vintage Books, New York
- Foucault, Michel 1990a: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat, Budapest.
- Goody, Jack 1983: *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hajdu Lajos 1985: *A büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában*. Gondolat, Budapest.
- Horváth József 1999: Végrendelkezés Halason (1700–1850). In Szakáll Aurél (szerk.): *Tanulmányok Kiskunhalas történetéből*. I. kötet. (in print)

- Imhof, Arthur E. 1992: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* (Hermész könyvek) Akadémiai, Budapest.
- Karácsonyi János 1985: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1990-ig*. Reprint (1929). Könyvértékesítő Vállalat Bp.
- Kiss Réka 1999: Matrimoniális causák a küküllői református egyházmegye jegyzőkönyveiben. Házasság, válás egy 17. századi erdélyi egyházmegyében. In: Kósa László és Kiss Réka (szerk.): *Fiatal egyháztörténészek kollokviuma*. ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp.
- Livi-Bacci, Massimo 1999: *A világ népességének rövid története*. (Osiris Könyvtár) Osiris, Budapest.
- Melegh Attila. 1994: Új történetírás, régi beidegződések. *Holmi*, Január.
- Melegh Attila. 1995: Népesedés, család, háztartás Tapolcán és Halason: *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*. 14. 65–105.
- Melegh Attila 1997: Női és férfi életciklusok Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. In Nagy Bea (szerk.) *Szerep-alkotás*. Debrecen.
- Melegh Attila 1998: *Örökösödés Magyarországon a 18. és 20. században*. OTKA Zárójelentés. F 17904.
- Melegh Attila 1999: Népeség, házasság Halason a 18. és 19. században. In Szakáll Aurél (szerk.) *Tanulmányok Kiskunhalas történetéből*. I. kötet. (in print)
- Melegh Attila 1999a: Hányan voltunk, illetve Magyarország népesedéstörténete a 17. és 19. század között. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv*, 2000. Budapest.
- Nagy Szeder István 1926: *Kiskun-Halas Város Története, oklevéltárral. Első rész: A redemptio előtti kor 1745-ig*. Kiskun-Halas.
- Nagy Szeder István 1936: *Kiskun-Halas Város Egyházainak, Iskoláinak és Közművelődésének Története*. Kiskun-Halas. Kiskun-Halas Helyi Értesítője Könyvnyomdája.
- Nagy Szeder István 1924: *Adatok Kiskun-Halas Város Történetéhez*. Hungária Könyvnyomda, Kiskun-Halas.
- Nagy Szeder István 1924: *Kiskunhalas város története, oklevéltárral*. Kiskunhalas 1924. I. k.
- Papp László 1941: *Kiskunhalas népi jogélete*. Országos Táj- és Népkutató Intézet, Budapest.
- Phillips, Roderick 1991: *Untying the Knot*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szikszai György 1786, 1965: *Keresztyéni tanítások és imádságok. A keresztyén embernek különb-különbféle állapota és szükségei szerint*. A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.
- Tooth János: *Az Ekklezsia története*. Fénymásolat az anyakönyvből.

Tormássi János 1801: *Halas város ekklezsiája historiája*. Függelék: Házasságtörők bűnhődése Halason a XVIII. század elején. In Nagy Szeder (1924). 221–256.

Tóth, István György 1991: Peasant sexuality in eighteenth-century Hungary. *Continuity and Change* 6 (1), 1–2. 43–58.

Ván Benjámín: *Szilády Aron élete*. (kiadatlan kézirat)

FÜGGELÉK

1. Református lelkészek Halason 1678–1814-ig.

1678. május 5-től 1692. január 7-ig Fejes Zombori György (1653 Dunavecscén, majd Solton lelkész).
1692. április 30 – 1702. Vecsei István (előttel lelkész Fülöpszálláson, 1702-ben Ráckevére majd Monorra költözött és ott halt meg)
1702. ápr. 23. – 1703. ápr. 18-ig Szabadszállási János (volt nagykőrösi lelkész)
- 1703–1706. márc. 29. Szoboszlai Király Mihály (itt halt meg)
1706. május 23-tól 1709. augusztus 23-ig Hajgató Kecskeméti István (pestisben hal meg)
- 1709 fennmaradó része Haraszi István
- 1710 első fele Sillei György (félév után meghalt)
- 1710 második fele Barsi (vecsei rektor)
1711. július 12 – 1712. április 21-ig Mező Vásárhelyi István
1712. május 14. – 1714. március 24-ig. Kozma Fülöpszállási János
- 1714 – 1727. április 1. Dömsödi Csere Sámuel (Makádra költözött és ott halt meg)
- 1727– 1739. január 7. Dajka Kórsi István (pestisben halt meg)
- 1739–1740. április 19. Szecsei István (ő adta az 913-as adatot)
- 1740–1744. Molnár Mihály (kecskeméti lelkész, aki betegség miatt lemondott, majd Monor és Kecskemét, ahol magánemberként hal meg)
1744. április 13-tól 1757. április 5-ig Pápai Kovács Mihály (Dömsödre költözött)
- 1757–1758. június 8. Vitéz József (előző helyettese, volt itteni tanító)
1758. június 8 – 1770. április 15. Kolmár Ferenc (Dömsödre költözött, a presbitérium 10 tagja a 16-ból nem marasztalta a katolikus papok elleni ellenszenve miatt)
1770. Losoncról hívják meg Kármán András professzort
1776. április 17 az előző lelkész meghal helyét Menyhért Miklós veszi át
1777. április 24. – 1814. augusztus 12-én meghal /Tormássy János volt kecskeméti prédikátor, országos híru nagy tudású lelkész, közel tíz éven át volt a "Dunán innen levő egyházmegye) főjegyzője, az egyházmegyei közgyűlés 1808. május 12-én Halason püspökké választotta

2. A református anyakönyvbe tett bejegyzések gyakorisága és a megjelölt
vétkezők családi állapot és együttes említés szerint*

Év	Bejegyzés	Együttes említés	Házás	Özvegy	Nőtlen	Családi állapot nélkül	Házás	Özvegy	Hajadon	Családi állapot nélkül
			férfi				nő			
1690-99	19	5				6	6			2
1701	2				1		1			
1702	1									
1703	2						2			
1704										
1705										
1706	1						1			
1707										
1708										
1709										
1710	3						3			
1711	2						1			1
1712	3						3			
1713	2						2			
1714										
1715	3						3			
1716										
1717	2						2			
1718	5		1		1		3			
1719	5	1	1		1		4			
1720	1						1			
1721	2						2			
1722	5	1	1				5			
1723	2		2							
1724	4						4			
1725										
1726										
1727	1					1				
1728	5			1	1	2	1			
1729	6	1	1		1	1	4			
1730	1						1			
1731	2						2			
1732	3		1				2			
1733	2						2			
1734	4						4			
1735	1						1			
1736										
1737	1						1			
1738	4						4			
1739										
1740										
1741										
1742										
1743										
1744	6					3	1			2
1745	4		1		1	1				1
1746	4		1			1	1			1
1747	6		2		1		2			

* A táblázat a bejegyzések számát mutatja és több esetben nehezen feleltethető meg a vétkesek számával. Ennek több oka lehet: paráznaság több személlyel, egy bejegyzésben 2 parázna, egy eset több bejegyzés.

Év	Bejegyzés	Együttes említés	folytatás							
			Házás	Özvegy	Nőtlen	Családi állapot nélkül	Házás	Özvegy	Hajadon	Családi állapot nélkül
			férfi				nő			
1748	4	2			2	1	3	1		1
1749	1						1			
1750	1						1			1
1751	4					3	1			
1752	5	2			1	6	2		1	
1753	3				3		1			
1754	7	1	2		1	2	4			
1755	5	1			2	5	1	1	1	
1756	4	3	1			3	1	1		1
1757	1					1				
1758	3	2				2				3
1759	7	5				6	2			3
1760	8	5			1	5	3		1	1
1761	2	1				2	1			
1762	7	4				4	1	2		
1763	5	3			1	2	2			1
1764	8	4				7	5			1
1765	9	1				7	3		1	1
1766	3	2				3				2
1767	10	6			1	5	3		1	2
1768	5	3			1	2	1		1	2
1769										
1770	4	2				3				3
1771	4	2			2	1	1		2	
1772	3	2	1			1	1			1
1773	7	4				9	2		1	
1774	1	1				1				1
1775	1	1				1	1			
1776	1	1				1				1
1777	3	2				2		2		
1778	3	2				3				2
1779	5	5			3	2	1		2	1
1780	3	1	1			1				2
1781	3	1			1	2	1			1
1782	2	2			1	1			1	1
1783	7	4			1	5			1	5
1784	3	1				2				1
1785	5	5			1	4	1		1	3
1786	1									1
1787										
1788	4	2			1	1	1		1	2
1789	5	1				1	1	1	1	2
1790	2	1				1				2
1791	4	2				2				4
1792	2									2
Össz.	289	95	16	1	30	125	115	8	16	61

Forrás: református anyakönyvek 1679–1800, Kiskunhalas, református lelkészi hivatal.

ADULTERY IN HALAS IN THE 17–18TH CENTURY*Summary*

The paper investigates the cases of “fornication” (mainly adultery) written into the first two Calvinist parish registers between 1679 and 1792. 291 relevant registrations have been collected and analysed. On the basis of registrations two periods can be separated. In the first parish register (covering baptism, marriage and burial) mainly married women were warned of not committing such a crime again as they would become the subject of capital punishment or exile. In the second period, from the 1740s there were lists of men and women being the subject of ecclesiastical punishment due to mainly “fornication”.

The study analyses the form and the subject of registration and discovers a strong “textual” control over women. The study then analyses the trends in the representation of cases and how they can be linked to other social and demographic trends. The author argues that the normative elements in the low age of women at the first marriage, and the inheritance rules can be linked to this type of control. Nonetheless the study concludes that behind this normative and highly repressive world there was another world in which women were freer and more active agents of their own life.

Table: The Frequency of Registrations, the Number of “Guilty” According to Marital Status and the Number of Cases Where Both Partners are Mentioned in the Calvinist Parish Registers between 1679–1792

TÖRTÉNETI ADATBANK

Magyar számítógépes történeti adatarchívum *

Bevezetés

Magyarországon is egyre nagyobb szükség van számítógépes történeti adatarchívumra, mert megnőtt a kutatóhelyeken, levéltárakban készített feldolgozások száma és adattömege. Újabban lehetőségessé és követelménnyé vált az adatok forráshű rögzítése, így a számítógépes adatfeldolgozás újfajta forráskiadvánnyá is felfogható. Összegyűjtésük és közkinccsé tételük halaszthatatlan feladat. Ezt célozza a Hajnal István Kör és a TÁRKI kezdeményezése.

A Hajnal István Kör Választmányának és a TÁRKI vezetőségének 1996. őszi megállapodása alapján a TÁRKI (Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés) keretében létrejött a számítógépes történeti adatállományok archívuma. A történeti adatarchívum a TÁRKI adatbank autonóm egysége. Irányítását a HIK Választmánya és a TÁRKI által kiküldött bizottság (board) látja el.

Feladata a számítógépes történeti feldolgozások, forrásközlések adatállományait standard formában tárolni, megteremteni a használathoz szükséges dokumentációt és biztosítani a hozzáférést. A Hajnal István Kör biztosítja a történeti szakmai megbízhatóságot, a TÁRKI alkalmazza a szociológiai szabványokat, az archiválási gyakorlatot és a fizikai tárolást. Ezek biztosítják azt, hogy az adatok folyamatosan és biztonságosan legyenek használhatóak.

A Hajnal István Kör és a TÁRKI társulásához más személyek, egyesületek és intézmények csatlakozását is szívesen fogadjuk.

* Forrás: Történeti adatbank. Magyar számítógépes történeti adatarchívum (nem végleges változat). HIK-TÁRKI, Budapest, 1998. (kézirat)

A HIK-TÁRKI Bizottmány

Titkár: Tóth Tamás (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)

Tagjai: Benda Gyula (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)

Benedek Gábor (ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék)

Halmos Károly (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)

Mazsu János (KLTE BTK Történeti Intézet)

Mészáros József (TÁRKI)

Trostovszky Gabriella (Magyar Országos Levéltár)

Információ: Merkl Ildikó (TÁRKI)

Történeti adatbank

Az adatbank közszolgálati funkciókat lát el, igyekszik a témakörébe tartozó összes kutatást begyűjteni és archiválni. A Történeti adatbankban lévő adatok a kutatást végzők tulajdonát képezik és így azok minősítése (hozzáférhetősége, lásd később) az adatot elhelyező szándékát tükrözi. A Történeti adatbank különböző társadalomtörténeti jellegű adatfelvételek egységes, magas feldolgozottságú, másodelemzésekre és összehasonlító vizsgálatokra alkalmas archivált adatait tárolja. A vizsgálatok archiválása folyamatos, az adatbankba bekerült vizsgálatok dokumentációját – a kérdőívet, a kódutasítást, a publikációk jegyzékét stb. – is megőrizzük. Az írásos dokumentációk mellett a felhasználók rendelkezésére állnak a kutatóktól (ill. a kutatóhelyektől) kapott nyersadatok, és az ebből a TÁRKI munkatársai által készített SPSS export fájlok, valamint a kézikönyv és tanulmány számítógépes adathordozón, ha azt a kutató átadta az adatokkal együtt.

Hangsúlyozandó, hogy csak a megjelenítés médiuma újszerű. Történeti szempontból a projektum célja az, hogy megfelelően a teljesen hagyományos forrásközlési szabályoknak, vagyis kinyomtatott formában is meg kell állnia a helyét a szakmai közvélemény előtt, jóllehet a papír alapú megjelenítés éppen hogy nem cél, hiszen ilyen tömeges adatközlés esetén a visszakereshetőség igen veszélyes. Az archívum ugyanakkor támogatást kíván nyújtani a pusztán adatrögzítésen túli megfelelő minőségű dokumentáció elkészítéséhez.

Miért kell archiválni? Mert...

- a kutatások értékét növeli, ha a különböző kutatóhelyeken született adatok a szélesebb szakmai és laikus közönség számára elérhetőek.
- ha lehetővé tesszük másoknak, hogy használják az adatokat, ezzel a kutatások hitelessége is növekszik.
- az adatok tematikus gyűjtése segíti a felhasználókat az érdeklődésüknek megfelelő, de másutt folytatott kutatások eredményeiről való tájékozódásban.
- a számítástechnikában gyakran változik a technológiai környezet. Az egységes szerkezetben őrzött adatok erre specializált szakértők munkája révén az új környezetben sem vesznek el a további elemzések számára.

Az egyének demográfiai, vagyoni stb. adatainak szórt és koordinálatlan gyűjtését tartalmazó feldolgozások egyesített tárolása révén hatalmas társadalomtörténeti (proszopográfiai) adattárak kialakulása válik lehetővé egyszerű akkumuláció révén. A projektum várható eredménye egy virtuális archívum, amely távolról is elérhető. Ez lehetővé teszi, hogy a történeti kutatások során

- közelebb kerüljön egymáshoz makro- és mikrotörténet, nemzeti és helytörténet,
- megfelelő informáltságon alapuló viszonyok alakuljanak ki az adattárolás területén,
- hosszabb idősorokhoz és összehasonlítható adatokhoz jussanak a társadalomtudományok,
- első kézből származó információkhoz jusson a nemzetközi kutatás,
- a magyar kutatás bekapcsolódhasson a nemzetközi együttműködésbe.

A vizsgálatok kiválasztása

A kutatási témákat külön index és katalógus rögzíti, ami a kutatásokra vonatkozó fontosabb információkkal együtt hozzáférhető. Az archivált kutatásokról a TÁRKI katalógusa és a TÁRKI-kiadványok tájékoztatnak. A Történeti adatbank katalógusa a számítógépes hálózaton keresztül is elérhető (<http://www.tarki.hu/tortadat.html>).

A TÁRKI-ban elhelyezett állományokat a munkatársak a logikai konzisztencia szempontjából ellenőrzik, tisztítják és egységes formába öntik. A TÁRKI standard, felcímkézett, dokumentummal ellátott SPSS portable file. Ha közben a technológiai környezet változna, akkor az adatokat a további felhasználhatóság érdekében az új környezetbe helyezük át. Az adatok terjesztése a felhasználók igényei szerint számítógépünkön on-line módon, ftp server-ünkön keresztül, illetve floppy-n történik.

A vizsgálatok kiválasztása a TÁRKI Adatkatalógusa segítségével történhet, amely minden kutatásról a következő rövid leírást tartalmazza:

– a kutatás címe	– az elemzett időszak
– az adatgyűjtés időpontja	– kutató (kutatóhely)
– a kutatás vezetője	– esetszám
– munkatársak	– változós szám
– a forrás	– kategória (hozzáférési osztály)
– a minta rövid leírása	– adathasználati díj
– módszer (felvételi technika)	– publikációk
– témakörök	– megjegyzések
– a dokumentáció sorszáma	

A katalógusban való keresést a következő indexek segítik:

- sorszámindex
- címindex
- kutatóhely-index
- a kutatásban részt vevő személyek indexe.

A kiválasztott kutatások adataihoz való hozzáférés

A vizsgálat dokumentációjába a TÁRKI-ban lehet betekinteni, vagy fénymásolatot kérni róla (ezt a TÁRKI önköltségi áron elkészíti). Az adatok floppy-n, vagy ftp útján SPSS portable file, vagy nyers file formájában kérhetők. Mindezeket a felhasználónak írásban kell megrendelnie (E-mail-en érkezett rendelést is elfogadnak).

A TÁRKI-ban archivált kutatások az alábbi adatvédelmi fokozatok valamelyikébe sorolhatók:

A – az adatok az adatbank használatára jogosultak számára szabadon továbbadhatók.

B – az adatok a hazai tudományos kutatóknak (kutatóhelyeknek) szabadon továbbadhatók, egyéb felhasználáshoz az adatszolgáltató kutató (kutatóhely) egyedi engedélyre van szükség.

C – az adatok a TÁRKI-tagszervezetek számára szabadon továbbadhatók, egyéb felhasználáshoz az adatszolgáltató kutató (kutatóhely) egyedi engedélyre van szükség.

D – az adatok csak az adatszolgáltató kutató (kutatóhely) egyedi engedélyével adhatók ki. (Ez a minősítés csak időlegesen adható, az adatszolgáltató az elsődleges elemzések lezárásáig veheti igénybe, ez legfeljebb 5 év).

Adathasználat esetén a felhasználó köteles hivatkozni a HIK-TÁRKI Történeti Adatarchívumra és az elsődleges adatforrás (kutató, illetve kutatóhely) nevére.

Díjszabás

Egy kutatás ára – annak jellegétől és terjedelmétől függően – max. 100 000 forint lehet. A TÁRKI, a CESSDA, IFDO és az ICPSR tagjai mentesek az adathasználati díj fizetésének kötelezettségétől. A Történeti Adatbankban elhelyezett adatokat az említett szervezeteken kívül a HIK tagjai is díjtalanul használhatják. Azok a kutatók, akik egyik szervezetnek sem tagjai, kétféle lehetőség közül választhatnak. Az egyik mód, hogy saját adataikat elhelyezik az adatbankban, ezért cserébe egy másik kutatás adatait díjtalanul használhatják, a másik, hogy kutatói kedvezményt kérnek, ami maximálisan az adathasználati díj 75%-a lehet.

Adatok elhelyezése az adatbankban

A kutatás adatainak adatbankba való felvételének **feltétele**, hogy *másodelemzésre alkalmas legyen* (illetve, hogy erre igény mutatkozzon).

Az adatok archívumban való elhelyezéséhez a kutató (kutatóhely) biztosítsa a következőket:

- a nyers adatokat és a hozzá tartozó rekordleírást (nyers adatok helyett konvertálható adatbázis-kezelővel készült file is leadható – Dbase, Excel stb.),
- az eredeti forrás leírását,
- az adatlapot (kérdőívet,
- a kódutasítást (ha volt ilyen),
- a felvételhez használt egyéb útmutatókat, segédleteket,
- a vizsgálat általános leírását,
- a kutató (kutatóhely) nyilatkozatát arra vonatkozóan, hogy az adatok melyik adatvédelmi fokozatba sorolhatók,
- a képzett változók leírását.

ADATLAP
a történeti kutatások archiválásához

A kutatás címe:
Az adatgyűjtés időpontja:
Milyen időszakot elemez:
A kutatást vezető személy(ek) neve:
A kutatásban résztvevő(k) neve:
A kutatást vezető intézmény(ek):
A kutatásban résztvevő intézmény(ek):
Forrás:
A minta nagysága, leírása:
A kutatás leírása, témakörei:
Módszer (adatgyűjtés módja):
Publikáció(k):
Finanszírozási forrás(ok):
Megjegyzés:

Az adatok az alábbi felhasználási fokozatba sorolhatók be:

A – az adatok a használatra jogosultak számára szabadon továbbadhatók,

B – az adatok csak a tudományos kutatóintézetekben dolgozóknak adhatók tovább szabadon, más felhasználó számára a kutatóhely vezetőjének egyedi engedélye szükséges,

C – az adatok szabadon csak a TÁRKI tagszervezetei számára továbbadhatóak, más felhasználó számára a kutatóhely vezetőjének egyedi engedélye szükséges,

D – az adatok használatához a kutatóhely vezetőjének egyedi engedélye szükséges.

Hozzájárulok, hogy a túloldalon ismertetett kutatás adatait a TÁRKI adatbankjában elhelyezzék, és adatfelhasználás szerint.....kategóriába sorolják.

D jelű kutatás esetén:

az átsorolás időpontja:

új kategóriája:

Ha ezt a részt nem tölti ki, öt év múlva automatikusan **A** osztályba soroljuk a kutatást.

Kapcsolattartó (engedélyező) neve:

Kapcsolattartó elérhetősége (cím, telefon, fax, e-mail):

Címek, elérhetőségek:

TÁRKI: 1112 Budapest, Budaörsi út 45.

Tel.: 309-7676

e-mail: tarki@tarki.hu

ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék:

1052 Budapest, Piarista köz 1.

Tel.: 266-9100/5315

Fax.: 266-9100/5002

e-mail: tothur@osiris.elte.hu

Az archivált kutatások leírása

I. Minta az első magyarországi népszámlálás községosaiból 1784–1787

TO1

A kutatást vezető személy(ek) neve: Wellmann Imre

A kutatásban résztvevő(k) neve: Veress Éva, Kóbor György,

A kutatást vezető intézmény(ek): Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Forrás: Levéltár

Az adatgyűjtés időpontja: 1975-1976

A minta nagysága, leírása: Kivonatos forrásfeldolgozás, a forrás publikáció részben korrigált adatai alapján.

A kutatás leírása, témakörei: Az összeírt házak, familiák, jogi népesség száma és a népesség részletezése nemek, ill. az igazgatási és katonai szempontok alapján felállított társadalmi, életkori kategóriák szerint.

Módszer, (adatgyűjtés módja): Forrásfeldolgozás

Könyvtári dokumentáció sorszáma: TO1

Esetszám: 696

Változószám: 19

Kategória: D

Adathasználati díj:

Publikációk: Dávid Zoltán–Farágó Tamás–Fügedi Erik: Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–1787. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 2. KSH Könyvtár – Magyar Országos Levéltár, Bp. 1975.

II. Minta Magyarország 1959. évi gyümölcsfa-összeírásának községsoraiból

A kutatást vezető személyek(ek) neve: Wellmann Imre
A kutatásban résztvevő(k) neve: Veress Éva, P. Erményi Magdolna, Kóbor György
A kutatást vezető intézmény(ek): Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Forrás: Levéltár
Az adatgyűjtés időpontja: 1974–1975
A minta nagysága, leírása: Négy megye településeire korlátozott községszintű minta, részletesen I. dokumentációban.
A kutatás leírása, témakörei: Az alma-, körte-, cseresznye-, meggy-, szilva-, kajszi-, őszibarack-, mandula- és diófák telepítés szerinti adatai.
Módszer (adatgyűjtés módja): Forrásfeldolgozás
Könyvtári dokumentáció sorszáma: TO2
Esetszám: 516
Változószám: 58
Kategória: D

III. Magyarország 1959. évi gyümölcsfa összeírásának járási és városi adatai

A kutatást vezető személy(ek) neve: Wellmann Imre
A kutatásban résztvevő(k) neve: Veress Éva, P. Erményi Magdolna, Kóbor György
A kutatást vezető intézmény(ek): Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Forrás: Levéltár
Az adatgyűjtés időpontja: 1974–1975
A minta nagysága, leírása: Négy megye településeire korlátozott községszintű minta, részletesen I. dokumentációban.
A kutatás leírása, témakörei: Az alma-, körte-, cseresznye-, meggy-, szilva-, kajszi-, őszibarack-, mandula-, diófák telepítés szerinti adatai üzemformák szerint részletezve és összesen, ezen belül a termő korcsoport darabszáma gyümölcsnemenként.
Módszer (adatgyűjtés módja): Forrásfeldolgozás
Könyvtári dokumentáció sorszáma: TO3
Esetszám: 191
Változószám: 67
Kategória: D

IV. Úrbéresi birtokviszonyok Magyarországon 1770-ben

A kutatást vezető személy neve: Fónagy Zoltán

A kutatást vezető intézmény: MTA Történettudományi Intézete

Forrás: Levéltár

Az adatgyűjtés időpontja: 1995

A minta nagysága, leírása: Mária Terézia-korabeli úrbéri összeírás alapján

A kutatás leírása, témakörei: Országos áttekintést ad a XVIII. századi birtokviszonyokról, adatok a településekről, adatok a birtokokról.

Módszer (adatgyűjtés módja): Forrásfeldolgozás

Könyvtári dokumentáció sorszáma: TO4

V. Tisztviselői migráció a neoabszolútikus állam felbomlása idején (1860)

A kutatást vezető személy neve: Benedek Gábor

A kutatásban résztvevők neve: Konrád Imre, Tóth Tamás

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék

Forrás: Finanzarchiv, Bécs, II/1861. Minősítési táblák

Az adatgyűjtés időpontja: 1991–1994

A minta nagysága, leírása: Magyarországi és vajdasági járási tisztviselők

A kutatás leírása, témakörei: Habsburg Birodalom, állami bürokrácia, politikai igazgatás, rendi státus, foglalkozási mobilitás, képzettség, nyelvismeret.

Módszer (adatgyűjtés módja): Korabeli minősítési lapok felvétele

Könyvtári dokumentáció sorszáma: TO5

Esetszám: 2295

Változószám: 28

Kategória: D

Publikációk: Benedek Gábor: Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolútizmuskori Magyarországon. *AETAS*, 1995. n.4.

Tóth Tamás: Lajtán túli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban. *Sic Itur ad Astra*, 1995. n.1–2.

Finanszírozási források: OTKA

Megjegyzés: 2001. október 1-től B kategóriába soroljuk át.

VI. A magyarországi neoabszolútizmuskori politikai igazgatás személyi adattára (1852, 1856, 1859)

A kutatást vezető személy neve: Benedek Gábor

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék

Forrás: Tiszti Címtárak

Az adatgyűjtés időpontja: 1995–98.

A minta nagysága, leírása: Magyarországi és vajdasági közigazgatás

A kutatás leírása, témakörei: Habsburg Birodalom, állami bürokrácia, közigazgatás, rendi státus, földrajzi és foglalkozási mobilitás, képzettség.

Módszer (adatgyűjtés módja): Tiszti címtárak feldolgozása

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T06

Esetszám: 19000

Változósám: 8

Kategória: D

Publikáció: Benedek Gábor: *Dzsentri és Bach-huszár. Társadalomtörténeti vizsgálatok a neoabszolútizmus- és a dualizmuskori tisztviselőkről.* Kandidátusi értekezés, Bp. 1997.

Finanszírozási forrás: OTKA

Megjegyzés: 2001. január 1-jétől C kategóriába soroljuk át.

VII. Társadalomtörténeti vizsgálatok a dualizmuskori tisztviselőkről (1867, 1873, 1879)

A kutatást vezető személy neve: Benedek Gábor

A kutatásban résztvevők neve: Konrád Imre, Szabó Zoltán, Tóth Tamás

A kutatást vezető intézmény: MKKE Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ

Forrás: Az ELTE BTK Kelet-Európai Tanszékén levő személyi lapok

Az adatgyűjtés időpontja: 1988–1991.

A minta nagysága, leírása: Dualizmuskori minisztériumi tisztviselők 1867., 1873., 1879., 1903. évből titkártól államtitkári posztig. 17 dualizmuskori vármegye központi tisztviselői 1879., 1895., 1911. évből.

A kutatás leírása, témakörei: Az Osztrák-Magyar Monarchia 1867–1918., állami bürokrácia, igazgatási elit, rendi státus, foglalkozási és intergenerációs mobilitás, vagyoni viszonyok.

Módszer (adatgyűjtés módja): Kollektív életrajz (prozopográfia)

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T07

Esetszám: 1742

Változósám: 28

Kategória: B

Publikációk: Benedek Gábor: Ministerialbeamten zur Zeit des Ausgleiches. In Bácskai Vera (ed.): *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung*. Bp. 1986.
 Benedek Gábor: Verbürgerlichung der ungarischen Ministerialbeamten in der Epoche des Dualismus. In Bruckmüller, E.–Döcker, U.–Stekl, H. – Urbanitsch, P. (eds.): *Bürgertum in der Habsburger-monarchie*. Köln-Wien, 1990.

VIII. Keszthely társadalma I. – adó (1700–1772)

A kutatást vezető személy neve: Benda Gyula
A kutatásban résztvevők neve: Király Ferenc, Rékai Miklós, Sasfi Csaba
A kutatást vezető intézmény: Néprajzi Múzeum
Forrás: Zala Megyei Levéltár, Dikális összeírások, Keszthely város régi levéltára, Festetich család levéltára
Az adatgyűjtés időpontja: 1989–1995.
A minta nagysága, leírása: Keszthely adót fizető lakosai
A kutatás leírása, témakörei: Adóösszeírások 1711–1772: állatállományra, termésre, földterületre, iparúzésre vonatkozó adatok.
Módszer (adatgyűjtés módja): Forráshű adatbázis készítése levéltári adatokból.
Könyvtári dokumentáció sorszáma: T08
Kategória: A
Publikáció: Benda Gyula: Keszthely népessége 1696–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 16. 1997. 77–146.
Finanszírozási források: OTKA

IX. Keszthely társadalma II. – adó (1773–1848)

A kutatást vezető személy neve: Benda Gyula
A kutatásban résztvevők neve: Király Ferenc, Rékai Miklós, Sasfi Csaba
A kutatást vezető intézmények: Néprajzi Múzeum, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
Forrás: Zala Megyei Levéltár, Dikális összeírások, Keszthely város régi levéltára, Festetich család levéltára
Az adatgyűjtés időpontja: 1989–1997.
A minta nagysága, leírása: Keszthely adót fizető lakosai
A kutatás leírása, témakörei: Adóösszeírások 1773–1848: személyekre, állatállományra, földterületre, iparúzésre vonatkozó adatok.
Módszer (adatgyűjtés módja): Forráshű adatbázis készítése levéltári adatokból.
Könyvtári dokumentáció sorszáma: T09
Változatszám: 37

Kategória: A

Publikáció: Benda Gyula: Keszthely népessége 1696–1851. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 16. 1997. 77–146.

Finanszírozási források: OTKA

X. Zala megye adófizetői 1770-ben

A kutatást vezető személy neve: Benda Gyula

A kutatásban résztvevők neve: Kapiller Imre

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Forrás: Zala Megyei Levéltár- Összeírások, Keszthely mezőváros régi levéltára, Magyar Országos Levéltár, Veszprémi Püspökség Levéltára - Conscriptioes Animarum et Visitationes Canonicae, Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1741–1745), Zsámbéki római katolikus plébánia irattára, Kiskunhalas Város Levéltára, Conscriptio Animarum.

Az adatgyűjtés időpontja: 1992–1995.

A minta nagysága, leírása: Zala megye adót fizető lakossága

A kutatás leírása, témakörei: Vagyonnagyság, foglalkozás, adó. Adatok az állatállományról, terméstről.

Módszer (adatgyűjtés módja): Adatbázis levéltári adatokból.

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T10

Változósám: 41

Kategória: A

XI. A középiskola szerepe a polgári átalakulásban. A pesti piarista gimnázium (1808–1848)

A kutatást vezető személy neve: Bácskai Vera

A kutatásban résztvevők neve: Sasfi Csaba

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Forrás: Zala Megyei Levéltár, Keszthelyi Gimnázium iratai, anyakönyvei, Piarista Rend Levéltára, Pesti Piarista Gimnázium anyakönyvei

Az adatgyűjtés időpontja: 1990–1996.

A minta nagysága leírása: A Pesti Piarista Gimnázium anyakönyvéből vett adatok 1808–1848.

A kutatás leírása, témakörei: A diákok személyi adatai, tanulmányi érdemjegyei iskolai félévenként.

Módszer (adatgyűjtés módja): Anyakönyvi adatok kigyűjtése.

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T11

Esetszám: 31 100

Változósám: 31

Kategória: D

Publikáció: Sasfi Csaba: A keszthelyi gimnázium helybeli diákjai 1806–1849.
In *Zalai Gyűjtemény*

Finanszírozási forrás: OTKA

Megjegyzés: 2008. január 1-jétől A kategóriába soroljuk át.

XII. Osztrák és magyar rendszeres történeti foglalkozási névjegyzék (1855, 1865, 1875, 1885, 1894)

A kutatást vezető személy neve: Tóth Zoltán

A kutatást vezető intézmény: Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete

Forrás: Magyar Országos Levéltár Filmtára

Az adatgyűjtés időpontja: 1991–1994.

A minta nagysága, leírása: 10 budapesti egyházkerület házassági anyakönyveinek adatai. A mintában szerepel a belvárosi, ferencvárosi, józsefvárosi, óbudai, terézvárosi, (felső) vízivárosi római katolikus plébániák, a Deák téri magyar és német evangélikus, a Kálvin téri református egyház, a pesti neológ izraelita hitközség anyakönyveiből minden 10. év teljes anyaga, 1855-től kezdődően 1894-ig.

A kutatás leírása, témakörei: Az Osztrák-Magyar Monarchia 1867–1918. Foglalkozások intergenerációs konjunktív kapcsolódása, nemzedékek közötti foglalkozási mobilitás, Budapest főváros társadalma, dualizmuskor.

Módszer (adatgyűjtés módja): Forráshű adatbázis-szerkesztés

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T12

Esetszám: 26093

Változósám: 21

Kategória: A

Finanszírozási forrás: OTKA

**XIII. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia hallgatói (hallgatók, végzettek)
1860-1906.**

A kutatást vezető személy neve: Bódy Zsombor

A kutatásban résztvevők neve: Szabó Zoltán

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Forrás: Levéltári adatok

Az adatgyűjtés időpontja: 1994–1995.

A minta nagysága, leírása: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia hallgatói.

A kutatás leírása, témakörei: A hallgatók személyi adatai, a végzett hallgatók 1906-os foglalkozása. A hallgatók származása, társadalmi, földrajzi, felekezeti szempontból.

Módszer (adatgyűjtés módja): Levéltári adatok kigyűjtése.

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T13

Esetszám: h: 2418, v: 3373

Változósám: h: 7, v: 12

Kategória: D

Publikáció: Bódy Zsombor–Szabó Zoltán: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In *Iskola és társadalom. Zalai Gyűjtemények* 41. Zalaegerszeg, 1997. 311–339.

Megjegyzés: 2004. január 1-jétől *A* kategóriába soroljuk át.

XIV. A szakképzetlen munkaerő Pestre vándorlása a XIX. század második felében (1853, 1870)

A kutatást vezető személy neve: Bácskai Vera

A kutatásban résztvevők neve: Polyák Andrea

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Forrás: A Rókus Kórház betegfelvételi könyve 1853, 1870.

Az adatgyűjtés időpontja: 1994-1996.

A minta nagysága, leírása: Az 1853. november 1–31-ig és az 1870 novemberében felvett betegek teljes köre.

A kutatás leírása, témakörei: A felvett betegek személyi adatai: név, kor, vallás, családi állapot, foglalkozás, születési hely.

Módszer (adatgyűjtés módja): Kigyűjtés a betegfelvételi könyvekből.

Könyvtári dokumentáció sorszáma: T14

Esetszám: 1178

Kategória: A

Publikáció: Polyák Andrea: Szakképzetlen munkaerő Pestre vándorlása a XIX. század második felében. Referátum. *HIK Konferencia*, Salgótarján, 1996.

XV. Kaposvári virilisták (1888–1944)

A kutatást vezető személy neve: Hegedűs Sándor

A kutatást vezető intézmény: ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék

Forrás: Somogy Megyei Levéltár, alispáni és polgármesteri iratok.

FIGYELŐ

ATELIER

Magyar-Francia Posztgraduális Műhely
A francia társadalomtörténeti iskola
Történelem: társadalomtudományok
című doktori program

Az ATELIER Magyar-Francia Posztgraduális Műhely az ELTE és az MTA, valamint az MTA és a párizsi EHESS (École des Hautes Études en Sciences Sociales - Felsőfokú Társadalomtudományi Tanulmányok Iskolája) és a budapesti Francia Intézet által aláírt megállapodás értelmében 1989 és 1996 között az ELTE BTK Középkori és korai újkorai magyar történeti tanszéke, majd 1996 óta a Középkori és korai újkorai egyetemes történeti tanszék mellett működik. Tevékenységét az ELTE BTK, az MTA és az EHESS közösen felügyeli. Az ATELIER vezetői *Granasztói György* (ELTE) és *Jacques Revel* (EHESS) professzorok.

A megállapodások értelmében az ELTE elhelyezést biztosít az ATELIER részére, az MTA pénzügyi támogatásban részesíti, és a csereegyezmény keretében fogadja a francia vendégelőadókat (tanévenként tíz-tizenkét nemzetközi hírű tudóst), az MTA TMB pedig 1993-ig évente 2-4 ösztöndíjast irányított az ATELIER-hez. A budapesti Francia Intézet könyvadásokkal és francia nyelvi kurzusok szervezésével segíti az ATELIER-ben folyó munkát. Az 1991 és 1997 között élvezett TEMPUS támogatás pedig lehetővé tette a diákok rendelkezésére álló könyvtár és számítógépes hálózat kialakítását, (a kézikönyvtár kb. 1200 magyar és francia nyelvű, társadalomtudományos témájú kötetből áll, köztük jónéhány Magyarországon csak igen nehezen megszerezhető műből, amelyeket az ATELIER tagjai szabadon kölcsönözhetnek, szintén a tagok rendelkezésére állnak az ATELIER számítógépei, CD-ROM-okkal, Internet-csatlakozással, statisztikai programcsomagokkal), illetve évente kb. négy ösztöndíjas tanulmányutat biztosított Párizsba a francia posztgraduális képzés első évét lezáró diploma, az un. DEA megszerzéséhez. A DEA feltételeinek teljesítése (tíz hónapos posztgraduális képzés az EHESS-en és egy kb. 60 oldalas disszertáció elkészítése és megvédése) után az ösztöndíjasok francia nyelvű doktori disszertációjukat készítik el, a TEMPUS támogatás megszűnte után a francia kormány ösztöndíj elnyerésével.

1997 szeptemberétől az ATELIER akkreditált doktori (PhD) programként is működik az ELTE BTK keretében, történelem tudományágban, "A francia társadalomtörténeti iskola, történelem: társadalomtudományok" címen. A doktori program az ATELIER tevékenységére épül, vezetője *Granasztói György*.

A fentiek értelmében az ATELIER hallgatói három csoportba tartoznak, a közös műhelymunkába három szinten kapcsolódnak be: az első csoportba so-

rolhatók a doktori disszertációjukat Franciaországban készítő ösztöndíjasok, a másodikba az ELTE BTK PhD-hallgatói, a harmadikba pedig e két posztgraduális képzési formára felkészülő tagok.

Az ATELIER célja, hogy hallgatóival megismertesse a francia társadalomtörténeti irányzatokat, előkészítse őket külföldi, elsősorban francia posztgraduális fokozatok megszerzésére, hozzásegítse őket a nemzetközi tudományosság követelményeinek jobb megismeréséhez, alkalmazásához, és hogy szervezője, találkozóhelye legyen a magyar-francia társadalomtudományos kapcsolatoknak. Nagy hangsúlyt kap a történeti gondolkodás módszereinek kialakítása, amely nem új módszerek bevezetésének erőltetését jelenti, hanem a kiválasztott téma és a hozzá szükséges források világos meghatározását, a témához igazodó feldolgozás módszereinek igényes kimunkálását, a forráskritika és a forrásokkal kapcsolatban feltehető kérdések magas szintjét, mindezt a világhírű francia társadalomtörténeti, az un. Annales-iskola szellemében. A disszertációk a korai középkortól az újkor végéig terjedő időszakban a következő témakörökből merítenek: társadalmi rétegek, struktúrák, marginális társadalmi rétegek, urbanizáció, a mindennapi élet, a politika mint kulturális és társadalmi érintkezési forma, az intézmények és a velük összefonódott ideológiák vizsgálata, a vallás antropológiai megközelítése. Az Atelier a történetkutatói érdeklődést a hétköznapi élet, a mentalitás, a társadalmi szerkezet összetett vizsgálata felé kívánja terelni, vállalva a különböző rokontudományok témáit, módszereit. Szorgalmazza a statisztikai, kartográfiai, szövegelemző és prozopográfiai eljárások alkalmazását számítógépes eszközökkel. Kutatási koncepciójának egysége nyilvánul a keretei között készülő munkák metodikai egységességében és az interdiszciplináris megközelítésben. Az intenzív műhelymunka során a közös szemléletmód kialakítását tűzi ki célul.

Az ATELIER — a francia modellnek megfelelően — nemcsak az interdiszciplináris történetírás műhelye kíván lenni, hanem a különböző társadalomtudományok képviselői számára próbál lehetőséget adni az együttműködésre, a közös munkára, amelyben a történettudomány játssza az integráló szerepet. Így az ATELIER tagságában történészek mellett vannak szociológusok, antropológusok, néprajzosok is.

A doktori program hallgatóinak és az ATELIER tagságának tudományos és szakmai fejlődését a kijelölt témavezetők és tutorok ellenőrzik, segítik. A programban együttműködő témavezetők a következők: *Bácskai Vera, H. Balázs Éva, Dányi Dezső, Engel Pál, Hofer Tamás, Gergely András, Gerő András, Granasztói György, Katus László, Kelemen János, Klaniczay Gábor, Kósa László, Marosi Ernő, Nagy Endre, Némedi Dénes, Pajkossy Gábor, R. Várkonyi Ágnes, Saád József, Zimányi Vera*. Tutorok: *Benda Gyula, Czoeh Gábor, Erdősi Péter, Granasztói György, Klaniczay Gábor, Kristóf Ildikó, Rényi Ágnes, Sárkány Mihály, Sonkoly Gábor*.

Az ATELIER elméleti-metodikai foglalkozásainak alapját a következő témakörök alkotják: a társadalmi jelenségek térbeli, földrajzi tulajdonságai, kvantitatív leírása, a növekedés problémaköre, a kultúra gyakorlata és rendszerei, az antropológia és a szociológia módszerei a társadalom leírására, a társadalomelméletek filozófiai alapjai, az Annales-iskola története.

A képzés a témavezetőkkel és a tutorokkal való konzultációkon kívül egy-egy szemeszteren végighúzódnó, a társadalomtudományok elméleti alapjait és főbb irányzatait tárgyaló szemináriumokból, a francia vendégelőadók előadásaira és a franciaországi és hazai doktoranduszok munkabeszámolóira és ezek megvitatására épülő műhelyszemináriumokból, valamint az elsősorban számítástechnikai ismereteket közvetítő szakszemináriumokból és az ATELIER tagjai számára ingyenes francia nyelvi kurzusokból áll. A szemináriumok az ELTE BTK tanrendjében is szerepelnek, ezeken más doktori programok hallgatói és nem posztgraduális hallgatók is részt vesznek.

Az elméleti foglalkozások vagy a hallgatók előadásaira, szemináriumi dolgozataik megvitatására, vagy a választott téma több jeles hazai szakértőjének egymást követő előadásaira épülnek. 1995 óta az ATELIER foglalkozásai tanévenként egy-egy témakör köré csoportosulnak (Pl.: a mérés, a tér, az idő), a magyar és francia előadások, szemináriumok is ezt a tematikát követik.

Az ATELIER-ben folyó munka részét képezik a tudományos konferenciák, szemináriumok, mint például 1999 áprilisában a *Foucault* filozófiájának a történettudományra gyakorolt hatásáról tartott sikeres konferencia. A közös munka színvonalát jelzi, hogy az ATELIER diákjainak tanulmánykötete megjelenés alatt áll.

Az ATELIER programja (1991–1999)

1991–92.

Elméleti előadások és szemináriumok

Ludassy Mária: A szabadság két fogalma. A kartézianus racionalizmus hagyományai

Fejős Zoltán: Antropológiai alapvetések

Némedi Dénes: A francia szociológia története

Benda Gyula: Egy történeti közösség rekonstrukciója

Meghívott előadók

Jacques Revel: L'opinion publique et les personnes royales (A közvélemény és a király emberei)

Roger Chartier: Qu'est-ce qu'un auteur? (Mi a szerző?)

Pierre Rosanvallon: Les problèmes de la démocratie (A demokrácia problémái)

Maurice Aymard: Quelle histoire économique aujourd'hui? (Gazdaságtörténet ma)

André Burguière: Histoire de la famille: questions et problèmes (Családtörténet: kérdések és problémák)

François Hartog: L'historiographie: nouveaux objets, nouvelles méthodes (Historiográfia: új tárgyak, új módszerek)

Jacques Revel: La construction des identités sociales (A társadalmi identitások megalkotása)

Roger Chartier: L'histoire du livre et de la lecture (A könyv és az olvasás története)

Monique de Saint Martin: La construction de l'identité noble en France (A nemesi identitás megalkotása Franciaországban)

1992–93.

Elméleti előadások és szemináriumok

Némedi Dénes: Tudásszociológia Durkheimnél és Maussnál

Tóth István György: A francia historiográfia aktualitásai

Niedermüller Péter: A társadalmi szervezet szimbolikus mechanizmusai

Meghívott előadók

Daniel Fabre: Ethnographie et autobiographie: écriture de cour (Etnográfia és önéletrajz: bírósági iratok)

Maurice Godelier: Système de parenté et systèmes symboliques (Rokonsági rendszer és szimbolikus rendszerek)

Jean-Louis Fabiani: Sociologie des intellectuels (Az értelmiségiek szociológiája)

Alain Boureau: Le recours au religieux dans les sociétés profanes (A vallásossághoz fordulás a világi társadalmakban)

Bernard Lepetit: Formes et usages de l'espace (A tér formái és használata)

Philippe Besnard: L'anomie, un concept opératoire? (Az anómia: egy operacionalizáló fogalom)

Jacques Revel: La monarchie absolue: rituels et politiques (Az abszolút monarchia: rituálék és politikák)

1993–94.

Elméleti előadások és szemináriumok

Rényi Ágnes–Heller Mária: A szimbolikus rendszer szociológiája

Kristóf Ildikó: Nyomatványok a koraújkori Magyarországon

Sárkány Mihály: "Community Studies" az angolszász antropológiában és történetírásban

Klaniczay Gábor: Az emberi test a középkorban: politika és reprezentáció

Meghívott előadók

Luc Boltanski: La souffrance à distance: la position morale du spectateur face aux médias (Szenvedés távolról: a néző erkölcsi helyzete a médiával szemben)

Serge Gruzinski: Image et écriture dans la Méxique espagnol (Kép és írás a spanyol Mexikóban)

Cristian Jouhaud: De l'histoire de l'imprimé à l'histoire de la culture (A nyomatványok történetétől a kultúra történetéig)

Lucette Valensi: Communautés, minorités, nations (Közösségek, kisebbségek, nemzetek)

Alain Guéry: La méthode des deux corps du roi (A király két teste)

Georges Vigarello: Pratique de santé (Az egészség gyakorlata)

1994–95.

Elméleti előadások és szemináriumok

Erős Ferenc–Kovács András: Zsidóidentitás Magyarországon a rendszerváltás után

Klaniczay Gábor–Péter Katalin–Jávor Katalin–Forrai Judit–Zimmermann, Susan: A nők történetészociológiája

Huoranszki Ferenc: Szerződéselméleti tradíciók az európai politikai filozófiában

Galavics Géza: A portré születése – a kép mint történeti forrás az újkorban

Meghívott előadók

Dominique Schnapper: Identité juive et pratiques démocratiques (Zsidóidentitás és a demokratikus gyakorlat)

Sylvie-Anne Goldberg: De la tradition à la résolution: les figures des idées dominantes au monde juif au tournant du siècle (A hagyománytól az elhatározásig: a századforduló zsidó világa uralkodó eszméinek változatai)

Christiane Klapisch-Zuber: La mémoire généalogique et les femmes (A genealógiai emlékezet és a nők)

Rose-Marie Lagrave: La construction sociale du masculin et du féminin (A férfi- és női szerepek társadalmi megalkotása)

1995–96

Elméleti előadások és szemináriumok: mérés és megismerés

Benda Gyula: A forrásoktól a modellig: bevezetés a kvantitatív történetírásba

Moksony Ferenc: Episztemológiai és módszertani problémák a szociológiában

Sárkány Mihály: Az antropológiai megismerés: néhány probléma és lehetőség

Granasztói György: Az Annales-iskola története

Orthmayr Imre: A modern filozófia és a társadalomtudományok viszonya, különös tekintettel a történetírásra

Meghívott előadók

Bernard Lepetit: L'histoire quantitative. Deux ou trois choses que je sais d'elle (Kvantitatív történetírás: néhány dolog, amit tudok róla)

L'histoire prend-elle les acteurs au sérieux? (Komolyan veszi-e a történelem a szereplőit?)

Maurizio Gribaudi: Les mesures de la discontinuité: l'analyse de la stratification sociale dans la France /XIX–XX. siècle/ (A diszkontinuitás mérése: a társadalmi rétegződés a XIX–XX. századi Franciaországban)

Jean-Yves Grenier: Les modèles temporels de l'histoire économique (A gazdaságtörténet időmodelljei)

L'historiographie récente est-elle encore déterminante? (Determinista-e még a jelen történetírása?)

Pierre-Michel Menger: Raisonner, modéliser, formaliser (Elméletalkotás, modellkészítés, formalizálás)

Paris dans l'espace culturel et artistique français. Une approche socio-économique (Párizs a francia kulturális és művészeti térben: Társadalmi-gazdasági megközelítés)

Paul-André Rosental: Construire le macro par le micro: Fredrik Barth et la micro storia (A makro felépítése a mikro segítségével: Fredrik Barth és a micro storia)

Les aventures des données nominatives (A nominatív adatok kalandjai)

Alban Bensa: La construction du savoir antropologique: de l'enquête au texte (Az antropológiai tudás felépítése: az adatgyűjtéstől a szövegig)

La construction de l'identité nationale mélanésienne: l'oeuvre de Jean-Marie Tjibaou (A melanéziai nemzettudat megalkotása: Jean-Marie Tjibaou életműve)

Hervé Le Bras: L'expérience de l'indice: validation des indices démographiques et sociologiques par la simulation et l'analyse de variance (A mutatók próbája: demográfiai és szociológiai mutatók ellenőrzése szimulációval és variancia analízissel)

La politique des moeurs: des comportements démographiques et sociaux aux opinions politique (Az erkölcsök politikája: a demográfiai és társadalmi viselkedéstől a politikai nézetekig)

Laurent Thévenot: Les figures de la mise en valeur publique a l'épreuve des faits: méthodes d'analyse et application aux qualification de la Nature (A nyilvános felhasználás esetei a tények tükrében: elemzési módszerek és alkalmazásuk a természet minősítésére)

Un tournant pragmatique dans les sciences sociales: de la critique publique aux engagements de proximité (Pragmatikus fordulat a társadalomtudományokban: a nyilvános kritikától az elkötelezettségig)

1996–97.

Elméleti előadások és szemináriumok: tér és társadalom

Berényi István: A társadalmi tér földrajzi értelmezése (szociálgeográfia)

Benda Gyula: A történeti földrajz. Iskolák és szerzők

Benda Gyula: "Morzsákra hullott történelem". Az Annales-iskola Fernand Braudel után

Csanády Gábor: Városshociológia

Tér és szakralitás:

Klaniczay Gábor: A tér szakralizációjának módjai a középkori kereszténységben

Zirkuly Péter: A szakrális tér a mítoszokban és a mitológusok műveiben

Romhányi Beatrix: Kolostori kultúra és természeti környezet a középkori Európában

Tüskés Gábor: A kultusz helyek térbeli szerkezete a korai középkori Európában

A tér problémája a társadalomtudományokban:

A. Gergely András: A tér és a politikai élet - a politikai földrajz

Meghívott előadók

Rose-Marie Lagrave: La construction d'un projet de recherche (Kutatási terv készítése)

Les exigences d'un DEA (A DEA követelményei)

Marie-Vic Ozouf-Marignier: Identité sociale et revendication territoriale en France dans la première moitié du 19. siècle (Társadalmi identitás és területi igények Franciaországban a 19. sz. első felében)

Les géographes et la régionalisation en France 1870-1920 (A földrajztudósok és a regionalizáció Franciaországban 1870-1920.)

Jacques Revel: Historiens et géographes au tournant du siècle (Történészek és földrajztudósok a századfordulón)

La révolution française et l'espace (A francia forradalom és a tér)

Hervé Le Bras: Moeurs et peuplement en Europe (Erkölcök és népesedés Európában)

L'origine des peuples: une histoire naturelle des peuplements (A népek eredete: a népesedés természettörténete)

Jacques Chiffolleau: Sacralisation et sanctification du cimetière chrétien en France du VIII. au XV. siècle (A keresztény temető szakralizációja és megszentelése Franciaországban a 8-15. században)

Polycentrisme religieux urbain et désenchantement du monde à la fin du Moyen Age (A városi vallásosság többközpontúsága és a világ „varázstalanítása” a középkor végén)

Maurizio Gribaudi: Espaces administratifs et politiques dans la France du XIX. siècle (Kormányzati és politikai terek a 19. századi Franciaországban)

Stratification sociales et territoriales: une banlieue parisienne 1830-1970 (Társadalmi és területi rétegződés: egy párizsi külváros 1830-1970.)

Jean-Marc Besse: La cosmographie du 16. siècle et l'espace de la collection (A 16. századi kozmográfia és a gyűjtés tere)

L'espace visuel des portraits de la ville aux 16. et 17. siècles (A városképek vizuális tere a 16-17. században)

Daniel Nordman: Frontières, espace, territoire. France 16–19. siècle (Határok, tér, terület. Franciaország, 16–19. század)

Langues et territoire. France 16–19 siècle (Nyelvek és terület. Franciaország, 16–19. század)

1997–98.

Elméleti előadások és szemináriumok: idő és társadalom

A társadalomtudományok alapjai:

Benda Gyula: Az időanalízis elméleti és módszertani problémái

Huoranszki Ferenc: A filozófia időszemlélete

Benda Gyula–Granasztói György: Bevezetés a társadalomtörténetbe

Benda Gyula–Halmos Károly–Turi László: Kvantitatív módszerek és informatikai eszközök a történeti tudományokban

H. Balázs Éva–Sz. Jónás Ilona–Katus László–Granasztói György: A történelem és az idő

Boglár Lajos–Kristóf Ildikó–Sárkány Mihály: Az antropológia időszemlélete

Meghívott előadók

Roger Chartier: Histoire et littérature. La texte et la voix (Történelem és irodalom: a szöveg és az emberi szó)

Daniel Bertaux: Récits de vie dans la perspective ethno-sociologique (Életút beszámolók etno-szociológiai perspektívában)

Les transmission familiales entre générations (A családi átörökítés a generációk között)

François Hartog: Mémoire et histoire: les premières choix de l'historiographie occidentale (Emlékezet és történelem: a nyugati történetírás első választásai)

Temps et histoire: les régimes d'historicité (Idő és történelem: a historicizmus korszakai)

Jean-Yves Grenier: Théorie économique, histoire et temporalité (Gazdasági elmélet, történelem és időbeliség)

Patrice Bourdelais: Une relecture des notions en démographie historique (Történeti demográfiai fogalmak újraértelmezése)

Les enjeux d'une notion: le vieillissement de la population (Egy fogalom tétje: a népesség öregedése)

Joseph Goy: Les systèmes familiaux de transmission dans le monde rural: reproduction, continuité et exclusion (18-20. siècles) (A falusi világ családi örökösödési rendszerei. Reprodukció, kontinuitás és kizárás. 18-20. század)

Elikia M'Bokolo: L'histoire des états africains pré-coloniaux (A gyarmatosítás előtti afrikai államok története)

Les enjeux historiographiques des crises de l'Afrique centrale contemporaine (A mai Közép-Afrika válságainak historiográfiai tétjei)

1998-99.

Elméleti előadások és szemináriumok

A társadalomtudományok alapjai:

Benda Gyula: Történelem és társadalomtudományok: a megfigyelés problémái

A társadalomtörténet fő irányzatai:

Benda Gyula – Kristóf Ildikó: Új irányzatok a történetírásban (1990-es évek)

Szakszemináriumok:

Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: Hogyan írjunk szakdolgozatot és disszertációt?

Benda Gyula – Halmos Károly – Turi László: Számítástechnika és történelem

Meghívott előadók:

Alain Desrosières: Classer, nommer, décrire: l'expérience de la construction et de l'usage des catégories socioprofessionnelles (Osztályozni, elnevezni, leírni: a társadalmi-foglalkozási kategóriák létrehozásának és használatának tapasztalatai)

Pour une histoire de l'argument statistique (A statisztikai érvelés története)

Jacques Poloni-Simard: Catégories fiscales coloniales et mobilité des Indiens dans l'Amérique andine (Az Andok indiánjainak gyarmati-adózási kategóriái és mobilitása)

Présence, absence et ubiquité des métis dans l'Amérique hispanique et coloniale (A meszticek jelenléte, hiánya és mindenütt jelenlévősége a gyarmati Spanyol-Amerikában)

Sabina Loriga: Les expériences individuelles dans l'analyse des mécanismes institutionnels: le cas de l'armée piémontaise au 18e siècle (Az egyéni tapasztalatok az intézményi mechanizmusok elemzésében: a piemonti hadsereg példája a 18. században)

La dimension biographique en histoire sociale (Az életrajz a társadalomtörténetben)

Jacques Revel: L'Etat d'Ancien Régime: du bon usage des échelles d'observation (Az Ancien Régime állama: a megfigyelés léptékének helyes használatáról)

La micro-histoire en perspective (A mikrotörténelem kilátásai)

Maurizio Gribaudi: Fréquence ou intensité, durée ou discontinuité? Comment saisir l'évolution historique? (Gyakoriság vagy intenzitás, állandóság vagy diszkontinuitás? Hogyan ragadjuk meg a történeti fejlődést?)

Dynamiques configurationnelles et structuration sociale. L'administration de la santé publique dans la France du 19e siècle (A megjelenési formák dinamikája és a társadalmi rétegződés. A közegészségügy tisztviselői kara a 19. századi Franciaországban)

- Jean-Yves Grenier*: Causalités statistiques et élaboration des hypothèses. Histoire économique (Statisztikai kauzalitás és hipotézisek kimunkálása. Gazdaságtörténet)
Peut-on encore parler de cause en histoire? (Beszélhetünk még okról a történelemben?)
- Simona Cerutti*: Droit et classification sociales dans les sociétés d'Ancien Régime (Jog és társadalmi osztályba sorolás az Ancien Régime társadalmában)
- Conflits et résolutions des conflits à l'époque moderne: problèmes et méthodes d'analyse (Konfliktusok és a konfliktusok megoldása az újkorban: problémák és elemzési módszerek)
- Jean-Claude Passeron*: Transactions sur la norme: la conversation par le mouvement du véhicule dans la circulation automobile à Marseille (Meg egyezések a normáról: a marseille-i autóforgalom járműmozgásában megfigyelhető párbeszéd)
- Ce que parler veut dire en sociologie: la sociologie n'est pas ce que les sociologues en disent (Mit jelent a szociológia szóhasználata: a szociológia nem az, amit a szociológusok mondanak róla)

Az ATELIER tudományos ösztöndíjas hallgatói és az általuk elnyert tudományos fokozatok

Albert Réka (francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): Az európai "nemzeti parasztság" fogalmának összehasonlító (antropológiai és történeti) vizsgálata

témavezetők: *André Burguière* és *Hofman Tamás*

DEA: 1996

Balázs Eszter (az EHESS és az ATELIER doktorandusza): A francia kultúra szerepe a magyar irodalom nemzeti karakteréről a századfordulón folytatott vitákban

témavezetők: *Nagy Endre* és *Christophe Prochasson*

DEA: 1999

Bódy Zsombor (francia kormányösztöndíjas, az EHESS és az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének doktorandusza): Magántisztviselők a századfordulón. Egy társadalmi osztály születése

témavezetők: *Bácskai Vera* és *Gérard Noiriel*

DEA: 1997

Botos Máté (a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója, francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): A Fribourg-i Unió (1884-1893) politikai, társadalmi és gazdasági eszméi

témavezetők: *Granasztói György* és *Patrick Michel*

DEA: 1996, Kandidátus: 1998

Czoch Gábor (a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszékének oktatója, francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): Polgárok és városlakók: Kassa társadalma a 19. század első felében

témavezetők: *Granasztói György* és *Hervé Le Bras*

DEA: 1994, Kandidátus: 1999

Csepeli Réka (francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): A francia liberalizmus a 19. században: Benjamin Constant

témavezetők: *Ludassy Mária* és *Pierre Rosanvallon*

DEA: 1994

Csigó Péter (az EHESS és az ATELIER doktorandusza): Médiarecepciókutatások

témavezetők: *Luc Boltanski* és *Némedi Dénes*

DEA: 1999

Erdősi Péter (a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója): Hatalom és reprezentáció Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában (1581–1598)

témavezető: *R. Várkonyi Ágnes*

Kandidátus: 1999

Erőss Gábor (francia kormányösztöndíjas, az EHESS és az ELTE Szociológiai Intézetének doktorandusza): "A történelem művészete". A jelenkori francia és magyar irodalom és filmművészet történelemfelfogása

témavezetők: *Jacques Aumont* és *Wessely Anna*

DEA: 1996

Granasztói Péter (az EHESS és az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének doktorandusza): A lakásviszonyok változása egy alföldi mezővárosban (1760–1850)

témavezetők: *Bácskai Vera* és *Daniel Roche*

DEA: 1996

Kálmán Éva (az EHESS és az ATELIER doktorandusza): Cenzúra a szorongás felett. A halál reprezentációja a magyar prózában, 1956–65.

témavezetők: *Claude Javeau* és *Saad József*

DEA: 1999

Markálf Katalin (francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): Városi költségvetés és fejlődés: Sopron a 16. század elejétől a 18. század elejéig

témavezetők: *André Burguière* és *Granasztói György*

DEA: 1994

Molnár Ágnes (francia kormányösztöndíjas, az EHESS és az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének doktorandusza): A mezőgazdasági termelés és a család változásai a 19–20. századi magyar társadalomban

témavezetők: *Maurice Aymard* és *Sárkány Mihály*

DEA: 1997

Molnár Péter (az ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének oktatója, az EHESS doktorandusza): A politikai filozófia reneszánsza a 13. század utolsó évtizedeiben

témavezetők: *Alain Boureau* és *Klaniczay Gábor*

DEA: 1996, Kandidátus: 1998

Sebők Attila (francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): Katolikus misszió Tonkinban (Vietnam, 1845–1950)

témavezetők: *Granasztói György* és *Claude Guillot*

DEA: 1997

Sohajda Ferenc (az EHESS és az ATELIER doktorandusza): Kisnemesi identitás konstrukciója. Esemény- és társadalomtörténet. Esettanulmány a 18. századi Magyarországról

témavezetők: *Jacques Revel* és *Szijártó István*

DEA: 1999

Sonkoly Gábor (a Közép-Európa Intézet kutatója, francia kormányösztöndíjas, az EHESS doktorandusza): Erdély városai a 18–19. században

témavezetők: *Granasztói György* és *Daniel Nordman*
DEA: 1994, Kandidátus: 1998

Szabó Csilla (ATELIER, francia kormányösztöndíjas): A függetlenségi eszme
képviselése a 48-as Pártban a kora dualizmus időszakában
témavezetők: *Pierre Rosanvallon* és *Szabó Dániel*

Szántay Antal (az MTA Történettudományi Intézetének kutatója): II.József és a
josefinizmus
témavezető: *H. Balázs Éva*
PhD: 1991

Szekeres András (francia kormányösztöndíjas, az EHESS és az ATELIER
doktorandusza): A mikrotörténelem és a hazai történetírás
témavezetők: *François Hartog* és *Kelemen János*
DEA: 1997

Tóth Andrea (a Politikai Tudományok Intézetének kutatója, az EHESS
doktorandusza): A jelöltállítás és a férfi és női képviselet az 1990-es és
1994-es magyarországi választási kampányban
témavezető: *Rose-Marie Lagrave*
PhD: 1995

Várkonyi Gábor (az ELTE Közép- és Kora-Újkori Magyar Történeti Tanszék-
ének oktatója): A politikai elit változásai a 17. századi Magyarországon
témavezető: *Granasztói György*
PhD: 1992

ISMERTETÉSEK

Hányan voltunk, illetve Magyarország népesedéstörténete

Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995) Millecentenáriumi előadások*. KSH, Budapest, 1997.

(A 16. századtól a 19. század végéig tartó időszakról szóló tanulmányok recenziója)

Az MTA Demográfiai Bizottsága és a Történeti Demográfiai Albizottság szervezésében lezajlott Népesedéstörténeti Konferenciasorozat impozáns vállalkozás volt, hiszen megpróbálta lefedni Magyarország népesedéstörténetét a honfoglalástól egészen napjainkig. Ezen eseménysorozat eredményeként született meg a fenti kötet, amely valószínűleg hosszú ideig lesz támpontja a népesedéstörténet iránt érdeklődő kutatóknak. Ezért szükséges, hogy minél alaposabb vizsgálatnak vessük alá a kötetet, feltárva annak erőnyeit és hibáit, illetve reflektáljunk a kimondott vagy a szövegek mögött megbúvó értelmezési keretekre.

Általános értékelésként úgy fogalmazhatunk, hogy a kötet jelentős teljesítmény, és részleteiben rendkívül inspiráló lesz a különböző korszakok kutatói számára, miközben azonban szomorúan kell konstatálnunk, hogy ezzel a kötettel sem léptünk igazán előbbre Magyarország népesedéstörténetének a megírása irányában. A kép rendkívül töredezett, a szerzők néhány üdítő kivételtől eltekintve elfelejtenek reflektálni egymásra, és az egyes korok, vagy még pontosabban az egyes források mind precízebb elemzése érdekében általában lemondanak a népesedési folyamatok ábrázolásáról. Úgy tűnik még mindig a történetírás előtti, pozitivista adatgyűjtő, statisztika-készítő korszakban vagyunk, annak minden erőnyével és hátrányával együtt. Ezen állapot természetesen nem jelenti azt, hogy nincsenek általános történeti értelmezési keretek, amelyek megszabják, hogy mire keresünk adatokat és azokat miképpen kommentáljuk.

Maga a cím is elgondolkodtató, amely Magyarország történeti demográfiájáról szól és nem ezen ország népesedéstörténetéről. Ez már önmagában arra utal, hogy múltbeli demográfiai adatokat és összefüggéseket keresünk, és nem törekszünk a múltbeli népesedési folyamatok leírására és értelmezésére. Megjegyzendő a múltbeli demográfiai adatok közül is elsősorban egy érdekel minket, mégpedig az, amit a könyv kapcsán készült újságcikk címe pontosan jelez:

"Hányan voltunk, vagyunk?".¹ E látszólag kézenfekvő kérdésfeltevés kapcsán két kérdés, illetve megjegyzés kívánkozik ide. Egyrészt tényleg az a célunk-e, hogy egy befejezhetetlen projekt részeként a nem demográfiai, hanem hatalmi célú történeti összeírásokat faggassuk egy-egy "bűvös" szám kimondása érdekében, és az alapján gondolkodjunk el nemzetünk sorsáról, nagyságáról, vagy pedig társadalmi folyamatokat kellene felvázolni a születés, a halál, a házasság és a családalapítás szempontjából népünk múltjának és ezen keresztül jelenének a jobb megértése érdekében. Másrészt fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen „mi”- közösség van a kérdés mögött? Hányan voltunk mi, magyarok, vagy mi, a történeti Magyarország területén élők? A kötet erre, bár sokszor – főképp a honfoglalás kapcsán – az előbbi választ sugallja, mégis inkább az utóbbi megfogalmazását tűzi ki célul, azzal a megszorítással, hogy állandó a törekvés a nemzetiségi összetétel, a "magyarság" részarányának "egzakt" meghatározására, függetlenül a történeti koroktól és az adott népcsoportok önmeghatározásától. Ezen arányszámolgatás, amely részben érthető a huszadik századi politika etnikai arányt előtérbe helyező és a kis népeket eltárgyasító tendenciái alapján, igencsak történelmietlen, hiszen figyelmen kívül hagyja a nemzeti és etnikai tudat történeti változását, azaz elidegenedett formában reprezentálja az ország múltban született és meghalt lakóit.

A fenti mi-közösségben mutatkozó zavart, az etnikai felosztást jól tükrözi a kötet felépítése. Az első rész, amely a honfoglalás és az Árpád-kor népessége címet viseli, elsősorban a honfoglaló magyarok lélekszámával, antropológiájával foglalkozik, és *Kristó Gyula* tanulmányát leszámítva csak elkülönülten vizsgálja a maradványnépek lélekszámát, népességfejlődését. Ez a népességfejlődést etnikailag felosztó elemzési módszer tulajdonképpen fennmarad az egész kötetben. Hiszen az egyes részekben a népességszámok egy-egy forrás vagy forráscsoport alapján az egész ország területére elvégzett meghatározásaitól elkülönülten (egy-egy tanulmányon belül vagy esetleg önálló írás formájában) minden nagyobb egységben találunk külön "nemzetiség-demográfiai" elemzést. Ilyen szempontból tehát nincs egységes kép, nincs szisztematikus törekvés e térség népesedési folyamatainak etnikai szempontoktól függetlenített elemzésére. Ez a múlt századra vagy esetleg még korábbra visszavezethető és gyakran a források által is sugallt hagyomány persze önmagában nem is lenne akkora probléma, amennyiben a kötet szerzői kísérletet tennének annak tisztázására, hogy vannak-e komoly etnikai különbségek az ország múltbeli demográfiai magatartásában. Egyedül *Faragó Tamás* tár fel olyan eltérő etnikai magatartást 18. századi falvak háztartáskialakítási rendszereiben, amely nemcsak figyelemre méltó, hanem komoly demográfiai következményekkel is kellett járnia főképp a fogamzásgátlás elterjedését megelőző korokban. Úgy gondolom, hogy ilyen differenciális demográfiai elemzések és azok ellenőrző változókkal való

¹ Daniss Győző: Hányan voltunk, vagyunk? Honfoglalók és itt lakók százezeitől a Kárpát-medence huszontmillió lakosáig. *Népszabadság*, 1998. augusztus 19.

kontrollálása hiányában az etnikai felosztást előtérbe helyező leltárkészítés jogosulatlan, és leginkább valamiféle tizenkilencedik századi, illetve poszt-trianoni effektusnak tekinthető a magyar történeti demográfiában.

A kötet másik főbb értelmezési problémája a már fentebb is említett népességszám-, illetve népességszámforrás-centrikusság, amely (pl. *Dányi Dezső* tanulmánya és a huszadik századi elemzések kivételével) jobbára nélkülözi egyrészt a demográfiai folyamatok összekapcsolt elemzését (pl.: hogyan függött össze a házasodási kor és a termékenység, vagy miképpen hatott a csecsemőhalandóság a termékenységre stb.), illetve szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyja ezek összefüggését a társadalmi és gazdasági folyamatokkal. Tulajdonképpen *Faragó Tamás* 18. századra vonatkozó fentebb is említett elemzését leszámítva a huszadik század előtti korok esetében csak utalások történnek a demográfiai folyamatok mögött meghúzódó társadalmi, gazdasági és kulturális összefüggésekre. Ez a népességszám-centrikusság egyrészt ugyan érthető a komoly "empirikus" elemzések szűkössége miatt, de sajnálattal kell konstatálnunk, hogy a kötetben, annak szerkesztésében jobbára a társadalmi-demográfiai elemzésre való törekvés is hiányzik. Ékes példája ennek az Árpád kor mint korszak kijelölése, amely nem más, mint egy politikai korszakhatár népesedéstörténeti érvényesítése, azaz a vonatkozó népesedéstörténeti és társadalomtörténeti folyamatok teljes ignorálása. Emellett megjegyzendő, hogy mint azt az általam elemzett korszak kapcsán majd bemutatni szeretném, a kutatási eredmények nem is annyira szűkösek, mint azt a kötet implicite sugallja.

Ez utóbbi probléma szorosan összefügg a kötet harmadik legfontosabb értelmezési problémájával, nevezetesen azzal, hogy a huszadik századot és *Granasztói György*, illetve *Faragó Tamás* kísérletét leszámítva az egyes korok elemzéséből hiányoznak az európai összefüggések. És itt most nem is valamiféle kötelelességszerű európai kitekintésre gondolok, hanem arra, hogy éppen a demográfiai folyamatok azok, amelyek a finom (és sokszor nagyon fontos) regionális különbségek mellett más társadalmi jelenségekhez képest alig tűrik az országhatárok közé szorításukat. Jelenlegi tudásunk szerint legalábbis, ha megnézzük a népességfejlődés dinamikáját, a halandóság és a termékenység trendjeit, akkor a 18–19. század periódusát leszámítva, a (fontos és elemzendő!) eltérések ellenére a legfontosabb folyamatok főbb kontúrjai és a demográfiai jelenségek szintjei erős hasonlóságot mutatnak kontinensünkön. Még e két évszázad, a demográfiai átmenet előtti ancien régime Hajnal-vonal által karakteresen kettéosztott Európájának az eltérései is minimum regionális gondolkodást tennének szükségessé.² Ennek nyomát sem látjuk a kötetben, fel sem merülnek az utóbbi évtizedek európai történeti demográfiai kutatásainak főbb népesedési magatartásbeli hipotézisei és elméletei (malthusi rendszer, népességszám, ter-

² A folyamatok főbb kontúrjairól és a konvergencia problémájáról lásd például David Coleman: Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia*, 41. 1998. 2–3. 165–205.

mékenység, házasodás és halandóság homeosztatikus rendszere a 19. századot megelőzően, annak felbomlása és az új összefüggések figyelembevétele, vagy akár csak a közismert Hajnal-vonal.) Megjegyzendő, hogy a legtöbb mai, kurrens elemzés az általános tárgyalás mellett az országhatárok politikai kereteivel szemben hangsúlyozza a kisebb és nagyobb régiók szerinti megközelítést.³

A fenti általános megjegyzések után érdemes rátérni az általunk közelebről megvizsgálandó korszakra, a 16–19. századra vonatkozó elemzésekre. *Dávid Géza* összefoglaló írásától kezdve kilenc tanulmány foglalkozik a korszak népesedésével. Ezek közül több nem egy nagyobb időszakot fog át, hanem egy-egy rövidebb időszakot (*Dányi Dezső*: Magyarország népessége a 18. század harmadik harmadában), illetve csak egy-egy szűkebb területet, mint például Kolozsvár népessége, a Székelyföld népessége. A tanulmányok alapvető szándéka a fentiekben megfogalmazottakkal összhangban a népességszám alakulásának tisztázása, de ebből a szempontból kitűnik *Dányi Dezső* írása, aki megpróbál szakszerű, demográfiai elemzést adni a *Conscriptio Animarumok* alapján, illetve *Faragó Tamás* társadalomtörténeti és történeti szociológiai ihletettségű munkája a család és háztartás témaköréről. Az írások között találunk egy vitairatot is, *Zimányi Veráét*, aki mintegy csak reflektál a 16–17. századi népesedéstörténeti elemzések problémáira. Összefoglalóan tehát a korszakkal foglalkozó írások műfajilag igen változatosak.

E korszakot, amelyet nevezhetnénk a demográfiai átmenet előtti kora újkori korszaknak, általában nem együtt tárgyalják a magyarországi kutatók. S ez jobbra indokolt is, hiszen a korszak számos nézőpontból nem is egységes. Egyrészt, és azt hiszem ez a fő ok, a forrásadottságok egészen eltérőek mondjuk a 16. században vagy a 19. században. Eltérőek nagyon sok szempontból. Eltérőek tömegesség szempontjából, eltérőek nyelvileg, eltérőek a célok szempontjából és természetesen eltérőek a felhasználhatóság szempontjából is. Ezek az adottságok pedig sokszor alapján véve meghatározzák az elemzési lehetőségeket. E korszakban ugyanis a politikai változásokon túlmenően lezajlik egy igazi, nem népesedéstörténeti, hanem – nevezhetjük így – népesedéspolitikai változás. A 18. században ugyanis megjelenik a modern, beavatkozó állam, amely nem a tradicionális szuverenitás, hanem sok szempontból az "élet" szervezése terén nyújtott teljesítménye alapján legitimálja önmagát.⁴ Beszédes tény, hogy ebben a korszakban jelenik meg a demográfia, a statisztika, még ha csak leíró formában is. Ezek az új eszmék egyértelműen az állam megerősödésének és a politikai rendszer átalakulásának a jelei, következményei. Térségünk

³ lásd a princetoni termékenységcsökkenésre vonatkozó elemzés különböző köteteit, Coale, A. és Watkins, S. C.: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1986, Coleman, 1998, vagy a történeti demográfiai kutatások története kapcsán lásd: Osamu Saito: Historical Demography. Achievements and Prospects. *Population Studies*. 50. 1996: 537–553. (E cikket ismerteti Óri Péter ugyanebben a kötetben.)

⁴ Michel Foucault: Életben hagyni és halálra ítélni. *Világosság*. 1992/1 45–52. o.

is, a politikai nehézségek ellenére erre az útra áll rá, és a 18. századtól tömegével rendelkezünk a szándékok szerint az állami beavatkozás hatékonyságát szolgáló összeírásokkal (korai népszámlálások, a nem nemes összeírás, *Conscriptio Animarum*). Az állami ellenőrző szerepet emellett kiegészítették a különböző egyházak hasonló irányú törekvései, amelyek a hívek feletti kontrollt kívánták növelni rendszeres és szisztematikus számbavételekkel (*Status Animarum*, de bizonyos szempontból ilyenek tekinthetők még az egyházi anyakönyvek is stb.)

Dávid Géza tanulmánya az elemzés szigorúsága, a források használata és a problémaérzékenység szempontjából is kiemelkedik a korszakkal foglalkozó tanulmányok közül. A szűkebben vett korszak, amellyel foglalkozik, a 16. és 17. század emellett úgy hiszem kulcsfontosságú az egész magyar társadalomtörténet értelmezése szempontjából. Ugyanis a hódoltság időszaka nemcsak súlyos politikai következményekkel járt, hanem historiográfiai szempontból is fordulópontnak számított, amennyiben az egész társadalomfejlődésre vonatkozóan megjelent az "aranykor" utáni hanyatlás elmélete, amely negatív értelmezés szinte mind a mai napig meghatározza történeti gondolkodásunkat.⁵ A *Dávid Géza* által vizsgált időszak tehát nemcsak egy politikai alapon kijelölt fordulópont, hanem az egységes társadalomfejlődés értelmezésének egyik, talán legfontosabb kulcsa. E téren ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a hanyatláselméletek (Pl.: *Szekfü*)⁶ a török kori pusztulásképekkel alapozták meg vízióikat, hanem arról is, hogy innentől datálták a Nyugattól való elmaradottságot, az ún. "elkanyarodást", "zsákutcsás fejlődést" vagy más szóval "a valahol utat tévesztettünk" probléma kezdetét. E forrásokkal eleddig csak töredékesen igazolt domináns hipotézis alapja valószínűleg nem a tényleges elemzés, hiszen annak ellenére, hogy nyilvánvalóan kedvezőtlen politikai körülmények jellemezték e kort, és az államiság szempontjából jelentős zűrzavart okozott a török hódoltság, alig készültek igazi társadalomtörténeti elemzések, és valószínűleg e negatív politikai környezetet vetítették rá a társadalom fejlődésére. A hanyatláselmélet mögött meghúzódó okok valószínűleg tudásszociológiaiak, legalábbis ha a huszadik századi szövegeket vesszük alapul. Egyrészt szerepet játszhatott a domináns kelet-nyugat diskurzus, amennyiben egy ún. "keleti" hatalom megjelenése e térségben csakis akadályként képzelhető el a társadalomfejlődés szempontjából, másrészt a "hanyatláselméleteket" motiválhatta a szerzők kritikai alapállása koruk politikai rendszerével szemben, azaz annak bizonygatása, hogy a magyar társadalomfejlődés "torz", "hamis" stb. és ebben a műveletben mindig könnyedén adódott a török-kor felemlegetése.

A fenti hanyatláselmélet egyik végső érve mindig az, hogy a török-korban megállt a népességszám növekedése a nagyfokú háborús pusztítás következté-

⁵ Várdy, Steven Béla: *Modern Hungarian Historiography*. Boulder, East European Quarterly, New York, 1976.

⁶ Szekfü Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1923.

ben. A kiinduló népesség terén *Kubinyi*, illetve *Fügedi* korábbi elemzése is jelentősebb elmozdulásra utal. Revízió alá kerül az Ernuszt-féle 15. század végi összeírás, és e revíziók szinte egyöntetűen jelentősen módosítják a korábbi, négy-öt milliós népességről szóló feltevéseket, amelyek ma a népesség számát valahová a 2, 5 és 3,5 millió közé teszik. Ez azt jelenti, hogy sokkal alacsonyabb népességszámot kell kiindulópontnak tekintenünk a török-kor elemzése során.

Dávid Géza nem foglal egyértelműen állást a 15. század végi népességszámot illetően, tanulmánya mégis a "katasztrófa" hipotézis finom és fegyelmezett megkérdőjelezéseként értelmezhető, és ennyiben (ha nem is a konkrét 16. század végi népességszám tekintetében) összevág *Zimányi Vera* nagyobb ívű fejtegetésével. Eszerint a 16. század legfeljebb stagnáló korszaknak, de inkább valamiféle előrelépésnek tekinthető a népességszám és a gazdasági fejlődés tekintetében, és csak a 17. század tekinthető "zavaros" időszaknak. *Dávid Géza* török és magyar források alapján 3450 ezerre teszi a 16. század végi népességszámot, amely értékelése szerint hanyatlást nem, csak stagnálást jelez a két kor, a 15. és a 16. század végének összevetése alapján, és egyáltalában nem zárja ki az esetleges növekedést sem.

E megállapítás jelentősége nemcsak abban áll, hogy nem igazolja a politikatörténet által sugallt katasztrófa víziót, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar társadalom a népességszám szempontjából követhette az európai társadalomfejlődést, hiszen a 16. század Európa szerte enyhe népességnövekedést mutatott. Ez az eshetőség különösen fontos lehet a 17. századi magyarországi trendek értelmezése során, hiszen – és ezt *Granasztói Györgynek* a kötetben publikált tanulmánya is mutatja – a 17. század válságos évszázad volt Nyugat- és Dél-Európában is.⁷ Tehát nemcsak a török áfium váltott ki negatív tendenciákat, hanem az Európa-szerte háborús idősakkal járó, periodikusan visszatérő járványok is. Ezen európai hasonlóságok miatt e kor népesedéstörténete újragondolásra szorul, *Dávid Géza* és *Zimányi Vera* már megtette az első lépéseket ebben az irányban.

A török korhoz hasonlóan a 18. és 19. század népesedéstörténete is revízióra szorul, annak ellenére, hogy erre a korra vonatkozóan számos nagyon jó forrásfeldolgozás és demográfiai elemzés készült az elmúlt évtizedekben. E korszak kapcsán a legnagyobb probléma az, hogy nem került sor az elkészült elemzések fegyelmezett összevetésére és megvitatására. E feladatra igazán alkalmas lett volna a konferenciasorozat és az erre támaszkodó kötet. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a megjelent szövegek ebből a szempontból némák,

⁷ Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok: Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat és miért boldogulunk mi ezzel olyan nehezen*. Akadémiai K. Budapest, 1992.

Wrigley, E. A. – Schofield, R. S.: *The Population History of England, 1541–1871: a Reconstruction*. Harvard Univ. Press, Cambridge, 1981.

Melegh Attila: Új történetírás, régi beidegződések. *Holmi*, 1994 január

és az egymás munkájára adott reflexiók jobbára hiányoznak. A recenzióra így az a feladat hárul, hogy ha vázlatosan is, de felvesse ezeket a vitás kérdéseket a megjelent szövegek alapján.

A 18. századra vonatkozóan van egy kerek és igen alapos, új eredményeket tartalmazó demográfiai elemzés *Dányi Dezsőtől* a század harmadik harmadára, egy a hosszú évek kutatómunkája alapján kiegészített történeti szociológiai és demográfiai elemzés *Faragó Tamástól*, illetve a II. Józsefi népszámlálástól indítja elemzését *Kovacsics József*. Ezenkívül megjelent egy elemzés Kolozsvár népességéről *Csetri Elektől* és egy másik a Székelyföld népességéről és társadalmáról a század közepétől kezdve (*Egyed Ákos* tanulmánya).

Mint az a fenti felsorolásból is látszik, nem jelent meg írás a 18. század első kétharmadára vonatkozóan. A konferenciasorozaton *Katus László* tartott ebben a témakörben előadást, sajnos ezt nem követte tanulmány ebben a kötetben. Ez a hiányosság igen fájó, hiszen a 18. századot nem lehet tárgyalni a kulcsfontosságú első kétharmad nélkül. Éppen ezen időszakban zajlott le a magyarországi népesség egyik legdinamikusabb növekedési szakasza, amikor is a szervezett betelepítésnek és az 1740-es évektől kezdődően a kiegyensúlyozott, az ország jelentős területein kiemelkedő természetes szaporodásnak köszönhetően a népességszám élesen megugrott. Ezen időszak elemzése adhatna választ a növekedés okaira, és ez alapján lehetne elgondolkodni a növekedés megtorpanásáról, amely a század utolsó harmadában következett be. Igen meglepő, hogy mind a mai napig senki sem vállalkozott ennek a növekedésnek a szisztematikus összehasonlító elemzésére, európai összefüggésekben való elhelyezésére, a főbb kérdések megválaszolására. Általános jelenséggel állunk-e szemben, azaz a magyarországi növekedés beleillik-e a kor európai és Európán kívüli növekedési folyamataiba? Mit jelent ez azon általános demográfiai magyarázatok szempontjából, amelyek modernizációs-iparosodási elméletre építik érveiket? Mely tényezők voltak a legfontosabbak abban, hogy a népességnövekedés és a mögötte álló magas termékenység nem ütközött korlátokba (a szabad földterület, a nagy járványok visszaszorulása az 1740-es évektől stb.)? Hogyan függött ez össze a viszonylag alacsony házassági korról és a magas intenzitású házassági mozgalommal?

A fenti kérdések fényében lehetne igazán értékelni *Dányi Dezső* *Conscriptio Animarum* alapján előállított adatait és a közöttük feltárt összefüggéseket. A szerző tényszerűsége törekvő és a későbbi összehasonlításokat lehetővé tevő írása két szempontból érdemel különösebb figyelmet. Egyrészt plasztikusan mutatja be, hogy a termékenység még e viszonylag nyugodt időszakban is erősen ingadozhatott, másrészt pedig ez az ingadozás nem magyarázható teljes egészében az asszonyok számának változásával (e tényező inkább a növekedés és nem a csökkenés irányába mutat). Ez a megállapítás nem csak azért fontos, mert felhívja a figyelmet arra, hogy a longitudinálisan magas termékenység is különböző tényezők komplex egymásra hatásának az eredmé-

nye, hanem azért is, mert jól mutatja, hogy az ún. demográfiai átment előtti korszak szintén változatos demográfiai magatartással jellemezhető, azaz nincs egy egységes „tradicionalis minta”.

Viszonylag jó háttéranyaga a demográfiai vizsgálódásoknak *Faragó Tamás* kimerítő, a 18. századi család- és háztartás-szerkezetet taglaló írása. Korrekt elemzés történeti szociológiai szempontból. Szemügyre veszi a különböző 18. századi összeírások alapján a családok és háztartások morfológiáját, ciklikus, időbeli változásait, a kapcsolódó szerepek és funkciók alakulását. Az írás, mint már fentebb említettem, felveti az etno-kulturális típusok lehetőségét, pontosabban azt, hogy 14 falu vizsgálata alapján éles választóvonal rajzolódik ki a német és a többi etnikum (magyar, szlovák, horvát) család- és háztartáskialakítási szokásai között, illetve erős mennyiségi különbségek figyelhető meg az utóbbi csoporton belül is. A szerző kísérletet tesz szociális típusok kialakítására, jól mutatva ezáltal a változatosságot e téren is. *Dányi Dezső* írásához hasonlóan ebből az írásból is kitűnik az erős területi szórás, bár *Faragó Tamás* e megállapításon túlmenően megkísérel jellegzetes területi magatartás mintákat is felrajzolni. Ezen írás egyik legnagyobb hibája az, hogy a szerző nem próbálja szisztematikusan kommentálni a mások által elemzett demográfiai összefüggéseket a család- és háztartáskialakítás társadalmi összefüggésrendszere alapján. Ugyan tesz néhány megjegyzést a születéskorlátozás és a háztartásszerkezet, illetve a háztartásméret növekedése és a csecsemőhalandóság közötti kapcsolatokról, de nem kísérli meg általánosabban összekapcsolni a két témát (társadalom-népesedés), amely típusú elemzésre oly égető szükség volna.

Csetri Elek és *Egyed Ákos* Kolozsvárra és a Székelyföldre vonatkozó elemzései hagyományos, forrásközpontú analízisek, és a szerzők nem igen törekednek az újabb társadalomtörténeti és történeti demográfiai szempontok érvényesítésére. *Egyed Ákos* máskülönben hiánypótló írása még ellentmondásoktól sem mentes. Hiszen az egész Székelyföldre az 1767 és 1830 közötti időszakra megadott növekedési ráta (évi 1.25%), közel elégséges arra az 1750 és 1766 közötti gyarapodásra, amit az Erdővidék esetében egyértelműen kizár. (Két eltérő típusú forrás alapján a vidék népessége 525 családdal növekedett). A szerző igen mechanikusan így reagál az eltérő adatokra: „természetesen 525 új család 1750 és 1766 között nem keletkezhetett az említett területen.” Egy történésznek azt hiszem fordítva kellene eljárnia, és kísérletet kellene tennie a magyarázatokra, mielőtt bizonyos lehetőségeket kategorikusan kizár.

A korszakkal foglalkozó utolsó tanulmány *Kovacsics Józseftől* származik, aki saját korábbi írásait ollózta össze hivatkozások nélkül egy újabb tanulmánnyá.⁸ E módszerben nemcsak a hivatkozások hiánya zavaró, hanem legin-

⁸ Erre a tényre Benda Gyula hívta fel a figyelmemet. A korábbi művek a következők: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. KJK, Budapest 1957. Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. KJK, Budapest, 1963. Kovacsicsné Nagy Katalin (szerkesztőbizottság elnöke). *Demográfia*. KSH, Budapest, 1996. (lásd a történeti demográfiai részeket).

kább az, hogy ezáltal a szerző szinte tudomást sem vesz kutatók egész sorának a munkájáról, akik tevélegesen gyarapították tudásunkat a 19. századi magyarországi népesség történetét illetően. (Ezen szerzők közé tartozik *Andorka Rudolf*, *Dányi Dezső*, *B. Lukács Ágnes*, *Hablicsek László*, *Faragó Tamás*). Sőt ignorálásukra egy olyan kötetben kerül sor, amely éppen a szakma eredményeit lenne hivatott összefoglalni. A húsznál is több éves szövegek kompilálása azzal a következménnyel jár, hogy a megállapítások egy része szakmailag kifogásolható, illetve ma már irreleváns. A szerző forrásmegjelölés nélküli táblázatában főképp a Tafeln-kötetek adataira támaszkodik mindenféle komolyabb forráskritika nélkül. Egy ilyen forráskritika esetében például szembe kellene néznie azzal a ténnyel, hogy a Tafeln-kötetek adatai a készítőik elmondása szerint is csak durva becslésen alapulnak.⁹ Ily módon pedig nem érdemes idősorokat felállítani. Ugyanez mondható el a nem-nemes összeírásokra is, amelyek településenkénti és országos összesítő adatai általában továbbvezetett adatok, hiszen csak bizonyos években került sor tényleges összeírásra.¹⁰ A szerző által idézett további népességszám adatok is hasonlóan bizonytalanok, hisz mint azt például *B. Lukács Ágnes* már megmutatta, a *Ludovicus Nagy*-féle adatok is felülbecsültek.¹¹

Hasonló megállapításokat tehetünk a közölt népmozgalmi adatok esetében is. Mikor már, ugyan becsült, de szakmailag erősen reflektált halandósági táblával rendelkezünk, akkor aligha kielégítő, hogy a bizonytalan forrásokból származó korszerkezet változása alapján adunk közre vélekedést a halandóság változásáról, vagy pedig *Bitnicz Lajos* 1837-es halandósági táblájára támaszkodunk.¹²

Pedig a 19. századdal kapcsolatos újabb elemzések igen érdekes eredményekre jutottak. Csak összefoglalóan: egyrészt úgy tűnik, hogy a halandóság, amely relatíve magas volt már a 18. század végén is, ugyan némileg javult az 1820-as évekre, de ez a javulás nem volt trendszerű és egészen a demográfiai átmenetig magas maradt. A termékenység terén, főképp *Dányi Dezső* regionális családrekonstrukciós adatai alapján az látszik, hogy a házasság termékenységének csökkenése már korán megindult, az 1850–59-es házassági kohorszban a teljes termékenység 10 százalékkal volt alacsonyabb, mint az 1830–39-es házassági kohorszban, amely csökkenés eléri az átmenetként értékelt 1880–1910 közötti időszak változásainak a mértékét. Ez pedig azt jelentheti, hogy Magyarorszá-

⁹ Köszönet Benda Gyulának értékes megjegyzéséért.

¹⁰ Ez könnyedén ellenőrizhető, hiszen a levéltárakban megtalálható az összeíró lapok rendelve. Ilyen esetekben jól látható, hogy a települések csak ritkán kértek A típusú, azaz a családonkénti összeírást szolgáló nyomtatványokat. Lásd erről pl. Melegh Attila: Halas népesedéstörténete. In Szakáll Aurél (szerk.): *Tanulmányok Kiskunhalas múltjából* I. kötet. (megjelenés előtt)

¹¹ B. Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. *Történelmi Statisztikai Füzetek* No. 1. 1978.

¹² Hablicsek László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 1991. 43–97.

gon a termékenység csökkenése már nagyon korán megindult, és ez a csökkenés magas halandósági viszonyok közepette zajlott le. A kutatási eredmények azt is mutatják, hogy a változás regionálisan és bizonyos mértékig vallási szempontból erősen differenciált, amely alapján nem állíthatók fel egységes magyarázó sémák. Ideje tehát most már komolyan újragondolni az eddigi eredményeket, és megtenni az első lépéseket Magyarország népesedéstörténetének teljesebb megírása felé.

Melegh Attila

Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „Adott isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimerecskét nekünk”*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1996.

Végre egy könyv a gyermekkor történetéről. A nemrég „A társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok” sorozatban megjelent „*Gyermek a kora újkori Magyarországon*” című kötet a magyar történetírás palettájáról régóta hiányolt témát tárgyal. A nemzetközi történetírásban a gyermekkor témája Ariès nagyhatású, később sokat vitatott könyve a „*L’Enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime*” (A gyermek és a családi élet az ancien régime korában)¹³ megjelenése után nyert polgárjogot. Ariès érdeme, hogy először foglalkozott tudományos alapon a gyermekkor történetével, azonban 1990-ben élénk vita bontakozott ki az általa képviselt „kis felnőtt” elmélet és azt elvetők között. Linda Pollock Az elfeledett gyermek címmel¹⁴ írta meg kutatásainak eredményét, amelyet naplók és önéletrajzok alapján végzett. Eszerint nincs igaza Arièsnek abban, hogy a kortársak a XVII. század végéig „kis felnőttként” kezelték a gyermekeket, nem véve figyelembe, hogy a gyermekkor az emberi élet sajátos szakasza. Szerinte a kortársak igenis gyermeknek tekintették a gyermekeket, másképpen viszonyulva hozzájuk, mint a felnőttekhez. Ariès képeken vizsgálta a gyermekek ábrázolását, és ezekből arra következtetett, hogy csupán a XVI–XVII. században kezdik megkülönböztetni a gyermekkort a felnőttlettől, ugyanis ekkortól figyelhető meg a társadalom felső rétegeiben, hogy speciális - a felnőttektől eltérő -, öltözéket adtak a gyermekekre. A Pollock által használt naplók és önéletrajzok személyes, öntörvényű jellegük-nél fogva sokkal inkább alkalmasak kiindulási pontnak e témában, mint az Ariès által vizsgált képek, amelyek minden időszakban szabályokhoz, szokásokhoz és technikai ismeretekhez kötöttek.

Ariès munkáját 1987-ben adták ki magyar fordításban¹⁵, két évre rá jelent meg R. Várkonyi Ágnes úttörő jellegű könyve II. Rákóczi Ferenc gyermekkoráról¹⁶. Műve árulkodó módon a Móra könyvkiadónál jelent meg, mintha a gyermekkor témája - azon belül is egy fejedelem gyermekkorára -, magukat a gyerekeket érdekelhetné leginkább. R. Várkonyi Rákóczi Ferenc születését és felcseperedését a politikai helyzetbe ágyazva tárgyalja. Lebilincselő, olvasmányos könyve sok érdekes szempontot, kérdést vetett fel a gyermekkor történetének kutatásával kapcsolatban. A gyermekkort azonban nem önmagában vizsgálja, a

¹³ *L’Enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime*. Paris, 1960.

¹⁴ Pollock, Linda: *Forgotten Children. Parent-Child Relations from 1500 to 1900*. Cambridge Up. 1996.

¹⁵ Philippe Ariès: *Gyermek, család, halál*. Bp. 1987.

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: *A fejedelem gyermekkorára*. Bp. 1989.

hangsúlyt a gyermek a történelemben nézőpontra teszi: megpróbálja feltárni, hogyan élhette meg egy főúri gyermek a mozgalmas, vészterhes eseményekkel teli 17. század végét.

A „*Gyermek a kora újkori Magyarországon*” címen megjelent tanulmánykötet szerzői – ahogy a cím is kifejezi – azt a nem túl egyszerű feladatot tűzték ki maguk elé, hogy a nemzetközi szakirodalom nyomában elindítsák a gyermekkor kutatását Magyarországon a vizsgált időszakra vonatkozólag. *Péter Katalin* és csapata először azt próbálta megállapítani, hogy lehetséges-e egyáltalán a téma kutatása itthon. A kötet megszületése mutatja, hogy lehetséges. Bár sem képek, sem naplók nem állnak elegendő számban rendelkezésre, de más források (levelezések, prédikációk, városi jegyzőkönyvek, uradalmi összeírások) tartalmaznak elég adatot ahhoz, hogy kialakítsunk egy képet a korszak gyermekeinek életéről.

A kötet szerkesztője „egy jól meghatározott és belátható időn belül eredményesen leírható csoportot”¹⁷, az arisztokráciát választotta a téma hazai létjogosultságának bizonyítására. A négy tanulmány közül kettő – ahogy maga a szerkesztő nevezi őket – esettanulmány. *Fazekas István* „Batthyány Ádám és gyermekei” című írásában az egyik leggazdagabb családi levéltárra építve követi nyomon a két Batthyány fiú, Pál és Kristóf felcseperedését a fogantatástól az önálló élet megkezdéséig. *Fejes Judit* „Az Eszterházyak házassági politikája 1645 után” című tanulmánya pedig az Eszterházy család példáján mutatja be a házasságon keresztül kiépülő kapcsolatok és a rokonság szerepének fontosságát a korszak politikai-gazdasági életében. A másik két írás az arisztokrácia egészével foglalkozik. *Horn Ildikó* az árvák sorsát tárja fel, *Péter Katalin* pedig a gyermekkorok a megfogantatástól a gyermekek - fiúk és lányok - együttneveléséig tartó időszakát.

Péter Katalin A gyermekek első tíz esztendejének vizsgálatához a levelezést használja alapvető forrásként. A korszakból viszonylag jelentős számú főúri levelezés maradt fenn, így adott e gazdag forrás feltárása a téma szempontjából. A levelek sok mindent elárulnak a korszakról, amelyben íródtak, és a személyről, aki írta őket. Vizsgálatuk mégis sok problémát vet fel. Először is a mindennapok rutinja nem jelenik meg bennük. Az emberek többnyire arról írnak, ami szokatlan, ami eltér a megszokott életük rendjétől. *Péter Katalin* is jelzi a forrástípusnak ezt a hátrányát, amikor a gyermekek hétköznapijairól próbál beszélni. Például Bethlen Miklós és Rákóczi László naplójából tudható, hogy a gyerekek sokféle játékot játszottak, a leltárok is számos játékot sorolnak fel. Viszont a „szülők vagy mások nem leveleztek a mindennapoknak erről a természetes velejárójáról”.¹⁸ A másik fontos jellemzője a levélnek, mint forrásnak, hogy még a házastársak között is korlátozott az intimitása, vagyis az olyan

¹⁷ Péter K. i.m. 11.

¹⁸ Uo. 35.

bensőséges területei az életnek mint a szeretet vagy a szexualitás nem ismerhetők meg belőle.

Péter Katalin írásának azok a legkidolgozottabb, legjobb részei - a gyermek várása, apa és gyermek kapcsolata, a gyermek megajándékozása, testvérek és játszótársak, gyermekek betegségei -, amelyekre a levelek bőséges adatokat kínálnak. Az egészség, illetve a különféle betegségek az egyik leggyakoribb témái a magánlevelezéseknek. Az egymástól távollévő házaspárok, rokonok, barátok leveleikben elsősorban saját egészségükről és természetesen gyermekeikéről igyekeztek egymást tájékoztatni. El kell azonban kerülni azt a téves következtetést, hogy állandóan betegek lettek volna. Akkoriban ez volt a leggyorsabb módja, hogy megnyugtassák a másikat, vagy pedig tanácsát kérik.

Horn Ildikó tanulmánya fontos, eddig fel nem dolgozott témát tárgyal. A korszak viszonylag magas arányú halandóságának következményeként jelentős volt az árván maradottak száma, és emiatt lényeges kérdés helyzetük és sorsuk alakulása. Az íratlan szabályok feltárása, megállapítása a történészek egyik legnehezebb feladata, amit *Horn Ildikó* remekül old meg konkrét esetek elemzésével. Jól bizonyítja ezt, hogy észrevételei, megállapításai *Fejes Judit* családtörténeti elemzésében is igazolást nyernek. Például Eszterházy László, majd Pál sorsa jól illusztrálja azt a kijelentését, hogy az „árvaság tényleges súlyát a rokonok száma, rangja és jelleme határozta meg”. A dinasztia alapítójának, Eszterházy Miklósnak a halálakor a legidősebb élő fiú, László még kiskorú volt. A család irányítása súlyos terheinek vitelében számíthatott rokonai segítségére, ezáltal sikerült folytatnia apja családpolitikáját, és megőriznie a családot a kéretlen gyámok befolyásától. László korai halálakor Pál még fiatalabb volt, de a családi összetartás ekkor is kiállta a próbát.

Fontos megállapítása *Hornnak* társadalomtörténeti szempontból, hogy bár az árvák kiszolgáltatottabbak voltak a szülői támasz elvesztése miatt, egyben hamarabb futhattak be karriert, kezdhettek önálló életet. Az életerős családfők ugyanis nem mondtak le fiuk, fiaik javára tisztségeikről, nem osztották meg birtokaikat velük. A türelmetlen, tervekkel teli ifjúság pedig nehezen viselte az apai szigort és gyakran került összetűzésbe apjukkal. Az is előfordult – mint Batthyány I. Ádám esetében –, hogy a tetterős özvegyanyával kerültek perlekedésbe. Érdeemes lenne e konfliktusokat alaposan elemezni, és tovább vizsgálni ezek XVIII. századi alakulását.

Fel kell azonban hívni a figyelmet *Horn Ildikó* egy pontatlanságára. Állítása szerint Thököly Imre az egyik legismertebb és legszélsőségesebb példa arra, hogy a mostohaapa károsan befolyásolta a nevelt gyermekek sorsát.¹⁹ Több, jól ismert példát sorol fel ennek bizonyítására (Thököly a hétéves Rákóczit kiteszi a hadi élet veszedelmeinek, kilencévesen pedig a török portára akarja küldeni, illetve a legenda arról, hogy az özvegy Zrínyi Ilona ágyában, ahol gyermekei-

¹⁹ Uo. 75.

vel aludt, kígyót találtak, ami Thökölyre utalna). Ezek végén hivatkozik *R. Várkonyi Ágnes* már említett munkájára, „*A fejedelem gyermekkorára*”. Nem ad meg pontos lapszámokat, így vélhetőleg a könyv egészére utal. Ebben az esetben viszont közölnie kéne, hogy bár *R. Várkonyi* is leírja a már említett példákat, de azoknak olyan magyarázatot ad, amely Thököly „ártatlanságát” bizonyítja, vagyis a *Horn Ildikóéval* ellenkező véleményen van e kérdésben.

Fazekas István munkájából egy főúri család fiainak taníttatásáról kaphatunk képet.²⁰ Batthyány I. Ádám sokat emlegetett, a „grafomániát súroló írás- és papírszeretete”²¹ eredményeként keletkezett feljegyzések, levelek lehetővé teszik fiai életének a nyilvános iskolába kerülésüktől fogva való pontos nyomon követését.

Az iskolába menetelük előtti otthoni életük mindennapjairól *Fazekas* keveset tud mondani – csupán Batthyány I. Ádám udvarát vázolja fel, mint azt a környezetet, ahol éltek –, viszont bőségesen beszámol tanulóéveikről. A különböző forrásokból megtudható, hogyan éltek Sopronban, majd Grazban, mit kellett mint kis főúrnak elsajátítaniuk. Nevelőik és apjuk levélváltásából kiderül, hogy a tanulás nem vonzotta őket, és fegyelmezési gondok is voltak velük. Viszont az apa és fiai személyes viszonyáról nem alakul ki kép a tanulmány alapján. Nem tudni, vajon a szerző nem volt fogékony erre a speciális aspektusra, vagy a források hallgatnak erről.

A két nehezen kezelhető Batthyány gyermek nevelődését – középiskola, majd rövid egyetemi tanulmányok –, *Fazekas* az arisztokraták többségére jellemzőnek tartja a nemzedékükön belül. Ekkor kezdik el a főméltóságot betöltő családok gyermekeiket egyetemre járatni, de csak az utánuk jövő generáció nevelésének lesz ez megszokott elemévé.

Fejes Judit – „Az Eszterházyak házassági politikája 1645 után” – jól érzékelteti a házasság fontosságát a birtokszerzéskor, illetve annak megtartáskor és a politikai-baráti szövetségek kialakításakor. A cím alapján hosszadalmasnak tűnik azonban az Eszterházy Miklósról, főleg az udvaráról írott, valószínűleg bevezetésnek szánt rész. A szerző a címben jelzett témát jól körbejárja, viszont e tanulmánynak inkább lenne helye egy a családdal foglalkozó válogatásban, mint ebben. Az Eszterházy gyermekek gyermekkoráról, főleg korai éveikről szinte semmit sem mond a szerző. Eszterházy Miklósnak a fiához Istvánhoz való viszonyáról is csak olyan közvetett forrás alapján ír, mint a hozzá intézett intelmek.

A könyv egy nagyobb kutatás részeit adja közre, kedvcsináló, vitaindító tanulmánykötetet nyújtva át a történészeknek. A tanulmánykötet alapján úgy tűnik, hogy a legnehezebben a gyermekek születése, az otthon töltött mindennap-

²⁰ Különös, hogy *Fazekas* a Batthyány lányokról – Mária Eleonóra (1633–1654, férje: Eszterházy László) és Borbála (1640–1692, férje Széchy Péter) teljesen elfelejtkezik, mintha a gyerekek alatt csak a fiúkat kellene érteni.

²¹ Péter K. i.m. 91.

jaik tárhatók fel, írhatók le, míg iskoláztatásuk, házasságuk a jobban dokumentált életszakaszukhoz tartozik. Azonban más források – így például a különböző számadások – számos értékes adalékot rejtenek még a gyermekek otthon töltött mindennapjait illetően is. Jól példázza ezt a rohonci vár 1641-ből való borszámadása. Batthyány I. Ádám gyermekei közül ekkor Mária Eleonóra 7, Kristóf 4, Pál 2 éves. „1641. szeptember 1. a kis úrnak, kis asszonynak jókedvek volt az kis kertbe táncot tartottak és az után itt ben is táncoltak attak az viglakásra pint 8.²²; 1642. január 12. kis úrnak viglakásra pint 2”.^{23,24} A gyermekek borivása megszokott dolog volt egy olyan világban, ahol a víz gyakran volt fertőzött, és ahol a borok valószínűleg viszonylag alacsony alkoholtartalmúak voltak. E forrástörredék azt a feltételezést támasztja alá, hogy a gyerekek a felnőttek világától elkülönülve, gyerekek között tölthették napjuk egy részét. Felnőttek nélkül²⁵, de a felnőttek világát utánozva táncoltak, mulattak, készülve majdani szerepeikre a társadalomban.

A szerkesztő szerint az ismertetés elején vázolt vitához (kis felnőtt vagy megkülönböztetett gyermekkor) „ma már szinte nevetséges lenne hozzászólni. Végül nem is a hozzászólás szándékával fogalmztuk meg ennek a kötetnek a tanulmányait.” Mégis fontos megjegyezni, hogy a kötet elolvasása után egyértelmű, hogy Magyarországon a 17. században a gyermekeket gyermekként kezelték, és nem kis felnőttként. Erről a külön gyermeki világról azonban e kötet kevés részletet tud bemutatni, inkább csak jelzi létezését. Annál többet mond a gyermekeknek a felnőttekhez való viszonyáról, és a felnőtt világba való bekerülésükről (iskoláztatás, házasság, korán elhunyt apa szerepének átvétele stb.).

Benda Borbála

²² kb. 4 liter

²³ kb 1,25 liter

²⁴ Batthyány család körmendi levéltára (P1322) Számadások.

²⁵ A számadások mindig jelzik ha Batthyányi I. Ádám vagy más rokon, főemberszolga is jelen volt a mulatozáskor.

Alan Macfarlane: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet.* Századvég Kiadó - Hajnal István Kör, Budapest, 1993. Metamorphosis Historiae sorozat 297 old. Fordította: Melegh Attila. (*The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition.* Basil Blackwell, Oxford 1978.)

Alan Macfarlane gondolkeltő és vitára indító műve jó másfél évtizedes késéssel jelent meg magyarul az angol kiadáshoz képest. Bár módszere és modern történelem-megközelítése a 70-es években jelenthetett igazi újítást – ekkoriban valódi unikumnak számított még az antropológia és a történelemtudomány ötvözése –, a magyar olvasó számára azért még tartogat a kötet olyan meglepő gondolatokat, melyeket érdemes továbbfűznie, esetleg alaposabban megvizsgálnia.

Macfarlane kutatásait olyan neves szakemberek segítették, illetve kísérték figyelemmel, mint *Theodor Shanin*, vagy *Peter Laslett*, *Roger Schofield*, *Tony Wrigley*, *Richard Smith*, a cambridge-i Néesség- és Társadalomszerkezet-történeti Kutatócsoport tagjai (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure). Témavezető tanáráként *James Campbell*, közvetlen tanácsadókként *Keith Thomas* és *Geoffrey Hawthorn* segítették munkáját; a cambridge-i Szociális Antropológia (Social Anthropology) Tanszék munkatársai közül pedig különösen *Jack Goody* támogatta a kutatást észrevételeivel. Már e jeles névsor is jelzi az olvasó számára, hogy igen figyelemre méltó munkáról van szó.

A szerzőnek nem titkolt célja a vitakeltés, „nyílt felületet ad a támadásra”, nincs szándékában elködösíteni, miként jutott el a könyvben leírt következtetésekre. Forrásait és munkamódszereit feltárva lehetőséget ad az olvasónak, hogy nyomon követhesse és ellenőrizhesse gondolatmeneteit, s ez nagyon tanulságos lehet mindazok számára, akiket érdekel a történelemkutatás vagy a szociális antropológia módszertana.

Mint azt a cím előrevetíti, *Macfarlane* az Angliában kialakult individualizmust teszi meg vizsgálatának tárgyává. Azonban az individualizmus szón nem csak az egyént a csoporttal (családdal, rokonsággal, társadalommal) szemben előtérbe helyező szemléletet érti, hanem azt a tényt is, hogy Anglia meglehetősen korán elszakadva a kontinenstől, egészen különleges, egyedi fejlődési utat járt be, egyedülálló társadalomszerkezetet kialakítva. Ez utóbbit a családszerkezet és a tulajdonlás módjának sajátosságain szemlélteti.

A könyv tulajdonképpen négy kérdésre kísérel meg választ adni:

Miért Angliában következett be először az ipari forradalom?

Mikor lépett Anglia Európa más részeitől eltérő útra?

Miben jelentkezett ez a különbség?

Az angol analógia mennyiben használható a mai harmadik világbeli társadalmak számára?²⁶

Macfarlane „antropológiai kísérletnek” nevezi tanulmányát, melyben *Ruth Benedict*²⁷ elméletét felhasználva az intézményeket működtető szellemet, a kultúra központi magját igyekszik megragadni, méghozzá holisztikus megközelítéssel; s ezt a szellemet a versenyelvű individualizmusban véli megtalálni. Ez az individualizmus az, mely lehetővé teszi, hogy Angliában következzen be legelőször a világon az ipari forradalom, hogy itt fejlődjen ki legteljesebb formájában egy, a feudalizmustól gyökeresen eltérő társadalmi rend, a kapitalizmus. Azonban szerzőnk szerint mindez a változás nem éles történelmi váltás, nem forradalom révén megy végbe. Angliában nem történt meg az átmenet egy „paraszi-prekapitalista” társadalomból egy „posztparaszi-kapitalista” társadalomba, – egyébként is jobb, ha alaposan megvizsgáljuk az ilyesfajta jelzők mögött meghúzódó nagy ívű feltételezések, prekoncepciók jogosságát – állítja *Macfarlane*. A kapitalizmus eredetéről vallott nézete cáfolja *Marx* és *Weber* teóriáit. Szerinte az angol kapitalizmus gyökerei sem nem az eredeti tőkefelhalmozásban, sem nem a protestáns etikában keresendők, hanem a germán és latin társadalmak összeolvadása révén kialakult jellegzetességekben, melyek – ha úgy tekintjük –, elvezethettek a fentebb felsorolt történeti jelenségekig.

Éppen ezt a feltételezést azonban *Macfarlane*-nek sajnos nem sikerült egyértelműen alátámasztania²⁸. A történeti vizsgálódásainak alapjául szolgáló úri-széki iratok „csupán” a 13. századig nyúlnak vissza, melyek alkalmasak voltak bizonyos jelenségek meglétének vagy nem-létének feltérképezésére, de arra nem, hogy a „kezdeteket” és az „okokat” (az eredeti angol szöveg „origins” szava mindkettőt jelenti) felderítse.

Melyek azok a jelenségek, melyeknek létezését vagy hiányát a szerző kutatta?

Hogy elkerülje a történetírói szakma által hallgatólagosan „a priori” szabályokként elfogadott feltételezések csapdáját, a fentebb említett, túlságosan is meggyökeresedett prekoncepciókat a parasztsággal kapcsolatban, explicit „gondolatkísérleteket” végzett. Kritériumok, fokmérők, szintjelek egész rendszerét dolgozta ki, modelleket, melyek alapján egy társadalom egy adott időben vizsgálható. Ez az antropológiában és a szociológiában régóta bevett módszer megkönnyíti az olvasónak, hogy nyomon kövesse az író gondolati lépéseit, s esetlegesen kritizálja is azokat.

Macfarlane az összehasonlító antropológia módszereinek segítségével veti egybe Angliát a világ más tájain, elsősorban Kelet-Európában kialakult paraszi társadalmakkal. Mégpedig azért elsősorban a kelet-európaiakkal, mert éppen

²⁶ *Macfarlane* 1993, 32. p.

²⁷ Ruth Benedict: *Patterns of Culture*. Boston, 1934.

²⁸ *Macfarlane* 1993, 284. p.

„megfelelő távolságra” vannak Angliától: még az európai kultúrkörön belül, de túl a közvetlen érdeklődési körön, a túlságosan hasonló utat bejárt Nyugat-Európán. Ezenkívül itt születtek a legkitűnőbb leírások a paraszti világról, hiszen ezen a tájon sokkal nagyobb kulturális szakadék tátongott a felsőbb társadalmi osztályok és az egyszerű emberek között, s ez a különbség felcsigázta az értelmiségiek érdeklődését.

A könyvben alkalmazott eljárás tehát az volt, hogy korabeli szerzők²⁹ részletes, paraszti társadalmakról szóló leírásai alapján, valamint antropológusok³⁰ recens terepmunkái nyomán *Macfarlane* összegyűjtötte a legfontosabb „összekapcsolódó jellegzetességeket”, melyek egyfajta „rendszer” alkotnak. Így elkészítette a „klasszikus parasztság modelljét”, mely segítségével lehet a múlt feltárásában; mégpedig oly módon, hogy „bizonyos elemek esetleges előfordulása alapján további vonásokat valószínűsítsünk Anglia múltjára vonatkozóan”³¹.

A klasszikus parasztság modellje weberi értelemben vett „ideáltipikus modell”, mely ilyen tisztán valószínűleg nem létezett soha a világtörténelem folyamán. *Macfarlane* több mint másfél tucat ismertetőjegyet, lényeges vonást sorol fel e parasztság jellemzőiként, melyek részben összefüggenek, részben egymásból következnek. Ezeknek az elemeknek az összessége egy meghatározott típusú társadalmi és gazdasági szerkezetet jelöl, melyet jobb híján a „parasztság” kifejezéssel nevezünk meg. *Macfarlane* a történészek, antropológusok, szociológusok definíciós kísérleteire támaszkodva megpróbálja maga is meghatározni a paraszt fogalmat, de kénytelen belátni, hogy a szóhoz kapcsolódó számos – úgy hétköznapi, mint tudományos – jelentésárnyalat lehetetlenné teszi azt. Ezért azzal a javaslattal él, hogy a gazdasági és társadalmi jellegzetességek eme sorát, mely a „sem nem törzsi, sem nem ipari” társadalmakat jellemzi, nevezzük házi termelési módnak (domestic mode of production)³². Mivel azonban ez a kifejezés túl hosszú és bonyolult, a szerző továbbra is a „paraszt” kifejezést használja.

Macfarlane gyakorlatilag nem tett mást, mint hogy a vizsgált társadalmi és gazdasági szerkezet egyetlen elemét kiválasztotta, s ezzel a lépéssel a „paraszt” szót ennek a gazdasági jellemzőnek a megjelölésére sajátította ki, vagyis a gazdasági vonatkozású jelentésárnyalatra szűkítette le. Ily módon azonban kizárta az összes többi, társadalmi és kulturális szempontú vizsgálat lehetőségét, holott egy adott társadalom leírásához az utóbbiak is szervesen hozzátartoznának. Az olvasó másik kritikus megjegyzése lehetne, hogy a „házi termelési mód”, bár jellemzi a paraszti társadalmakat, de nem csak azokra jellemző. Mikroszinten

²⁹ Thomas és Znaniecki 1918. *Lengyel paraszt* c. műve; Csajanov, Galeski munkái.

³⁰ld. Redfield, Shanin, Thorne, Wolf tanulmányait.

³¹ *Macfarlane* 1993, 40-41. p.

³² A szerző ezt a kifejezést Marshall Sahlins-tól kölcsönzi, aki a fentiekhez képest kissé szélesebb értelemben használta.

alkalmas a paraszti gazdálkodás elemzésére, azonban semmit nem mond a háztartás és a szélesebb társadalom kapcsolatáról. Pedig éppen a makroszintű vizsgálat lenne hivatott eldönteni, hogy parasztokról van-e szó, amennyiben a paraszti gazdaság járadékalapot képez az állam vagy a földbirtokos osztály számára. Ez az a vonás, amely megkülönböztetheti a parasztságot, pl. a törzsi társadalomtól.³³

A parasztság alapvető jellegét mindenekelőtt a tulajdonlás, a termelés és a fogyasztás egysége határozza meg, mely a társadalmi, gazdasági és ideológiai rend több más elemére is befolyással bír. A kelet-európai parasztság jellegzetességeit *Thomas* és *Znanięcki, Galeski*, valamint *Shanin* munkáira támaszkodva *Macfarlane* a következőkben jelöli meg:

– A tulajdon alanyai nem egyének, hanem háztartások, sőt, adott esetben nem is egy család, hanem egymást követő nemzedékek. Ily módon a végrendeletnek nincs értelme, hiszen a gyermekek (elsősorban a családban maradó fiúgyermekek) mint leendő örökösök, egyben apjuk társtulajdonosai is. Az apa felelőséggel tartozik a vagyon kezeléséért, azt köteles egészben, lehetőleg gyarapítva továbbadni a következő nemzedéknek. „Vezetési hibák”, vagy „pazarlás” esetén a háztartásfőt el is lehet mozdítani pozíciójából. A paraszti rendszer szétrombolásának kezdetét jelzi annak az eszmének a terjedése, hogy egyes egyének más egyénekkal szemben érvényesíthetik a tulajdonjogukat.

– A gazdaság megművelését elsősorban a család tagjai végzik, a bérmunka rendkívül ritka. A termelés elsődleges célja az önellátás, amelynek egyenes következménye a helyi csere, a piac és a készpénzforgalom csekély jelenléte. A közösségen belüli szakosodás fejletlen, nagyon kevés kézműves, iparos él a faluban. A paraszti gazdaság nagymértékben független az általános piaci törvényszerűségektől. A pénzt nem tekintik tőkének, amely hasznot hozhat számukra, csupán vagyontárgynak, melyet felhalmozhatnak és őriznek. A pénzhasználatban szegregált rendszerek léteznek, például a hozományként kifizetett ösz-

³³ Egy, a közelmúltban több földrészen és több országban végzett vizsgálat szerint a kisgazdaságok többségét az egész világon még mindig inkább a „családi logika”, mint a kapitalista vállalkozói szellem mozgatja, azaz a termelés elsődleges moztatórugója a család igényeinek közvetlen kielégítése. Aszerint, hogy mennyire a családi logika szerint működik egy gazdaság, és mennyire független gazdaságilag a külvilágtól (azaz mennyire önellátó), a kutatást végző csapat négy kategóriát különböztetett meg, azonban a konkrét gazdaságok közül egyik sem képviselt ún. „tisztá típusokat”. A négy kategóriából csupán egy az, amely kapitalista vállalkozásnak tekinthető (nem önellátó, nem családi), a másik háromban a családi logika dominál (a „családi vállalkozás”, a „paraszti vagy saját ellátásra termelő gazdaság”, és a „modern családi gazdaság” esetében). Mint látjuk, a szerzők nem tesznek különbséget a paraszti és a saját ellátásra termelő gazdaságok között. Szerintük „a feudális gyökerű”, paraszti nevezett gazdaságot az önfenntartó gazdaságoktól mindössze a földhöz való ragaszkodás különbözteti meg, *gazdasági szempontból* azonban nincs közöttük alapvető különbség. Lamarche Hugues (szerk.): *L'Agriculture familiale: comparaison internationale* (A családi gazdaság: nemzetközi összehasonlítás) I. kötet: Une réalité polymorphe. (Változékony valóság) 1991.; 2. kötet: Du mythe à la réalité (A mítosztól a valóságig.) L'Harmattan, Párizs, 1994.

Ezt a tanulmányt csupán azért idéztem, hogy rámutassak: egyetlen szempont érvényesítése a vizsgálat során meglehetősen félrevezető lehet.

szegből csak földet lehet venni. A föld egyébként a piacon a legkisebb valószínűséggel megjelenő tárgy, melyet csupán válsághelyzetben bocsátanak forgalomba. A paraszt számára a föld szimbolikus értékkel bír, szinte ereklyeként kezeli. Ezért gyakran ellenáll a tagosítási³⁴ törekvéseknek. Amennyiben egy helyi társadalomban aktív a földpiac, feltehető, hogy nem paraszti rendszerről van szó.

– A családi birtokhoz való kötődés erősen meghatározza a földrajzi mobilitás mértékét. A nők (akik más családba házasodnak be, de ritkán távoznak el a szomszéd falun túlra), és a gyerekek kivételével a paraszti társadalom tagjai meglehetősen immobilak. Ebből következik, hogy a romantikus szerelem pszichológiai lehetetlensége miatt ki sem alakulhat, hiszen a leendő házastársak gyakran már gyermekkoruktól ismerik egymást. Egy közösségen belül a vérszerinti és fiktív rokoni kapcsolatok nagyon erősek, és számos szállal kapcsolódnak a szomszédsághoz. A faluban gyakorlatilag mindenki közelebbi vagy távolabbi rokonsági viszonyban áll mindenkivel, ezért rendkívül nehéz betartani azt a szabályt, hogy az egyén ne házasodjon harmadfokúnál közelebbi rokonával.

– Bár a parasztságnál is gyakoribbak a nukleáris családok, főleg a szegényebb rétegekben, az ideál mégis a kiterjedtebb háztartás, amelyben legalább három generáció és két nukleáris család él. A paraszti társadalomban a háztartásoknak legalább az egynegyede egynél több házaspár együttélésén alapul.

Főleg a többgenerációs családokban a háztartásfő tekintélye szokatlanul nagy, melyet leegyszerűsítve nevezhetünk patriarchálisnak is. A háztartás feje nemcsak a családot mint társadalmi egységet igazgatja, hanem egy kis „vállalat” vezetője is. Az a tény, hogy a háztartás többi tagja számára nincsenek a közelben alternatív munkalehetőségek, hogy nem rendelkeznek magántulajdonnal, ill. hogy a földrajzi mobilitás alacsony, megerősítik a családfő hatalmát, lásd pl. a délszláv zadrugákat.

A patriarchalizmus másik aspektusa a férfi-nő viszonyban figyelhető meg: bár a nők jelentősen hozzájárulnak a gazdaság működéséhez, státusuk alacsony, és jogaik korlátozottak. A nők nem rendelkeznek tulajdonjoggal a háztartásban, amíg a család férfitagjai élnek. A nők majd csak a parasztság felbomlása után szereznek gazdasági függetlenséget. A háztartás képviselője a közönség előtt, és a felette gyakorolt hatalom a férfiak előjoga.

– A házasodási életkor, különösen a nők esetében, alacsony. A lányok röviddel a pubertáskor után, tízes éveik végén férjhez mennek, s nagyszámú gyermeket szülnek. A korai házasság és a sok gyermek vállalása valószínűleg

³⁴ A fordító itt a „betáblázás” szót használja, amely valószínűleg megfelel a „tagosításnak”, azaz az egy gazda által a határban több különböző helyen birtokolt, szétszórtva található parcellák egyetlen birtoktestbe való összevonásának. A tagosítás során ügyelnek arra, hogy az egy tagban kijelölt föld értéke megegyezzen a régi parcellák összértékével. A magyar néprajzi szakirodalom általában az utóbbi kifejezéssel él. (A történeti irodalom Angliára vonatkozóan a *bekerítés* szót szokta használni. – Szerk.)

összefügg azzal, hogy a parasztgazdaság munkaerő-szükségletét a családtagok biztosítják.

A házasság kötelező a közösség minden tagjára nézve, kivéve a testi és szellemi fogyatékosokat és a papokat. Az egyedülállók nem teljes értékű tagjai a társadalomnak, miután annak alapegysége a család és nem az egyén. A család-háztartás a gazdaságnak is alapja, ezért a házasság nem egyszerű érzelmi ügy, hanem két család, két rokonság érdekeit szem előtt tartó, hosszú távú gazdasági és társadalmi megfontolásokon alapuló megegyezés. Ezért gyakori a paraszti társadalomban, hogy a szülők és a rokonság, esetleg hivatásos házasságközvetítők „szerzik össze” a fiatalokat, akiknek alig van beleszólásuk életük alakulásába.

– További szembevetendő jellegzetessége a paraszti társadalomnak a „kapitalista várossal” szemben az, hogy falun a társadalmi különbségek viszonylag csekélyek. Bizonyos gazdasági és társadalmi folyamatok a polarizáció ellenében hatnak. Ennek legrészletesebb elemzését *Shanin* adta, aki szerint a paraszti társadalomban egyfajta „többirányú” és „ciklikus” mobilitás figyelhető meg, amelynek egy közösség a stabilitását és homogenitását köszönheti. Vagyis mihelyt egy család több vagyona, földbirtokra tesz szert, több gyermeket vállal, akik között a birtok szétöröklődik, és újra a szegényebbek között találják magukat.

– Ezzel szemben a parasztság és a többi társadalmi csoport között nagyon markáns választóvonal húzódik, mely szinte teljes mértékben akadályozza a parasztek mobilitását más osztályok irányába. Igen nagy a különbség a paraszti kultúra „kishagyománya”, és az értelmiség, városi polgárság és nemesség képviselte „nagyhagyomány” között.

– A falusi közösség az előbbiekből következően zárt, többé-kevésbé homogén kultúrájú, „primer” csoport, amely az egyén felett szigorú társadalmi, gazdasági, rituális és kulturális ellenőrzést gyakorol. Ezek a helyi, szinte minden szempontból önellátó és autonóm kis közösségek alig tartanak fent kapcsolatot más, hasonló közösségekkel. Vagyis a paraszti társadalomban erős partikularizmus, egyfajta „vertikális szegmentáció” figyelhető meg, *Shanin* szavaival élve.

– Az utolsó, fontos jellegzetessége a paraszti társadalmaknak az, hogy a családi és rokonsági kapcsolatok egészen más elvek szerint működnek, mint Angliában. *Macfarlane* szerint a szülők és felnőtt gyermekeik közti viszony már a 13. századi Angliában is a « szerződés » elvére épült, míg a paraszti társadalmakban a „státus” elvére. Azaz az idős angol szülőknek nem voltak a szokásjog alapján kikényszeríthető jogosítványai, ha együtt élt gyermekeivel, gyakran fizetnie kellett az ágyért és ellátásért. A szerző mindebből a következőket szüri le: „ismereteink az öregekkel szembeni bánásmódról tehát azt mu-

*tartják, hogy a családi rendszer már ekkor magasan fejlett és erősen individualista volt*³⁵.

Ezzel szemben a klasszikus paraszti társadalmakban, mint India és Kína (megkérdőjelezhető a szerzőnek ez az eljárása, hogy az összehasonlítást nem Kelet-Európával szemben teszi, mint eddig), a rokonság számontartása „patrilineáris” vagy „agnatikus” rendszerekben történik, elsősorban az apai, néha mindkét ágról, ősközpontú, nem ez egyénből indul ki. Ugyanakkor a modern brit és észak-amerikai társadalmakban a rokonsági kapcsolatokat az egyéntől kiindulva, az „eszkimó³⁶” típusú terminológia szerint tartják nyilván. A szerző szerint utóbbi esetben az „ego-t” úgy veszik körbe koncentrikusan a terminológia szerint nyilvántartott rokonok, mint a hagymahéjak a közepét. Korabeli úriszéki jegyzőkönyvekkel véli igazolni, hogy már a 13. században is ez a terminológiai rendszer járta Angliában, holott, ha a klasszikus parasztság itt létezett volna, egészen más, a mai rendszertől eltérő terminusokat kellett volna találnia.

Sajnálatos, hogy egy olyan kvalitású történész, mint *Macfarlane*, ilyen, számára ingoványos és kevésbé ismert területen keresi a bizonyítékot hipotézise számára, miközben számos értékes és mindenképpen elgondolkodtató történeti forrással rendelkezik. Nem tartom érdemesnek minden részletében vitatkozni a fenti logikai levezetéssel, csupán annyit jegyeznek meg, hogy nincs olyan rokonsági terminológia, amely ne az ego-t venné az alapvető viszonyítási pontnak, még az unilineáris leszármazási rendű, nemzeti társadalmakban sem. Másodsorban egyáltalán nem bizonyos, hogy bármelyik paraszti társada-

³⁵ *Macfarlane 1993, 202. p.* Akármennyire is objektíven próbáljuk értékelni a szerző ezen megjegyzését, az olvasó nem állhatja meg, hogy ne vitatkozzék vele. A fenti kijelentés nagyon erősen *etnocentrikus* látásmódra vall, és valószínűleg egyetlen antropológus sem értene vele egyet. Az a tény, hogy ez az individuuum érdekeinek nagy teret adó, ugyanakkor nagyon is leegyszerűsödött rokonsági rendszer volt a legutolsó formáció, amely Angliában, s általában a kapitalista berendezkedésű társadalmakban elterjedt, nem jelenti azt, hogy ez volt a *legfejlettebb* a világtörténelem folyamán. Ha a társadalom és technikai tudás rétegzettségét, bonyolultságát tekintjük a fejlettség fokmérőjének evolucionista nézőpontból, akkor úgy volna logikus, hogy ezt a látásmódot a rokonsági rendszerek vizsgálatában is érvényesítsük, s akkor a szerző által ellenpéldának felhozott kínai és indiai összetett családokat kellene fejlettebbnek ítélnünk. De ha el is vetjük az evolúciós értékítéletet, mint ahogy az az antropológiában ma már elvárt dolog, legalább azt el kell ismernünk, hogy teljesen különböző gyökerű, és különböző utat bejárt társadalmak hasonló funkciót betöltő társadalmi intézményei *egyenértékűek*, sem nem rosszabbak, sem nem jobbak, nem „fejlettebbek” és nem „fejletlenebbek” mint másokéi, hanem pontosan olyanok, mint amilyen „fejlettségűre” az adott társadalomnak szüksége van. Ez a fajta hozzáállás, azt gondolom, joggal várható el olyan szerzőtől, aki maga is vallja, hogy a „fejlődésnek nem létezik szükségszerű útja”. (*Macfarlane 1993, 19. p.*)

³⁶ Az eszkimó típusú rokonsági terminológiai rendszer leíró jellegű, azaz világosan elkülöníti egymástól az egyes generációkat, és a generáción belül minden rokonsági fokra más terminust alkalmaz. Pl. az apa fivére a nagybácsi elnevezést kapja, de soha nem nevezik apának, a párhuzamos unokatestvérek (az apa fivérének vagy az anya nővérének a gyerekei) is unokatestvérek számitanak, soha nem testvérek, mint ahogyan az más terminológiákban előfordul. Az apai és az anyai rokonság között a terminusok többnyire nem tesznek különbséget. Ebbe a rokonsági rendszerbe tartozik a legtöbb modern európai társadalom, köztük a magyar is.

lomban kötelező jelleggel működne a nemzetség, ágazat, bár előfordulhat. Harmadsorban pedig, ha az eszkimó terminológiai rendszer jelenléte kizárja a parasztságot, és feltételezi a kapitalista, individualista viszonyokat, vajon mi a helyzet éppen az eszkimókkal, akikről ez a fajta terminológia a nevét kapta? Vagy a magyarokkal, ahol a gazdag falusi rokonsági terminológia bizonyos egyszerűsödésének lehattunk tanúi a közelmúltban, de anélkül, hogy alapvetően „eszkimó” jellege megváltozott volna?

Sajnos, azt kell mondanunk, hogy a rokonsági terminológia egyáltalán nem csálthatatlan jelzője egy adott társadalmi berendezkedésnek. Egyfajta szerkezethez nem lehet hozzárendelni egyetlen terminológiai rendszert, s az a társadalmi-gazdasági változásokat nem követi azonnal és híven.

Sokkal meggyőzőbbnek hatnak *Macfarlane* azon érvei, miszerint gazdag forrásaiból egy piacorientált, mobil, individualista társadalom képe bontakozik ki. Sorra megcáfolja történész elődeinek minden olyan állítását, melyek alapján eddig paraszti jellegű társadalomnak gondolták Angliát.

Szerzőnk szerint itt megtalálható az élénk földpiac, a nagymértékű piacra termelés, a készpénzforgalom. Már a 14. században bizonyítható a nagyszámú agrárproletariátus jelenléte a falvakban, vagyis a férfitlakosság 50–70%-a szolgaként vagy napszámosként kereste meg a kenyerét. A 12–17. századok folyamán a kiscgazdaságok a földek egyharmadát-felét birtokolhatták. Ez az arány a korszak elején kicsivel több volt, kb. 50%, a 17. századra 30%-ig csökkent; a 19. század végére pedig 10%-ra olvadt. *Macfarlane* szerint azonban semmi okunk nincs arra, hogy a folyamatot az időben visszavetítve azt gondoljuk, hogy a kiscgazdaságok száma valaha is több lehetett 50%-nál, s a csökkenés lineáris vonalú a középkor elejétől a legutóbbi időkgig. Anglia tehát semmivel sem volt parasztibb a középkorban, mint az ipari forradalom bekövetkezése után – állítja a szerző.

Egyáltalán, „*a hétköznapi emberek többsége Angliában, legalábbis a 13. század elejétől, erősen individualista, társadalmilag és földrajzilag is igen mobil, gazdaságilag ‘racionális’, piacorientált, szerzésre törekvő emberekből állt, akik egy énközpontú rokoni és társadalmi világban éltek.*”³⁷ Vagyis a társadalom egészen hasonló alapelvek szerint működött hét évszázaddal korábban, mint manapság. Ebből következik, hogy – *Macfarlane* szerint – a szigetországban nem létezett semmiféle átmenet sem gazdaságilag, sem társadalmilag, demográfiailag vagy ideológiailag, legalábbis nem a 15–16., ill. a 17–18. században, mint ahogyan azt sok nagy gondolkodó vélte.

A családszerkezetet elemezve a szerző megállapítja, hogy az a házassági minta, amelyet *John Hajnal* Nyugat-Európára érvényesnek feltételez a 15–16. század után, amikor is az „általános házasság Európán kívüli rendszerét” felváltotta egy más típusú rendszer, gyakorlatilag érvényes volt Angliára már jó-

³⁷ *Macfarlane* 1993, 222. p.

val korábban is. Vagyis a nők első házasságkötése viszonylag későn, a 25–26. életévük táján következett be. A nők nagy része, 12–15%-a soha nem ment férjhez.

A törzsöröklési rendszer, amellyel Anglia nagy részén találkozhatunk (kivéve talán a kelta részeket), egyrészt magyarázatot adhat a hajadonok és nőtlek magas arányára, másrészt pedig számos más folyamánya is van a társadalomra nézve. Mivel a vagyont általában az elsőszülött fiú örökölte, a fiatalabb fiúk gyakran elhagyták közösségüket, hogy másutt vállaljanak munkát. Szolgaként, cselédként magukat fenntartották, de egy családot már nem biztos, hogy képesek voltak eltartani. Ez természetesen kihatással volt a nők egy részére is, akik így nem találtak maguknak párt. Ugyanakkor a lányok közül is sokan szegődtek el szolgálni.

Az idegen családnál töltött szolgálat olyannyira bevett szokás volt, hogy még az örökös fiúra nézve is kötelező volt. A gyermekek elhagyták a szülői házat 10–14 éves korukban, hogy aztán érett felnőttként, vagy éppenséggel soha ne térjenek oda vissza. Ennek egyenes következménye volt, hogy a gazdaságban szükséges munkaerőt nem a gyermekek szolgáltatták, hanem bérmunkásokat, napszamosokat, szolgákat alkalmaztak. A magas mobilitás és a bérmunka nagy aránya újabb, igen nyomós érv a parasztság ellen.

A törzsöröklési rendszer egyik fontos következménye, hogy egy családon belül már a második generációban igen nagy vagyoni és társadalmi különbségek alakulhatnak ki. Ez a nagy társadalmi mozgás nem segíti elő azt a fajta ciklikus mobilitást, és a közösségen belüli viszonylagos homogenitást, amely a paraszti társadalmakban megfigyelhető. Ugyanakkor az angol falusi közösség sem olyan elzárt és „mozdulatlan”, mint Kelet-Európában.

A házas gyermek a legritkább esetben lakik együtt szüleivel, s egyáltalán, azt tartotta a társadalom kívánatosnak, hogy a fiatalok önálló életet éljenek. Sőt, legtöbbször a szülők már gyermekük párválasztásába sem szóltak bele. Mint fentebb láttuk, a szülő-gyermek kapcsolat inkább szerződéses viszony volt, vagyis az idős szülő eltartását jogilag szabályozták, és az nem a szokások alapján történt. De eltartási szerződést a szülők épp oly gyakran kötöttek idegenekkel, mint saját gyermekeikkel. A családnak és a rokonságnak, s egyáltalán a helyi közösségnek messze nem volt akkora jelentősége, mint a paraszti társadalmakban – állítja szerzőnk.

A nők, hajadonok vagy özvegyek helyzete sem írható le a parasztasszonyok szokásos státusaként. Angliában egy nagykorú nő a magánjog szerint éppen olyan jogosítványokkal rendelkezhet, mint egy férfi. Habár az öröklési rendszerben hátrébb kerül, mint fiútestvérei, azért ő is bírhat tulajdont, szabadon rendelkezhet felette, végrendelkezhet róla. Ha nincs férfiörökös, hajadon léte hűségesküvet tehet földesurának, és egész telket bírhat annak minden kötelezettségével együtt. Ha munkát vállal, pl. aratásnál, a férfiakéval egyenlő bért kap. Tehát minden tekintetben sokkal önállóbb, mint egy paraszti társadalomban élő nő,

aki házasságkötéséig apja, azután férje, végül fia gyámsága alatt áll – írja *Macfarlane*.

A tulajdonlás sajátosságai Angliában az egész agrárszerkezetre rányomták bélyegüket. Eltérő volt a földesurak és a parasztok viszonya: az angol villeinage speciális intézménye különbözött, pl. a francia servage rendszertől (magyarra mindkettőt jobbágyságnak fordítanánk), mely alapvetően közösségi jellegű maradt, szemben az angol „individualizálódott” mezőgazdasággal. A kettő alapvetően abban tér el, hogy Angliában földjog szerint minden birtok megvásárolható, ennek volt köszönhető az élénk földpiac már a 13. században is.

Mindezek alapján *Macfarlane* azt a végső következtetést vonja le, hogy Anglia már az ipari forradalom előtt úgy írható le, mint egy „kapitalista piacgazdaság gyárak nélkül”³⁸.

Mindeddig a házasodási és rokonsági rendszert úgy tekintették a szakirodalomban, mint amelyek csak leképezik a gazdasági változásokat. A szerző szerint azonban meg kell fordítanunk az oksági magyarázatot, és az iparosodást inkább a család alaptermészetének következményeként kell értékelnünk, s nem annak okaként.

Ezek a végső következtetések meglepő újdonságként hatnak az olvasóra, s a könyv igen nagy érdeme, hogy elgondolkoztatják úgy a társadalomtudományok képviselőit, mint a nem szakmabeli érdeklődőket. Azonban a módszert illetően felmerül egy nagyon fontos kérdés, mégpedig az összehasonlító antropológiával³⁹ kapcsolatban.

Szerzőnk nagyon gazdag források alapján dolgozik, amikor az angol társadalmat elemzi. Kivételesen szerencsés helyzetben van, hiszen a klímának és a nagyobb háborús pusztítások elmaradásának köszönhetően olyan részletes iratanyag van a kezében, amely lehetővé teszi, hogy a családok 95%-ának életét akár hat évszázadon át nyomon követhesse. Ugyanakkor a kelet-európai parasztsággal kapcsolatban mások leírásaira, benyomásaira hagyatkozik, s ez alapján állítja fel a „klasszikus parasztság” modelljét. Ez azonban csak egy modell, ha mégoly impozáns és logikusnak tűnő is, mely nem valószínű, hogy valaha is ilyen módon létezett Kelet-Európában. De legalábbis akkor lenne jogos az összevetés, ha Oroszországban, Lengyelországban, netán Szerbiában is elvégezte volna ugyanolyan alaposággal a források elemzését, amelyek alap-

³⁸ *Macfarlane 1993.*, 270. p.

³⁹ *Boas* már a múlt század végén felhívta a szakmabeliek figyelmét arra, hogy mire kell ügyelni az összehasonlító módszer alkalmazásánál: „A történelmi vizsgálódást olyan kritikus tesztnek kell tekinteni, amelyet a tudománynak meg kell követelnie, mielőtt a tényeket kétségbevonhatatlannak fogadná el. E vizsgálat segítségével az összegyűjtött anyag összehasonlíthatóságát kell ellenőrizni; és az összehasonlíthatóság bizonyítékaként a folyamatok uniformitását kell megkövetelni.” „(...) ahelyett, hogy a fejlődés módjáról hipotézist állítanánk fel, valóságos történelem alkotja dedukcióink alapját.”

Franz Boas: 1896. Az összehasonlító módszer korlátai az antropológiában

In: Bohannan-Glazer: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* 1997., Bp.; 144. p.

ján meg kellett volna válaszolnia jó néhány, általa fel sem tett kérdést: pl. melyik területen mikor alakult ki a parasztság és a feudális termelési viszonyok? (Oroszországban, mint tudjuk, elég későn, a 17. század táján.) Vajon a lakosság hány százaléka élt ilyen viszonyoknak alávetve? Egészen bizonyos-e, hogy a 20. század elejéig változatlan volt, pl. a lengyel parasztság gazdálkodása? Vajon egy kapitalista társadalomban élő, de fele részben önellátásra termelő, családi munkaerőn alapuló gazdaság mennyiben tekinthető „parasztinak”? És még folytathatnánk...

Lehet, hogyha alaposabban megnéznénk a térség földműves társadalmára vonatkozó forrásokat, itt is nagy eltéréseket kellene megállapítanunk a felvázolt modellhez képest.

Úgy tűnik az olvasónak, hogy a könyv írója Anglia földműves társadalmára és a „klasszikus parasztság” összevetésénél erőteljesen a különbségeket hangsúlyozta. A forrásokat ilyen alapossággal nem ismerőnek nincs más választása, minthogy elfogadja a szakértőtől: Anglia társadalmára valóban olyan lehetett a középkorban, mint amilyennek leírja azt. A kelet-európai parasztsággal kapcsolatban azonban már tehet néhány észrevételt. *Macfarlane* pontosan ezt javasolja a magyar kiadáshoz 1990-ben írott előszavában. Kollégái részéről számos támadás érte már a parasztság-modellje miatt. Ő maga ugyan Angliára koncentrált, mikor a tanulmányt készítette, de felveti, milyen érdekes lenne, ha most a kelet-európai parasztságról kialakult sztereotípiák felülvizsgálatához vezetne a könyve...

A magyar olvasó számára, aki a közelmúltig egy „kollektivista” és „paraszt” jellegű világot ismert, szintén hasznos olvasmány lehet a könyv, hiszen megismerkedhet annak a kapitalista szellemnek a gyökereivel, amely áthatja a nyugat-európai világot.

A szerző úgy mutatja be Angliát, mint egy olyan külön világot, mely fejlődésében megelőzte Európa valamennyi társadalmát, s amely gyökeresen különbözik a kontinensétől, valamint a feudalizmus eddig kialakult képétől. Elképzelhető, hogy ez valóban így is van. De az olvasót nem hagyja nyugodni a gondolat, hogy tulajdonképpen egyetlen társadalom sem felelne meg teljes mértékig e sztereotípiáknak. Ha minden ország abban a szerencsés helyzetben lenne, hogy ily hatalmas mennyiségű forrás maradt volna fenn a középkorból, újraírhatnánk Európa középkori történelmét.

Amennyiben tehát az volt a szerző célja, hogy könyve számos megcsontosodott tétel újragondolására invitálja az olvasót, akkor bátran állíthatjuk, elérte azt.

Komlós Molnár Ágnes

Massimo Montanari: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete.* Atlantisz, Budapest, 1996. 212 old. ford.: Kövendy Katalin (Massimo Montanari: *La fame e l'abbondanza. Storia dell'alimentazione in Europa,* Gius. Laterza & Figli, Roma-Bari, 1993.)

A táplálkozás kultúrtörténetéről írni a szerző bevallása szerint merész vállalkozás, de – tegyük rögtön hozzá – hálás feladat is. A téma mindig számot tarthat a szélesebb közönség érdeklődésére is, és különösen az Annales-iskola tevékenysége nyomán – mint azt *Fernand Braudel* magyarul megjelent munkái is tanúsítják – a modern 20. századi történettudomány számára is kiemelkedő jelentőséggel bír. A könyv nem a múlt kuriózumait kívánja összegyűjteni, hanem a táplálkozás, a termelés, a fogyasztás egymással kölcsönhatásban lévő modelljeinek megrajzolásával az európai kultúra legalapvetőbb vonásait próbálja bemutatni. A táplálkozás talán a legelemibb emberi szükséglet kielégítésére irányul, összefüggései a demográfiai és gazdasági viszonyokkal, az életmóddal, a vallással, kultúrával nyilvánvalóak, mindezek megismerésének egyik kulcsa lehet a táplálkozás kultúrtörténetének, meghatározottságainak a megértése. És fordítva: a táplálkozás története sem érthető a lehető legszélesebb demográfiai, gazdasági, kulturális háttér alapos ismerete nélkül. A táplálkozás ezenkívül kifejezője a társadalmi különbségeknek is, a társadalmi hovatartozás, a nemzeti, vallási és egyéb csoportidentitások egyik fontos alkotóeleme. Hogy mit és mennyit, mikor és hogyan eszünk: erről szól a könyv. Mindegyik kérdés igen messzire vezet egy adott kultúra megismerésében, megértésében. Megmutatkoznak bennük az élelmiszertermelés földrajzi, éghajlati és technikai meghatározottságai, amelyek az emberi élelmiszerfogyasztást, létfenntartást elsősorban befolyásolják, ami viszont messzemenő következményekkel jár az emberek életmódjára, mentalitására, de identitásukra és annak kifejezési módjaira is. A rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége függ az éghajlati és technikai viszonyoktól, a felhasználható munkaerő mennyiségétől, abban, hogy ebből "éhség" vagy "bőség" származik, szerepet játszik mindenekelőtt a fogyasztók száma, a termelés extenzív vagy intenzív bővítésének lehetősége, a szállítás, az élelmiszerkereskedelem lehetőségei. Az élelem hiánya vagy bősége aztán bizonyos keretek között meghatározza a választást a földművelés és az állattenyésztés között, a hús és a kenyér között, ha a népesség növekedik, és azt nem kíséri a termelékenység növekedése vagy a térbeli terjeszkedés, akkor egyre jobban tért hódít a földművelés az állattenyésztés rovására, a növényi táplálékok túlsúlyra jutnak az állati eredetűekkel szemben. Az éhség és bőség tapasztalata ezenkívül beépül az emberek tudatába, hosszú időre meghatározza viselkedésüket, táplálkozási szokásaikat. A műben hangsúlyos helyeken újra meg újra felmerül a rendelkezésre álló táplálékmennyiség és a népesség növekedése-csökkenése közötti összefüggés problémája. Hasonlóképpen központi kérdés a

táplálkozási rendszerek kulturális és vallási meghatározottsága. A táplálkozás kultúrájának alakulása pedig egyszersmind a társadalmi önmeghatározás kérdése is, meghatározó eleme a viselkedéskultúra változásainak. A bőséges táplálkozás, a legszükségesebbeken felül a "feleslegesnek" a birtoklása, fogyasztása, ennek a fogyasztásnak a módja a társadalmi elit számára az elkülönülés egyik legfontosabb eszköze volt. A szerző ezeket a problémákat vizsgálja, a táplálkozás európai kultúrtörténetét írja, amely az európai létfenntartás leglényegesebb kérdéseinek története, és így – amint hangsúlyozza – nincs szó valamiféle "alternatív" történelemről, hanem csupán a téma által indokolt és a modern történetírásban szokásos, erősen antropológiai indíttatású megközelítésről.

A középkorász szerző a III-tól a XX. századig tárgyalja az európai táplálkozás történetét, áttekintve olyan korszakokat is, amelyeket forrásszinten nem ismer. Ennek köszönhetően a késő-ókorról és kora-középkorról szóló részek származnak első kézből, ezek leírása a leghitelesebb és ugyanakkor a legélénkebb, legemlékezetesebb is. A továbbiakban elsősorban a téma igen gazdag francia és olasz irodalmára támaszkodik, ezek alapján próbál árnyalt képet adni a táplálkozás sokrétű gazdasági, társadalmi, demográfiai, kulturális összefüggéseiről.

A szerző a hagyományos kronológiai felosztás helyett – ókor, középkor, újkor –, amelyek túl sok ellentmondó eseményt, értéket, jelenséget olvasztanak össze, a tartalomnak megfelelő kronológiai rendszert állít fel. Az első rész ("Egy közös nyelv megalapozása") arról a III. és IX. század közötti folyamatról szól, amelynek során a germán és mediterrán szokások összeolvadásából, jelentős részben a kereszténység hatása alatt, létre jött a sok helyi változat ellenére közös vonásokat mutató európai táplálkozási kultúra, a "közös nyelv" a szerző szavával élve. A kiindulópontot a római és a germán világ kulturális különbözősége adja, a klasszikus mediterrán civilizációk számára a megművelt föld és annak terményei képviseltek értéket, anyagi és esztétikai értelemben egyaránt. Szemükben a gabonaföld, a szőlő, az olajfaültetvény a szépség megjelenítői voltak, szemben a civilizálatlan vadonnal. Táplálkozásukban a kenyér, a bor és az olaj dominált. Ezek a táplálékok az önmeghatározás eszközei is voltak, saját magukat, mint civilizált kenyérfogyasztókat állították szembe a "barbár" húsevőkkel, akiknek a legfőbb és szemükben a legvisszataszítóbb vonása a mértéktelenség volt. A mediterrán közegben született kereszténység is a kenyér és a bor kultuszát erősítette. A germán harcosok világában viszont a hús volt a legnagyobb becsnek örvendő táplálék, ehhez kapcsolódtak a bátorság és a harciasság képzetek, és a germán hős egyik legfontosabb erénye a nagyevés és a nagyivás (eleinte ez főleg a sör fogyasztását jelentette) volt. A kulturális összeolvadás a római birodalom felbomlása után ment végbe a táplálkozás terén is. Ennek egyik eleme a kereszténység felvétele volt, amely a germánok körében is növelte a kenyér és a bor presztízsét, a másik pedig az új politikai keretek kialakulása, amely a mediterrán világban is segítette a germán szokások terje-

dését. Az új eszményt talán legjobban Nagy Károly alakja fejezi ki, aki életrajzírója, *Einhard* szerint keresztény fejedelemhez és a *Suetonius* által megörökített római cézárokhöz méltóan mértékletes volt evésben-ivásban, de ugyanakkor mégiscsak nagy húsevő volt, aki nehezen viselte a korlátozó böjti előírásokat vagy orvosai mértékletességre intő szavát. Az egységesítő tendenciák ellenére azonban megmaradt a döntő kulturális különbség Európa északi és déli része között, a mediterrán vidékeken továbbra is a kenyér és a bor uralta a táplálkozást, ezenkívül fontos kiegészítő szerepet kaptak a zöldségfélék, míg a középkori forrásokban lépten-nyomon találkozhatunk a mértéktelenül vedelőzabáló "német" alakjával. A táplálkozásbeli különbség ugyanakkor elválasztotta egymástól a húsfogyasztó harcos arisztokráciát a békés, kenyérevő parasztoktól is. A kialakuló középkori felfogás szerint minden társadalmi rétegnek megvan a maga sajátos, hozzá illő tápláléka, egészségének záloga ennek fogyasztása, erényei vagy hibái összefüggnek ezekkel az ételekkel. Nagyjából a IX. századig azonban a táplálkozás fő vonása a változatosság, a gyér számú lakosságot körülvevő vadon biztosította a megfelelő étrendet.

A következő korszakot tárgyalja a második rész ("A fordulat"), amely a IX.-től a XIII. század második feléig tartott, és a népesség számának lassú, majd gyorsuló növekedésével, és ezzel párhuzamosan a megművelt területek kiterjesztésével és a növényi eredetű táplálékok egyre nagyobb szerepével jellemezhető. *Montanari* hangsúlyozza a kényszerű választást a hús és a kenyér között, amit a népesség számának emelkedése eredményezett, és amely a szegényebb rétegek táplálkozásának romlásával járt. Ugyanakkor a társadalom elitjének étkezési kultúrája egyre finomodott, a drága, egzotikus fűszerek, a különleges, az évszakhoz vagy a helyhez nem illő ételek, általában a friss élelmiszerek, például a böjti halak és tengeri csemegék fogyasztása tagjainak harcosból udvari emberré válását jelzi, és önmeghatározásuk, elkülönülésük fontos elemévé vált. Elindult a civilizációnak *Norbert Elias* által leírt folyamata, amely az ösztönvilág szabályozásával, az étkezési szokások finomodásával járt, egyszerűsített bizonyos ételek és szokások "lefelé" való terjedésével is, amelynek következtében az elit mindig új szokások felé fordult, önazonosítása érdekében.

A harmadik rész ("Mindenkinek a magáét") a XIV–XV. század válságos időszakát a táplálkozás történetén át közelíti meg, a demográfiai katasztrófát jobb, kiegyensúlyozottabb, a húsfogyasztás jelentős növekedésével járó korszak követte az európai emberek létfenntartásában. A szerző részletesen foglalkozik a XV. századi húsfogyasztás meglepő mértékével, a város és a falu közötti táplálkozási különbségekkel, felteszi (és nyitva hagyja) azt a kérdést, hogy a hús felé fordulás a pestis katasztrófája után következett-e be, vagy a korábbi tendenciák folytatása volt-e. Tovább követi a "civilizáció folyamatát", a XV. századra az asztal egyre inkább látványossággá vált, egy kifinomult udvari kultúra megkülönböztető jelévé.

Az "Európa és a nagyvilág" című fejezet veszi számba a XVI. és XVII. század változásait, amikor Európa megismerkedett az Újvilág termékeivel, amikor a felfedezések nyomán táguló világ megsokszorozta a táplálkozás lehetőségeit. *Montanari* bemutatja az élelmiszerek, fogyasztási cikkek fokozatos térhódítását, amely igen lassú folyamat volt. A kukorica és a burgonya fogyasztása inkább csak a XVIII. századtól vált általánossá, hasonlóan lassú a kávé, a tea vagy a csokoládé terjeszkedése is, amelyeknek táplálkozásban betöltött szerepénél jelentősebb volt élvezeti és szocializáló hatásuk. A XVI. század újabb kényszerű választást hozott a hús és a kenyér között a demográfiai növekedés következtében. A népi táplálkozásban ezután már a XIX. század közepéig a gabonafélék domináltak, miközben egyre nagyobb szerepet kapott néhány új növényi eredetű élelmiszer (burgonya, kukorica).

A meglehetősen bombasztikus "Az éhezés százada" címet viseli a következő fejezet, amely meglepő módon egy korszaknak tekinti a kronológiai XVIII. századot és a XIX. század első felét, megintcsak a táplálkozás mennyisége és minősége alapján. A népesség számának erős növekedése a táplálkozás minőségének rovására ment, a szerző szerint ebből a szempontból ez talán az európai táplálkozás történetének legsötétebb szakasza.

A XIX. század közepétől kezdődő változásokat foglalja össze "A forradalom" című rész, amelyek megalapozzák Európában a XX. század második felének korábban csak áhított élelmiszerbőségét. Először az élelmiszerkereskedelem fejlődésével és a tőkés termelés piacbővítő, a termelést fokozó logikájával összhangban eltűntek az éhínségek, egyre nagyobb szerepet kapott a húsfogyasztás, majd a mezőgazdaság fejlődésével, a tartósítás és a szállítás problémájának megoldásával a XX. századra valóban új korszak köszöntött be az európai táplálkozás történetében. Az új rendszer legfontosabb elemei a következők: a táplálkozásban csökkentek a társadalmi különbségek, a korábban csak a társadalom kiváltságos rétegei számára elérhető termékek (friss hús, gyümölcs, zöldségek az évszaktól függetlenül, távoli tájak terményei) különösen a XX. század második felétől kezdve Nyugat-Európában egyre szélesebb körben elérhetőek lettek, csökkentek a földrajzi különbségek a táplálkozásban, az európai konyha is internacionalizálódott egy bizonyos mértékben, másrészt a falu és város közti különbségek, az élelmiszerek szezonális jellege és helyhez kötöttsége jórészt eltűnt, az emberek viszonya a táplálkozással emiatt megváltozott. Amennyiben hajlamosak lennénk ebben szegényedést látni, a szerző rámutat, hogy mindez voltaképpen a gazdagok kiváltsága volt korábban, és megegyezett a szegények vágyaival. Az élelmiszerbőség ugyanakkor átformálja az évezredek értékeit és képzeteket: korábban az éhezéstől való félelem dominált, az emberek táplálkozása az évszakok és a termelés ritmusát követte, az ínség a ritka bőség időszakával váltakozott, amikor (bő termékek, ünnepek idején) kárpótolhatták magukat a nélkülözésekért. Csak a gazdagok, a kiváltságosak engedhették meg maguknak, hogy folyamatosan jól táplálkozzanak, ezért a kö-

vérség volt az eszmény, a gazdagság, a jólét jele. Ezzel szemben a XIX. században jelent meg a karcsú, hatékony, munkabíró test eszménye, megfelelően az új, polgári értékeknek, amely a XX. században a bőségben élő társadalmak jelképévé vált. Hasonlóan egy igen gazdag világ jellemzője az is, hogy korábban megvetett, másodrendűnek tekintett ételek válnak divatosak: fekete kenyér, sovány hús stb., terjed a vegetarizmus, és az éhezéstől való régikeletű félelmet lassan felváltja az elhízástól való félelem.

Ez a kronológiai felosztás – mint mindig – erősen célzatos, így bizonyos szempontból indokolt, másrésztől azonban erősen vitatható. A szerző figyelmének középpontjában a táplálkozás gazdasági, demográfiai és kulturális összefüggései állnak, mindezt egy sajátos alapelv határozza meg, miszerint a táplálkozás minősége, változatossága, a napi kalória-bevitel nagysága kap elsődleges szerepet, ennek megfelelően pozitív értékítélet kapcsolódik azokhoz a korszakokhoz, amelyekben a táplálkozás minősége jó, amikor a változatos étrendben a húsfogyasztás szerepe megnő és egyértelműen negatív minősítést kapnak azok a periódusok, amikor a hangsúly a növényi eredetű táplálékokra esik. *Montanari* szerint a húsfogyasztás szerepe nagyobb a kora középkorban, amikor Európa rendkívül gyéren lakott, és a hatalmas megműveletlen területek bőségesen adnak lehetőséget az állattenyésztésre, vadászatra, erdőgazdálkodásra. Hasonló a helyzet a XIV. század demográfiai katasztrófája után, amikor a népsűrűség csökkentével az állattenyésztés nagyobb teret kap a földművelés rovására. Köztük azok a korszakok, amikor a népesség száma erős növekedésnek indul, amikor kénytelenségből a vadon és a legelők egyre nagyobb részét veszik művelés alá, amikor a táplálkozásban egyre nagyobb szerepet kap a gabona, amely a szegények szinte kizárólagos táplálékává válik, egyszóval azok a századok, amikor Európát gazdasági és demográfiai növekedés jellemzi, különösen a XI. XVI. és XVIII. századok, *Montanari* szemében az éhség és a nyomorúság századai. Érvelése szerint ezekben az időszakokban a húsfogyasztás csökkenésével a táplálkozás minősége romlott, az egy főre eső kalória-fogyasztás visszaesett, a népesség növekedése előbb-utóbb túlnépesedéshez vezetett, ezt éhínségek, járványok követték, majd a túlélők lényegesen kedvezőbb körülmények közé kerültek, húsfogyasztásuk szinte hihetetlen méreteket öltött. *"Minden jel arra mutat, hogy a tömegek étrendje – egészen a múlt századig – akkor volt a leggazdagabb és legváltozatosabb, amikor a népesség száma stagnált vagy visszaesett, amikor tehát a kereslet csökkenése rugalmas és sokoldalú termelési módszer alkalmazását tette lehetővé."* (174. oldal) Kijelentését bizonyos korlátok között (a stagnáló népességű XVII. századra nem éppen a tömegek kielégítő mennyiségű és minőségű táplálkozása volt jellemző) elfogadjuk, érvelését, bizonyítékait azonban nem hagyhatjuk szó nélkül.

Az egyik probléma éppen a korszakolással kapcsolatos: ez a táplálkozás minőségének, mennyiségének ciklikus változásain alapul (a gabonafogyasztás és a húsevés, változatos, kielégítő mennyiségű, illetve szegényes, egyoldalú

táplálkozás váltakozása), a táplálkozás ciklusait pedig párhuzamba állítja a gazdaság és a demográfia periodikus változásaival (itt viszont nem mindenben veszi figyelembe azokat a periódusokat, amelyeket az elmúlt évtizedek nyugati gazdaság- és társadalomtörténet-írása, történeti demográfiája kijelölt, tudniillik a gazdasági és demográfiai mozgás időszakai nem illeszkednek pontosan a kronológiai évszázadokhoz, így nem lehet általában XI. századi vagy XVIII. századi népességnövekedésről és emiatt bekövetkező nyomorról beszélni, a párhuzamba állított jelenségek eszerint más és más gazdasági-demográfiai, valamint táplálkozási ciklushoz tartozhatnak). A népességszám növekedése nyomorúságos táplálkozással társul, Franciaországban például a XI. és a XVIII. században regisztráltak a korabeli források a legtöbb éhínséget, ennek alapján állítja a szerző – Massimo Livi-Bacci nyomán (*Popolazione e alimentazione. Saggio sulla storia demografica europea*. Bologna, 1987.) –, hogy általában "nehéz a népességnövekedést a javuló táplálkozási feltételekkel magyarázni" (174. oldal), és hogy az élelmezés és a demográfiai helyzet ugyan egymástól nem függetlenek, de kapcsolatuk főleg rövid távon kimutatható (pl.: az éhínségek gyilkos hatása), egyébként mindkét jelenségnek önálló élete van, egymástól függetlenül mozoghatnak, amint ezt a jelenben is látjuk, amikor a harmadik világ népességrobbanását nem kísérte a rendelkezésre álló élelmiszer mennyiség növekedése.

Ezzel kapcsolatban az első megjegyzésünk: valóban lehetséges-e jelentős népességnövekedés úgy, hogy nem áll rendelkezésre elegendő mennyiségű élelmiszer? Maga Montanari is igen szemléletesen mutatja be azt, hogy mi történik akkor, amikor a népesség növekedése meghaladja az élelmiszerforrások bővítésének lehetőségeit: a XIV. század és a XVII-XVIII. század éhínségei jól bizonyítják a szoros összefüggést. Ha a szerző nem győzi hangsúlyozni, hogy túl sok ember és túl kevés élelmiszer népességcsökkenéssel jár, és ez a preindusztriális társadalmak egyik periodikusan visszatérő alapigazsága, akkor miért vonja kétségbe, hogy a kevés ember és viszonylag sok élelmiszer népességnövekedést okoz? Azért – mondja Montanari –, mert amikor a népesség erősen növekszik, akkor táplálkoznak az emberek a legrosszabbul. Bizonyíték erre az inséges XI. és XVIII. század. De a rossz táplálkozás vajon nem a népességnövekedés következménye-e? Vajon a népességnövekedés kezdetekor is megfigyelhető? A szerző szerint a népességnövekedést jelző kolonizáció a középkorban már a IX. században elindult, amikor a táplálkozás jobb, a kalória-bevitel magasabb lehetett. Ugyanígy a XVI. századi népességnövekedést a XV. század alacsonyabb népsűrűsége, magas húsfogyasztása előzte meg, a XVIII. század demográfiai növekedését pedig a XVII. stagnálása. Az összefüggés elég nyilvánvalónak tűnik, a nagy preindusztriális népességnövekedéseket olyan korszakok előzték meg, amikor viszonylag kevés ember magasabb életszínvonalon élt, és a növekedésnek nagy tartalékai voltak (XV. század) vagy amikor a mezőgazdasági technika megújulása új lehetőségeket hoz az élelemtermelésben

(XI. század, amelyről azonban *Montanari* nem szól), vagy amikor a mezőgazdasági technika fejlődése mellett olyan új táplálékfajták jelennek meg, amelyek nagy szerepet játszanak a népélelmezésben (XVIII. század: burgonya, kukorica, amelyekről *Montanari* szól, de negatív hangsúllyal). Tehát a szerzőnek azon állítása, hogy a népességnövekedés előrehaladtával a népi táplálkozás silányabbá válik, nem jelenti azt, hogy a népességnövekedés kezdetén ne lettek volna kedvezőbb táplálkozási körülmények, a szerző előadása is inkább ezt a változatot támasztja alá.

Egy másik igen fontos probléma a forráskezelés kérdése. *Montanari* szerint a XI. század lényegesen mostohább, mint az azt megelőzőek. XVIII. századi forrás alapján közli az éhínségek számát, kellő óvatosságot ajánlva, de a számokat nagyságrendileg hitelesnek tartva. De milyen alapon? Arról nem is szólva, hogy az országos ínségekről írva a következő számokat hozza: VIII. század második fele: 6 ínség, IX. század: 12, X. század: 3, XI. század: 8. (53. oldal). Nem lehetne inkább átlagos évszázadnak nevezni? A "bizonyítékot" ezután a *Raoul Glaber* által leírt szörnyűségek jelentik, amelyeket alapvetően hitelesnek fogad el. Ezt mások is megtették már, okkal vagy ok nélkül, most ne vitassuk. De az végképp érthetetlen, hogy akkor miért nem tulajdonít hitelt a *Prokopiosz* által leírt VI. századi éhínségnek (13. oldal), amit a beteges fantáziálások világába utal. A derék görögnek kétségkívül volt érzéke a borzasztó részletek leírása iránt, de *Raoul Glaber*-t sem lehet az ellenkezőjével vádolni. Szerzőnk szerint az éhínségeknek különben sem kell feltétlenül nagy jelentőséget tulajdonítanunk, azok nem mindig halálos kimenetelűek, az emberek megtanultak együtt élni azokkal. Tehát, ha forrásaink éhínségről beszélnek, csak akkor kell azokat komolyan vennünk, ha a XI. vagy a XVIII. században fordulnak elő...

A szerző másik problematikai eljárása, hogy a kronológiai évszázadokat veszi alapul, ezekről tesz kijelentéseket. A XI. századi éhínségek valószínűleg még egy korábbi korszak végéhez tartoztak, a század végétől kezdve, amikor a mezőgazdasági technika megújulásának következményei érezhetővé váltak, az ínséges évek ritkultak, vagy legalábbis kevésbé súlyosak voltak. A népességnövekedés kezdeteit, ritmusát nem ismerjük pontosan, de a demográfiai hullám inkább a XII–XIII. századra eshetett, miután a mezőgazdasági termelés és a rendelkezésre álló élelmiszerforrások is bővültek. A népességnövekedés fő oka valószínűleg a halandóság javulásában kereshető, ez pedig elsősorban az élelmiszertermelés növekedésével magyarázható. Forrásaink alapján az összefüggés nehezen vonható kétségbe, a probléma inkább az, hogy túl keveset tudunk a jelenségről, nem vizsgálhatjuk azt teljes összetettségében. Mindenesetre rendkívül problematikus a XI. századot a korábbiaknál válságosabb periódusként bemutatni, ezt a népességnövekedéssel magyarázni, és ez alapján állítani, hogy a táplálkozás és a népesedés mozgásának a ritmusa nem kapcsolódik össze, sőt esetleg éppen egymással ellentétes lenne, miközben a XI. századot, amelynek során igen jelentős gazdasági, népesedési, társadalmi, de politikai és kulturális

változások is lezajlottak, a szerző egységes periódusként kezeli. Hasonló a helyzet a XVIII. század kapcsán is. *Montanari* nem tesz különbséget a század első és második fele között, a "francia nyomorúság századának" nevezi, ezt a népességnövekedéssel magyarázza, bizonyítékul itt is az éhínségek szolgálnak. A következtetés: a népességnövekedés a preindusztriális társadalmakban egyenlő a nyomorral, ha nyomor van (a népességnövekedés következtében), akkor a népességnövekedés kiváltó oka nem lehet élelmiszerbőség vagy a jobb táplálkozás. Tehát egy jelenség okozatát, amely időben később következik be, tekinti a jelenség időben korábbi lehetséges oka kizáró tényezőjének. Ezenkívül nem veszi figyelembe azt a határvonalat, amely 1740 körül húzódik, és kijelöli egy új gazdasági ciklus és demográfiai rendszer kezdetét. Az 1740 előtti periódus inkább az előző, éhínségekkel, járványokkal sújtott korszakhoz tartozott, amikor a népesség inkább stagnált (persze ez is jelentős ingadozások átlagát jelenti), a népességnövekedés a század második felében vált jelentőssé, amikor a korábbi nagy, gyilkos demográfiai válságok eltűntek, a pestis kiszorult Nyugat-Európából, és az éhínségek már kimutathatóan nem jártak olyan súlyos következményekkel, mint korábban, noha gyakran előfordultak, de ezek *Jean Meuvret* szavával már "disettes larvées", rejtett inségek, nem módosították olyan nagy mértékben a halandósági görbéket, mint a XVII. századi vagy az 1709–10 körüli nagy válságok. A népességnövekedés mögött itt is a halandóság javulása állt, amelynek okai összetettek, de közöttük számba kell vennünk azt a tényt is, hogy az emberek nem haltak tömegével éhen. Tehát az élelmiszerfogyasztás ciklusait nem lehet a gazdaság és a demográfia ciklusaival összevetni a kronológiai évszázadok keretei között, így ha a XVIII. századi népességnövekedésről beszélünk, akkor azt nem lehet a század első felének inségeivel párhuzamba állítani, bizonyítandó a népességnövekedés negatív hatásait, hanem a valóságos gazdasági és demográfiai folyamatokat kell alapul venni, hogy közelebb jussunk a valós összefüggésekhez, pl.: a XVIII. század első és második felének silány táplálkozása teljesen más viszonyokra utalhat. A század elején stagnáló (bár a XVI. században megnövekedett) létszámú népességre jellemző az igen alacsony fogyasztás, állandóan visszatérnek a súlyos éhínségek, majd több tényező változásával (éghajlat, újabb növényi eredetű táplálékok elterjedése a tömegfogyasztásban stb.) a népesség növekedésnek indul, eltűnnek a korábbi tömeges halált okozó éhínségek, de ez nem jár az egy főre eső táplálékmenyiség növekedésével, különösen nem a húsfogyasztás növekedésével, hanem csak kiegyensúlyozottabb, biztonságosabb, de rendkívül egyoldalú táplálkozással. Másként hogyan volna lehetséges az, hogy a század eleji stagnálás, amit az éhínségek és a nyomukban járó halandósági válságok okoztak, népességnövekedésre váltott, miközben a rendelkezésre álló élelmiszermennyiség nem nőtt? Hiszen maga *Montanari* is elismeri, hogy a század második felétől az inségek következtében "kevesebb volt a halott", azaz javult a halandóság (173. oldal), ugyanakkor azonban tagadja, hogy ezt a táplálkozási helyzet általános

javulása okozta volna. Sőt szerinte a helyzet romlott, az emberek sohasem táplálkoztak ilyen egyoldalúan, az őket az éhhaláltól megmentő burgonya és kukorica egyoldalú fogyasztása súlyos betegségek (pl.: pellagra) okozói voltak. Ebben természetesen igaza lehet, de a lényeg az, hogy az élelmezés és a demográfiai helyzet mégis szoros kapcsolatot mutatnak, a burgonya és a kukorica – a mezőgazdaság fejlődése, az államok nagyobb szervező ereje, a közegészségügy fejlődése és még sok egyéb mellett – okozza, hogy megtörik a népesség növekedésének és csökkenésének, stagnálásának sok évszázados váltakozása, a braudeli "ár-apály-szerű" fejlődés átadja helyét a folyamatos növekedésnek. Tehát ha *Montanari* nem talál ellentmondást abban, hogy a XVIII. század "gyorsan gyarapodó európai társadalmát alacsony, olykor nyomorúságos táplálkozási szinten tengődő társadalomként jellemezze, a növekedés ellenére, vagy inkább éppen amiatt" (175. oldal), mi nem látunk ellentmondást abban, hogy a növekedés egyik okát a rendelkezésre álló több, ha nem is jobb minőségű élelmiszerben lássuk. A táplálkozás és a demográfiai helyzet közötti szoros összefüggés nemcsak rövid távon létezik, a probléma inkább az, hogy állandó, bonyolult kölcsönhatásról van szó, amelybe számos más tényező is belejátszik, amelyet azonban a régmúltra vonatkozóan még sokkal gondosabb, tárgyilagosabb forráskezelés mellett sem láthatunk teljesen világosan. A preindusztriális társadalmakban a népességnövekedés valóban a táplálkozás minőségének romlásához vezetett, a népesség száma és a rendelkezésre álló táplálékmenyiség közötti egyensúly felborulása súlyos demográfiai katasztrófákkal járhatott, de a válság elmúltával, miután az egyensúly helyreállt, a túlélők jobb életkörülmények közé kerültek, jobban táplálkozhattak, és a népesség újra növekedésnek indult. A XIX. század előtti demográfia és élelmiszertermelés ciklusai jól kirajzolódnak, *Montanari* tévedése abban rejlik, hogy a "jó" és "rossz" táplálkozás fogalmaiban gondolkodik, nem vesz tudomást arról, hogy adott helyzetben a mennyiségileg több élelmiszer, még ha egyoldalú táplálkozást, nyomort, alacsony életszínvonalat jelent is, lehetőséget adhat a halandóság javulására. Hogy ezt lehet-e a táplálkozás "javulásának" nevezni, az persze más kérdés, de hogy a XVIII. század második felétől, a XIX. század elejétől a halandóság javulásával járó új demográfiai rendszer mögött részben az élelmiszertermelés változása, bővülése állt, az kétségtelen.

Őri Péter

Osamu Saito: Historical demography: achievements and prospects. (Történeti demográfia: Eredmények és kilátások. *Population Studies*, 1996. 3. p. 537-553.)

A szerző, a neves japán történeti demográfus tanulmányában összefoglalja a történeti demográfiának mint önálló tudományágnak az ötvenes évekbeli születésével és azóta tartó fejlődésével kapcsolatos problémákat, valamint a megoldásra váró kérdéseket, amelyek némelyike már a jelen kutatásaiban is megjelenik. A tanulmány külön érdeme, hogy jegyzeteiben bőséges válogatást találunk az elmúlt évtizedek elsősorban angol nyelvű történeti demográfiai irodalmából.

A népesedéstörténet iránti érdeklődés nem új keletű dolog, de a történeti demográfia mint akadémiai tudomány viszonylag rövid múltra tekinthet vissza, születése az ötvenes évekre tehető, amikor francia kutatók új módszereket kezdtek alkalmazni a prestatistikai korszak nominatív forrásainak elemzésére. Az új módszer az egyházi anyakönyvek családrekonstrukciós feldolgozása volt, amelynek úttörői a gazdaságtörténész *Pierre Goubert* és a demográfus *Louis Henry* voltak. *Goubert Jean Meuvret* nyomán a létfenntartási válságok iránt érdeklődött elsősorban, míg Henry megpróbálta pontosan meghatározni azt, amit természetes termékenységnak nevezett, azaz a házasságon belüli tudatos születésszabályozás előtti termékenység szintjét. Mindkettőjük kiindulópontja az volt, hogy a premodern korra jellemző demográfiai viselkedés alapvetően különbözött az átmenet utáni moderntól. A családrekonstrukció forradalmasította a kutatást, lehetővé tette a történészek és a demográfusok együttműködését, a demográfia kifinomult módszereinek, eszköztárának használatát a történeti kutatásokban, és olyan tudás birtokába juttatta a történészeket, amelyre mindig vágytak, de amelynek elérését korábban nem tartották lehetségesnek. Régi feltevések dőltek meg, mint például a múltbeli korai, sőt – az irodalmi művek alapján elképzelt – gyermekházasság legendája. Lehetővé vált, hogy a demográfiai mutatókat együtt vizsgálják az árak, bérek vagy más gazdasági-társadalmi jelenségek idősoráival, illetve hogy bepillantsanak a múltbeli népeségek mikroviselkedésének titkaiba. Így ma jóval többet tudunk a preindusztriális társadalmakban megfigyelhető népességváltozásoknak és a rendelkezésre álló létfenntartási eszközöknek a kölcsönhatásáról, a családok reprodukciós magatartásáról, ami további kutatásokra ösztönzött a mentalitások és a reprodukciós kultúrák története terén.

A bevezető megjegyzések után három fő részt találunk: az első a demográfiai átmenet előtti kor, a második pedig az átmenet kutatásának problémáit foglalja össze, míg a harmadik a jövő lehetőségeiről szól. Ami a pretransziós időszakot illeti, a francia kezdeményezést hamarosan követték az angolok: 1964-ben alapították a híres cambridge-i kutatócsoportot, amelynek hivatalos neve (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure) jelezte, hogy kutatási területe szélesebb, mint a hagyományos értelemben vett történeti demográfiáé. De a családrekonstrukciós módszer számukra is alapvető fontosságú volt.

A kutatások során felszínre kerültek azonban az új módszer fogyatékoságai is. Először is a családrekonstrukció jól alkalmazható a termékenység vizsgálatá-

ra, viszont sokkal kevésbé a halandóságéra. A halotti anyakönyvek – különösen a korai periódusokra vonatkozóan – általában hiányosak, de még a legjobb anyakönyvekből is nehéz a felnőttek halandóságát rekonstruálni. Európában a népességmozgás jóval erősebb volt, mint Európán kívül, a születési anyakönyvekben szereplő személyek jelentős részét már nem lehet megtalálni ugyanannak a községnek a halotti anyakönyvében, így a csecsemő- és gyermekhalandóságon kívül magasabb életkorokra nézve kiszámítani a halálozási valószínűséget vagy a várható átlagos élettartamot csak halandósági tábla-modellek segítségével lehet. Ez viszont további problémákat jelent (pl.: *Coale* és *Demény* tábláinak egyikét csak akkor alkalmazhatjuk valamely történeti népességre, ha feltételezzük, hogy a $q(x)$ [a halálozási valószínűség x éves korban] értékei közti arányok nem változnak a születéskor várható átlagos élettartam változásával [e_0]). A halandóság bizonyos aspektusai viszont (csecsemő- és gyermekhalandóság, a szülő nők halandósága) világosabbá váltak a családrekonstrukciók nyomán.

Kérdés az is, hogy az eredmények, amelyek a stabil, nem vándorló népesség vizsgálatából származnak, mennyire reprezentálják az egész népességet. A probléma leginkább a nupcialitás terén jelentkezik. A vándorlás befolyásolhatja a házasságkötés időpontját, a családrekonstrukciók alapján erről nem biztos, hogy objektív képet kapunk. A szerző szerint ez empirikus kérdés, további kutatásokkal kell tisztázni. A legújabb angliai kutatások szerint a vándorlók és helyben maradottak átlagéletkora az első házasságkötésnél nemigen különbözik egymástól, viszont a cölibátusban élők aránya már jelentősen eltér a két népességcsoportban.⁴⁰

Hasonlóan súlyos probléma az is, hogy a családrekonstrukció roppant időigényes módszer, ezért általában csak egy-két plébánia anyagát vizsgálták, amelyen belül a teljesen rekonstituálható családok száma igen kicsi. Az elsietett általánosításokat csak a kutatás empirikus bázisának növelésével lehet elkerülni. Így *Wrigley* colytoni vizsgálatai során a születésszabályozás bizonyítékait találta a 17. század második felére vonatkozóan, de amikor a Cambridge Group megnövelte a kutatás bázisát, akkor máshol erre vonatkozó jeleket nem találtak, amit más európai országokban végzett kutatások is alátámasztottak. A preindusztriális Európa nagy részére tehát a "természetes termékenység" volt jellemző. Fontos kivételek: Franciaország a 18. század második felében, illetve néhány elit csoportja a társadalomnak.

Gondot okoz az is, hogy fontos arányszámokat (nyers születési és halálozási arányszámok, reprodukciós együtthatók, természetes szaporodás) a családrekonstrukciók alapján nem lehet kiszámolni. Ezt a problémát a Cambridge Group a visszafelé becslés módszerével próbálta megoldani. Kiinduló pontul a

⁴⁰Wrigley, E. A.: The effect of migration on the estimation of marriage age in family reconstitution studies, *Population Studies*, 48. 1994. 81-97. p.

19. századi népszámlálások adatait választották, amelyek megadják a népességszámot korcsoportonkénti bontásban, majd ehhez kapcsolták 404 plébánia anyakönyvi bejegyzéseit, a keresztelesek, házasságkötések és temetések havi összegzésével rajzolták meg Anglia népesedéstörténetét 1541 és 1871 között. Nemcsak az össznépességet számolták ki ötvenként erre a 330 éves periódusra, hanem az összegeket öt éves korcsoportokra bontották, és kiszámolták a bruttó reprodukciós együtthatókat, a házassági arányszámokat, valamint a születéskor várható átlagos élettartamot.⁴¹

A Cambridge Group kutatói ezenkívül részletesen foglalkoztak a demográfiai viszonyok és a gazdaság összefüggéseivel. A demográfiai arányszámokat együtt tanulmányozták az árak és bérek időszoraival. Ez hasonlított *Meuvret* és *Goubert* módszeréhez, de az angolok velük ellentétben nem a rövidtávú, krízisorientált kutatást választották, hanem inkább egy másik francia tradíciót elevenítettek fel: a *longue durée*, a hosszú időtartam és a *conjunctures*, a gazdasági és demográfiai mozgások tanulmányozását. A demográfiai és a gazdasági rendszer kölcsönhatásainak vizsgálatával egyszerre mind a malthusi hagyományhoz is visszanyúltak. *Malthus* volt az első, aki a társadalmat demográfiai szempontból mint önszabályozó rendszert írta le, és élénken érdeklődött az iránt, hogy a gazdaság milyen szerepet játszik ebben, hogyan szabályozza, befolyásolja a népesség változásait. A második világháború után e téren a demográfiai kutatások két jelentős eredményt értek el: az egyik a homeosztatisztikus vagy önkiegyensúlyozó demográfiai rendszer fogalmának kialakítása és elterjedése, a másik a malthusi modell újrafogalmazása volt. Az esettanulmányokból kiderült, hogy a tradicionális európai társadalmakban a *Malthus* művének első kiadásában hangsúlyozott pozitív fékek helyett elsősorban a megelőző fékek töltik be a szabályozó szerepet a demográfiai rendszerben. *Wrigley* és *Schofield* műve bemutatta, hogy a preindusztriális Európában a házasságkötés játszotta a megelőző fék szerepét, amely megfigyelhető a népességnek mind hosszú időtartamú, mind rövidtávú változásában. 1700 előtt főleg a cölibátusban élők arányának változása felelt a gazdasági lehetőségek alakulására (elsősorban a munkaerőpiac változásaira), míg utána inkább az életkor az első házasságkötéskor. A francia és a német kutatások is megerősítették a házasság központi szerepét a preindusztriális demográfiai rendszerben. Ez a kutatási irány összekapcsolódott a háztartásszerkezet vizsgálatokkal, a Cambridge Group célja az volt, hogy kimutassák a család- és háztartásszerkezet jelentőségét a különböző házassági minták kialakulásában. *Peter Laslett* és munkatársai a háztartásszerkezetről és méretről kezdtek átfogó kutatásokat, míg *John Hajnal* a házasságkötéskori életkor és a cölibátusban élők aránya alapján osztotta kétfelé a preindusztriális Európát. Világossá vált, hogy a házasságkötési szokások (amelyek szempontjából döntő jelentősége volt a fiatalok szolgálatvál-

⁴¹Wrigley, E. A. - Schofield, R.S.: *The Population History of England, 1541-1871. A Reconstruction*. London, 1981.

lalásának – "life cycle servants " – *Peter Laslett*) adják az észak-nyugat-európai demográfiai rendszer megértéséhez a kulcsot, amely szokásokat a gazdasági tényezőkön kívül a földrajzi-kulturális viszonyok alakították.

A prestatistikai korszak tanulmányozása fényt vetett a demográfiai átmenet korára is, bár az átmenet klasszikus elméletét jórészt tarthatatlanná tette. Nyilvánvalóvá vált, hogy a halandóság exogén változó az európai demográfiai rendszerben, és a mortalitás csökkenésének első fázisa (az egészségügyi vagy epidemiológiai átmenet) mára külön stúdium lett. A demográfiai átmenettel foglalkozó elméletek és kutatások lényegében a termékenység 19. század végi hanyatlására koncentrálnak (pl.: *Ansley Coale* princetoni programja 1963-tól: "European Fertility Project"). A princetoni kutatás során - amely sokat köszönhetett *Henry* természetes termékenység-elméletének - kidolgozták a termékenység és a nupcialitás új mérőszámait, megállapították a természetes termékenység és a tudatos születéskorlátozás szintjét (*Coale* és *Trussell* indexei), amelyek megkönnyítették és összehasonlíthatóvá tették a kutatásokat, és számos új eredményt hoztak. Az átmenet klasszikus elmélete feltételezte, hogy éles határvonal húzódik a premodern és modern társadalmak demográfiai viselkedése között, miszerint a régmúltban a termékenység és a halandóság egyaránt magas volt, a természetes termékenység kevés regionális vagy időbeli különbséget mutatott fel, és a változás az iparosodás, illetve általánosságban a modernizáció hatására kezdődött ezen a téren. Ezzel szemben a premodern társadalmakban igen különböző termékenységi szinteket találtak, amit a nupcialitás (életkor az első házasságkötéskor, a cölibátusban maradtak aránya) különbségei magyaráznak. Kiderült, hogy a nemzeti határok nem nyújtanak megfelelő megfigyelési kereteket, a nyelvi, vallási, kulturális vagy ökológiai határvonalak sokkal fontosabbak. Valószínűvé vált, hogy a házások aránya igen változatos lehetett a különböző európai régiókban, ami egybeesik *Hajnal* eredményeivel is az európai házassági modellekkel kapcsolatosan. De az is bizonyítást nyert, hogy a "természetes termékenység" szintje szintén különbözött régióként, és változott az idők folyamán. A Cambridge Group talán legmeglepőbb eredménye az volt, hogy a házas termékenység nőtt a 18. században, különösen az idősebb évfázatokban. A házas termékenység változatossága a múltbeli népességek körében jól párhuzamba állítható a jelenben a fejlődő országok népességeiről megismert képpel. A különbségek sokkal inkább magyarázhatók a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők által kialakított házassági mintákkal, ezen belül a nemi érintkezés gyakoriságával és a szoptatási idő hosszával, mint más közvetlen hatásokkal (egészségi állapot, táplálkozás).

A termékenység közgazdasági elméletei próbálták a gyermekek iránti "kereslet" csökkenését megmagyarázni, amely a modern gazdasági növekedés ellenére következett be. A különböző interpretációk a gyermeknevelés relatív költségeinek növekedésére épültek, és inkább a mai kevésbé fejlett országok példáját vették alapul, mint a meglehetősen szűkös történeti adatokat. Némi-

képpen különböző elméletet dolgozott ki *J. C. Caldwell*, aki a javak generációk közötti áramlására irányította figyelmét. Nézete szerint a gazdasági fejlődés olyan strukturális változást idézett elő, amely megváltoztatta a javak áramlásának irányát, és egy olyan rendszert, amely a szülőknek kedvezett, felváltotta egy olyan, ahol a gyermekek "többe kerülnek", mint amennyi anyagi hasznot jelentenek, és ez a gyermekek iránti kereslet csökkenésével járt, nagyobb gondal, nagyobb ráfordítással kevesebb gyermeket neveltek ettől kezdve. A történeti kutatások és a jelenkori statisztikai elemzések alapján azonban úgy tűnik, hogy a termékenység közgazdasági elmélete önmagában nem képes megmagyarázni a reprodukciós magatartás változásait. A kulturális és eszmei tényezők sokkal inkább előidézhetik a változást, mint a családi jövedelmek vagy a gyermeknevelés költségei. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a születésszabályozás könnyebben elterjedhet az egyik kultúrában, mint a másikban. A legfontosabb az attitűdök változása, mint például a szekularizáció, illetve ennek terjedési sebessége: egy olyan komplex folyamat, amelyben az írni-olvasni tudásnak, az iskolarendszernek, a kommunikációs csatornáknak, a tömegtájékoztatási eszközök terjedésének mind megvan a maguk szerepe. Egyszóval a születésszabályozás elterjedésének mechanizmusa meglehetősen homályos, és elterjedésének gyorsasága egy bizonyos kultúrában meglehetősen nehezen kiszámítható.

A demográfiai átmenet elméletével kapcsolatban problematikus az is, hogy a házas termékenység meghatározó tényezőinek vizsgálata és számos történeti demográfiai kutatás egyaránt megkérdőjelezte a premodern és modern demográfiai viselkedés közti éles határvonal létét. *Louis Henry* és a European Fertility Project is kimutatták a tudatos születésszabályozás jeleit az átmenet előtti korszakban, amelynek ismeretében a "természetes termékenység" fogalma és az éles választóvonal feltételezése elveszteni látszik létjogosultságát. Az, hogy a nők termékeny időszakuk vége előtt felhagytak volna a gyermekszüléssel, meglehetősen ritka volt, de a születések közötti intervallumok igen nagy változottságot mutattak - mind a társadalmi, mind az individuális döntések következtében. Úgy tűnik, hogy a szoptatási időszak és a szülés utáni terméketlen periódus hossza nagyrészt megmagyarázza az európai házas termékenység regionális különbségeit. A szoptatás, mint a termékenység szabályozásának egyik lehetséges módja, az önmegtartóztatás, a coitus interruptus, az abortusz - nem voltak ismeretlenek a premodern társadalmakban, és akár tudatosan alkalmazták ezeket, akár nem, meghatározói voltak a születések közötti időszak hosszának. Néhány kultúra esetében, ahol az igen korai házasság volt szokásos, (pl.: Kína) még a csecsemőgyilkosság és a gyermekek elhagyása sem zárható ki a felhasznált eszközök köréből. Az anyák életkora az első szüléskor szintén igen fontos változó e tekintetben.

Ami pedig az epidemiológiai átmenetet illeti, a halandóság javulását az ötvenes-hatvanas évek, *T. McKeown* kutatásai óta az orvostudomány fejlődése

helyett inkább az életszínvonal javulásának tulajdonítják, amely a modern gazdasági fejlődés következménye volt. Újabban ezzel az elmélettel kapcsolatban is kétely merült fel, tudniillik, hogy a vásárlóerő és az élelmiszerfogyasztás növekedése szükségszerűen a halálozási ráták javulásához vezet-e. A csecsemőhalandóságot általában az életszínvonal indikátorának tekintik, ez pedig még Angliában sem csökkent az iparosodással együtt, a reálbérek 19. századi növekedése ellenére sem esett 150% alá 1901-ig. A kutatók figyelme ezzel kapcsolatban ma már inkább az urbanizáció negatív hatásai, illetve a közegészségügy fejlődése felé fordult. *Wrigley-Schofield* sem mutatott ki közvetlen kapcsolatot az aggregált halandósági arányszámok és a reálbérek változása között a preindusztriális Angliában. Itt nemcsak a járványoknak a helyi gazdaság teljesítőképességétől többé-kevésbé független hatásairól van szó, hanem néhányan (mint *Massimo Livi Bacci*) általában kétségbe vonják a táplálkozás és morbiditás, mortalitás közötti kauzális kapcsolat bizonyíthatóságát. A helyzetet tovább bonyolította az anthropometriai vizsgálatok terjedése. Ezek során a testmagasságot és a testsúlyt az egyének jóltápláltságának mérésére próbálták alkalmazni ("nutritional status"), amely eszerint Angliában és az USA-ban a 19. század közepén rosszabbra fordult. A "nutritional status" a reálbérek növekedése ellenére is rosszabbá válhat a túlfeszített munka, a stressz, a környezeti hatások következtében. Mindez részben igazolja *McKeown* bírálóit, másrészt viszont nem cáfolja a komplex, de ténylegesen létező kapcsolatot a táplálkozás, a környezeti tényezők és a halandóság között.

Így tehát tisztábban látjuk az átmenet előtti észak-nyugat-európai demográfiai rezsím működési mechanizmusait, de még mindig nem tudjuk kielégítően megmagyarázni, hogy miért kezdődött el az átmenet, és hogy a halandóság és termékenység hanyatlása hogyan kapcsolódott a szélesebb értelemben vett gazdasági és társadalmi változásokhoz.

A szerző ennek az áttekintésnek az alapján néhány javaslatot tesz a jövőbeli történelmi demográfiai kutatások számára:

1. A különböző népességek demográfiai viselkedése nem osztható dichotóm csoportokra (premodern természetes termékenység vagy születésszabályozó modern). Ezek vizsgálatára kifinomultabb technikákat kell kidolgozni: ilyen irányú kísérletek a Cambridge Group részéről a házas termékenység felbontása három összetevőre⁴², a *Coale-Trussell* indexekkel szemben egy alternatív módszer a tudatos születésszabályozás felderítésére (cohort parity analysis)⁴³, a cse-

⁴²Wrigley, E. A. et al.: *English Population History from Family Reconstitution, 1580-1837.*, Cambridge, University Press, 1997.

⁴³David, P. et al.: Cohort parity analysis. Statistical estimates of the extent of fertility control, *Demography*, 1988.

David, P. - Sanderson, W.: Measuring marital fertility control with CPA, *Population Index*, 1988. 163-188.

David, P. - Sanderson, W.: Cohort parity analysis and fertility transition dynamics: Reconstructing historical trends in fertility control from a single census, *Population Studies*, 1990. 421-455.

csemőhalandóság endogén és exogén összetevőkre való bontása,⁴⁴ továbbá a családrekonstrukciók számára szükség volna egy új módszerre a felnőtt halandóság mérésére is.

2. A demográfiai rendszerek kultúra-függőek. A történeti demográfiai kutatások túlnyomórészt a *John Hajnal* által meghúzott Szent Pétervár- Trieszt vonaltól nyugatra eső közösségek életére irányultak, az ettől keletre eső régióról és az Európán kívüli területekről sokkal kevesebbet tudunk, noha a demográfiai viselkedés ott minden bizonnyal különbözött a nyugat-európaítól. Ráadásul Közép- vagy Kelet-Európát nem lehet egy kalap alá venni például Kínával, Indiával vagy Japánnal, ahogy sokan teszik. Ma még kevésbé ismerjük a családi és rokonsági kapcsolatokat és a reprodukció mechanizmusát ezekben a kultúrákban, de annyi biztos, hogy noha Indiában és Kínában a háztartások mérete és szerkezete hasonló volt, a reprodukció folyamata mögött más viselkedési szabályok állhattak. A tradicionális Japán pedig, amelyre a törzscsalád túlsúlya volt jellemző, egyaránt különbözött Nyugat-Európától és Kínától, de Közép-Európa törzscsaládi övezeteitől is. Más kultúrák vizsgálata ugyanakkor másfajta források felhasználását is jelenti. Ázsiában nemigen vannak anyakönyvek, helyettük a történeti demográfusnak genealógiákat (az elit csoportokról), vagy a falusi lakosság névszerinti listáit kell használnia. Ezeknek a forrásoknak saját problematikájuk van, mentesek az anyakönyvek bizonyos hiányosságaitól, ugyanakkor nem nyújtanak minden olyan információt, amelyek az anyakönyvekben megtalálhatók (a pontos csecsemőhalandóságot például nem lehet kiszámítani belőlük, mert a két adatfelvétel között született és meghalt csecsemők sohasem jelennek meg a listákon, viszont az évenkénti regisztráció miatt jobban lehet követni az egyének és a házaspárok mozgását, jobban nyomon lehet követni, hogy ki meddig tartózkodott a szóban forgó helyen, és a nyers születési és halálozási arányszámok és az össznépeség számának változásai is könnyen megismerhetők tanulmányozásuk révén). Mindezeknek az adatoknak a kiaknázása némileg más módszereket igényel, de ugyanakkor jelentősen megnöveli tudásunkat az Európán kívüli népeiségekről.

3. Modelleket kell kidolgozni a demográfiai és a gazdasági rendszerek interakciójáról, mégpedig lehetőleg különböző történeti és kulturális körülmények között. Körvonalazni kellene a demográfiai viselkedés, a piac és más gazdasági intézmények kölcsönhatásait a nagycsaládos Kelet-Európában, Indiában és Kínában, valamint a törzscsalád elterjedtségével jellemezhető Japánban. Míg láttuk, hogy az iparosítás nem ad teljesen kielégítő magyarázatot a demográfiai átmenetre, addig a demográfiai-gazdasági interdependencia piaci modellje hasznosnak bizonyult Észak-Nyugat-Európa vonatkozásában. A kérdést más régiók esetében is vizsgálni kellene, ahol a reprodukciós viselkedés különböző és a piac szerepe más volt, mint Nyugat-Európában. Különösen nehéz a de-

⁴⁴Bourgeois-Pichat, J.: Measuring infant mortality. I. and II., *Population*, (Selected Papers, No.6. 1981. 1-17, 19-40.)

mográfiai-gazdasági tényezők kölcsönhatásait nyomon követni az átmenet időszakára nézve, amikor a strukturális változások felgyorsultak, igen nehéz az általában lokális demográfiai adatokat gazdasági és társadalmi statisztikákkal párhuzamba állítani, a demográfiai változásokat behelyezni a valóságos, az adott földrajzi térre jellemző gazdasági-társadalmi háttérbe. A Cambridge Group erre tett kísérletet tizenhárom esettanulmányként felfogott történeti közösség 1891 és 1921 közötti népszámlálási könyveinek feldolgozásával.⁴⁵ Még nehezebb a feladat mindezt individuális szinten vizsgálni, mivel az anyakönyvek nemigen tartalmaznak adatokat az egyének gazdasági, társadalmi helyzetéről. Amint a proto-indusztrializáció elméletének kimunkálói bizonyították, ez a családi gazdaságot rekonstruáló megközelítési mód igen értékes lehet, hiszen a nemi szerepeknek, az örökösödési rendszernek, a munkának, a gazdálkodás módjának a termékenységre, a csecsemő- és gyermekhalandóságra, a gyermekágyi halandóságra, a házasságkötés életkorára, az otthon elhagyásának időpontjára gyakorolt hatása így beépülhetett a demográfiai elemzésbe. Ez a modell *Caldwell* elmélete szempontjából is gyümölcsözőnek bizonyult, tudniillik hogy az iparosodással megfordult-e a javak áramlása a generációk között. A gazdasági tényezők, a táplálkozás és az egészségi állapot kapcsolatának individuális szintű vizsgálata talán olyan módszert nyújthat, amely összekapcsolja a mikrofolyamatokat a makrofolyamatok (iparosodás, urbanizáció) által kiváltott változásokkal. Szükséges a mikro- és makrofolyamatok között összekötő szerepet játszó intézmények működésének a megismerése, a demográfiai változások intézményi háttérének a feltárása (pl.: milyen hatása volt az angol Szegény Törvénynek a plébániák szintjén), hogy a múltbeli demográfiai viselkedést gazdasági és szociológiai kontextusában érthessük meg.

A szerző mindezek alapján a történeti demográfia jelentőségét – *Wrigley*-vel együtt – abban látja, hogy segítségével a gazdaság- és társadalomtörténet széles szegmense válik érthetőbbé, és ennek érdekében ma az interdiszciplináris megközelítés sürgetőbb, mint valaha.

Őri Péter

Paul-André Rosental: Treize ans de réflexion: de l'histoire des population à la démographie historique française (1945–58). (Az elméletalkotás tizenhárom éve: a népességtörténettől a francia történeti demográfiáig [1945–58] *Population*, 1996. num. 6. 1211–1237. p.)

⁴⁵Garrett, E. - Reid, A.: Satanic mills, pleasant lands. Spatial variations in women's work, fertility and infant mortality as viewed from the 1911 census, *Historical Research*, 1994. 156-177.

Paul-André Rosental tanulmánya a francia történeti demográfia kialakulását követi nyomon, azokat a hosszú és heves elméleti, módszertani vitákat, amelyek során a társadalomtudományok között a feldolgozott források (az anyakönyvek), az alkalmazott módszer (a családrekonstrukció) és az erre épülő statisztikai technikák terén egyedülállóan egységes diszciplína létrejött. Ebben a döntő lépés a *Louis Henry* nevéhez fűződő módszer elterjedése volt az ötvenes évek közepén, amelynek következtében egyedül Franciaországban 1980-ig 556 tanulmány született az anyakönyvek feldolgozása alapján. A módszerhez hasonlóan egységes volt a vizsgált korszak (a forrásadottságoknak – az anyakönyvezés megjelenésének megfelelően) – a 17. század második fele, 18–19. század – és a kérdésfelvetés (pl.: természetes termékenység, születésszabályozás megjelenése) is. Mindezt erős intézményesülés kísérte: a kutatások elsődleges szervezője, a francia demográfiai intézet, az INED mellett 1963-ban létrejött a történeti demográfiai társaság (*Société de démographie historique*) és a következő évtől ennek évkönyve, az *Annales de Démographie Historique*, a párizsi társadalomtudományi doktorképző iskolán (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*) történeti demográfiai laboratóriumot hoztak létre, és – hozzátehetjük – a történeti demográfia ettől kezdve rendszeresen feltűnt az *École*-hoz szorosan kapcsolódó világhírű történettudományi folyóirat, az *Annales* hátsólapján is, a Sorbonne-on és több vidéki egyetemen történeti demográfiai kutatócsoportok, tanszékek alakultak, amelyek nagy részt vállaltak az Henry-módszer elterjesztésében. Ennek következtében a történeti demográfia az ötvenes évektől kezdve a társadalomtörténet-írás motorja és átforgatója lett, épp akkor, amikor elsősorban az *Annales* kezdeményezésére a kvantitatív módszerek elterjedtek, amikor az érdeklődés egyre inkább az anonim népesség története felé fordult. Ugyanakkor a módszertani viták során kialakultak világos és szilárd határai a történettudománnyal szemben, határai, amelyek mára jóval bizonytalanabbak lettek. A történeti kutatások a demográfia számára is sokat jelentettek, hiszen összehasonlítási alapul szolgálhattak a modern demográfiai jelenségek tanulmányozásához.

A hetvenes években a történeti demográfiában is új kérdésfelvetések jelentkeztek, amelyek gyakran együtt jártak más rokontudományok területén való kalandozásokkal, (mint például a történeti antropológia, az egészségügyi intézmények története vagy a családpolitika). Majd az elmúlt évtizedben a történettudományban újra kérdésessé vált a kvantitatív megközelítés létjogosultsága, amely alól a történeti demográfia sem vonhatta ki magát. A folyamat jobb megértésének érdekében többen vállalkoztak tudománytörténeti áttekintésre⁴⁶, a

⁴⁶-Dupâquier, Jacques: *Pour la démographie historique*, Paris, PUF, 1984.

-Le Mée, René: De la naissance de la démographie historique à l'Enquête Henry, *Population*, 1995. num. 6.

-Goubert, Pierre: Démographie historique et histoire, *Bulletin d'information de la Société de Démographie Historique*, num. spécial, 1973.

jelen tanulmány szerzőjének is ez a célja. A vállalkozás létjogosultságát az is megerősíti, hogy a történeti demográfiában utóbb uralkodó Henry-módszer hosszú harc eredményeként, több modell ütközése és kereszteződése révén jött létre, amelynek során sok, akkortájt heves vitákat kiváltó koncepció tűnt el, míg mások (*Philippe Ariès* vagy *Marcel Reinhard*) mindvégig más, vitatott úton jártak. *Rosental* a vizsgált források, a problematika, az alkalmazott módszerek sajátosságai alapján ezeknek a különböző modelleknek az artikulálására tesz kísérletet.

A modellek között fontos megkülönböztető szempont lehet, hogy az INED-en belül, vagy azon kívül keletkeztek-e. A másik igen fontos kérdés a periodizáció volt: hogy az egyes kutatók hogyan vélekedtek a prestatisztikus korszakról, hogy az általuk felvetett kérdések megválaszolására alkalmas forrásokból meddig lehetett statisztikai sorozatokat létre hozni. Ezzel kapcsolatban teljesen egyedi válaszok születtek a kérdésfeltevésnek és a forrásokhoz való viszonynak megfelelően.

A háború után az első nagy korszak a francia történeti demográfiában (a fogalom még nem volt általánosan elfogadott, beszélnek népességtörténetről vagy demográfiai történelemről is) 1945-től 1951-ig tartott, amikor a kutatók a régi statisztikákat tekintették alkalmas forrásnak, ezekből igyekeztek elemezhető sorozatokat előállítani. Ennek a korszaknak az első programadó alakja *Louis Chevalier* volt, aki meghatározó szerepet játszott az INED-ben, és nézeteit ennek megfelelően a *Population* hasábjain fejtette ki.⁴⁷ Írásaiban körvonalazta az általa "histoire démographique"-nak nevezett diszciplínát, amellyel kapcsolatban megkülönböztetett 1800 előtti és utáni korszakot. Felfogása szerint demográfiai történelmet igazán 1801-től, az első francia népszámlálástól lehet írni, ettől fogva vannak folyamatos és homogén népesedési statisztikák. A korábbi statisztikák legfeljebb csak a történeti munka illusztrálására alkalmasak, viszont a 19–20. századiak alapján lehetőség nyílik a modern demográfiai jelenségek magyarázatára, ezek nélkülözhetetlenek a jelen megértéséhez. A 19–20. századot a demográfiai jelenségek terén egy egységnek tekintette, ezen belül kell és lehet kutatni, ezt a jelenben is élő folyamatot kell megvilágítani. Érdeklődése két fő kérdésre irányult: a francia termékenység hanyatlására, valamint a népesség térbeli eloszlására. A demográfiai történelemtől azt várta, hogy magyarázza az alacsony termékenység okait, és hogy segít meghatározni a demográfiai viselkedés alapján az ország "természetes régióit", amely kiindulópontja lehet egy ésszerűbb közigazgatási beosztásnak. Jól látszik, hogy a kérdésfeltevés, az érdeklődés, a célok és az ezekhez rendelt források hogyan jelölik ki a kutatandó korszakot: a jelen politikai döntéshozói számára is fontos problémákat vizsgál a 19–20. századi homogén statisztikai sorok segítségével, kutatásainak eredményeit integrálni akarja a politikai döntéshozókészítésbe, így

⁴⁷Pour une histoire de la population, *Population*, 1946. num. 1–2.

a 19. század előtti korszak már idegennek, a jelennel kevésbé összevethetőnek tűnik, forrásai megbízhatatlanabbak, következésképpen kutatása érdektelen a demográfiai történész számára. Nézeteire erős befolyást gyakorolt a francia geográfiai iskola,⁴⁸ célja volt, hogy a demográfiát elhelyezze a társadalomtudományok sorában, világosan kijelölje határvonalait a földrajz- és a történettudománnyal szemben. Statisztikai adatsorok kvantitatív elemzését végezte, de úgy vélte, hogy a demográfia nem csak ebből áll, a statisztikai adatok kvalitatív kontextualizáció nélkül nem értelmezhetőek.⁴⁹

Chevalier-val szemben alternatívát jelentett *Paul Vincent* és *Jean Bourgeois-Pichat* elmélete.⁵⁰ Ők is a régi népesedési statisztikákat használták forrásként, de úgy vélték, hogy a jelen demográfiai folyamatainak megértéséhez minél hosszabb adatsorokkal kell rendelkezniük, ezenkívül úgy gondolták, hogy a jelen felé mutató demográfiai változások kezdete nem 1800 körül volt, hanem az Ancien Régime utolsó évtizedeiben. Ezért szerintük megfelelő rektifikáció után a 18. század végi statisztikákat is használni kell, homogén sorozattá kell őket rendezni a 19. századiakkal együtt, hiszen minden kvantitatív forrás, bármikor és bárhogyan keletkezett is, ugyanahhoz a tudásanyaghoz tartozik, megfelelő kritikai módszerekkel összehasonlíthatóvá lehet tenni őket, így érhető el a kutatás igazi célja: hosszú statisztikai adatsorok elemzése révén a máig tartó demográfiai tendenciák és törvényszerűségek megismerése. *Chevalier*-hoz hasonlóan azonban érdeklődésüknek csak bizonyos korszakok feleltek meg, ezeket a forrásadottságok jelölték ki, az ezt megelőző időszak "prestatistikus", komoly elemzésre, a későbbi periódussal való összehasonlításra alkalmatlan. Ennek alapján három kutatható időszakot különítettek el: az 1851-es népszámlálástól a jelenig minden fontos adat rendelkezésre áll a demográfiai számításokhoz, 1806 és 1851 között elég sok adat van, de ezeket megfelelő kritika alá kell venni, és néha visszafelé becslésekkel kell kiegészíteni. 1806 előttről kevés adat maradt, de a lehetőségekhez mérten ezeket is figyelembe kell venni, és a kutatásokat nagyjából 1770-ig kell visszavezetni. Így végeztek becsléseket az Ancien Régime-végi népességszámot illetően, vagy az 1851-es korpíramis és az 1806-tól rendelkezésre álló életkorszerű népmozgalmi adatok felhasználásával így becsülték meg Franciaország kormegoszlását. Hosszú távú demográfiai tendenciákat akartak megismerni: a termékenység csökkenését, a népesség öregedését, amely megállapításuk szerint már a 19. század előtt elkezdődött.

Ugyanekkor a lyoni egyetemen a földrajztudós *André Allix* tanítványai, mindenekelőtt *Abel Châtelain* művelte a "démogéographie"-nak nevezett tu-

⁴⁸ L'école géographique française et la démographie, *Population*, 1947. num.2.

⁴⁹ *La formation de la population parisienne au XIX. siècle*, Paris, PUF, 1950.

⁵⁰ Vincent, Paul: French Demography in the Eighteenth Century, *Population Studies*, 1947. 1.

Bourgeois-Pichat, Jean: Évolution générale de la population française depuis le XVIII. siècle, *Population*, 1951. num. 6.

dományágot, amely a demográfiától tárgyában különbözött, mivel a migráció és a népsűrűség vizsgálatára korlátozódott, és a periodizáció és a források problematikája helyett inkább a tudományos választóvonalak kialakítására, valamint az adatok megjelenítésének technikájára összpontosított. *Châtelain* a statisztikai táblák helyett térképeken jelenítette meg az adatokat, a vasútvonalak és a népsűrűségi térképek egymásra helyezését vizsgálta – meglehetősen kevés visszhanggal – azt, hogy a vasutaknak milyen szerepük volt a népesség újraelosztásában.

Az ötvenes évek elejétől azonban új szereplők, új kérdésfelvetések, új modellek jelentkeztek, új intellektuális és intézményi tér nyílt a demográfiai kutatások számára. Az új problematikát már a negyvenes években körvonalazta *Jean Meuvret*, majd nyomában *Pierre Goubert*.⁵¹ Mindketten történészek, a demográfiai kutatásokat összekapcsolják a gazdaság- és társadalomtörténettel, más az általuk vizsgált kérdés, mint az említettekénél: elsősorban a halandóság, a "régi típusú" halandósági válságok, mások elméleti kereteik: *François Simiand* és *Ernest Labrousse* hosszú időtartamú ár- és bérsorozatok elemzésére épülő gazdaságtörténeti kutatásait követik, más periodizációt állítanak fel: *Meuvret*nél a statisztikai kor 1772-ig tart, mindketten kívül állnak az INED apparátusán. Az Ancien Régime gazdaságának és társadalmának kutatói (*Meuvret* a 18., *Goubert* a 17. század specialistája volt), ennek megfelelően az átmenet előtti demográfiai jelenségek érdeklik őket: a "démographie naturelle", a "fécondité naturelle", *Labrousse* módszere szerint a legfontosabb demográfiai jelenségeket (születések, halálozások, házasságkötések száma) hosszú időtartamon keresztül együtt kívánták vizsgálni az árakkal és a bérekkel, elsősorban a gabonaválságok és a halandóság kapcsolatát keresve. Ehhez viszont meg kellett keresniük a megfelelő forrásokat: az anyakönyveket. Tehát míg az INED-esek a statisztikus szemével értékelték a forrásokat, és ennek megfelelően választották ki a vizsgált korszakot, *Meuvret* és *Goubert* sajátos problematikájukhoz kerestek alternatív forrásokat. Kérdésfelvetésük 1953-tól kezdve, amikor az INED kutatója, *Louis Henry* szintén az anyakönyvek vizsgálatát ajánlotta némileg más módszerekkel,⁵² komoly vitákat váltott ki az INED demográfusai és az École Pratique des Hautes Études 6. szekciója (az École des Hautes Études elődje) és az Annales köré tömörülő történészek között a demográfia és a történettudomány elhatárolásáról. Addig a demográfusok és a történészek a saját útjukat járták, nem volt köztük párbeszéd, a demográfusok a népesedési törvényeket tanulmányozták, a jelen demográfiai gyökereit kutatták, a történészek a gazdaságtörténet problémáiból indultak ki. *Henry* viszont a történészek területére tévedt, és ezzel kirobbant a harc két tudomány, valamint intézmé-

⁵¹Meuvret, Jean : Les crises de subsistances et la démographie de la France d'Ancien Régime, *Population*, 1946.

Goubert, Pierre: En Beauvaisis: problèmes démographiques du XVII. siècle, *Annales E.S.C.*, 1952.

⁵² Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux, *Population*, 1953.

nyek és személyek között. Álláspontja sok szempontból közel állt a történészekéhez: érdekelt a régebbi múlt (a 17–18. század), úgy vélte, hogy a régi demográfia tanulmányozása olyan információkat adhat, amelyeket a jelen népesség kutatása nem, mindegyre megfelelő forrásnak tartotta az anyakönyveket, róluk átfogó forráskritikai vitát javasolt. Érdeklődésének előterében a természetes, a születéskorlátozás előtti kor termékenységének vizsgálata állt, kiindulópontnak egy leíró demográfiai modell megalkotását ajánlotta: a régi népesség demográfiai viselkedésének biológiai meghatározottságait kívánta feltárni. Ugyanakkor neves történészek munkáit vette kritika alá: *Braudel*, *Ariès*, *Châtelain* és főleg *Goubert* módszereit bírálta, nézeteit szisztematikusan meg akarta határozni hozzájuk viszonyítva. Eközben teljesen új modellt alkotott, az anyakönyvek felhasználásában radikális újítást vezetett be. *Goubert*-ék az anyakönyveket olyan forrásnak tekintették, amely közvetlenül alkalmas különféle számítások elvégzésére, azokat anonim módon dolgozták fel, lényegében megszámozták a kereszteléseket, a házasságkötéseket, a temetéseket, ezekből görbével megjelenített statisztikai sorozatokat képeztek, amelyeket összevetettek pl.: a gabonaár-változás görbéjével. *Henry* szakított a labrousse-i hagyománnyal, a modern demográfiai fogalmakat akarta a múltbeli népességre kiszámolni, ez viszont az anyakönyvek újszerű feldolgozását igényelte. Ezért az anyakönyvek nominatív feldolgozását kezdeményezte, az egyéni információkat nem közvetlenül, hanem ún. családlapokra átírva használta fel, amivel alapvető fordulatot hozott a kvantitatív történetírásban, a társadalomtörténet-írás központi eleme ettől fogva a nominatív analízis lett. Programját az ötvenes években három fontos mű kiadásával támasztotta alá: a genfi polgárcsaládokról írt monográfiáját követte az azóta is nélkülözhetetlen kézikönyve az anyakönyvek feldolgozásáról és a családrekonstrukcióról, majd módszerét a gyakorlatban alkalmazta, a Crulai, normandiai község anyakönyveiből készített, családrekonstrukción alapuló műve több száz hasonló falumonográfiát inspirált.⁵³

A történészek *Goubert* vezetésével folytatták a vitát *Henry*val, míg az ötvenes évek második felében új helyzetet teremtett *René Baehrel* fellépése.⁵⁴ *Baehrel* *Braudel* pártfogoltja, aki az ötvenes évek végén az *Annales* szövegíróje volt népesedéstörténeti kérdésekben, egyszerre támadta *Goubert*-t és *Henry*-t. Kifogásolta (*Henry*hoz hasonlóan) *Goubert* demográfiai módszereit és történeti interpretációit, magyarázatait. *Henry*nak pedig egész koncepcióját kritika alá vette, szerinte a családrekonstrukcióra fordított óriási munka nem áll arányban

⁵³Henry, Louis: *Anciennes familles Genevoises. Étude démographique XVI–XX. siècles*, Paris, PUF, 1956.

Fleury, Michel— Henry, Louis: *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris, 1956.

Gautier, Etienne— Henry, Louis: *La population de Crulai. Paroisse normande*, Paris, PUF, 1958.

⁵⁴Baehrel, René: La mortalité sous l'Ancien Régime. Remarques inquiètes, *Annales E.S.C.* 1957. 12,1 p. 85-98.

a viszonylag csekély eredménnyel. *Henry* válaszként egy az egész országot reprezentáló mintavételre tett javaslatot, a kiválasztott parókiákon elvégzett családrekonstrukciók alapján kívánta feltárni az Ancien Régime demográfiai viszonyait.⁵⁵ *Baehrel* viszont a véletlenszerű mintakiválasztás helyett a tartományok geográfiai eltérésének figyelembe vételét ajánlotta a mintavételnél. Javaslatait egy regionális monográfiában mutatta be,⁵⁶ amelyben az anyakönyvek mellett feldolgozta az elérhető népesedési és gazdasági statisztikákat, érdeklődése a demográfiai viselkedés és a földrajzi, gazdasági viszonyok közötti összefüggésekre irányult. Nem egy parókia teljes mélységű, de korlátozott érvényű bemutatására törekedett, hanem egy nagyobb régióban megfigyelhető helyi sokféleség megragadására, összehasonlítására. Úgy vélte, hogy amit mélységben veszít, azt megnyerheti kiterjedésben, a nagyobb földrajzi tér vizsgálatával és a többféle forrás feldolgozásával. *Baehrel* is a francia földrajzi iskola hatása alatt állt, a történeti és földrajzi megközelítést akarta alkalmazni a demográfiai és gazdasági problémák elemzésénél.

Baehrel fellépésének kettős hatása lett. Az egyik: személyének marginalizálódása. *Henry*n kívül megtámadta *Goubert-en* keresztül a labrousse-i módszereket, szembekerült magával *Ernest Labrousse*-szal is, akivel szemben *Braudel* sem védhette meg. Ettől fogva nem foglalkoznak vele, nem idézik, a partvonalon kívülre került. A másik következmény: *Goubert*, akinek helyzete szintén ingatag volt, hiszen kompetenciáját a demográfusokon kívül egy történész is kétségbe vonta, fokról-fokra elfogadta az *Henry*-módszert. Ezzel *Henry* nézetei lényegében felülkerekedtek, elterjedtek, a történeti demográfia prioritásai és módszerei hosszú időre megszilárdultak, a történettudomány és a demográfia határvonalai stabilizálódtak.

Henry számára nem létezett statisztikai és prestatisztikai kor, csak olyan, amelyből vannak használható anyakönyvek, illetve olyan, amelyből nincsenek. Az anyakönyvek bevonása a kutatásokba addig mellőzött korok vizsgálatát tette lehetővé, a módszer pedig közös, a történészek és a demográfusok számára is elfogadható elemzési keretet adott az összes problémára. A kutatás határát kb. 1660-ig vitte vissza, és ezen az időhatáron belül lényegében minden ma is fontos demográfiai jelenséget vizsgálni tudott. Módszere nyomán az anyakönyvek adataiból, a 18–19. századi népszámlálások adataiból és a modern statisztikákból homogén, folyamatos statisztikai sorokat nyertek, amelyeket megkülönböztetés nélkül tudtak használni. Az *Henry*-módszer körüli egyetértés imponáló eredménnyel járt: több száz településszintű családrekonstrukciós vizsgálat el-

⁵⁵Pour connaître la population de la France depuis Louis XIV, *Population*, 1958. num. 4. p. 663-686.

⁵⁶*Une croissance: la Basse-Provence rurale de la fin du seizième siècle à 1789. Essai d'économie historique statistique*, Paris, EHESS, 1961. második kiadása: 1988.

végzése, majd ennek nyomán lehetővé vált – a 19. század óta először – egy nagy népesedéstörténeti szintézis megírása.⁵⁷

Őri Péter

Paul-André Rosental: Construire le "macro" par le "micro": Fredrik Barth et la microstoria. (A "makro" felépítése a "mikro" segítségével: Fredrik Barth és a microstoria. In *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Textes rassemblés et présentés par Jacques Revel. École des Hautes Études en Sciences Sociales - Gallimard - Le Seuil, Paris, 1996. 141–159.)

Mikrotörténelem, microstoria, "makro" és "mikro" viszonya, játék a léptékekkel, perspektívaváltás, mikroszintű vizsgálat, "approche multiscopique", többnézőpontú megközelítés, "kivételes normális": kulcsfogalmak az elmúlt évtized nyugati történetírásában. A kérdéskörrel egyre gyakrabban olvashatunk a magyar szakirodalomban is.⁵⁸ A Jacques Revel szerkesztette tanulmánykötet szintén ennek a problémának a körüljárására vállalkozott, összegyűjtve az Annales és az École des Hautes Études köré tömörülő fiatal kutatókat, akik a mikrotörténelmi megközelítés franciaországi úttörői közé tartoznak.

A kötetből kiválasztott tanulmány szerzője, Paul-André Rosental az École des Hautes Études tanára, az Annales-iskola legfiatalabb nemzedékének tagja, társadalomtörténész, aki a mikrotörténelem elméleti problémái mellett intenzíven foglalkozik a történeti demográfia jelenlegi útkeresésének kérdéseivel is.⁵⁹ Jelen írásában arra vállalkozik, hogy az olasz mikrotörténelem elméleti alapjait bemutassa, mégpedig elsősorban az arra nagy hatást gyakorló Fredrik Barth, norvég antropológus munkáin keresztül. Az elemzés célja a microstoria

⁵⁷*Histoire de la population française I–IV*. szerk.: Dupâquier, Jacques, Paris, PUF, 1988.

⁵⁸ Bódy Zsombor–Czoch Gábor–Sonkoly Gábor: Paradigmaváltás a francia társadalomtörténetírásban, *AETAS*, 1995. 4.sz. 131–141.

Lepetit, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. *AETAS*, 1995. 4. sz. 142–157. (ford.: Czoch Gábor)

Az *AETAS* 1996. 4. számának recenziói (186–216. o.), valamint ugyanebben a számban a következő két tanulmány:

Szijártó M. István: Mi a mikrotörténelem? 157–185. o.

Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása 217–237.o. (ford.: Sujtó László, eredetije: Micro-analyse et construction du social - szintén a *Jeux d'échelles* c. kötetben)

- Lepetit, Bernard: Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? *Valóság*, 1997. 2. sz. 11–18.

⁵⁹ Rosental, Paul-André: Treize ans de reflexion: de l'histoire des populations à la démographie historique française (1945-1958) *Population*, 1996. n.6. 1211–1237.

jobb, pontosabb szituálása, majd ennek tükrében a francia mikrotörténelem meghatározása, az olasz kezdeményezésekhez képest egyediségének, különbözőségének a kimutatása. Választásunk azért esett a kötetnek erre a tanulmányára, mert rajta keresztül – szemléletes és *Giovanni Lévi* műve esetében világhírű példák segítségével – megismerkedhetünk a mikrotörténelem leglényegesebb kérdésfelvetéseivel, újszerű szemléletével, amelynek meghatározó szerepe van a társadalomtörténet-írás legalábbis egy igen jelentős részében, és amely nagy hatást gyakorol a korábbi évtizedek makroszintű vizsgálataiban hatalmas mennyiségű tudásanyagot felhalmozó, de jelenleg új lehetőségeket, utakat kereső történeti demográfiára is. A *Rosental* által bemutatott problémák, alapelvek és kutatási módszerek hasonlóképpen felfedezhetők, illetve alkalmazhatók a történeti demográfia tárgykörében is.

Rosental kiindulópontja – *Jacques Revel*hez és *Bernard Lepetit*hez hasonlóan – az, hogy a mikrotörténelmi megközelítés divatba jött, a kezdeményező olasz mikrotörténet a francia társadalomtörténetírás egy része számára állandó hivatkozási ponttá vált, számukra az elemzés léptékeivel való játék, az egymást követően többféle nézőpont alkalmazása (*approche multiscopique*) központi kérdés lett, és a megközelítési módoknak ez a megsokszorozódása igen természetesen bizonyult. A mikroszintű vizsgálat, az elemzés léptékeinek változtatása gyakran módosította a már ismert tárgyakról való tudásunkat, a lépték megváltoztatásával – akár csak a térképek esetében – nem egyszerűen ugyanazt a realitást látjuk más részletességgel, hanem más képet kapunk, ugyanannak a jelenségnek más részletei tűnnek fel előttünk.⁶⁰ További fontos megállapításai még, hogy eszerint a történész által előállított tudás mindig a léptékválasztáshoz viszonyul, a mikroszkopikus léptékválasztás egy sokkal általánosabb elméleti modell egyedi eseteit mutatja, az így előállított tudás nemcsak új, hanem egyben korlátozott jellegű is, de a cél az elemzés során általános érvényű konklúziók levonása. A léptékváltásból fakadó diszkontinuitás viszont lehetetlenné teszi a hagyományos lineáris elbeszélőmódot.

Ugyanakkor igen fontos leszögezni, hogy *Rosental* is osztja *Bernard Lepetit* és *Jacques Revel* véleményét, miszerint a mikro-társadalmi szint és a mikrovizsgálatok iránti érdeklődés nem e megközelítési mód elsődlegességéből, fontosabb mivoltából ered, hanem inkább abból a tényből, hogy a társadalomtörténet-írás eddig elhanyagolta ezeket. Nézetei szerint a makroszintű megközelítésnek is van létjogosultsága, legfeljebb az a valóság egy másfajta magyarázatát adja, egyik lehetséges perspektíva sem kiváltságos, de a történésznek tudatában kell lennie annak, hogy megállapításai különböző szinteken érvényesek a megközelítés választott módjának megfelelően. *Revel* szerint az olasz mikrotörténelem franciaországi recepciója a társadalomtörténet tárgyának

⁶⁰ Minderről Julio Cortazar ill., Antonioni "Nagyítása" kapcsán J. Revel i.m. 237.o., illetve B. Lepetit, *AETAS*, 1995. i.m.

megkonstruálására irányuló kérdésvetésként jelentkezett⁶¹, és a francia társadalomtörténészek a makro- és mikroszintű megközelítést elméletileg egyenrangúnak tekintik, számukra a lényeg az elemzési szintek váltogatása, a léptékekkel való játék, amely igen finoman kimunkált modell létrehozását teszi lehetővé. A makrotörténeti elemzések eredményeit a mikrotörténeti vizsgálatok kontrollálhatják, a mikroszintű vizsgálatok eredményeit pedig makroszintű, egyetemes érvényű konklúziókkal kellene összegezni.

Az eddig vázlatosan ismertetett "approche multiscopique" és az inspirációt nyújtó olasz "microstoria" között azonban *Rosental* véleménye szerint inkább csak formai hasonlóság van. A microstoria egyértelműen és kizárólagosan a mikroszkopikus megközelítést preferálja, számára az elemzés léptéke nem olyan eszköz, amellyel játszani lehet. Fő célja az oksági láncolatok újraalkotása az egyes résztvevők egyéni döntéseitől, választásaitól kezdve, hiszen ebben a nézetrendszerben ezek az egyéni döntések alkotják a megfigyelendő társadalmi formákat. Így minden jelenséget mikroszinten kell vizsgálni, hiszen a hatékony oksági folyamatok ezen a szinten működnek.

A kétfajta felfogás közötti különbség nyilvánvaló, *Rosental* tanulmányában elsősorban arra törekszik, hogy az olasz mikrotörténelem elméleti alapvonalait feltárva pontosítsa ezt a lényegi divergenciát a franciaországi *approche multiscopique* és a microstoria között. Mindehhez elsősorban *Fredrik Barth*, norvég antropológus egy írásának az elemzését használja fel, mivel *Barth* (aki Ázsia, Afrika és Észak-Norvégia számos pontján végzett terepmunkát)⁶² a társadalmi elemzés sajátos teóriáját kimunkálva igen komoly hatást gyakorolt a microstoriára. A microstoria egyik alapművének (*Giovanni Lévi: L'eredita immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del seicento. Torino, 1985.* - A nem anyagi örökség. Egy ördögűző karrierje a 17. századi Piemontban, franciául: *Le pouvoir au village, Paris, 1989.*) a kulcsfogalmait is *Barth* elemzésén keresztül látja *Rosental* a legjobban értelmezhetőnek (pl.: korlátozott racionalitás, bizonytalanság, a normarendszerek inkoherenciája, a lehetséges dolgok tere, nem determinista kauzalitás, a társadalmi formák folytonossága, a kivételes normális). Szerzőnk *Barth* egy esettanulmányát elemzi, ebből bontja ki a társadalmi elemzésről alkotott elméletét: egy norvég falusi közösség hajói hogyan indulnak halászni, azaz hogyan oszlanak szét a tengeren, hogy halásszanak?⁶³

Barth megfigyelése szerint a halászhajók többsége együtt marad a halászat során, míg egy kisebb csoportjuk egyenként, elszigetelten indul a zsákmány után. A kérdés az, hogy hogyan lehet magyarázni azonos körülmények között

⁶¹ Revel i.m. 217.o.

⁶² Legismertebb művei: *Ethnic Groups and Boundaries*, London, 1969. és a *Rosental* által elsősorban alapul vett *Process and Form in Social Life*, London, 1981.

magyarul: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében, *Régió, Kisebbségi Szemle*, 1996. 1. sz. 3–25.

⁶³ Models of Social Organization I., in *Process and Form in Social Life*, 32–47.

két ennyire eltérő magatartásformát. A problémát még az is bonyolítja, hogy a többségi attitűd nem eredményesebb, egy hajó nagyobb hatékonysággal kutathatja fel a heringrajokat, és értékesebb zsákmányt ejtethet egyedül. A szokásos makrotársadalmi megközelítés itt nyilvánvalóan csődöt mond, az a strukturális magyarázat, amely olyan normatív vagy kulturális rendszerrel számol, amely az illető közösség minden tagjára egyaránt érvényes, nem képes választ adni a kérdésre, és a funkcionalista magyarázat sem hozhat megoldást, hiszen nem a többségi viselkedési mód a hatékonyabb.

Rosental ebben a kettős felismerésben látja *Barth* és egyben az olasz microstoria kiindulópontját: a strukturális és funkcionalista megközelítés nem tudja vagy nem akarja figyelembe venni azt az alapvető különbséget, amely a makro- és mikroszint között húzódik, az egyének számára a makrotársadalmi szinten jelentkező problémák mikrovilágukban másként jelennek meg, a cselekvési lehetőségek együttesét nem egyszerűen a makrotársadalmi hatások jelölik ki számukra. *Barth* három alapelvet fogalmaz meg ezzel kapcsolatban:

1. A makrostrukturális felfogás szerint az emberek egységes, koherens, normák által vezérelt világban élnek, amelyek közvetlenül befolyásolják mikroszintű döntéseiket is. Így a többségi viselkedés felfedi a társadalmi szervezet lényegi vonásait, az elemzés erre koncentrált, ennek alapján igyekeznek általános érvényű modellt készíteni a társadalmi viszonyokról. *Barth* ezzel szemben azt állítja, hogy a társadalmi világ nem teljesen egységes, az egyén viselkedését nem lehet mechanikusan levezetni valamely normának való engedelmeskedésből. Amit a történész vagy az antropológus megfigyel, az nem a szokások érvényesülése, hanem az egyes emberek egyedi viselkedésének esetei, amelyek többé-kevésbé eltérnek vagy eltérhetnek a normáktól.

2. A társadalmi formák homogenitása helyett a hangsúly azok heterogenitására kerül. A társadalmi viselkedés nem a normák rendszerének való mechanikus engedelmesség, hanem a társadalmat alkotó egyének viselkedésének összessége, márpedig minden egyén egy bizonyos, egyedi helyzetben cselekszik, amelyet a rendelkezésére álló anyagi, kognitív és kulturális források, eszközök összessége határoz meg, ezek jelölik ki a lehetséges cselekvések terét, amely soha nem lesz teljesen azonos a közösség minden tagja számára.

3. Végül teret kap a cselekvő egyének közötti interakció, amely teljessé teszi annak a szituációnak a megrajzolását, amelyben a résztvevők döntéseiket hozzák, az elemzés középpontjában éppen ennek a döntéshozási folyamatnak a vizsgálata áll. *Barth* elsősorban azokra a szituációkra összpontosít, ahol a versengés, a vetélkedés dominál, ezeknek különösen, de általában véve is minden társadalmi cselekvésnek a bizonytalanság a fő vonása, eredményük más szereplők párhuzamos akcióitól vagy reakcióitól függ. A bizonytalanság az a tényező, amellyel a cselekvő egyénnek állandóan számolnia kell, nem várhatja azt, hogy a normák rendszere cselekedeteinek hatását biztosan kiszámíthatóvá teszi. A

cselekvés során nemcsak a tudás és az értékek kényszerei, hanem az együttműködés és a versengés szempontjai is érvényesülnek.

Ez a három szempont – a normák rendszere nem határozza meg mechanikusan az egyének viselkedését, illetve hogy annak megértéséhez fel kell tárni azt a teljes anyagi és szellemi eszközrendszert, amellyel a cselekvő rendelkezik, valamint bele kell őt helyezni az emberi kapcsolatoknak abba a hálójába, amelyben az akció megvalósul – megvilágítja a mikroszintű elemzés előnyeit. Ahelyett, hogy a priori létezőként elfogadott, vagy a megfigyelt többségi viselkedésből levezetett normákkal, szabályokkal magyarázná az egyének cselekedeteit, megrajzolja azokat a valós, a résztvevők számára nem teljesen azonos szituációkat, amelyben a döntések születnek, feltárja a mikroszinten valóban működő oksági kapcsolatokat. *Barth* megközelítésében a társadalmi viselkedés nem a normák együttesének megjelenési formája, ahol a többségi viselkedés kirajzolja a normákat, ahol azonos okok feltétlenül azonos következményekkel járnak. Nála a normák rendszere nem koherens, hatásai nem automatikusak, az egyén viselkedése nem több mint az az egyedi válasz, amelyet egy adott helyzetre ad. Így két formálisan azonos viselkedés fakadhat különböző körülményekből is (jó példája lehet ennek a kivándorlás, igen különböző gazdasági, társadalmi helyzetben lévő emberek választhatják igen különböző okokból ugyanazt a megoldást), és ugyanígy két formálisan különböző viselkedés fakadhat azonos körülményekből is (például ugyanannak a norvég halászközösségnek a tagjai, akik különböző stratégiát választanak a halászathoz).

Rosental megállapítása szerint *Barth* ezeket az alapelveket a terepmunka tapasztalataiból szűrte le, ehhez rendelte kutatási programját és elemzési eszközeit. Ugyanakkor elmélete kialakításához több modellt használt, köztük a társadalomtudományokon kívülit is. Mindenekelőtt a *Neumann János* megalapozta játékelméletről van szó, amelynek kapcsolódási pontjait *Barth* elméletéhez *Rosental* a következőkben látja:

- A társadalom aktív és racionális egyénekből áll, akik
- önálló döntéseket hoznak.
- A döntéshozás közben rájuk nehezedő kényszereket, korlátokat mindig mikroszkopikus szinten lehet és kell megvilágítani, értelmezni.
- Az interindividuális szinten jelentkező bizonytalanság nem összeegyeztethetetlen az aggregált szinten mutatkozó viselkedési szabályszerűségekkel, azaz az egyéni döntések egy bizonyos mozgástérben alakulnak ki, az egyéni viselkedés soha sem teljesen determinált, következményei pedig előre nem pontosan láthatóak. Aggregált szinten viszont, más perspektívából vizsgálva, az egyéni döntések összegződnek, a többségi viselkedés együttes előfordulása más tényezőkkel bizonyos szabályszerűséget mutat, oksági kapcsolatnak tűnik, következményei pedig előre modellezhetőek.⁶⁴ Az elemzés léptékének megvál-

⁶⁴ Vö.: " Minden ember önmagáért él, megvan a szabad akarata, hogy elérje személyes céljait; érzi egész lényével, hogy most végrehajthatja-e vagy nem hajthatja végre ezt vagy azt a cselekedetet; de ha

toztatása tehát ugyanannak a realitásnak más képét mutatja. Valamely demográfiai viselkedés például makroperspektívából vizsgálva valamely makroszintű oksági láncolatba illeszkedik, a domináns, többségi viselkedés olyan normarendszerré áll össze, amely szabályszerű hatást gyakorol a közösség tagjaira, mögötte pedig okként az adott időben és térben kimutatható makrogazdasági, társadalmi stb. jelenségek tűnnek fel, és ennek a magyarázatnak az érvénye ezen a makrotársadalmi szinten valóban létezik. Mikroszinten az egyéni döntéseket vizsgálva azonban kitűnik, hogy egyrészt néhányan mindig a normától eltérően, "abnormálisan", azaz más racionalitás alapján cselekszenek, másrészt a normakövető cselekedetek mögött is állhatnak egyedi, sajátos okok, szempontok. Ezen az elemzési szinten a makrojelenségek magyarázó ereje nagyrészt elvész, az egyén a társadalom determinált eleméből cselekvő, a lehetőségek nem korlátlan, de mégis szélesebb skálájából választó szereplőjévé lép elő.

Az ily módon aktív cselekvővé tett egyén a játékelmélet elveinek megfelelően egy adott szituációban a rendelkezésére álló anyagi és szellemi forrásoknak, eszközöknek megfelelően, a környezete által megtestesített korlátok között választ a lehetőségek tárházából, választása közben mindig rendelkezik több-kevesebb mozgástérrel, cselekedetének kimenetele pedig függ annak benne kialakuló anticipációjától, valamint a vele együttműködő és vetélkedő egyéb szereplők párhuzamos akcióitól és reakcióitól. Igen fontos hangsúlyozni, hogy *Barth* és nyomában *Rosental* is, miközben elutasítják az egyének teljes determináltságát, nem állítják, hogy a társadalmi szereplők teljesen szabadon cselekednének. (Érdekes volna *Barth* elméletét összevetni *Tolsztoj* történetfelfogásával, aki szintén gyakorolt hatást a mikrotörténészekre. A determinizmussal kapcsolatban ő is hasonló elveket vall, miszerint minden emberi cselekvés bizonyos mértékben szabad, bizonyos mértékben determinált, de képtelenségnek tartja, hogy csak az egyik, vagy csak a másik jellemvonás érvényesüljön. Szerinte egy emberi cselekvést minél inkább kiragadunk térből, időből, környezetéből, annál szabadabbnak tűnik számunkra, és minél több információval rendelkezünk róla, annál inkább determinálnak fog látszani.⁶⁵ Hasonlóképpen ideillik az a felfogása is, amely szerint minden történelmi jelenséget csak részben determinált egyéni cselekedetek összességének tekint.) Az egyén mozgástere bizonyos fokig mindig korlátozott, a cselekvő számára mindig véges számú nyitott lehetőség áll rendelkezésre. Ráadásul nemcsak a mozgástér korlátozott, hanem a cselekvő egyén felismerőképessége, döntéshozásának hatékonysága is. A szereplők sokszor nem érzékelik, vagy rosszul mérik fel a lehetőségeket, esetleg egyszerűen nem élnek azokkal. Mindazonáltal minden eleve bizonytalan szituációban optimális megoldásokat keresnek, minden helyzetben megfo-

---

végrehajtotta, a cselekedet, amelyet egy bizonyos időpontban végrehajt, visszavonhatatlanná, a történelem részévé válik, és akkor már nem akaratszabadság, hanem eleve elrendelés ütközik ki rajta." (Lev Tolsztoj: *Háború és béke*, Harmadik könyv, Első rész, Makai Imre fordítása)

⁶⁵ Lev Tolsztoj: *Háború és béke*, Epilógus, Második rész, 9–11. fejelet.

galmaznak maguk számára nyereségeket és veszteségeket, ezek jelölik ki azoknak az értékeknek a tartalmát, melyek a cselekedeteiket irányítják.

Az értékek (valeurs) kulcsfogalom *Barth* rendszerében. Mintegy ezek alkotják azokat a paramétereket, ami alapján a játékelméletből levont stratégiai szabályok működnek, *Rosental* megfogalmazása szerint erre építi a mikroszkopikus és a makroszkopikus lépték közötti viszonyt, ezek teszik lehetővé "az átmenetet az elvont, univerzális, racionális emberi létezésről a konkrét, különös és kontingens formák felé, amelyek a végtelenségig változnak a kutató álláspontja, nézőpontja, terepuma szerint".⁶⁶ Az értékek fogalma szorosan kapcsolódik a cselekvéshez, az akciók és az értékek, amelyek ezeket motiválják, ugyanannak az együttesnek a különböző oldalai, így kölcsönösen feltárják egymást a kutatónak. *Barth* "valeurs"-fogalma ebben különbözik a makrostrukturális elemzések "normáitól", ezek az értékek valóságos cselekedetekhez kapcsolódnak, a kutató számára minden egyes egyedi akció megfigyelése során körvonalazódnak, makroszinten ezek összegződése alkotja a normák együttesét. A kiindulópont tehát a konkrét, egyedi cselekvés, annak minden formája, így a kisebbségi viselkedés is, nem pedig valamely előzetesen létrehozott elméleti konstrukció. "Az ítéletek, amelyeket az emberek a dolgokhoz és cselekedetekhez fűznek, empirikus tények, nem a kutató konstrukciói, hanem a cselekvők nézőpontjai."⁶⁷

Mindezekre az alapelvekre épül a *Barth* által alkalmazott kutatási eljárás, melynek elemei a következők:

- A vizsgált népesség minden egyes tagjának a szóban forgó jelenséggel kapcsolatos döntéseinek, választásainak számbavétele;
- Ezeknek a cselekedeteknek azokra az egyedi konfigurációkra való vonatkoztatása, amelyekben azok létrejöttek, azaz a döntéshelyzetben fennálló egyéni élethelyzetek rekonstruálása, a cselekvő egyének elhelyezése a döntéskor rendelkezésükre álló anyagi és szellemi erőforrások, valamint interperszonális kapcsolatok hálójában, meghatározva ezzel a cselekvők lehetőségeit és korlátait;
- Az első két lépés alapján meg lehet határozni azokat az értékeket, amelyeket a cselekvők döntéseiknél figyelembe vesznek;
- Így kaphatnak pontos tartalmat a játékelméletből kölcsönzött elvont stratégiai szabályok;
- Ezután valósulhat meg a kutató fő célkitűzése, a vizsgált empirikus szituációk oksági kapcsolatainak feltárása, a társadalomban valóban létező folyamatok azonosítása.

Rosental mindeme módszertani alapelvek tisztázása után, mintegy bizonyításképpen, visszakanyarodik *Barth* speciális problémájához, a norvég halászok viselkedéséhez. A tanulmány tárgya a megfigyelt viselkedési különbség elem-

⁶⁶ Rosental i.m. 148. o.

⁶⁷Idézi: Rosental i.m. 149. o.

zése volt, annak a folyamatnak a megmagyarázása, amely előhívta a megfigyelt formát. Az elemzés során *Barth* a megfigyelt változók teljességét figyelembe vette, nézőpontjából a statisztikailag kisebbségi viselkedésnek ugyanaz volt a státusa, mint a többséginek. Az ismertetett alapelveknek megfelelően először bemutatta a halászat "ökológiai" elemeit, a környezeti és a technikai feltételeit, amelyek kimenetelét rendkívül bizonytalanná tették. A fő tényező éppen ez a bizonytalanság, a halrajok felderítésére nem állt rendelkezésre megfelelő technika, a kockázat és a várható nyereség nem állt arányban egymással. A zsákmány lehetett értékes vagy épp semmi, de a legnagyobb veszteség, a halászháló esetleges elvesztése, nagyobb volt, mint a várható legnagyobb zsákmány értéke. A halászat helyének és módjának megválasztásában a fő felelősség a kapitányé volt, a zsákmányból övé a legnagyobb rész, de a kudarc következményeit is neki kellett viselnie. Döntését a külső környezet (pl.: időjárás), a rendelkezésére álló eszközök (hajó, halászfelszerelés) figyelembevételével hozta, de ezenkívül igen fontos volt a legénységgel való viszonya, a köztük lévő bizalom foka is. Az igen nehéz és veszélyes munka során szoros egymásrautaltság állt fenn közöttük, a legénység csak a kapitány irányításával tudott hajózni és halászni, a kapitány viszont rászorult támogatásukra, bizalmukat csak rátermettségének állandó bizonyításával tudta elnyerni. A kapitány mindezeket a körülményeket megfontolva hozta döntését hajója útvonaláról, a halászat stratégiájáról. Ezeket a döntéseket és hátterüket megvizsgálva körvonalazódnak előttünk azok az értékek, amelyek alapján a kapitányok cselekszenek, azok a viselkedési szabályok, amelyek egy-egy flottilla térbeli elhelyezkedését meghatározzák. Ha egyedül hajóznak, az esetleges siker sokkal nagyobb lehet, de ehhez minőségi legénység kellett, töretlen bizalom a kapitányban, amit csak korábbi sikerekkel lehetett elnyerni. A kapitány korábbi sikerei garantálják a válogatott legénységet, ami nagyobb szabadságot ad számára a hajó útvonalának megválasztásában, ez viszont növeli a bőséges zsákmány esélyét. De egy hajó esetleges balsikerét is sokkal súlyosabban ítélték meg, mint egy egész flottilláét, ahol a felelősség megoszlott a kapitányok között. Ezért csak a legtöbbre értékelt, következképp a legjobb legénységgel és a legtöbb önbizalommal rendelkező kapitányok hajózhattak egyedül, a többség a felelősség megosztását, a kisebb kockázatot választotta a rendkívül bizonytalan kimenetelű akció során.

A *Barth* által elemzett speciális eset egyrészt jól illusztrálja kutatási eljárását (egyedi döntések vizsgálata, a döntések körülményeinek minél teljesebb megrajzolása, a választásokban megnyilvánuló, az azokhoz fűzött ítéletekben rejlő értékek feltárása, a valós, mikroszinten megragadható oksági láncolatok rekonstruálása), másrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy ezen az elemzési szinten a statisztikailag kisebbségi viselkedésnek éppolyan érvénye, magyarázó ereje van, mint a többséginek, az egyik éppannyira jellemző a rendszer működésére nézve, mint a másik. Világos továbbá az is, hogy a szereplők aktív, választási lehetőséggel rendelkező részesei az eseményeknek, akik döntéseiket adott, de

kisebb-nagyobb mértékben csak rájuk jellemző, egyedi körülmények, korlátok figyelembe vételével hozzák, ám ezen belül mindig rendelkeznek valamennyi mozgástérrel. Szokások, normák, külső körülmények, korlátok, kényszerek soha nem jelentenek teljes meghatározottságot. (Minél inkább megismerjük egy cselekedet kísérő körülményeit, háttérét, annál inkább determinálnak tűnik a cselekvő, de százszázalékos determináltság nem létezhet, mondja *Tolsztoj*. Akár a görög tragédiában, tehetnénk hozzá, ahol az ember tudtán, akaratán kívül kerül döntési helyzetekbe, de ezekben neki kell választania.) A lehetőségek adottak, de a választás valóságos, teljes bizonyossággal előre éppen úgy "megjósolhatatlan", mint ahogy eredményét, kimenetelét sem lehet pontosan előre megmondani.

Rosental Barth alapelveinek bemutatása után további példákat hoz, hogy bemutassa a microstoria kapcsolódási pontjait. Az egyik *Giovanni Lévi* már említett műve, amelyben a szerző egy 17. századi piemontei falu belső erőviszonyait, a külső hatalommal folytatott állandó küzdelmet, a közösség tagjai által kialakított stratégiákat vizsgálta. Három családot választott ki az elemzés céljára, nem reprezentativitásuk miatt, hanem *Barthoz* hasonlóan azért, mert ezek története is felveti a történész számára megválaszolandó kérdéseket. Nem tipikus szituációkat akar vizsgálni, rekonstruálni, hanem egy modell lehetséges alkotóelemeit, a formák sokféleségét, hogy az oksági viszonyokat tisztázhassa. Célja, hogy "*a megfigyelések sokféleségét visszavezesse azoknak a mechanizmusoknak a koncentrált sorozatára, amelyek a megfigyelt jelenségeket létrehozták.*"⁶⁸ A módszer az intenzív megfigyelés volt, a cselekvési, döntési helyzetek minél teljesebb rekonstruálása végett. Ő is egyenlő figyelmet fordít mintájának minden elemére, minden viselkedési formának eleve ugyanolyan logikai súlya van, bármekkora legyen is előfordulásának gyakorisága. *Barthot* követve elutasítja a viselkedések mechanikus magyarázatát, az emberek a priori kategorizálását, azaz nézőpontja szerint a családszerkezet tipológia elfogadása lehetlenné teszi a kutató számára, hogy azokat a mechanizmusokat elkülönítse, amelyek a családok életének alakulását meghatározták. A tipologikus megközelítéssel ellentétben a különböző családformák egymáshoz viszonyítva, ugyanannak a folyamatnak az eredményeképpen jelennek meg, nincsenek a priori kategóriákba zárva, lényegében ugyanabban a helyzetben megfogalmazott különböző életstratégiákat tükröznek. Modelljének lényegi eleme, *Barthoz* hasonlóan, a bizonytalanság, hiszen nem fogadja el az eleve létező, minden szereplőre egyenlő mértékben ható normák létezését, elutasít egyfajta mechanikus kauzalitást. A megoldás a barthi logika szerint a megfigyelt formák összessége mögött meghúzódó generatív folyamatok feltárása.

Lévi okfejtése során nyer értelmet az "exceptionnel normal" fogalma. A "kivételes normális" mintegy a mikrotörténetek válasza az általuk vizsgált esetek

⁶⁸Rosental i.m. 152. o.

reprezentativitásával kapcsolatos kérdésekre. A különös, kivételes, egyedi esetek, viselkedési formák, még az extrémítások is a lehetséges tartományának részét képezik, kijelölhetik a lehetséges határait, segíthetnek fogalmat alkotni a tanulmányozott formák elképzelhető változatairól. Ráadásul *Barth* és *Lévi* a mikroszinten működő oksági folyamatok feltárásával a társadalmi változás mechanizmusát kívánják megragadni, és ebben a statisztikailag kisebbségi formáknak kiemelt jelentőségük lehet.

Szintén *Fredrik Barth* és a mikrotörténet összehasonlítását szolgálja *Maurizio Gribaudi* művének a bemutatása.⁶⁹ Az alapkérdés nála az, hogy egy torinói munkáskerület lakói a XX. század első negyedében hogyan válnak néhány év leforgása alatt a kommunista párt szavazóiból a fasiszta párt híveivé. *Gribaudi* is *Barth* elemzési módszerét használja a generatív mechanizmusok feltárása és az oksági láncolatok felépítése során. Lényegében két egymást követő műveletet kombinál: egyrészt felépíti mintája minden tagjának genealógiai és biográfiai pályáját, behelyezi őket abba a hatástérbe, amelyben cselekednek, amely mindegyiküknek ad egy specifikus világszemléletet, a társadalmi cselekvés alapelveit, másrészt ennek alapján magyarázza, hogy miért viselkednek egy generáción belül különböző módon, a közben részben szintén változó környezet kínálta lehetőségek között. Eljárásának előnye az, hogy a hagyományos megközelítési módokkal szemben, amelyekben a munkások differenciálatlan tömegként jelennek meg, itt individualizálódnak, kirajzolódnak azok az egyéni vagy családi életstratégiák, amelyeket az ipari központba költöző népesség kialakított. Munkájának másik jellegzetessége, hogy az oksági folyamatok vizsgálata átforgalmazta a megfigyelés, értelmezés kiinduló kategóriáit, és új összefüggéseket hozott elő. Az elemzés során derült ki, hogy a feltételezett egységes munkáskultúra, munkásviselkedés helyett a munkáslétnek különböző módzatai vannak, az anyagi és szellemi erőforrások társadalmi szétosztásában, csakúgy mint *Barth* kapitányai esetében, erős heterogenitás figyelhető meg, amely aztán a viselkedési különbségekben nyilvánul meg.

Rosental Gribaudi művének elemzésével is *Barth* és a microstoria közötti lényeges párhuzamokra mutat rá. A figyelem mindkét esetben a társadalmi változásra irányul, amely a makrostrukturális megközelítés túlságosan statikus jellegével szembeni elégedetlenségből fakad, de a társadalmi átalakulások magyarázatában nem absztrakt lineáris sémákat használnak, hanem a változás konkrét mechanizmusait vizsgálják. *Rosental* mindannyiuknál lényegi vonásnak látja, hogy számukra a társadalmi világ nem homogén, nem koherens, sőt épp fordítva: úgy tűnik, mintha az értékek skálája sohasem lenne teljesen integrált. Ez a vonás pedig minden társadalmi rendszernek folyamatos és dinamikus dimenziót ad. Egy társadalom tagjai különböző anyagi és mentális bázissal rendelkeznek, ennél fogva a közösségben elfoglalt pozíciójuk, egy adott helyzetben dön-

⁶⁹Gribaudi, Maurizio: *Itinéraires ouvriers. Espaces et groupes sociaux à Turin au début du XX. siècle*, Paris, EHESS, 1987.

téseik, az ezzel kapcsolatban megfogalmazott értékek sokfélék. A rendszer elemeinek változása, pl. egy új technika adaptálása, új kihívásokat jelent, új döntéskényszerek jelennek meg, az egyének helyzetük különbözőségénél fogva különbözőképpen reagálnak az újonnan jelentkező kockázatokra, bizonytalanságokra. A többség általában hajlamos a visszautasításra, a minimális kockázatvállalás híve, (mint *Barth* halászáinak többsége), de ha a közösség hangadó tagjai elfogadják az újat, és ha ez elfogadható hasznot hoz, akkor döntésük jó eséllyel intézményesül. Ez viszont az értékek újrafogalmazásához vezet: "A kódok, az értékek és a tudati tényezők, ismeretek nemcsak premisszákat és előzetes korlátokat állítanak fel az egyedi cselekedetekhez, ezek a cselekedetek egyre növekvően verődnek vissza ezekről a kódokról, értékekről, tudati tényezőkről, ismeretekről, és így befolyásolhatják, módosíthatják tulajdon előfeltételeiket."⁷⁰

Rosental itt érkezik el *Barth* és a microstoria alapelveinek összefoglalásához. A vizsgált szerzők valamennyien a mikroszkopikus dimenzióban látják a társadalmi változások forrását, és különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak a sokféleségnek. Minden társadalomban lényegi vonás nézetük szerint:

- az értékek különbözősége,
- az egyéni helyzetek, pozíciók különbözősége,
- a cselekvőknél a bizonytalanság tudata, amely cselekedeteik következményeire nehezedik.

Így a társadalmi élet különbözőségekből áll, amely a változás lehetőségét kínálja, lehetővé teszi kezdetben kevésbé elterjedt újítások generalizálódását, intézményesülését. Ez az a mechanizmus, amelyen át az út vezet a mikroszkopikus szintről a makroszkopikusba, a makro ezen a módon épül fel a mikroból.

Rosental véleménye szerint *Barth* megközelítésmódja szoros kapcsolatban áll a darwinizmussal, hiszen a vizsgált népességben belül minden egyes egyed individualizálására törekszik, a hangsúlyt a sokféleségre helyezi, állandóan figyelembe veszi a rendszer minden elemét, és elméletének lényegi vonása, hogy egy mikroszkopikus variáció a makroszinten is jelentkező változásokat indíthat el. Ugyanakkor másik lényeges meglátása *Barth* pozíciójának popperianus voltára utal. *Barth* és az olasz mikrotörténészek a generatív modell megalkotása után annak szilárdságáról próbálnak meggyőződni. *Barth* elsősorban a falszifikáció lehetőségéről, míg a mikrotörténészek inkább validációról, az érvényesség beigazolásáról beszélnek. Nyilvánvaló, hogy a makrostrukturális megközelítésnél alkalmazott kvantitatív módszerek itt nem alkalmazhatóak. A klasszikus statisztika hagyományosan felhasznált módszerei negligálják a kisebbségi viselkedést, és így megfelelőek a makrostrukturális megközelítés számára, amely a társadalmi rendszerek koherenciájára teszi a hangsúlyt, a statisztika lényegében ezt reprezentálja a tipikus, többségi esetekkel. A megközelítés

⁷⁰ *Barth* i.m., idézi *Rosental* i.m. 156. o.

és az alkalmazott módszerek tehát jól illeszkednek egymáshoz mind a leírás, mind a magyarázat, mind pedig a validáció szintjén. A *Rosental* által "processzuálisnak" nevezett barthi megközelítés esetében efféle illeszkedésről nem beszélhetünk, itt lényegi követelmény, hogy a modális, a leggyakoribb forma mellett az egyedi, a ritka eset is jelentőséggel bírjon. Viszont ha sikerül olyan mutatókat konstruálni, amelyek a mikroszkopikus megfigyelés által gyűjtött tényekhez illeszkednek, akkor a statisztika megőrizheti szerepét a processzuális megközelítés eredményeinek beigazolásában. Ez igen lényeges az elemzés végső célja, az általános érvényű konklúziók megfogalmazásának lehetősége szempontjából, hiszen ennek az eljárásnak a segítségével léphetünk át az esetek korlátozott számára alapozott kvalitatív megfigyelésből a kvantitatív módszerekkel is igazolt általánosítások szintjére.

Rosental legfontosabb konklúziói a következők: *Barth* kutatási elveinek és módszereinek a bemutatása fontos a microstoria jellemvonásainak és céljainak feltárásában; ennek segítségével pontosabban megfogalmazhatjuk a különbséget az olasz mikrotörténet és a francia "approche multiscopique" között; közöttük a lényegi különbség abban rejlik, hogy az olasz mikrotörténészek – francia kollégáik többségével ellentétben – a mikroszintű elemzésben nemcsak egy lehetséges módszert látnak, hanem a valóságos társadalmi folyamatok megismerésének legcélravezetőbb módját; a microstoria pozitivista terven alapul, amennyiben hisz az oksági láncolatok rekonstruálásának lehetőségében, tevékenységének középpontjába ezt állítja, másrészt viszont neopositivista álláspont, mivel a történész vizsgálódásainak tárgyában elmozdulás tapasztalható, nem az foglalkoztatja elsősorban, hogy mi történt, hanem hogy mi idézi elő azt, ami történt vagy történhetett volna.

Végül néhány megjegyzés. A mikrotörténet eredményei vagy a *Rosental* által elemzett alapelvek, kutatói módszerek valóban meggyőzőek. Másrészt a mikroszintű vizsgálat lehetősége jórészt a forrásadottságokon múlik. Nem véletlen, hogy a magyarországinál sokkal jobb forrásadottságokkal rendelkező Nyugat-Európában is a mikrovizsgálatok lényegében a kora-újkorral kezdődnek. Ez elsősorban az alkalmas források meglétének, másodsorban talán annak a ténynek köszönhető, hogy azok a nagy makrotársadalmi vizsgálatok is erről a korszakról születtek, amelyekkel szemben a mikrotörténelem megfogalmazta alapelveit. Meggyőződésünk, hogy megfelelő források birtokában – amelyek felkutatása, hasznosítása nálunk is igen fontos lenne – a *Rosental* által bemutatott mikroszintű megközelítés a társadalomtörténet-írás és a történeti demográfia számos területén – így a családtörténet művelésében, a termékenység, a születésszabályozás kutatása terén, a migrációkutatásban – jelentős eredményeket hozhat. Magyarországon a mikrotörténelem lehetőségei talán korlátozottabbak, de az általa nyújtott alternatívával való szembesülés, a történeti kutatások alapelveinek, céljainak és a hozzájuk rendelt eszközöknek, módszereknek az elemzése, ahogy ezt *Rosental* tanulmányában láthattuk, nálunk is elkerülhetetlen.

Őri Péter

Pavla Horska: Comportement démographique et famille en Europe Centrale Slave, 1650–1900 (A demográfiai viselkedés és a család a szláv Közép-Európában, 1650–1900. In *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier*, szerk.: Jean-Pierre Bardet, François Lebrun, René Le Mée Presses Universitaires de France, Paris, 1993. 229–238. p.)

Pavla Horska tanulmánya a háztartásszerkezet, a paraszti gazdálkodás, az öröklés és a demográfiai viselkedés (különösen a házasságkötés és a termékenység) összefüggéseit vizsgálja a cseh, a szlovák és a magyar kutatások alapján. Célja, hogy bemutassa a lehetséges forrásokat, az elért eredményeket, a tisztázatlan kérdéseket, és ezzel pontosabban meghatározhassa a történeti cseh és szlovák népesség demográfiai sajátosságait.

A cseh és a magyar etnográfiai irodalomban az újabb kutatásokig tartotta magát az a nézet, hogy a tradicionális paraszti család- és háztartásforma a 20. századinál bonyolultabb, összetettebb volt, az egy nukleáris családból álló háztartás a hagyományos paraszti világ felbomlásával vált csak általánossá. *Horska* idézi *Božena Němcova* cseh írónőt, aki az 1850-es években, magyarországi utazásai során figyelte meg a "patriarchális" szlovák nagycsaládot. Az apa szerinte együtt élt házas gyermekeivel, közös háztartást képeztek, közösen művelték a földet, mindig a család legidősebb tagja volt a családfő, aki még halála előtt kijelölte örökösét legidősebb fia vagy esetleg a vele egy háztartásban élő testvére személyében. A lányok igen korán, 15–16 éves korukban mentek férjhez, vőlegényük három-négy évvel volt idősebb náluk, a párválasztásban a házasulandók családjának volt döntő szerepe, gyakran előfordult, hogy az esküvőre a menyasszony nemi érése előtt került sor, ekkor anyósa felügyelete alá került, akinek irányításával a házasság első éveiben késleltették a gyermekszülést. Az írónő ezt az egészségre káros szokásnak nevezi, amely inkább magyar sajátosság, mint szlovák. A jelenséget a magyar etnográfusok is a parasztcsalád fejlődése egyik általánosan elterjedt állomásának tartották, noha tudatában voltak annak, hogy a háztartások mérete és szerkezete nemzetiségek szerint különbözött. Általában úgy vélték, hogy a magyaroknál 3-8 nukleáris családmagból áll egy háztartás, míg a szlovákoknál ez lehet 10–12 is, a németeknél viszont csak 1–2. Mindennek célja a föld hatékony megművelése lett volna, a nagycsaládra ugyanakkor a magas termékenység lehetett jellemző, bár - mint láttuk - voltak a korai születésszabályozásra utaló nyomok is.

Ezzel szemben az újabb magyar és szlovák kutatások azt mutatják, hogy korábban túlbecsülték a nagycsaládok, az összetett háztartások arányát. Ezek

ugyan kétségtelenül jelentős részt képviseltek a magyar és a szlovák népesség körében, de mellettük – igaz különböző arányban – jellemző volt az egy nukleáris családból álló háztartás is. Arról nem is beszélve, hogy a nagycsalád sok kutató felfogása szerint a család- vagy háztartásciklus egy szakasza csupán, a házaspárok életük során élhetnek összetett háztartástípusban, amely azonban a családban történő demográfiai események következtében (pl.: szülők halála) vagy az örökösödés körüli viták során felbomolhat. Ezt a folyamatot a forrásként használt összeírások, amelyek statikus képet adnak a háztartásszerkezetéről, nem világítják meg.

Horska a magyarországi kutatásokat *Andorka Rudolf* és *Faragó Tamás* angol és francia nyelven megjelent tanulmányai alapján mutatja be.⁷¹ Eszerint a 18-19. századi Magyarországon különböző háztartástípusok léteztek egymás mellett, az összetett háztartásformák nem voltak kizárólagosak, bár bizonyos népcsoportok körében arányuk jelentős lehetett, az összetett háztartásformák is több típusa (törzscsalád, a délszláv *zadruga* típusú nagycsalád) élt egymással párhuzamosan. A népesség reprodukciója terén mutatkozó különbségek okát a szerző szerint a magyar demográfusok, etnográfusok, történészek az etnikai és a felekezetek szerinti szóródásban látják. Itt meg kell jegyeznünk, hogy mindez jórészt hipotézis, amit rendkívül kevés egyértelmű kutatási eredmény támaszt alá. Ami a háztartásszerkezetet illeti, kétségkívül van igazság a dologban, *Faragó Tamás* Buda környéki falvakon végzett kutatásai is ezt igazolják, a nukleáris családi háztartás legnagyobb arányban a németekre volt jellemző, legkevésbé pedig a délszlávokra, míg a magyarok és szlovákok átmenetet képviseltek. De ugyanakkor az is kiderült, hogy a különböző típusok mögött nem tisztán az etnikai különbségek állnak, van olyan német falu, amelyre inkább a magyar vagy szlovák falvakban megfigyelt háztartás-struktúra volt jellemző.⁷² Ebből is látszik, hogy az etnikai és felekezeti különbségeknek a demográfiai viselkedésre tett hatásáról elég bizonytalan képünk van, *Andorka Rudolf* családrekonstrukciós kutatásait összegezve kijelenti: "*A vizsgált falvaknak a házasságtermékenység, a házasságkötési életkor, a csecsemőhalandóság és az illegitimitás szerint kialakítható típusai nem mutatnak semmilyen egyértelmű kapcsolatot sem a vallással, sem a nemzetiséggel. Megcáfolódott tehát az a ko-*

⁷¹Andorka Rudolf: La prévention des naissances en Hongrie dans la région Ormánság depuis la fin du XVIII. siècle, *Population*, 1971.

Andorka Rudolf: Family Reconstitution and Type of Household Structure (in: *Time, Space and Men*, Stockholm, 1979. p. 11-33.)

Andorka Rudolf-Faragó Tamás: Pre-industrial Household Structure in Hungary (in: *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, 1983. p. 281-307.)

Faragó Tamás: Perceptions and Data on Peasant Family and Household in Hungarian Ethnographic Writings 1845-1982. (in: *Images of Peasants*. 5. Interdisciplinary Workshop for Peasant Studies, University of British Columbia, 26-27 August 1983. Vancouver)

⁷²Faragó Tamás: A család- és háztartásszerkezet mintái különböző nemzetiségű Buda-környéki falvakban a 18. század közepén (in: *Történeti antropológia*, szerk.: Hofer Tamás, Bp. 1984. 239-257. p.)

rábban előfordult állítás, hogy a korai születéskorlátozás vagy "egyke" a magyar vagy kálvinista magyar népességnél fordult elő."⁷³

Horska éppen Andorka Rudolf ormánsági és sárközi, a korai születéskorlátozás bizonyítékait feltáró kutatásaira hivatkozva veti föl, hogy szisztematikusan kellene vizsgálni a gazdálkodási formák, a háztartástípusok és a termékenység összefüggéseit. Andorka fogalmazta meg azt a hipotézist, hogy bizonyos körülmények (a terjeszkedés, a földszerzés, a gazdasági emelkedés lehetőségeinek lezárulása, az utódok közötti egyenlő osztást preferáló örökösödési rendszer, majdnem teljes körű és fiatal korban kötött házasságok) között jelentős a bonyolult, többgenerációs háztartások aránya, amely a megfigyelt esetekben együtt járt a születéskorlátozással, mindezek együtt magyarázhatják a korai születéskorlátozás megjelenését.⁷⁴ Horska sajnálkozik amiatt, hogy Andorka Rudolf kutatásai csak a magyar népesség egy rendkívül szűk mintájára és egy kis régióra, az Ormánságra terjednek ki, úgy tudja (1993-ban), hogy Henry-féle családrekonstrukció csak az Ormánság falvairól készült. Ez egyrészt érthető, hiszen jóval korábbi, számára elérhető angol és francia nyelvű publikációkat használt forrásként, másrészt jelzi a szomszédos országok kutatói közötti kommunikáció szintjét, a kutatási eredmények világnyelveken való összefoglalásának szükségességét.⁷⁵

A szerző szerint a szlovák történeti demográfának a fő problémája az, hogy megvilágítsa a demográfiai viselkedés és a gazdálkodás kapcsolatait, illetve hogy mindehhez kvantifikálható adatokat találjanak, méghozzá nemcsak a városokra és a fejlődő gazdaságú területekre, hanem az elszigetelt hegyvidékekre nézve is, ahol a családi közösségek a legtöbb archaikus elemet őrizték. Erre tett kísérletet Julius Alberty, aki a Breznóbánya (Zólyom megye) környéki parókiák anyakönyveit kutatta az 1787 és 1869 közötti periódusra nézve (azaz a II. József-féle összeírás és a rendszeres magyarországi népszámlálások kezdete között). Eredményei szerint az első házasságkötés átlagéletkora 22 év volt a férfiaknál és 19 év a nőknél (1787–1842), 25 a férfiaknál és 20 a nőknél (1843–1869). A legfiatalabb női házasságkötő 1842 előtt 14, 1842 után 15 éves volt. Gyakori volt a nagy korkülönbségű házasság az özvegy férfiak és a nagyon fiatal nők között. A nyers születési és halálozási arányszámok igen magasak voltak. A háztartásoknak kevesebb, mint 30%-a állt egy házaspárból. (Bacuch község 1820–21: 45 háztartás, ebből 13 állt 1 párból, 23 2 párból, 3 3 párból, 3 4 párból.) A különböző háztartásformák egymás mellett léteztek, az összetett típusok voltak többségben, de nem jellemezték kizárólagosan a hegyvidéki szlovák falvakat. Egy házban (általában két helyiségből állt) gyakran két ház-

⁷³Andorka Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei, *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. sz. 1991./1. 35–41., 38. p.

⁷⁴Andorka Rudolf: Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században, *Ethnographia*, 1975. 340–365., 361. p.

⁷⁵Az addig folytatott családrekonstrukciós vizsgálatokat összegzi: Andorka i.m. 1991.

tartás élt, átlagban tíz személy, ami a falusi túlnépesedés jele lehet. Hasonló viszonyokat talált *Jozef Kandert* etnográfus Hont megye északi részén a XIX. század közepe és a II. világháború között. A több házaspárból álló, bonyolult szerkezetű háztartások évtizedekig a nukleáris családból állók mellett léteztek, korábban minden jel szerint felülbecsülték a "nagy családok" arányát, elterjedtségét. Ezenkívül az összetett háztartások is igen változatosak voltak, könnyen felbomolhattak vagy összeállhattak tagjaik életciklusváltozásai következtében. *Horska* szerint mindenesetre a magyarországi és a szlovákiai kutatások tanulsága az, hogy sok történész, etnográfus, szociológus már azelőtt prekoncepcióval rendelkezett a család- és háztartásszerkezetet illetően, hogy kutatásuk demográfiai aspektusa kialakult volna.

Ezt mutatja a Csehországban a múlt század végétől kibontakozó ún. *zadruga-vita* is, amely arról folyt, hogy vajon a XIX. században megfigyelt szerb vagy horvát nagy család, a *zadruga* tekinthető-e karakterisztikusan szláv családtípusnak. Az elmélet hívei XI-XII. századi - utóbb XIX. század eleji hamisítványoknak bizonyult - kéziratokra alapozták feltevéseiket, miszerint a középkori cseh családstruktúra megfelelt a XIX. századi balkáni családszerkezetnek. Ezzel szemben eredeti középkori cseh-morva forrásokban *zadrugához* hasonló jelenségnek nincs nyoma. Inkább ellenkezőleg: már a XVI-XVII. századi birtokösszeírások szerint is ritka volt, hogy a nős gyermekek együtt éltek volna a szülőkkel, általánossá vált, hogy a földesurak hozzájárulásával a paraszti birtokot az egyik fiú utód örökölte, aki az öröklésből kimaradt rokonokat pénzzel vagy állattal kártalanította. Önmagában az együttlakás ténye sem jelentette feltétlenül, hogy közös háztartásban éltek, az esetenként a szülőkkel együtt élő házas gyermekeknek gyakran külön jövedelmük volt, nem vettek részt a családi birtok művelésében, nem voltak tagjai a családi közösségnek.

A csehországi nupcialitás és családtörténet vizsgálatának az anyakönyveken kívül forrása lehet több országos, illetve helyi összeírás. *Eduard Maur* vizsgálta a cseh népesség struktúráját a harmincéves háború után az 1651-es vallások szerinti regiszter alapján. A 15-29 éves korosztályokban erős nőtöbblet volt megfigyelhető, ami ezután fokozatosan csökkent, majd 40 év felett férfítöbblet jelentkezett, 50 fölött már-már alig hihető mértékben. Mindez azzal járt, hogy sok nő nem tudott a saját korosztályában házasodni, vagy cölibátusban volt kénytelen élni, vagy jóval idősebb férfihoz ment férjhez, a 30 feletti özvegyasszonyok pedig, ha nem volt vagyonuk, nehezen tudtak újraházasodni, pedig még termékeny korban voltak. Így bizonyos régiókban a parasztlányok negyede, városokban a nők harmada ki volt zárva a népesség reprodukciójából. A preindusztriális cseh népesség egyik karakterisztikus vonása a 35 év feletti házas nők számának gyors csökkenése volt.

Jól használhatók a családkutatásban a birtokösszeírások, amelyek néhány uradalomban hosszú időn át évente ismétlődtek. Így a *řeboňi* uradalom listái 1661-től majd 200 éven át fennmaradtak. Feljegyezték a birtok lakóinak nevét,

nemét, jogállását, családi állapotát, a gyermekek korát (az árvákat a földesúrnak joga volt udvarába szolgálatra rendelni), utóbb szülei korát is, a listán felüntetették a szomszéd faluba házasodókat, a távollévőknel, szolgálatra szegődőteknél, hogy hol voltak, fizetségért szolgáltak vagy csak ellátásért, a szolgálatra szegődött gyerekeket házasságukig családjukba írták be, aminek alapján nemcsak statikus képet lehet nyerni a családokról, hanem a családszerkezet változásait is figyelemmel lehet kísérni. Az így nyert kép megegyezik az anyakönyvek által mutatottal: a parasztcsalád elég változatos és változékony csoport, amelynek kiterjedését befolyásolta az állandó feszültség a gazdálkodás támasztotta munkáskéz-szükséglet és a táplálkozás-elszállásolás lehetőségei között. A házasságkötés alárendelt volt a családalapítás lehetőségeinek, a fiatalok gyakran a családon kívül vállaltak szolgálatot, hogy esélyük növekedjék az önálló családalapításra, ez kitolta a férfiak házasságkötési életkorát (a *Horska* által felhozott példa alapján ez a leggyakoribb 25 és 29 éves kor között). A családfő halála esetén a birtok irányítása az örökösre szállt, a megözvegyült felesége gyakran visszatért szüleihez vagy legalábbis elhagyta a házat, néha pedig az örökös gyermeke háztartásában élt alárendelt helyzetben. Amennyiben a családfő özvegyült meg, ő gyakran újránházasodott, ilyenkor csak egészen kicsi gyermekei maradtak a háznál, a nagyobbak megházasodtak, vagy szolgálatot vállaltak. Mindebből jól látszik, hogy a parasztcsalád az állandó átalakulás állapotában volt, cseppet sem tűnik valamiféle "patriarchális nagycsaládnak".

Összegzésül *Horska* kiemeli, hogy bár Közép-Európa sok szempontból (nők átlagéletkora az első házasságkötéskor, az ötvenévesen cölibátusban élő nők aránya) átmenetet képvisel Nyugat-Európa és Kelet-Európa, illetve a Balkán között, a demográfiai viselkedés terén fontos különbségek voltak az egyes közép-európai régiók között is. Ennek megállapításában fontos szerepe van a cseh, a szlovák és a magyar adatok összehasonlításának. A közép-európai térségen belül Csehország inkább a nyugati modellhez állt közelebb a demográfiai viselkedés terén, a XVII–XVIII. században a nyugati háztartás- és családszerkezet volt rá jellemző, míg a szlovák vagy a magyar modell inkább az átmeneti típushoz tartozott, a demográfiai átmenet is előbb kezdődött Csehországban, mint más közép-európai országokban, és ugyanezt erősíti meg az első házasságkötések korcsoportonkénti összehasonlítása is:

Első házasulandók száma korcsoportonként

Korcsoport	Besence 1785–1895		Brezsnóbánya 1787–1869		Břevnov (Prága mellett) 1750–1852	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
15–19	124	462	63	503	22	149
20–24	526	376	577	369	324	423
25–29	208	97	255	92	361	266
30–34	65	19	93	29	174	97
35–	77	46	12	7	119	65
	1000	1000	1000	1000	1000	1000

(Horska i.m. 238. p.)

Őri Péter

**A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZETE
KIADVÁNYAIBAN MEGJELENT TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI
TÁRGYÚ ÍRÁSOK BIBLIOGRÁFIÁJA**

(Demográfia 1958–1998.; Történeti Demográfiai Füzetek 1985–1997.;
A Népelességtudományi Kutató Intézet Közleményei;
A Népelességtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései)

TANULMÁNYOK:

ACSÁDI György, KLINGER András, SZABADY Egon 1958. A Föld és az egyes világrészek népességének fejlődése és összetétele. *Demográfia* 1. n.2–3: 182-96.

ÁJUS Ferenc, HENYE István 1992. Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) *Történeti Demográfiai Füzetek* 10. 61-113.

AMRIT LAL 1966. A népszámlálások és a népességi statisztika Kínában az i.sz.2–1644. években. *Demográfia* 9. n.2: 178–186.

AMRIT LAL 1968. A Pao-Csia összeírás és a Csing-dinasztia idejére vonatkozó kínai népességi adatok (1644-1911) *Demográfia* 11. n.1: 67–70.

ANDORKA Rudolf 1970. Születéskorlátozás az Ormánságban a XVIII. század vége óta. *Demográfia* 13. n.1–2: 73–85.

ANDORKA Rudolf 1983. A termékenység társadalmi tényezői a fejlett társadalmakban. *Demográfia* 26. n.1: 94–116.

ANDORKA Rudolf 1985. Az európai nagy pestisjárványok. *Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 47–70.

ANDORKA Rudolf 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *Történeti Demográfiai Füzetek* 4.

- ANDORKA Rudolf 1987. Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *Történeti Demográfiai Füzetek* 3. 57–96.
- ANDORKA Rudolf 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 35–41.
- BARABÁS József (összeáll.) 1987. Demográfia. Repertórium, 1981–1985. *Demográfia* 30. (különszám) 7–113.
- BENDA Gyula 1997. Keszthely népessége, 1696–1851. *Történeti Demográfiai Füzetek* 16. 75–143.
- BOGDÁN István 1989. Magyarország kézművesmesterei 1828-ban. *Történeti Demográfiai Füzetek* 6.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede 1976. A magyarországi öngyilkosok történetéhez. *Demográfia* 19. n.4: 478–488.
- BÖSZÖRMÉNYI Ede 1986. A magyarországi öngyilkosságok történetéhez. 2. rész. *Demográfia* 29. n.4: 417–35.
- BRUNEEL, Claude 1989. Éhség vagy járvány? A halandóság egykori "szállítói". *Demográfia* 32. n.1–2: 89–102.
- CSERNÁK Józsefné 1996. Házasság és válás Magyarországon, 1870–1994. *Demográfia* 39. n.2–3: 108–135.
- CSOKNYAY Judit 1986. Egy kelet-magyarországi kis népesség (Szamosangyalos) párválasztási rendszerének jellemzői a XVIII–XX. században. *Demográfia* 29. n.4: 436–45.
- DÁNYI Dezső (összeáll.) 1968. Hungarian Historical Demography after World War II. *A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei*, KSH, Budapest
- DÁNYI Dezső (szerk.) 1996. II. József népszámlálásának községi adatai. *Történeti Demográfiai Füzetek* 15.
- DÁNYI Dezső 1961. Népeségi nézetek és népesedéspolitika Magyarországon a XIX. század elejéig. *Demográfia* 4. n.4: 468–84.

- DÁNYI Dezső 1962. Népeségi nézetek és népesedéspolitika Magyarországon a kapitalizmus korában. *Demográfia* 5. n.2: 143–65.
- DÁNYI Dezső 1963. John Graunt. *Demográfia* 6. n.1: 59–64.
- DÁNYI Dezső 1964. A magyar demográfia története és népesedéstörténeti kutatások (Horváth Róbert külföldi folyóiratokban megjelent cikkeiről) *Demográfia* 7. n.1: 149–51.
- DÁNYI Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. n.1: 56–87.
- DÁNYI Dezső 1985. Az első magyarországi népszámlálás kétszázéves évfordulójára. *Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 71–97.
- DÁNYI Dezső 1991.a Regionális családrekonstitúció 1830–1839, 1850–1859. *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 99–156.
- DÁNYI Dezső 1991.b Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai Átmenet Magyarországon) 187–231.
- DÁNYI Dezső 1993.a A hazai népesség- és népesedésstatisztika kezdetei. *Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 107–290.
- DÁNYI Dezső 1993.b Történeti demográfia és Thirring Lajos. *Demográfia* 36. n.4: 366–72.
- DÁNYI Dezső 1994. Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. 109–200.
- DÁNYI Dezső, MONIGL István 1986. Népesedéspolitikánk és népesedési nézeteink történeti előzményei és főbb tanulságai. *Demográfia* 29. n.4: 343–83.
- DÁNYI Dezső, MONIGL István 1988. A magyar népesedéspolitika főbb nemzeti jellemzői. *Demográfia* 31. n.2–4: 193–225.

- DARÓCZI Etelka 1983. Városok és városkörnyékek népességének időbeni és keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon 1870–1980 között. *Demográfia* 26. n.2–3: 262–314.
- DARÓCZI Etelka 1995. A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiban 1900–1901. *Történeti Demográfiai Füzetek* 14. 7–62.
- DÁVID Zoltán 1963. A történeti demográfiai források értékelésének kérdései. *Demográfia* 6. n.4: 515–25.
- DÁVID Zoltán 1993. A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. *Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 7–31.
- DÁVID Zoltán 1995. Sáros vármegye településeinek pusztulása. *Történeti Demográfia Füzetek* 14. 143–180.
- DÁVID Zoltán 1997. A székelyek száma 1567-1992. *Történeti Demográfiai Füzetek* 16. 7–73.
- ÉRY Kinga K. 1971. Szempontok a kora Árpád kori népesség embertani és régészeti forrásainak értékeléséhez. *Demográfia* 14. n.1–2: 99–106.
- FARAGÓ Tamás 1985. Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) *Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 7–45.
- FARAGÓ Tamás 1996. Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* 39. n.4: 241–262.
- FARAGÓ Tamás 1998. A máig élő múlt. (Vándormozgalmak Magyarországon a 18. század utolsó harmadában) *Demográfia* 41. n.1: 7–38.
- FÜGEDI Erik 1966. A 18. századi lélekösszeírások története. *Demográfia* 9. n.3: 366–380.
- FÜGEDI Erik 1969. A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. *Demográfia* 12. n.4: 500–507.
- FÜGEDI Erik 1992. A középkori Magyarország történeti demográfiája. *Történeti Demográfiai Füzetek* 10. 7–60.

- GRANASZTÓI György 1989. A dunai térség városodása (XVI–XVIII. század) *Demográfia* 32. n.3–4: 157–187.
- GYURGYIK László 1994. Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. 13–42.
- HABLICSEK László, MONIGL István, VUKOVICH Gabriella 1985. A magyarországi népességfejlődés néhány hosszú távú jellemzője 1880–2001 között. *Demográfia* 28. n.4: 403–457.
- HABLICSEK László 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 43–97.
- HECHT, Jacqueline 1966. A demográfiai gondolat fejlődése Franciaországban. *Demográfia* 9. n.3: 318–334.
- HERNÁDI László Mihály (összeáll.) 1981. Demográfia. Repertórium. 1958–1980. *Demográfia* 24. (különszám) 3–286.
- HOFER Tamás 1994. A parasztcsalád morális ökonómiája. *Demográfia* 37, n.3-4: 383–388.
- HOLMES, Blair R. 1978. Házasságkötés és vándorlás Nyugat-Magyarországon: Féltorony, 1828–1895. *Demográfia*, 21. n.2-3: 347–62.
- HORVÁTH Róbert 1966.a A gazdasági fejlődés és a népességi kérdés kölcsönhatásairól Magyarországon a 18. század közepétől a 19. század közepéig. *Demográfia* 9. n.1: 36–47.
- HORVÁTH Róbert 1966.b A magyar leíró statisztikai irány fejlődése. *A Népegytantudományi Kutatócsoport Közleményei*, KSH, Budapest
- HORVÁTH Róbert 1968. Johann Peter Süssmilch (1707–67) halálának 200 éves évfordulója és a népegytantudomány. *Demográfia* 11. n.2: 251–59.
- HORVÁTH Róbert 1970. Kőrösy kiadatlan tudománytörténeti tanulmánya Schmeizel Mártonról. *Demográfia* 13. n.1-2: 86–94.
- HORVÁTH Róbert 1973. Egy újabb magyar Süssmilch-dokumentum Kőlcsey Ferenc hagyatékában. *Demográfia* 16. n.1: 58–69.

- HORVÁTH Róbert 1978. Egyházi anyakönyvvezetés a török világban: a szegeci példa. *Demográfia* 21. n.4: 482–92.
- HORVÁTH Róbert 1980. Az újraházasodások alakulása Magyarországon 1890 és 1977 között. *Demográfia* 23. n.1: 52–71.
- HORVÁTH Róbert 1982. A gyermekhalandóság specifikus társadalmi vonatkozásai a történeti demográfiai korszakban Magyarországon. *Demográfia* 25. n.2–3: 225–251.
- HORVÁTH Róbert 1985. A malthusi népesedési eszmék megismerése és kritikai fogadtatása Magyarországon az I. világháborúig bezárólag. *Demográfia* 28. n.1: 29–48.
- HORVÁTH Róbert 1987. Egy tudományelméleti modell a demográfia mint önálló tudomány kialakulásáról. *Demográfia* 30. n.1: 27–51.
- HORVÁTH Róbert 1988. A gazdasági fejlődés és a családnagyság összefüggései a magyar történeti demográfiában. *Demográfia* 31. n.2–4: 264–79.
- HORVÁTH Róbert 1989. Fáy András népességtudományi és népességstatisztikai munkássága. *Történeti Demográfiai Füzetek* 5.
- HORVÁTH Róbert 1992. A mai demográfiai elmélet a paradigmaváltás tükrében. *Demográfia* 35. n.3–4: 428–37.
- HUNYADI István 1989. XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján. *Történeti Demográfiai Füzetek* 6.
- ILYÉS Zoltán 1998. Az exogámia hatása három román eredetű csík megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930). *Demográfia* 41. n.2-3: 285–299.
- JÁKI László 1962. Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban 1894–1941. *Demográfia* 5. n.2: 219–228.
- KAMARÁS Ferenc 1991. A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 157–187.

- KÁPOLNAI Iván 1989. Barsy Gyula biográfia. *Történeti Demográfiai Füzetek* 7.
- KÁPOLNAI Iván 1994. In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. 9–11.
- KÁRMÁN Tamásné 1976. Megemlékezés a Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszusok 1894. évi budapesti üléséről. *Demográfia* 19. n.1: 70–84.
- KÁRMÁN Tamásné 1978. A nemzetközi összehasonlító népesedésszociológia fejlődése a XIX. század utolsó negyedében. *Demográfia* 21. n.4: 493–504.
- KÁRMÁN Tamásné 1985. A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I. A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–1894.) *Történeti Demográfiai Füzetek* 1.
- KÁRMÁN Vera 1969. A Nemzetközi Demográfiai Kongresszusok megalakulásának 90. évfordulójára. *Demográfia* 12. n.1–2: 177–86.
- KÁRMÁN Vera 1970. Florence Nightingale statisztikai munkássága. *Demográfia* 13. n.1–2: 117–124.
- KÁROSSY Csaba, PUSKÁS János 1994. Egy határmenti nemzetiségi falu néhány demográfiai jellemzője a temető sírfeliratai alapján. *Demográfia* 37. n.1: 100–108.
- KÍGYÓSI Attila 1994. A "Review of Historical Demography" (ismertetés) *Demográfia* 37. n.3–4: 408–411.
- KISLÉGI NAGY Dénes 1960. Népeségtan Malthus előtt. *Demográfia* 3. n.1: 55–73.
- KISS Albert 1961. Az agrárnépeségi viszonyok területi alakulása Magyarországon. *Demográfia* 4. n.1: 50–90.
- KISS István N. 1983. Új adatsorok a falusi és városi családstruktúra elemzéséhez Magyarországon (XVII–XVIII. század) *Demográfia* 26. n.2–3: 352–73.

- KLINGER András, MIKES Gábor 1963. Adatok az Ormánság népesedésének néhány kérdéséről. *Demográfia* 6. n.1: 65–90.
- KOHUTOVA, Maria 1987. Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában. *Történelmi Demográfiai Füzetek* 3. 119–125.
- KOLLEGA TARSOLY István 1993. Német bevándorlók II. József korában. *Történelmi Demográfiai Füzetek* 12. 33–55.
- KOMLOS, John 1987. A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-Közép-Európában a 18. században. *Történelmi Demográfiai Füzetek* 3. 97–117.
- KONCZ Katalin 1984.a A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon az ipari forradalom kibontakozásától az első világháborúig. *Demográfia* 27. n.2–3: 275–93.
- KONCZ Katalin 1984.b A nők foglalkoztatásának demográfiai, gazdasági körülményei Magyarországon a két világháború között. *Demográfia* 27. n.4: 425–440.
- KONCZ Katalin 1983. A nők foglalkoztatásának alakulása és a feminizálódás tendenciája Magyarországon 1890 és 1980 között. *Demográfia* 26. n.1: 140–154.
- KOVÁCS Béla 1995. A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. *Történelmi Demográfiai Füzetek* 14. 109–142.
- KOVACSICS József (összeáll.) 1983. Thirring Lajos szakirodalmi munkássága. *Demográfia* 26. n.4: 505–621.
- KOVACSICS József 1968. Történelmi demográfiai idősorok rektifikációja. *Demográfia* 11. n.2: 240–250.
- KOVACSICS József 1981. Történelmi demográfiai áttekintés a Kanadába vándorolt magyarokról. *Demográfia* 24. n.2–3: 243–69.
- KOVACSICS József 1985. A helytörténelmi lexikonnal kapcsolatos kutatások eredményei és problémái, különös tekintettel a demográfiai forrásokra és a rokntudományok eredményeire. *Demográfia* 28. n.2–3: 279–307.

- KOVACSICS József 1991. A Történeti Statisztikai Helyiségnévtár. *Demográfia* 34. n.3–4: 461–73.
- KOVACSICS József 1992. A nemzetiségi statisztika problematikája. *Demográfia* 35. n.3–4: 375–392.
- KOVACSICS József 1995. A történeti demográfia válaszai és nyitott kérdései az Árpád-kor népességszámára vonatkozóan. *Demográfia* 38. n.2–3: 142–170.
- KOVACSICS József 1996.a Magyarország népességtörténete a konferenciasorozat tükrében (896–1870) *Demográfia* 39. n.2–3: 145–65.
- KOVACSICS József 1996.b Beszámoló a népesedéstörténeti konferenciasorozatról. *Demográfia* 39. n.2–3: 188–90.
- KOVACSICS József 1997. Falvak, népek története a Szentgotthárd környéki hármashatáron. *Demográfia* 40. n.4: 341–367.
- LETTRICH Edit 1959. Esztergom népességszámának és társadalmi rétegződésének alakulása az 1750-1945 közötti időszakban. *Demográfia* 2. n.4: 565–579.
- LUKÁCS Ágnes B. 1969. A halandósági viszonyok néhány vonása Magyarországon a XIX. század első felében. *Demográfia* 12. n.1–2: 72–78.
- LUKÁCS Ágnes B. 1973. Halandósági becslések és népességstruktúra. *Demográfia* 16. n.1: 11–23.
- LUKÁCS Ágnes B. 1980. Az anyakönyvek minősége és az anyakönyvezés hiányosságai az 1821–30-as években. *Demográfia* 23. n.2–3: 242–52.
- MÁDAI Lajos (szerk.) 1990. Schneller Károly népességtudományi életműve. *Történeti Demográfiai Füzetek* 8.
- MÁDAI Lajos 1977. Fiatal produktív korú férfiak halálozási többletének tendenciája Európában a XX. század eleje óta. *Demográfia* 20. n.2–3: 299–313.
- MÁDAI Lajos 1983.a Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában. *Demográfia* 26. n.2–3: 330–349.

- MÁDAI Lajos 1983.b Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–73) *A Népeśségtudományi Kutató Intézet Jelentései*. KSH, Budapest
- MÁDAI Lajos 1990. Hat nagy kolerajárvány és a halandóság Magyarország dél-dunántúli régiójában a XIX. században. *Demográfia*, 33. n.1–2: 58–95.
- MÁDAI Lajos 1992. Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései. *Történeti Demográfiai Füzetek* 11.
- MARTOS Gizella 1963. A mezőkövesdi matyók népesedési, társadalmi-gazdasági viszonyai. *Demográfia* 6. n.1: 91–98.
- MARTOS Gizella 1980. Termékenységi vizsgálat három generáción keresztül a mezőkövesdi népességben. *Demográfia* 23. n.4: 370–396.
- MARTOS Gizella, HOLLÓ-LELESZI Vendel 1976. Perinatális halálozás alakulása három generációs időtartam alatt a mezőkövesdi populációban. *Demográfia* 19. n.4: 466–477.
- MELEGH Attila 1995. Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. *Történeti Demográfiai Füzetek* 14. 65–105.
- MELLY József 1958. Mit tanított Fodor József a népességtudományból? *Demográfia* 1. n.2–3: 294–301.
- MENDÖL Tibor 1964. Településföldrajz és népességtudomány. *Demográfia* 7. n.2: 183–199.
- MÉSZÁROS László, HAUSFATTER Katalin 1974. A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez. *Demográfia* 17. n.1. 2: 108–122. 213–235.
- MIKES Gábor 1964. A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon 1869–1963. *Demográfia* 7. n.2: 244–65.
- NEMESKÉRI János 1965. Az ivádi népesség rokonházasságairól. *Demográfia* 8. n.2: 163–175.
- NEMESKÉRI János 1970. A paleodemográfiai kutatások archeológiai és antropológiai feltételei. *Demográfia* 13. n.1–2: 32–72.

- NEMESKÉRI János, WALTER , Hubert 1966. Demográfiai és populációgenetikai kutatások a Bodroghözben. *Demográfia* 9. n.3: 336–65.
- NYÁRÁDI R. Károly 1987. Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a magyar államalapítástól a dualizmus koráig. *Történeti Demográfiai Füzetek* 3. 7–55.
- ORLICSEK József 1961. A magyarországi helységnevek összefoglalásának kezdeti próbálkozásai és az első hivatalos (1873. évi) helységnevtár. *Demográfia* 4. n.3: 347–62.
- ŐRI Péter 1994. Pest megyei járások lélekösszeírásai. *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. 43–80.
- ŐRI Péter 1998.a A demográfiai statisztika összehasonlító története. *Demográfia* 41. n.1: 116–128.
- ŐRI Péter 1998.b Paradigmaváltás a francia történeti demográfiában? *Demográfia* 41. n.4: 414–455.
- ŐRSI Julianna 1983. Exogámia és endogámia Magyarországon a 18–20. században. *Demográfia* 26. n.4: 572–597.
- RÉDEI Jenő 1959. A halandóság alakulása Magyarországon. *Demográfia* 2. n.1: 74–100.
- RUH György 1959. A 19. század első felének legfejlettebb népességi, ipari és mezőgazdasági összeírása: az 1846. évi belgiumi népszámlálás. *Demográfia* 2. n.4: 602–606.
- SALAMON Lajos 1964. A házasságon kívüli születések. *Demográfia* 7. n.2: 285–302.
- SCHULTHEISZ Emil 1976. Az arab medicina asszimilatioja a későközépkori latin orvosi irodalomban. *Demográfia* 19. n.2–3: 286–291.
- SZABADY Egon 1960. Magyarország népességszámának alakulása a népszámlálások adatai alapján. *Demográfia* 3. n.1: 6–26.
- SZENTGÁLI Tamás 1991. A demográfiai átmenet elmélete. *Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon) 21–34.

- TAMÁSY József 1963. Az 1784–1787. évi első magyar népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. *Demográfia* 6. n.4: 526–38.
- TEKSE Kálmán 1969. A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az I. világháború előtt. *Demográfia* 12. n.1–2: 23–46.
- THIRRING Lajos 1958. A magyar népszámlálások családi és háztartási kérdései s adatfeldolgozásai. *Demográfia* 1. n.2–3: 289–294.
- THIRRING Lajos 1969. Adatok a termékenység alakulásának város és vidék közötti különbségéről. *Demográfia* 12. n.3: 307–322.
- VALKOVICS Emil 1982. Népeségi modellek alkalmazásának feltételei paleodemográfiai temetőfeltárások eredményei alapján. *Demográfia* 25. n.2–3: 295–315.
- VÉCSEI Károly 1993. A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. *Történeti Demográfiai Füzetek* 12. 57–106.
- VÉCSEI Károly 1994. Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. *Történeti Demográfiai Füzetek* 13. 81–108.
- WALLNER Ernő 1959. Dunaföldvár népességfejlődése és társadalmi tagolódása a XVIII. és XIX. században. *Demográfia* 2. n.2–3: 358–73.
- ZIELBAUER György 1992. A német kisebbség XX. századi asszimilációja Magyarországon 1920-80. között. *Demográfia* 35. n.1: 101–123.

ISMERTETÉSEK:

- A. Gy. 1958. [Thirring Gusztáv: *Adatok a száz év előtti Sopronból és 1848. évi népességéről*. Sopron, 1957.] *Demográfia* 1. n.1: 153.
- A. Gy. 1959. [Veress Éva: A jobbágy családok szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. *Történelmi Szemle*, 1958. n.3–4.] *Demográfia*, 2. n.4: 619–20.
- A. Gy. 1960.a [Jutikkala, E.: The great Finnish famine in 1696–97. *The Scandinavian Economic History Review* 1955. 48–63. és Can the population of Finland in the 17. century be calculated? *The Scandinavian Economic History Review* 1958. 155–172.] *Demográfia* 3. n.2: 295.
- A. Gy. 1960.b [Chandrasekhar: *Infant mortality in India 1901–1955*. London, 1959.] *Demográfia* 3. n.2: 290.
- A. Gy. 1960.c [Balogh J.: Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból. *Ethnographia*, 1959. n.1–3.] *Demográfia* 3. n.1: 145.
- A. Gy. 1960.d [Szilágyi János: Adatok az átlagos élettartam kérdéseire Aquincumban és Pannónia más részeiben I–II. *Antik Tanulmányok* VI. 1959. 31–80. 221–243.] *Demográfia* 3. n.2: 290–293.
- A. Gy. 1965. [Himes, N.E.: *Medical History of Contraception*, New York, 1963.] *Demográfia* 8. n.1: 130–131.
- A. R. 1964. [Habakkuk, J.: Population problems and European economic development in the late eighteenth and nineteenth centuries. *American Economic Review*, 1963. 53: 607–18.] *Demográfia* 7. n.2: 346–47.
- A. R. 1968. [Somogyi, S.: *La mortalità nei primi cinque anni di età in Italia 1863–1962*. Palermo, 1967.] *Demográfia* 11. n.1: 183.
- A. R. 1972. [Shorter, E. - Knodel, J. - Van de Walle, E.: The decline of non-marital fertility in Europe, 1880–1940. *Population Studies*, 1971, n.3.] *Demográfia*, 15. n.3–4: 501–502.

- A. R. 1974. [Razz,P.E.: An interpretation of the modern rise of population in Europe. A critique. *Population Studies* 28. 1974. n.1: 5–17.] *Demográfia* 17. n.3-4: 480–81.
- A. R. 1975.a [Sklar,J.: The role of marriage behaviour in the demographic transition: the case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies* 28. 1974. n.2: 231–47.] *Demográfia* 18. n.1:134–35.
- A. R. 1975.b [Lee, R.: Estimating series of vital rates and age structures from baptism and burials: a new technique with application to pre-industrial England. *Population Studies* 1974. n.3: 495–512.] *Demográfia* 18. n. 2–3: 406–407.
- A. R. 1977. [Caldwell, J.C.: Towards a restatement of demographic transition theory. *Population and Development Review* 1976. n.3–4: 321-66.] *Demográfia* 20. n.4: 498–500.
- A. R. 1978. [Durand,J.D.: Historical estimates of world population: an evaluation. *Population and Development Review*, 1977. n.3: 253–96.] *Demográfia* 21. n.2-3: 399–400.
- A. R. 1980. [Knodel,J.-Van de Walle,E.: Lessons from the past: policy implications of historical fertility studies. *Population and Development Review*, 1979. n.2: 217–245.] *Demográfia* 23. n.1: 134–36.
- A. R. 1981. [Knodel,J.-De Vos,S.: Preferences for the sex of offspring and demographic behaviour in eighteenth and nineteenth century Germany: an examination of evidence from village genealogies. *Journal of Family History*, 1980. n.2: 145–166.] *Demográfia* 24. n.2–3: 359–60.
- A. R. 1982.a [Wrigley,E.A.-Schofield,R.S.: *The population history of England, 1541–1871*. London, 1981.] *Demográfia*, 25. n.2–3: 381–83.
- A. R. 1982.b [Wrigley,E.A.: Population history in the 1980s. *Journal of Interdisciplinary History* 1981. n.2: 207–226.] *Demográfia* 25. n.2–3: 406–408.
- A. R. 1982.c [Smith,R.: Fertility, economy and household formation in England over three centuries. *Population and Development Review*, 1981. n.4: 595–622.] *Demográfia* 25. n.4: 577–79.

- A. R. 1983.a [Knodel,J.: Child mortality and reproductive behaviour in German village populations in the past: a micro-level analysis of the replacement effect. *Population Studies*, 1982. n.2: 177–200.] *Demográfia* 26. n.1: 191–93.
- A. R. 1983.b [Leasure,W.J.: La baisse de la fécondité aux États Unis de 1800 à 1860. *Population*, 1982. n.3: 607–22.] *Demográfia* 26. n.2-3: 472–73.
- A. R. 1983.c [Lesthaeghe,R.-Wilson,C.: Les modes de production, la laicisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930. *Population*, 1982. n.3: 623–44.] *Demográfia* 26. n.2–3: 474–76.
- A. R. 1983.d [Willis,R.J.: The direction of intergenerational transfers and demographic transition: the Caldwell hypothesis reexamined. In: Porath, Ben (szerk.): *Income distribution and the family. Population and Development Review* 1982.(különszám) 207-234.] *Demográfia* 26. n.4: 648–51.
- A. R. 1983.e [Wrigley,E.A.-Schofield,R.S.: English population history from family reconstitution: Summary results 1600–1799. *Population Studies*, 1983. n.2: 157–84.] *Demográfia* 26. n.4: 652–53.
- A. R. 1984. [Lesthaeghe,R.: A century of demographic and cultural change in Western-Europe: an exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 1983. n.3: 411–435.] *Demográfia* 27. n.4: 511–12.
- B. Gy. 1958. [Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*, Bp. 1957.] *Demográfia* 1. n.1: 151–52.
- B. Gy. 1980. [Muhsau,H.V.: The demographic transition from wastage to conservation of human life. In: *Population science in the service of mankind. Conference on Science in the Service of Life*. Wien, 1979. 143–163.] *Demográfia* 23. n.2–3: 299–300.
- B. I. 1973. [Subtrová,A.: Kojenecká umrtmost v Praze na prelemn 18. a 19. století (Csecsemőhalandóság Prágában a 18-19. század fordulója körüli években). *Statistika a Demografie IX*. 1972. 133–163.] *Demográfia* 16. n.1: 145–46.
- B. J. 1966. [*Magyarország népesedése a két világháború között*, Bp. 1965.] *Demográfia* 9. n.3: 429–31.

- B. J. 1986.a [Hatcher,J.: Mortality in the fifteenth century. Some new evidence. *Economic History Review*, 1986. n.1: 19-38.] *Demográfia* 29. n.2-3: 321-23.
- B. J. 1986.b[Haines,M.R.: Inequality and childhood mortality: a comparison of England and Wales, 1911 and USA, 1900. *The Journal of Economic History*, 1985. n.4: 885-912.] *Demográfia* 29. n.4: 485-87.
- B. L. 1965.a [Lettrich Edit: *Esztergom, a dunai iparvidék városa*. Földrajzi Tanulmányok 3. sz. Akadémia, Bp. 1964.] *Demográfia* 8. n.1:141-42.
- B. L. 1965.b [Reinhard,M.-Armengaud,A.: *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 1961.] *Demográfia* 8. n.3-4: 460-61.
- B. L. 1968. [Commager,H.S.(szerk.): *Immigration and American History. Essays in Honor of Th. C. Blegen*, Minneapolis, 1962.] *Demográfia* 11. n.3-4: 539-40.
- Cs. Cs. 1982. [Valentej,D.I.(szerk.): *Prosloe i nasztojascsee demografii*. Moszkva, 1980.] *Demográfia* 25. n.1: 153-55.
- Cs. J. 1962. [*Historical Statistics of the United States, Colonial times to 1957*. Washington, 1960.] *Demográfia* 5. n.1: 134-36.
- Cs. M. 1980. [Preston,S.-McDonald,J.: The incidence of divorce within cohorts of American marriages contracted since the Civil War. *Demography*, 1979. n.1: 1-25.] *Demográfia* 23. n.1: 141-44.
- Cs. M. 1981.a. [Iaquinta,D.: *A cohort analysis of divorce trends in the United States: 1900 to the present*. Univ. of Wisconsin, Madison, 1979.] *Demográfia* 24. n.2-3: 343-44.
- Cs. M. 1981.b [Watkins,S.C.: Regional patterns of nuptiality in Europe, 1870-1960. *Population Studies*, 1981. n.2: 199-215.] *Demográfia* 24. n.4: 604-605.
- D. A. 1958. [Kirsten,E.-Bucholz,E.W.-Köllmann,W.: *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte*, Würzburg, 1956.] *Demográfia* 1. n.3-4: 328-29.
- D. D. 1969.a. [Henry,L.: *Manuel de démographie historique*. Paris, 1967.] *Demográfia* 12. n.1-2: 209-10.

- D. D. 1969.b [*Annales de démographie historique*, 1967. Paris, 1967.] *Demográfia* 12. n.1–2: 210–11.
- D. D. 1974. [Henry, L.-Houdaille, J.: Fécondité des mariages dans le quart nord-ouest de la France de 1670 à 1829. *Population* 1973. n.4-5: 870–924.] *Demográfia* 17. n.1: 149–150.
- D. D. 1975. [Helczmanovszki, H.(ed.): *Beitrage zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs*. Wien, 1973.] *Demográfia* 18. n.1: 114–16.
- D. D. 1976.a. [Coale, A.J. - Hill, A.G. - Trussell, T.J.: A new method of estimating standard fertility measures from incomplete data. *Population Index* 1975. n.2: 182–209.] *Demográfia* 19. n.1: 106–107.
- D. D. 1976.b. [Chojnacka, H.: Nuptiality patterns in an agrarian society. *Population Studies*, 1976. n.2: 203–226.] *Demográfia* 19. n.4: 516–18.
- D. D. 1977.a. [Van de Walle, E.: Household dynamics in a Belgian village, 1847-1866. *Journal of Family History* vol.1. 1976. n.1: 80–94.] *Demográfia* 20. n.1: 154–55.
- D. D. 1977.b [Biraben, N.: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens I-II.*, Paris 1975–76.] *Demográfia* 20. n.4: 485–86.
- D. D. 1979.a [Henry, L.: Fécondité des mariages dans le quart sud-est de la France de 1670 à 1829. *Population*, 1978. n.4: 855–883.] *Demográfia* 22, n.1: 160–61.
- D. D. 1979.b [Knodel, J.: Natural fertility in pre- industrial Germany. *Population Studies*, 1978. n.3: 481–510.] *Demográfia* 22. n.1: 163–64.
- D. D. 1979.c [Henry, L.-Houdaille, J.: Célibat et âge au mariage aux 18. et 19. siècles en France II. Âge au premier mariage. *Population* 1979. n.2: 403–442.] *Demográfia* 22. n.4: 441–43.

- D. D. 1980.a [Sholnick, M. et al.: Mormon demographic history I. Nuptiality and fertility of once married couples, II. The family life cycle and natural fertility. *Population Studies*, 1978. n.1: 5–19. 1979. n.3: 429–446.] *Demográfia* 23. n.1: 146–48.
- D. D. 1980.b [Seward, R.R.: *The American family. A demographic history*. Beverley Hills-London, 1978.] *Demográfia* 23. n.2–3: 302–303.
- D. D. 1980.c [Lesthaeghe, R.J.: *The decline of Belgian fertility 1800–1970*. Princeton, 1977.] *Demográfia* 23. n.4: 438–39.
- D. D. 1981.a [Knodel, J.: From natural fertility to family limitation: the onset of fertility transition in a sample of German villages. *Demography*, 1979. n.4: 493–521.] *Demográfia* 24. n.1: 147–49.
- D. D. 1981.b [Knodel, J.-Wilson, C.: The secular increase in fecundity in German village populations: an analysis of reproductive histories of couples married 1750–1899. *Population Studies*, 1981. n.1: 53–84.] *Demográfia* 24. n.4: 589–91.
- D. D. 1983.a [Biraben, J.N.-Blanchet, D.: Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. *Population*, 1982. n.6: 1099–1121.] *Demográfia* 26. n.2–3: 458–60.
- D. D. 1983.b [Willigan, J.D.-Lynch, K.A.: *Sources and methods of historical demography*. New York, 1982.] *Demográfia* 26. n.4: 629–1.
- D. D. 1984.a [Friedlander, D.: Demographic responses and socioeconomic structure: population processes in England and Wales in the nineteenth century. *Demography*, 1983. n.3: 249–72.] *Demográfia* 27. n.1: 148–49.
- D. D. 1984.b [Richards, T.: Weather, nutrition and the economy: short-run fluctuations in births, deaths and marriages, France 1740–1909. *Demography*, 1983. n.2: 197–212.] *Demográfia* 27. n.1: 161–63.
- D. Z. 1965. A történeti demográfiai kutatásokról. Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának ülései. *Demográfia* 8. n.1: 110–11.
- F. E. 1967. [Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. sz.)* Bp. 1966.] *Demográfia* 10. n.3–4: 533–34.

- F. Gy. 1982. [Grigg,D.: *Population growth and agrarian change. An historical perspective*. Cambridge, 1980.] *Demográfia* 25. n.1: 146–48.
- F. T. 1974. [Berkner,L.K.: Rural family organization in Europe: a problem in comparative history. *Peasant Studies*, vol.1. 1972. n.4: 145–56.] *Demográfia* 17. n.3–4: 467–69.
- F. T. 1975. [Teitelbaum,M.S.: Birth underregistration in the constituent counties of England and Wales: 1844–1910. *Population Studies* 28. 1974. 2:329–43.] *Demográfia* 18. n.1:137–38.
- F. T. 1976.a [Petersen,W.: A demographer's view of prehistoric demography. *Currant Anthropology* 1975. n.2. 227–245.] *Demográfia* 19. n.2–3: 364–66.
- F. T. 1976.b [Laslett, B.: Household structure on an american frontier. Los Angeles, California, 1850. *American Journal of Sociology* 1975. n.1: 108–128.] *Demográfia* 19. n.4:
- F. T. 1977.a [Harrison,M.: Resource allocation and agrarian class formation: the problem of social mobility among Russian peasant households, 1880-. *The Journal of Peasant Studies*, 1977. n.2: 127–61.] *Demográfia* 21. n.1: 183–85.
- F. T. 1977.b [Wrigley,E.A.: Births and baptisms: the use of Anglican baptism registers as a source of information about the numbers of births in England before the beginning of civil registration. *Population Studies*, 1977. n.2: 281–312.] *Demográfia* 21. n.1: 200–202.
- F. T. 1978. [Haines,M.R.: Mortality in nineteenth century America: estimates from New York and Pennsylvania census data, 1865 and 1900. *Demography* 1977. n.3: 311–31.] *Demográfia* 21. n.2–3: 400–401.
- F. T. 1979. [Turpeinen,O.: Fertility and mortality in Finland since 1750. *Population Studies*, 1979. n.1: 101–114.] *Demográfia* 22. n.4: 454–55.
- F. T. 1980.a [Morrow,R.B.: Family limitation in pre-industrial England: a reappraisal. és Wrigley,E.A.: Marital fertility in seventeenth century Colyton: a note. *Economic History Review*, 1978. n.4: 419–28; 429–436.] *Demográfia* 23. n.1: 139–141.

- F. T. 1980.b [Graff,H.J.: Literacy education and fertility, past and present. *Population and Development Review* 1979. n.1: 105–140.] *Demográfia* 23. n.2–3: 313–14.
- F. T. 1981.a [Bideau,A.: A demographic and social analysis of widowhood and remarriage: the example of the Castellany of Thoisse-en-Dombes, 1670–1840. *Journal of Family History*, 1980. n.1: 28–43.] *Demográfia*, 24. n.1: 138–39.
- F. T. 1981.b [Jones,R.E.: Further evidence on the decline in infant mortality in pre-industrial England: North Shropshire, 1561–1810. *Population Studies*, 1980.n.2: 239–50.] *Demográfia*, 24. n.1: 146–47.
- F. T. 1981.c [Long,M.-Maltby,B.: Personal mobility in three West Riding parishes, 1777–1812. *Local Population Studies*, 1980. n.24:13–25.] *Demográfia* 24. n.2–3: 362–63.
- F. T. 1983. [Mitterauer,M.(szerk.): The family in Eastern Europe. *Journal of Family History*, 1982. n.1.(különszám) 3–131.] *Demográfia* 26, n.1: 193–94.
- G. M. 1989. [Kucera,M.: Population of Czechoslovakia in 1918-88. *Demosta*, 1988. n.1: 42–44.] *Demográfia* 32. n.1–2: 127–28.
- H. L. 1972. [Acsády György-Nemeskéri János: *History of Human Life Span and Mortality*. Bp. 1970.] *Demográfia* 15. n.1: 146–47.
- H. L. 1979. [Swedlund,A.C.: Historical demography as population ecology. *Annual Review of Anthropology* 7. 1978. 137–173.] *Demográfia* 22. n.2–3: 282–83.
- H. L. 1985. [Eckstein,Z.-Schultz,T.P.-Wolpin,K.I.: Short-run fluctuations in fertility and mortality in pre-industrial Sweden. *European Economic Review*, 1984. n.3: 295–317.] *Demográfia* 28. n.2–3: 383–85.
- H. R. 1970. [Flinn,M.W.: *British Population Growth 1700-1850. Studies in Economy History*, London, 1970.] *Demográfia* 13. n.1–2: 144–46.
- H. R. 1986. [Fauve-Chamoux,A.(ed.): Malthus hier et aujourd'hui. *Congres International de Démographie Historique, Mai 1980*. Paris, 1984.] *Demográfia* 29. n.2–3:293–95.

- I. B. 1983. [Visnevszkij,A.G.: Voszproizvodstvo naszelenija i obszesztvo: isztorija, szovremennoszt, vzgljad v buduscsee. Moszkva, 1982.] *Demográfia* 26. n.2–3: 456–58.
- J. P. 1976. [Cohen,J.E.: Childhood mortality, family size and birth order in pre-industrial Europe. *Demography* 1975. n.1:35–55.] *Demográfia* 19. n.1: 107–108.
- J. P. 1978. [McKeown,T.: *The modern rise of population*. London,1976.] *Demográfia* 21. n.2–3: 389–91.
- J. P. 1979. [McKeown,T.: *The role of medicine: dream, mirage or nemezis?* London, 1976.] *Demográfia* 22. n.2–3: 266–68.
- K. F. 1988. [Lee,M.L.-Loschky,D.: Malthusian population oscillation. *The Economic Journal*, 1987. sept. 727–39.] *Demográfia* 31. n.1: 154–55.
- K. J. 1958. [Móricz Miklós: Lélekszámadatak a történeti Magyarországra vonatkozóan. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957. 1: 26–42.] *Demográfia* 1. n.3–4: 329–30.
- K. J. 1976.a [Sanchez-Albornoz,N.: *The population of Latin-America. A history*. Berkeley, é. n.] *Demográfia* 19. n.4: 507–509.
- K. J. 1976.b [Marcillo,M.L.: *La ville de Sao Paulo. Peuplement et population 1750–1850*. Rouen, é. n.] *Demográfia* 19. n.4: 504.
- K. J. 1979. [Charbonneau,H.: *Vie et mort de nos ancetres. Études démographiques*. Montréal, 1978.] *Demográfia* 22. n.4: 417–18.
- K. J. 1983. [Willigan,J.D.-Lynch,K.A.: *Sources and methods of historical demography*, New York, 1982.] *Demográfia* 32. n.3–4: 276.
- K. K. 1960. [Brehpohl,W.: *Industrievolk im Wandel von der agraren zur industriellen Daseinform dargestellt am Ruhrgebiet*. Tübingen, 1957.] *Demográfia* 3. n.3-4: 508.
- K. R. 1978. [Karush,G.E.: Industrialisation et changements de la population active en Belgique de 1846 à 1910. *Population et Famille* 1977. n.1: 37–76.] *Demográfia* 21. n.2–3: 404–406.

- K. V. 1981. [Anderson, B.A.: *Internal migration during modernization in late nineteenth century Russia*. Princeton, 1980.] *Demográfia* 24. n.2–3: 336–38.
- K. V. 1983.a [Helczmanovszki, H.: Die Bevölkerung Österreich-Ungarns. In: *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich, 1829-1979*. Wien, 1979.] *Demográfia* 26. n.2–3: 436–37.
- K. V. 1983.b [Hofsten, E.: *Pehr Wargentin den svenska statistiks fader* (P.W., a svéd statisztika atyja), Stockholm, 1983.] *Demográfia* 26, n.2–3: 440–42.
- K. V. 1987. [Demeny, P.: Demographischer Wandel in der österreich-ungarischen Monarchie. Früher Fruchtbarkeitsrückgang und die Theorie des "Demographischen Übergangs". *Demographische Informationen*, 1986. 37–44.] *Demográfia* 30. n.2–3: 349–51.
- K. V. 1989. [Höhn, Ch.: Von der Grossfamilie zur Kernfamilie? Zum Wandel der Familienformen während des demographischen Übergangs. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1988. n.3: 237–250.] *Demográfia* 32. n.3–4: 289.
- L. J. 1987. [Demografia storica e condizioni economico-sociali - Az 1974. évi történeti demográfiai szeminárium írásai, III. kötet, Róma] *Demográfia* 30. n.4: 453–55.
- L. J. 1989. [Kovacsics József-Ila Bálint (szerk.): *Veszprém megye Helytörténeti Lexikona*. Akadémiai K. Bp. 1988.] *Demográfia* 32. n.3–4: 274–76.
- L. M. 1987. [Blum, A.-Houdaille, J.: 12000 Parisiens en 1793. Sondage dans les cartes de civisme. *Population*, 1986. n.2: 259-302.] *Demográfia* 30. n.1: 151–52.
- M. Á. 1989. [Lutz, W.: *Finnish fertility since 1722*. Helsinki, 1987.] *Demográfia* 32. n.1–2: 118–119.
- M. F. 1987. [Turpeinen, O.: Mortality in Finland 1808–9, 1917–18, 1939–45. In: *Yearbook of Population Research in Finland XXIV*. 1986. 96-108.] *Demográfia* 30. n.1: 147–48.
- M. F. 1991. [Post, J.D.: The mortality crises of the early 1770s and european demographic trends. *Journal of Interdisciplinary History*, 1990. n.2: 29–62.] *Demográfia* 34. n.3–4: 500–501.

- M. F. 1992. [Kannisto,V.: *Mortality of the elderly in late 19th and early 20th century Finland*. Helsinki, 1990.] *Demográfia* 35. n.1: 144.
- M. F. 1996. [Kytir,J.-Köck,Ch.-Münz,R.: Historical regional patterns of infant mortality in Austria. *European Journal of Population* 1995. n.3: 243–49.] *Demográfia* 39. n.1: 78–79.
- M. K. 1971. [Daly,H.E.: A Marxian-Malthusian View of Poverty and Development. *Population Studies*, XXV. 1971. 1: 25–37.] *Demográfia* 14. n.3: 282–83.
- M. K. 1987. [Silben,J.: Malthus' preconditions to moral restraint and modern population economics. *Genus*, 1986. n.3–4: 13–21.] *Demográfia* 30. n.4: 459–61.
- N. I. 1983. [Stephan,G.E.-McMullin,D.R.-Stephan,K.: Statistical and historical analysis of nations which deviate from the size- density law. *Demography*, 1982. n.4: 567–76.] *Demográfia* 26. n.4: 647–48.
- N. J. 1966. [A paleodemográfia módszertani kérdései. Az MTA Demográfiai Bizottságának Ülései] *Demográfia* 9. n.1: 99–100.
- Az MTA Demográfiai Bizottsága Történeti Demográfiai Albizottságának 1983.okt. 26-án tartott alakuló ülése. *Demográfia* 27,(1984) n.1: 105–106.
- Az 1857. évi bécsi Nemzetközi Statisztikai Kongresszus résztvevői. *Demográfia* 11.(1968) n.1: 165–69.
- Ny. Zs. 1993. [Imhof,E.A.: Europäische historische Demographie von weltweiter Relevanz. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 1992. n.2: 209–228.] *Demográfia* 36. n.2–3: 300–301.
- P. J. 1988. [Hanley,S.B.: Urban sanitation in pre-industrial Japan. *The Journal of Interdisciplinary History*, 1987. n.1: 1–26.] *Demográfia* 31. n.1: 173–74.
- Sz. B. 1979. [Haines,M.R.: Fertility decline in industrial America: an analysis of the Pennsylvania Anthracite Region, 1850–1900. using "own children" methods. *Population Studies* 1978. n.2. 327–354.] *Demográfia* 22. n.1: 159–160.

- Sz. T. 1988.a [Anderson, M.: The emergence of the modern life cycle in Britain. *Social History*, 1985. n.1: 69–87.] *Demográfia* 31. n.2–4: 328–29.
- Sz. T. 1988.b [Laslett, P.: The character of familiar history, its limitations and the conditions for its proper pursuit. *Journal of Family History*, 1987. n.1–3: 263–84.] *Demográfia* 31. n.2–4: 330–32.
- Sz. Zs. 1994. [Seather, A.: Otto Diedrich Lütken - 40 years before Malthus? *Population Studies* 1993. 511–517.] *Demográfia* 37. n.1: 131–32.
- T. J. 1967. [Történeti demográfiai munkák a Szegedi Tanárképző Főiskolán] *Demográfia* 10. n.2: 295.
- Th. L. 1958.a [Nemeskéri János-Schranz Dénes-Acsádi György: Vizsgálatok a koraközépkori halandósági viszonyok megállapítására. *MTA Biológiai Csoportjának Közleményei*, 1957. 1.] *Demográfia* 1. n.1: 150.
- Th. L. 1958.b [Acsádi György-Nemeskéri János: Paleodemográfiai problémák a halimba-cseresi koraközépkori sírmező példáján. *Homo*, 1957. 3.] *Demográfia* 1. n.1: 150.
- Th. L. 1958.c [Acsádi György-Nemeskéri János: Veszprém megye X. és XI. századi népességének rekonstrukciójáról. *Annales Historico-Naturales*, 1957.] *Demográfia* 1. n.1: 150.
- A történeti demográfia tárgya és módszerei. Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottságának vitaulései. *Demográfia* 5. n.2: 241–42.
- V. A. 1962. [*Maantralid 1703*. (Izland 1703. évi népszámlálása) Rejkjavik, 1960.] *Demográfia* 5. n.2: 247–48.
- V. E. 1965. [Pavlik, Z.: *Nástin populacniko vyvoje sveta* (A világ népessége fejlődésének vázlat) Prága, 1964.] *Demográfia* 8. n.1: 134.
- V. E. 1977.a [Hofsten, E.-Lundström, H.: *Swedish population history. Main trends from 1750 to 1970*. Stockholm, 1976.] *Demográfia* 20. n.1: 140–41.
- V. E. 1977.b [Chesnais, J.C.: *Les morts violentes en France depuis 1826. Comparaisons internationales*. INED, Paris, 1976.] *Demográfia* 20. n.4: 486–88.

- V. E. 1982.a [Hofsten: The demographic transition - an attempt to reformulate a population theory. *Statistik Tidskrift*, 1981. n.1: 31–39.] *Demográfia* 25. n.1: 160–62.
- V. E. 1982.b [Boulanger,P.M. - Tabutin,D.(eds.): *La mortalité des enfants dans le monde et dans l'histoire*. Louvain, 1980.] *Demográfia* 25. n.4: 550–52.
- V. Gy. 1958. [Johnson,J.H.: The population of Londonderry during the great Irish Famine. *The Economic History Review*, 1957. 2:273–285.] *Demográfia* 1. n.3-4: 330–31.
- V. Gy. 1960. A halandóság alakulása Nyugat-Európában 1900-1950. *Demográfia* 3. n.2: 278–83.
- V. Gy. 1963. [Kirk, D.: The influence of business cycles on marriage and birth rates. In: *Demographic and Economic Change in Developed Countries. A Report of the National Bureau of Economic Research*, New York, 1960.] *Demográfia* 6. n.2: 272–273.
- V. L. 1966. [Horváth Róbert: *Hatvani István professzor és a magyar statisztikai tudomány kezdetei*. Bp. 1963.] *Demográfia* 9. n.1: 121–122.

FELHÍVÁS

A Történeti Demográfiai Évkönyv 2000–2001 folyamán tematikus számokat szeretne megjelentetni. Kéziratokat kérünk és várunk az alábbi témakörökhöz:

Történeti demográfia – történeti földrajz

A tejjesség igénye nélkül néhány vizsgálható és vizsgálandó kérdés:

A történeti demográfia regionális vizsgálata, illetőleg a demográfiai jelenségek regionális eltéréseinek vizsgálata és bemutatása mit ad a történeti földrajz számára? Mit profitálhat a demográfiai szemlélet a történeti földrajz által kifejlesztett elemzési módszerekből és kutatási eredményekből? A városfejlődés (az urbanizáció történet) megközelítései a demográfia, a földrajz és a társadalomtörténet szemszögéből. Az etnikumok, felekezetek, kulturális és társadalmi csoportok történeti regionalitása földrajzi és demográfiai szempontból. Településtörténet, településföldrajz és regionális demográfia. Migráció-történet, népességtörténet és történeti ökológia stb.

Család – házasság – háztartás

Szintén ízelítőül néhány lehetséges probléma-megközelítés:

Mit hozott a magyar család- és háztartáskutatás utolsó negyedszázada? Nők, szolgák-cselédek, gyerekek és idősek a hagyományos családban. Peter Laslett, John Hajnal és a magyar (kelet-európai) történeti család- és háztartáskutatás. Házassági és örökösödési rendszerek az újkori magyar társadalomban. A család-, háztartás- és házassági rendszerek különbségei az egyes etnikai, vallási és társadalmi csoportok között. Falusi és városi családmodellek.

A szerkesztőség szívesen fogad eredeti tanulmányokat és indokolt esetben (mértéktartó terjedelemben) értelmezéssel ellátott válogatott forrásközléseket is. Külön bátorítanánk a fiatal kutatókat, valamint azokat, akik egy témakör kutatási eredményeinek áttekintésére, kritikus ismertetésére vállalkoznának, illetve egy-egy, az utolsó két évben megjelent kiemelkedő művet ismertetnének. Megfelelő számú jelentkező esetén a szerkesztőség a Népességtudományi Kutató Intézetben nyílt vitanap (egynapos konferencia)

szervezését is szívesen vállalja, ha a résztvevők egyúttal előadásuk nyomdakész kéziratát is elkészítik.

A jelentkezéseket kérjük július végéig a Népeségtudományi Kutató Intézetbe Faragó Tamáshoz eljuttatni.

Postacím: Budapest, XIV. Angol u. 77.
1149

Fax: 383-3111

e-mail: faragot@mailop.ksh.hu

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközzel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Öri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1149 Budapest, Angol utca 77. tel.: 251 0288/117, fax: 383 3111, e-mail: oripeter@mailop.ksh.hu

A kézirathoz kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végezzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. n.1: 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lássák el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.